1939-40 ⎫ ⎧ १८६१ शकाब्दे
Vol. XXII ⎭ ⎩ २२श-वर्षस्य

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
श्यामबाजार, कलिकाता। Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,

Shyambazar, Calcutta.

द्वाविंशवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-परिषत्पत्रिकास्थ-

विषयानुक्रमणी

[वर्णसमाम्नायानुसारिणी]

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

(Corrected up to 25th April, 1940)

2. Kalitantram—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).

3. Sankari-sangitam of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (Almost out of stock.) Re. 1.

4. Muktivadah of Gadadhara Bhattacharya—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. (Almost out of stock.) Rs. 5.

5. Durgapuja-tattvam of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re. 1 As. 4; Re. 1. (for members).

6. Pitridayita of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).

7. Durgotsava-vivekah of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).

8. Karakollasah of Bharata Mallika—Edited by Pt, Janakinath Sahityashastri. As. 2.

9. Introduction to the Rigveda of Sayanacharya— Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).

10. Grahayaga-tattvam of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).

11. Prabhakara-vijayam of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

12. Tirthatattvam of Raghunandana Bhattacharya— Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).

13. Pavanadutam of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. As. 12; As. 10 (for members).

14. Nala-damayantiyam (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

15. Prasastapada-bhashyam—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members).

16. Yatratattvam of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1; As. 12 (for members).

17. Rik-pratisakhyam—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8; Rs. 2. (for members).

18. Prameyaratnavali of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Pt. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

19. Chhandogyamantrabhashyam of Guṇaviṣṇu—Ed. by Pt. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12 ; Rs. 3 (for members).

20. Bhasharatnam of Kanada Tarkavagish—Ed. by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8; Rs. 3 (for members).

21. Manodutam of Vishnudasa—Ed. by Pt. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10 ; As. 8 (for members).

22. Prasanta-ratnakaram (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 ; As. 12 (for members).

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

May, 1939 | १८६१-शकीये वैशाखे २२श-वर्षस्य १म-संख्या | Vol. XXII, No. 1

वद विद्वन् कस्य दोषोऽयम् ?

[निबन्धकः—पि. वि. वरदराजशर्मा]

अहह दुर्दैवहतक कीदृशं मया दुरितमाचरितं यदित्थं कदर्थयसि। परिणयादद्य यावन्न मात्रयाऽप्यनुभूतमत्यल्पमप्यैहिकं सुखं यदुत्प्रेक्षन्त इतर आश्रमिणो द्वितीयाश्रमिणि । केनेदं प्रहसनं व्यरच्यत "तेषां गृहस्थो योनिरप्रजननत्वादितरेषा"मिति । स परमेकः कविवरस्सत्यवाग् योऽभ्यधात् "सङ्कटा बह्वपत्यानां* प्रत्यवायैर्गृहस्थते"ति ।

सत्योऽसौ लोकवादः "ऋणानुबन्धरूपेण पशुपत्नीसुतादय" इति । धन्यास्ते निरीहा महात्मानः कन्था-कर्पर-सर्वस्वाः । अहो दुरितदुर्विपाकः, आः, आ केशप्रादुर्भावादभ्यस्यमानापि पाककला न ते स्वं रूपं प्रदर्शयति । हन्तामर्षी दैवहतकः यदसौ त्वां सहधर्मचारिणीं मे अतनिष्ट । कोऽस्यावधिः । का मर्यादा । जीविताविधिरसौ मे दुर्ग्रहः, इत्येवमाद्यभद्रवचांसि प्रयुञ्जानोऽहं प्रायः प्रादर्शयं गालीप्रयोगपरिज्ञानमप्यविकलम् ।

---

* कोपनानां हि ?

मूर्धानमारूढे सवितरि आतपप्लोषिताः कपोतशावका इव म्लानेन्द्रिय-ग्रामाः सर्वेऽपि मे दारकाः क्षुधोपशमनव्यग्रास्तत्कालोचितचापलदुर्ललिताः केनापि कीलिता इव परित्यक्तचापलसर्वस्वा मामेव क्षणमीक्षणानां लक्ष्यमकार्षुः।

यावदहं समाप्य सान्ध्यं विधिमुपविशामि तावदेव पवित्रितं भुवस्तलं, आस्तृतं भोजनपात्रं, उपस्तृतमोदनम्। हस्ततलसुखच्छाये कादले पात्रे विन्यस्तहस्तोऽहं कोष्णेन सघृतेन चान्नेन प्राणाग्निमेव हुत्वा क्षुधापिशाचिकायाः समाराधने प्रावर्तिषि। प्रथमं कवलं निगीर्य केनापि पाकदोषेणोपहतरसन उत्करीत्या प्रादर्शयं रसनादोषम्। अनाढ्यगेहसंवर्धितोऽहं को वाऽसौ पाकदोषो भवेदिति विभाव्यापि नावागच्छम्! मन्ये मान्यानां मादृशां मित्रमणीनां न भवेद्विसंवाद इति। द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव हायनाभ्यामन्तरिताः सर्वेऽपि मे दारकाः परुषं भाषमाणं मामवलोक्य स्ववयोऽनुगुणं कलमपि भावविशेषमवचनमाविरकार्षुः। प्रथमा पुनर्दुहिता दशहायना "कथमसौ तातः पृथग्जनवदवद्यमननुरूपं व्याहरति" इति कथयन्तीव मयि जुगुप्सां मातरि चानुकम्पानुतापं समं वदने प्रादुर्भवता वर्णभेदेन प्रादर्शयत्। अपरस्तनयः शिरसोऽवनमनेन, उल्बणां मे दृष्टिं परिहरता मातुस्सकृपणां दृष्टिमनुबध्नता साकूतविलोकितेन, अन्यश्च स्फुरता ओष्ठपुटेन कपोलतलं मलिनयता बाष्पवर्षेण च तं तं भावमाविरकुरुताम्।

कुटुम्बिन्यास्तु वदने, सचकितावनता दृष्टिः, सुदीर्घो निश्वासः, पादाङ्गुष्ठं स्नपयन्ती बहलाऽश्रुधारा, ईषदुन्नीयमानो भ्रुवोस्संकोचश्चाहमहमिकया चिरमायोधनमारच्य्य कोपि कमपि नात्यवर्तत।

तस्याश्च जोषम्भावो दुर्मुखं मां नितरां मुखरयतिस्म। किन्त्वयोपालब्धया, पितरौ नाम ते कस्याप्यनुपादेयामहृदयङ्गमां च त्वामेवं "शूलानुरूपः श्रेष्ठीति" ममैव शिरसि निपात्य, मामपीदृशे दुस्तरे निरये अपातयताम्। उताहो किं तयोरवाच्यवादेन। पित्रोरसौ निसर्गः यत्कस्यापि गले कन्या निबद्धव्येति। यदि नाम कोऽपि यथाजातस्समासाद्यते तयोः फलितं सुकृतेन।

न गणनीया वरदक्षिणा, न यौतकं, न षाण्मासिकः सत्कारविशेषः, न निषेकावसरेऽप्यभ्यर्हिता समर्हणा, न सीमन्तोत्सवे सीमातिलङ्घिनी सम्भावना, येषु नाम घट्टेषु जामातृसुहृदः स्वैरं शुल्कमाददाना निश्शेषयन्ति कन्यापितुः कोशजातम्। न शीलं, न रूपशोभासम्पत्तिः, अनभिरूपोऽभिजनः। सुदूरव्यवहितो विद्यासंस्कारः, सति चैवं किमिति वा पितरौ मेऽनवेक्ष्य कौटुम्बनिर्वहणक्षमतां पाणिं ते अग्राहयताम्। अवधीर्य मित्रोपदेशं, अनामन्त्र्य गुरुजनं, अनादृत्य सूनोर्मे आशयं, अविचिन्त्यान्तरायसन्ततिं, अविगणय्य मानस्याननुमतिं, खिलीकृत्य कुलस्यालंप्रत्ययाभावं, यैरहं पाणिन्ते ग्राहितस्ते नाम भवन्तु पर्याप्ततृप्तिभाजः।

नन्वनल्पस्येदं फलं सुकृतस्य यदनुकूलं कलत्रं नाम। विपरीतमपि विपरीतस्य। किमन्यद्दुष्कृतस्य फलं यत्परिणीय त्वां न स्वादु भोक्तव्यमपि। को वा भुङ्क्तां त्वदीयं पाकम्। न शुनेऽपि रोचेत। उषित्वाऽपीमान् द्वादश हायनानस्मद्गेहे न जानीषे भर्तुस्समीहितम्। किमितोऽपि मे ईहितं नाम। कृतं गार्हस्थ्येन। कामं स भवतु गृहस्थः यो हि नाम मनसोऽनुरूपां कार्यकुशलां गृहिणीं विन्देत, इति द्वितीयोऽपि निन्दाध्यायः सकृदधीतः।

ननु ते नाम दाराः येषां मनांसि परुषैरपि भर्तुर्वचनोपक्रमैर्न विप्रकृतानि भवन्ति, नवा प्रतिवचनोन्मुखानि भवन्ति, न पुनर्ये दारयन्ति भ्रातॄन् तैस्तैरुपांशुवचनोपक्रमैः, इति महनीयतामतिः ब्राह्मण्यां मे प्रतिक्षणं समैधत, यत्सर्वमेतत्परीवादं शृण्वतोऽपि मे गृहजनस्य मुखान्न किमपि निरगाद्वचः। यथा यथा पुनर्गृहजनो जोषमास्त तथा तथाऽवर्धत मे मन्युः। चिरस्य क्षुरिणं दृष्टवतो मे सर्वाङ्गीणो रोमोद्गमः स्वेदोद्गमानुगृहीतः कामपि पीडामुदपादयत्। अभद्राकृतस्य मे शिरः अकुशलमेवाऽऽस्त। तन्मातरं पितरं मातृवंश्यान् पितृवंश्यांश्च यथावगतं परुषैरक्षरैराटूष्य, अपर्याप्त्या परं भाषायाः न पुनस्तितिक्षया क्षमया वा, उपसंहृत्य अवर्णवादाध्यायं, कथञ्चिदवसाय्याभ्यवहारं यावत्पश्यामि तावदेव सर्वेऽपि दारका भुक्तिं निर्वर्त्य पाठशालां प्रतिष्ठमाना अदृश्यन्त।

ननु मयापि शाला गन्तव्या। गगनमध्यमुपसर्पति सहस्ररश्मिः। न विश्रामावकाशः। न परीवादावसरोऽसौ। अतिवर्तते कार्यकाल इति महत्या त्वरया कञ्चुकधारिण्याः कञ्चुकमादायोन्मुच्य सत्वरं प्रातिष्ठे। तावदेव मन्दमागत्य कवाटमालम्ब्य तिष्ठतो गृहजनस्य "दिनावसाने शालायाः प्रत्यागमनवेलायां यदि नाम सुकरं भवेत्, यदि चास्ति द्रविणानुमतिः, लवणं क्रीत्वा आगच्छ" इति वचनं सर्वस्यापि मे कोपोपालम्भस्य प्रतिवचनमिव कर्णे कुर्वन्, चिरादवागच्छं लवणाभावादेष पाकदोषो न पुनर्गृहजनस्य नापि तत्पित्रोर्मत्पित्रोर्वेति।

प्रियपाठकाः, स च दोषः कस्येति स्वयं स्वैरमसम्भ्रान्तश्च पर्यालोच्य कथयत॥ इति॥*

प्रभात-वर्णनम्

[निबन्धकः-- श्रीदुर्गादास-गोस्वामी]

अथ हतमतिरीषद्व्यक्तचित्राङ्कलक्ष्मी-
र्युवतिरिव धरित्री मूर्च्छिता जोषमास्ते।
विलसदुडुवरेकाद् वेणुवीथ्याश्च पश्चात्
पतति नभस इन्दुः क्षीणभूयिष्ठरश्मिः॥१॥
स्तिमितनयनतारा भास्वतः प्राग् विबुद्धा
स्मितलसितमुखेन व्यञ्जयन्ती स्वरागम्।
तरल-तिमिर-वासोगुण्ठिता भुक्तमुक्ताद्
व्रजति लघु निकुञ्जात् प्राच्यतः सा नवोषा॥२॥

---

* सकृत्सज्ञातेऽप्यनवधान एवं पित्रन्तोऽपवादोऽतिवाद एवेति दोषोऽयं लेखस्य न गृहजनस्य न वा पत्युर्नापि तत्पित्रोरिति प्रतीमः। प० सं०

नवविरहपरीता पाण्डुकान्तिर्नलिन्याः
सरसि कुमुदिनी सा मत्सरेणेव जाता ।
अपि पतति समन्तादाकुलः षट्पदौघो
विकचकुसुमपुञ्जे गुञ्जनस्पन्दिताशः ॥३॥

प्रचलति खलु नैशं सन्ततं ध्वान्तमेतद्
विजहति सुखशय्यां हन्त लोकाः कथञ्चित् ।
विभुगुणमहिमानं कीर्त्तयन्ति स्वनीडे-
ष्वपि च कलमिदानीमण्डजाः काकलीभिः ॥४॥

सुविहित-लय-ताल-श्लक्ष्ण-मन्दाक्षराभिः
श्रवणपथगताभिर्नन्दयन् गीतिकाभिः ।
रहसि ललित-तल्पे सुप्तिबोधान्तरस्थान्
पथि चलति सकान्तान् रागिणः कोऽपि पान्थः ॥५॥

अटति शकटमेकं वक्रसङ्कीर्णमार्गे
परुष-परुष-शब्दैश्चक्रयोर्वर्त्तनोत्थैः ।
विदधदिव मनुष्यान् स्वप्रयाने निषण्णान्
भृशमुपचितखेदान् मन्दवेगं कदाचित् ॥६॥

सपदि नयति धेनूः साम्प्रतं गोष्ठभूमिं
तरुण-वयस एते गोपकास्तोत्त्रहस्ताः ।
अपि च विहितकृत्याः स्वेषु तावन्मनुष्याः
कथमपि मलिनाक्षाः कर्मसु व्याप्रियन्ते ॥७॥

गलति शिशिरबिन्दुः शाखिनां पल्लवेभ्यः
स्फुरति मधुरगन्धो नूतनानां तृणानाम् ।
पठति च सुरसद्मद्वारमुन्मुच्य कल्यं
स्फुट-ललित-वचोभिः सेवकः स्तोत्रमेकः ॥८॥

उषसि विहिततोयोन्मज्जनाः श्रद्धधानाः
प्रतिवनमवचित्य श्लाघ्यपुष्पाणि तावत् ।
सुरगुरुपरिपूजां कुर्वते भक्तिनम्राः
सुख-भर-जडबाह्याभ्यन्तराः सोपचारम् ॥९॥
सरति लघु-घनौघः स्फीततूलोपमः खे
धरति सुरवराशा सान्द्रसिन्दूररागम् ।
चरति खलु गभीरं मङ्गलो वाद्यनादो
हरति च मृदुवायुर्हव्यगन्धं दिशासु ॥१०॥
प्रथमकिरणपातोन्निद्रपद्मेषु चञ्चद्-
भ्रमरकलमकस्मान्मूकयन् वीचिभङ्गैः ।
पुनरिव नरलोकं जीवयन् मातरिश्वा
वहति शिशिरसिक्तस्निग्धगन्धेन विष्वक् ॥११॥
घनतिमिरमुदस्यन् पद्मिनीजीवितेशो
धुरि विकलमनूरुं स्थापयन्नेकचक्रे ।
नभसि भुवनसाक्षी स्यन्दने स्वे स्थितोऽसौ
प्रसभमुदयशैलादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥१२॥

आश्रमधर्मः

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः एम्. ए]

शास्त्रोक्ताचारविशेष आश्रमः, आश्रम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यत्रेति व्युत्पत्तेः। स च ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-पारिव्राज्यभेदाच्चतुर्विधः। तथाच "ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजक इति" बौधायनसूत्रम्। तच्च "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा वनाद् वा ; यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतिमूलकम्।

मनुना युगभेदेन पुरुषाणां जीवनकालं निरूप्याश्रमकालोऽप्यभिहितः। तत्र जीवनकालो यथा—

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ इति।

ततश्च शतायुर्वै पुरुष इत्यादि वाक्यं चतुर्थं कलियुगमधिकृत्यैवेति ज्ञेयम्। यत्तु कलावपि कृतादियुगानुरूपमायुः केषाञ्चित् तपस्विनां परिलक्ष्यते, तद् योगबलादेवेति मन्तव्यम्।

ननु पुरुषाणां शतवर्षे आयुषः काले निरूपिते कथमकाले मृत्युर्जायत इति चेत् मनुनैव तत्कारणं निर्दिष्टं यथा—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ इति।

'आचारस्ये'ति शास्त्रविहितस्य सन्ध्यावन्दनादिरूपस्य स्वजात्युक्तस्य। 'आलस्यादि'ति, आलस्यं नाम सत्यपि सामर्थ्येऽवश्यकर्त्तव्ये कर्मणि वीतरागत्वं, तस्मात्। 'अन्नदोषादि'ति, अन्नदोषश्च खाद्यपेयादिषु पर्युसितादिदोषदुष्टेषु शास्त्रनिषिद्ध-लशुन-गृञ्जनादिषु हीनजातिप्रस्तुतान्नादिष्वप्याग्रहः तस्मात्।

'विप्रानि'त्युक्तेर्वर्णान्तराणान्तु सततमेवैतेष्वासक्तिसम्भवात् कैमुतिकन्यायोऽभिहितः। आश्रमकालोऽप्यभिहितो मनुना यथा—

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ इति।

एवमन्यत्राह यथा—

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः।
वने वसेत्तु नियतो यथावद् विजितेन्द्रियः ॥ इति।

वानप्रस्थधर्मं निरूप्य पुनः स एवाह यथा—

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ इति।

न चात्र वर्षशतायुष्कालस्य भागचतुष्टयनिरूपणेन प्रत्याश्रमं पञ्चविंशतिवर्षाण्यवधार्याणि। तथा सति—

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ इति।

अनेन मनुवचनेन ब्राह्मणस्य गर्भाष्टम उपनयनविधानेन, पुनः

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

इत्यनेन च ब्रह्मचर्यस्य षट्त्रिंशदष्टादश-नववर्षाण्यन्तम-वैकल्पिकविधानात् कल्पितसिद्धान्तविरोधः स्यात् ब्रह्मचर्याश्रमस्य पञ्चविंशतिवर्षेभ्यो न्यूनाधिककालपरिमाणसम्भवात्। तेन

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति।

मनुवचनानुगतानाम् एकद्वित्रिवेदाध्यायिनां ग्रहणशक्त्यनुसारेण ब्रह्मचर्यकालविभागो विधेयः। 'ग्रहणान्तिकमेव वे'त्यनेन च ब्रह्मचर्याश्रमकालस्यानियतत्वमुक्तम्। यतोऽत्र यावद् वेदग्रहणं भवेत् तावदेव ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयमित्यर्थोऽभिहितः। तेन छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठप्रपाठके "स ह द्वादश-

वर्षं उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य" इत्यादिश्रुतौ श्वेतकेतोर्द्वादशवर्षाण्यध्ययनकालो निर्दिष्टः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसे"-दित्यनेनापि नायुषो द्वितीयभागस्य निर्दिष्टः कालोऽभिहितः—

गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥

इति वचनेन तस्य नियतकालनिर्देशात्। वार्द्धक्यप्रारम्भ एव वनमाश्रयितव्यमित्येतदेवास्य वचनस्य तात्पर्यम्।

अत एव वानप्रस्थाश्रमस्यापि न नियतः कालो मन्तव्यः। "सप्तत्या ऊर्द्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति। वानप्रस्थस्य वा कर्मविरामे" इत्यनेन सूत्रद्वयेन वानप्रस्थस्य पञ्चसप्ततिवर्षात्मकनियतकालस्य बौधायनेन निरासात्। एतेन

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।
भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥

इत्यनेन वचनेन मनुबौधायनाभ्याम् आश्रमक्रमोऽभिहितः। तेनाश्रमचतुष्कक्रमपरिहारेण स्वेच्छया यस्य कस्यचिदाश्रमस्य परिग्रहस्तु निषिद्ध एवेति ज्ञेयम्। परन्तु यस्मात् कस्माच्चिदाश्रमात् प्रव्रज्याश्रमो ग्रहीतुं शक्य एव विरक्तेन, "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा; यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे" दिति श्रुतेः।

तत्र चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्यैव, क्षत्रियादीनां पारिव्रज्याश्रमनिषेधात्। तथा च लघुविष्णुः

आश्रमास्तु त्रयः प्रोक्ता वैश्य-राजन्ययोस्तथा।
पारिव्राज्याश्रमप्राप्तिर्ब्राह्मणस्यैव चोदिता ॥ इति।

श्रुतिश्चात्र यथा—"ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यञ्चरन्तीति।" भिक्षाचर्यञ्चरन्तीति संन्यासमवलम्बेरन्नित्यर्थः। पुराणेऽपि

मुखजानामयं धर्मो यद् विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते ।। इति ।

अत एव श्रीमद्भगवद्गीतासु "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इत्युपदिष्टं भगवताऽर्जुनाय । अत्र पूर्वाश्रमत्रयस्यानुष्ठानरूपत्वात् प्रव्रज्यायाः पुनः कर्मत्यागरूपत्वादेवैतादृगुपदेशः । एतेन क्षत्रियस्य पूर्वाश्रमत्रयविहित-कर्मानुष्ठानेनैव चतुर्थाश्रमग्रहणफलसिद्धिरिति व्यवस्थितम् । तथा च तत्रैव—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन कर्म परमाप्नोति पूरुषः ।। इति ।

परं मोक्षम् । वैश्यानान्तु "आश्रमास्तु त्रयः प्रोक्ता वैश्य-राजन्ययोस्तथे"-त्यादिलघुविष्णुवचनात् त्रयो निर्दिष्टाः । बौधायनेन पुनः "चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, त्रयो राजन्यस्य, द्वौ वैश्यस्ये"त्यादिसूत्रेण तथा योगियाज्ञ-वल्क्येन च—

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिदेशिताः ।
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः ॥

इति वचनेन च तस्याऽऽश्रमद्वयं विहितम् । पौराणिका अपि,

चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थञ्च भिक्षुकम् ।।
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वाणप्रस्थं त्रयो मताः ।
क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि ॥
ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यम् आश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुचितन्त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत् ।।

इत्येतैर्वचनैर्वैश्यस्याश्रमद्वयमेवाभिहितवन्तः । तेन वैश्यस्याश्रमस्य द्वित्वे त्रित्वे वेच्छाविकल्प एव साधीयान । शूद्रस्योपनयनसंस्काराभावाद् ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थयोः पुनरग्निवेदमात्रसाध्यत्वान्निरग्निकगार्हस्थ्याश्रम एक एव विहितः । प्रव्रज्याश्रमे त्वस्य कैमुतिकन्यायेन नैवाधिकार इति ध्येयम् । कलौ तु—

यज्ञाधानं गवालम्भं संन्यासं पलपैत्रिकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति पराशरवचनेन ब्राह्मणानामपि चतुर्थाश्रमाभाव एव निर्णीतः तत्रापि यदि कश्चिदत्यन्तविरक्ततया प्रभूतकष्टसाध्यमपि संन्यासमवलम्बेत न तत्र निषेधावकाशः शङ्करभगवत्पाद-पद्मपादादिषु तथा दर्शनात् । अत एव विशेषमाह देवलो यथा—

यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्त्तते ।
संन्यासश्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्यात् कलौ युगे ॥ इति ।

निषेधस्तूपासनापरायणानां कर्मवतामेव, तेनैव तेषां परमार्थसिद्धेः । संन्यासाश्रमस्यातिकृच्छ्रसाध्यत्वात्, कलौ पुनर्ब्राह्मणानामपि सहज-दौर्बल्याच्चेति ज्ञेयम् । त्यागधर्मस्तु गृहस्थब्रह्मचारिणामपि सम्भवात् सर्व-युगसर्व-वर्णसाधारणः तेन कलौ लिङ्गधारणस्यैव निषेध इति ध्येयम् ।

आश्रमहीनानां निन्दां प्रायश्चित्तार्हताञ्चाह दक्षो यथा—

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा ।
नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः ॥ इति ।

आश्रमिणां तटस्थलक्षणमाह स एव यथा—

मेखलाजिनदण्डैश्च ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।
गृहस्थो वेद-यज्ञाद्यैर्नख-लोमैर्वनाश्रमी ॥
त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी ॥ इति ।

गृहस्थस्तु पुत्रदारादिभिरेव नाश्रमी भवेत् परन्त्वाश्रमोचिताचारपालनादेव । तथा चाह दक्ष एव यथा—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः ॥ इति ।

वृद्धहारीतोऽप्याह यथा—

गृहस्थो वा वनस्थो वा यतिर्वापि भवेद् द्विजः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत यावज्जीवं द्विजोत्तमः ॥ इति ।

अथ चेत् साग्निकस्य गृहस्थस्य पत्नी म्रियेत तदा कुशमयीं पत्नीं प्रतिनिधित्वेन परिकल्प्य स्वाश्रमविहितकर्माणि कुर्यात् । तथा चाह स एव यथा—

दग्धव्या साऽग्निहोत्रेण भर्तुः पूर्वं मृता तु या ।
स्वांशमग्निं समादाय भर्ता पूर्ववदाचरेत् ॥
कृत्वा कुशमयीं पत्नीं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
जुहुयादग्निहोत्रन्तु पञ्चयज्ञादिकं तथा ॥ इति ।

अत्र तु "सस्त्रीको धर्ममाचरेदि"ति विधानमेव कुशमयपत्नीप्रतिनिधिकरणे प्रमाणम् । अतः परमेव "अथ च प्रव्रजेद् विद्वान् कन्यां वापि समुद्वहे"दित्युक्तेः ।

गोभिलश्चाह यथा—

दाहयित्वाऽग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् ।
पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः ॥ इति ।

अत्राग्निभिरिति बहुवचनात् 'साग्निको गार्हपत्यादिभिरि'त्यर्थो लभ्यते । यदि भार्याया अलाभः स्यात् तदा तत्प्रतिनिधिनापि स्वकर्मानुतिष्ठेदित्याह स एव यथा—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिना प्रतिनिधिना । अत्रोपाधित्वे निदर्शनमाह गोभिल एव यथा—

रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम् ।
ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह भ्रातृभिरर्चितैः ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिधर्मः ।

ब्रह्मचर्यन्तु व्रताचरणम् । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म,

तच्चरतीति ब्रह्मचारीति निर्वचनात्। तथाच "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः। तच्च व्रतमुपनयनसंस्कारमपेक्षते ततः प्राग् वेदव्रतादीनामनधिकारात्। तथाच दक्षः—

जातमात्रः शिशुस्तावद् यावदष्टौ समा वयः।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो जातिमात्रप्रदर्शकः ॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते।
अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते ॥
उपनीते तु दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः।
अप्राप्तव्यवहारोऽसौ बालः षोडशवार्षिकः ॥
स्वीकरोति यदा वेदं धत्ते वेदव्रतानि च।
ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्द्ध्वं स्नातो गृही भवेत् ॥ इति।

उपनयनकालश्च मुख्यगौणभेदाद् द्विविधम्। तथाच मनुः—

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

(क्रमशः)

श्रीश्रीअद्वैतचरितम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकालीहरदासवसुः भक्तिसागरः]

[यौवन-लीला]

श्रीअद्वैतः कैशोरे शान्तिपुरं रुचिरमधिष्ठानमकरोत्। तत्र नानाशास्त्र-पारंगमो भूत्वा श्रीनवद्वीप-सारदापीठे विद्यामठप्रतिष्ठानमेकं प्रकटयाञ्चकार। अधुना तस्य शुभपरिणयोऽनुष्ठीयते स्म। स द्वयोर्ब्राह्मणकन्यकयोः पाणिग्रहणं चकार। प्रथमा भार्या नाम्ना सीता, द्वितीया च नाम्ना श्रीः।

महीयसः पुत्रस्य मङ्गलसुखदेन महिम्ना मधुरिम्णा च चिरमाप्यायितौ मातापितरौ परिणते वयसि एकैकश उपरेमाते। मातापित्रोः स्वर्गतयो-रद्वैतः स्वगृहस्याध्यक्षोऽभूत्। इदानीं स सस्त्रीकः कदाचिद् नवद्वीपे कदाचिद्वा शान्तिपुरे वसन्नुभे धामनी पादस्पर्शदानेन पवित्रयति। एवमुभयत्र सरस्वतीविनोदनेन भगवद्भक्तिप्रचारेण च जनसमाजं जागरयति। जीवानामीदृशं भागधेयं तस्य सङ्गप्रभावेण प्रथममेव सूचितम्। अधुना स वेदपञ्चाननमहाशयो नवीनोऽपि प्रवीणोऽध्यापक इति सर्वत्र ख्यातो गण्यते मान्यते च। "हरिणा अद्वैतात्"—यो हरेर्न पृथक् स कीदृक्? मानुषमूर्तौ स वा कीदृगिति सर्वे चिन्तयन्तु, विभाव्य निश्चिन्वन्तु च। जीवानां सौभाग्यलक्ष्मीर्नदीयसी। अद्वैतचन्द्रस्य सुधामुचा वक्त्रेन्दुना धामद्वयमालोकितमिव इदानीं शोभते, तस्य चरणस्पर्शेन सोल्लासं नृत्यति, तस्य अमृतदृष्ट्या स्निग्धीभूय हसति। तस्मिन् पूर्वतोऽपि अधिकतरं तरुलतासु मुकुलानि उद्गम्य पुष्प्यन्ति।

मानुषरूप एष उत्तमो मानुषो वैष्णवो वा विज्ञायते। किन्तु तत्त्वतः शक्तितश्च स सर्वमेव कर्तुं समर्थ इति देवीप्रणामप्रसङ्गेन प्रमाण्यते स्म।

सर्वमेव य ईष्टे स ईश्वरः, प्रभवतीति प्रभुरित्यनेन अस्य नररूपधारिणो देवस्य प्रभुत्वं प्रतिपाद्यते। अत एव एष प्रभुरेव। श्रीमदद्वैतप्रभौ मणि-काञ्चनयोर्योगः सम्यग् दृश्यते—नारायणतो ब्रह्मा, ब्रह्मणोऽङ्गिराः तस्माद्देव-गुरुर्बृहस्पतिः, ततो गोत्रप्रवर्तको भरद्वाजस्तस्माद् द्रोणो जातः। एवं तस्मिन नारायणवंशे अद्वैतप्रभोराविर्भावः सिद्धः। अतः स गोत्रतस्तत्त्वत उभयतो नारायणतोऽभिन्नः—वंशपरम्परया यथा स नारायणवंशोद्भवः परमार्थतोऽपि स नारायणसम्प्रदायी—नारायणस्य शिष्यो ब्रह्मा, ब्रह्मणः शिष्यो नारदः, नारदस्य शिष्यो व्यासः, व्यासस्य शिष्यः शुकदेवः। अनेन शिष्यानुक्रमेण लक्ष्मीपतिरागतः। तस्य शिष्यः प्रेममयः श्रीमाधवेन्द्र-पुरी। तस्य शिष्यः श्रीप्रभुरद्वैतचन्द्रः। भगवत्प्रेमूणः परिपूर्णधारा धरायां याऽपतत् सा भारतवर्षे कुण्डं निर्माय विद्यमानासीत्। श्रीपुरी-माधवेन्द्र एव स साक्षात् कुण्डः। श्रीअद्वैताविर्भावेन सह तस्य कुण्डस्य उद्वेलताऽभूदित्यनुमीयते। अतः स उद्वेलतया पथि पथि कृपादृष्टिवृष्टिं कुर्वन्नवशेषे वङ्गदेशं प्रत्यभियानमकरोत्। अद्वैतचन्द्रस्य भक्तिसुधाबीजं स्वतः सिद्धमपि पुरीश्रीमाधवेन्द्रो निजप्रेमामृतफुत्कारवारिणाभ्यसिञ्चत्। लोक-शिक्षार्थं गुरूकरणरूपां मुद्रामभिनयन् पुरीमहाशयोऽद्वैतप्रभावे प्रेमसम्बन्ध-माधुर्यं प्रतिपेदे। शिवो नारायणेन दीक्षित इव प्रतिभाति। शीतांशोरपि शीतलः शिवपुरुषः शुभ्रोऽपि प्रेमरसेन कनकाब्जकान्तकान्तिः शान्तिपुरा-धीश्वरः सीतानाथः स्वयं वैष्णवशिरोमणिरिति वैष्णवगोष्ठ्या नेतृत्वं प्राप।

[वैष्णवसभा-संघटनम्]

श्रीवास-हरिदास-मुकुन्द-मुरारि-श्रीरामरत्नगर्भप्रभृतिभिर्वैष्णवैर्मिलित्वा श्रीनवद्वीपे श्रीअद्वैतप्रभुः शुभेऽहनि एकां धर्मसमितिं प्रतिष्ठापयामास। तत्र तैः प्रत्यहं भक्तिशास्त्राणां संलापश्चर्चा च क्रियेते। कियता कालेन अय-मद्वैतप्रतिष्ठितः सभा-सरोवरः श्रीवासाङ्गनक्षेत्रमाप्राप्य समुद्रमूर्तिं दधन्नरी-नृत्यते स्म। श्रीनवद्वीपस्तदानीं सरस्वती-पीठस्थली भूत्वा सुन्दरं बभौ। परन्तु पराविद्यावल्लर्याः पुष्पमधु या भक्तिस्तस्या अमृतफलं यः

प्रेमा तयोस्तत्र गन्धलेशोऽपि नाविद्यत। मधुहीनं विकसितकमलं यथा तादृशी तदानीं नवद्वीपस्य विद्या-शोभा—केवलं नेत्रानन्दिनी न तु प्राणोन्मादिनी। अस्ति प्रभा, नास्ति मधुरिमा—वदनमण्डलमतिसुन्दरं परन्तु स्मितज्योत्स्ना-शून्यम्। विद्या-धेनुर्न सूते, न दुग्धदा। तदानीं नवद्वीपे रूपगुणवती विद्या-जननी बहून् सुपुत्रान् असूयत, किन्तु तस्यास्तनयोर्दुग्धं न चक्षार।

मणिद्युतिर्नेत्रे शीतलयति, विद्युद्द्युतिस्ते दहति। कलिदोषेण विद्या विद्युल्लतासदृशी पण्डितानपि अन्धयति, तथाविधा विद्या-व्रतती बन्ध्या सती फलपुष्पादीनि, नोत्पादयति परं विभवगौरवगर्वकीटदष्टा सती विषाक्त-गन्धमुद्गीर्य तत्रत्यं मानवसमाजम् अप्रकृतिस्थं विदधाति। फलवत्या विद्या-श्रियो दीप्तिः स्फटिकमणिकिरणवत् स्निग्धशीतला। अद्वैतचन्द्रस्य विद्यामठी मणिदीप्तिं विकिरन् आस्ते। विद्युत्स्फुरणेन सह घनघोरगर्जनं घटते। किन्तु मणिकिरणो निभृतं स्फुरति—न शब्दायते न कलकलायते च। तत्र मठे भक्तिचर्चा गुप्तं जयति। "अहं विद्यानिति" प्रचारयितुं तेषामद्वैता-दीनां कतमोऽपि नेहते। अद्वैतगोष्ठ्याः क्रियाकलापेऽभिनवत्वं प्रत्यक्षे-णावलोक्य पण्डितम्मन्याः सर्वे नगरवासिनः कुतुकिनः कौतूहलमपनेतु-मुद्ग्रीवाः। ते मुदा पविषदं पृच्छन्ति उपहसन्ति च।

भक्तिः कीदृशं वस्तु?—सा भगवत्पादपद्मस्य मधु। एतेन मधुना अभिषिक्ता या चित्तवृत्तिः सापि भक्तिरुच्यते। अत एव भक्तजनो भगवत्स्मरणेन प्रसीदन्ति। स मणिवत् शीतलं दीप्यति। तं सहसा सर्वे परिचेतुं न पारयन्ति। वैष्णवपरिषदं भङ्क्तुकामा "एते पारिषदा मूर्खा" इति मन्यमानास्तेषां सौभाग्यमसहमाना अपरे ज्ञानदृप्ताः पण्डिता यथावकाशं तान् बहुना प्रकारेण पीडयितुमारेभिरे। पीडितास्ते किं करिष्यन्ति?—"बालकानां रोदनमेव बलम्"। करुणं ते रुदन्ति, श्रीभगवच्चरणे दुःखं विज्ञापयन्ति। गङ्गावक्षसि विलासिजनानां नौविहारः केवलं क्षेपणीभिः प्रहाराय। केवलं तलेन प्रहारम् अर्द्धचन्द्रदानञ्च विना

सर्वमेव तैः पण्डितम्मन्यैर्ब्राह्मणैरधायि। श्रीअद्वैतः सर्वैः पण्डितशिरोमणिभिर्मानुषधिया अवज्ञायते स्म। ईदृशी धर्मस्य ग्लानिरभूत्।

यदि हरेर्नाम अन्तरात्मना गीयते, यदि हरिः प्राणकोटरादाहूयते, स तद्विज्ञप्तिमङ्गीकरोति। परमदयालुः परमेश्वर आर्त्तजनानामार्त्तिपूर्णं निवेदनं शृणोति। परैः पीडिता जना आर्त्तिं लभन्ते। अतः पीडनं पात्रस्य कल्याणाय कल्पते। खिन्ननिर्विण्णचित्ताद् भगवत्प्रपन्नता सम्यक् स्फुरति। भगवत्करुणालक्षणमिति यत् दुर्नीतजनगणघनात् दुर्निवार-दुराचरण-वज्रवृष्टिरद्वैतशिरसि पतति। समग्रस्य देशस्य लोकाः कलिकलुषिता भगवद्भावविहीनाः शुष्कनीरसा दारुणदारुणाश्च। श्रीअद्वैतप्रभुर्जीवदुःखदर्शनाद् दयार्द्रोऽभूत्। तस्य करुणासञ्चारेण अथ जीवकल्याणकल्पबीजः करम्बितोऽभूत्। तदङ्कुरात् परमो वृक्षोऽजायत। स बहुलतिको बहुशाखश्च भारतभूमेरुपरि विशालं चन्द्रातपं विरचय्य आस्ते।

यः शङ्करः पुरा काञ्चनमपिधाय काचं ददौ, अर्थाद् भक्तिमाच्छाद्य केवलं मायावादं प्रचारयामास, अधुना स एव पुनर्मायावादरूपं काचं विनिन्द्य भक्तिकाञ्चनस्य द्रवरसं प्रदातुमुत्सहते। भगवतो लीलाया अन्तं गन्तुं कः समर्थः! भगवतश्चिन्मयविग्रहं यो न स्वीचकार स इदानीं पुनरद्वैतमूर्तिं धृत्वा तस्य चिन्मयविग्रहस्य स्वरूपं निर्णीय तदुपरि परमभागवतधर्मस्य चिन्मणिमयीं प्रतिमां प्रतिष्ठापयितुं पर्याप्तं दीव्यति अत्र श्रीनवद्वीपे।

वैष्णवपरिषद् रोदनपरा सततमाक्षिपति। एकदा वैष्णवाः सर्वे निर्विण्णमनसः श्रीअद्वैतमवदन्, "भोः प्रभो! अस्माकमत्र न स्थातव्यम्। वहिरङ्गसङ्गः परिहातुं साम्प्रतम्। विशेषतो लोका अत्र परमेश्वरं निन्दन्तीति वयं सोढुं न शक्नुमः"। तदाकर्ण्य अद्वैतेनाभ्यधायि— "हे बन्धुगण! मा भैषीः, कियन्तं कालमित्थं नय,—अपेक्षस्व। अस्माकं दुःखं दूरीकर्त्तुं पतितानां जीवानां दयितुं करुणादाने अकृपणः कृष्णोऽवश्य-

मेवागमिष्यति। धर्मस्य ग्लानिः कर्मणां म्लानिश्च तस्य आसनं चालयति। तदा स लम्बित्वा श्रीपदस्पर्शदानेन धरणीं पुनाति, नेत्राम्बुजमधुना तां स्नपयित्वा आनन्द' मथ्नाति, स्मितज्योत्स्नया पाप-तमोराशिमपनयति। आर्तजनबन्धुं करुणासिन्धुं तम् अवतारयितु' यदि नाहं शक्नुयाम् तदा 'अद्वैत' इत्यभिधानं हि परित्यक्ष्यामि। अतो निश्चिन्तम् अवतिष्ठन्तु। भवन्तः सर्वे एवं प्रार्थयन्तां चाहर्निशम्। अवश्यमेव कृष्णो दयिष्यते। चित्तवैक्लव्येन उत्साहभङ्ग' मम मा कार्षुः। सर्वे प्रफुल्लचित्तास्तिष्ठन्तु। अचिरेणैव जगतः पुञ्जीभूतो दुःखराशिर्भस्मीभविष्यति" इति।

तदुदीरितां मधुराम् आश्वासगिरं निशम्य ते पारिषदा ऊचुः—"प्रभोः श्रीमुखान्निःसृता वाणी अवश्यमेव न वितथीभविष्यतीति"। ते प्रत्येकं स्वं स्वं चित्तं प्रबोध्य सभां कृत्वा पुनः शास्त्रालापरसनिमग्ना अभवन्। एवं कुर्वद्भिस्तैः कति दिनानि नीयन्ते। अद्वैतप्रभावमजानद्भिः कैश्चिदपरैस्ते परिहस्यन्ते च।

(प्रौढलीला)

अधुना सीतानाथः श्रीअद्वैतप्रभुः प्रौढावस्थः। तस्य सागरगम्भीरं हृदयं न लक्ष्यभ्रष्टम्। स यथोक्तं करिष्यति। किमिति ?— ततः प्रभृति प्रभुर्न भोजनचेष्टामपि करोति, केवलं भूतले लुठति, अश्रूणि वर्षति। केनापि पृष्टोऽपि मूकवत् तूष्णीं समन्तादीक्षते। प्रगे प्राह्णे सायञ्चोत्थाय श्रीभगवन्तमुद्दिश्य बद्धाञ्जलिर्निवेदयति दुःखदूनं हृदयम्। जीवदुःखा-द्वैष्णवानां हाहाकारस्तस्य चेतसि लग्नस्तस्य प्रभोर्भावोद्वेलतां वितनुते। बन्धूनां हाहाकारं स्मारं स्मारं स विषीदति। हाहाकारजातव्यथस्य तस्य हुङ्कार ओङ्कारं भित्त्वा गोलोकमभि उत्तिष्ठति। तस्य हुङ्कारशब्देन जगत् कम्पते, वियत् स्फुटति सुरलोकः पुलकं वितनुते।

अद्वैतः समुद्र इव। समुद्रे शङ्खा वसन्ति, रत्नानि च। नादः

शङ्खस्य एकनमो गुणोऽस्ति। स तस्मात् ओङ्कार-शङ्खात् हुङ्कारेण उद्गच्छति। भावकमलखण्डं रत्नवत् तस्मिन् जलनिधौ प्लवमानं भासते। नेत्रद्वयं सूर्याचन्द्रमसाविव विभाति। अन्तर्योगवशादेकदा प्रभोरोङ्कारात् चैतन्यविग्रहं क्रोडीकृत्य अनन्तदेवः प्रकाशमानोऽभूत्। श्रीअद्वैतप्रभुर्मुहुर्मुहुर्व्यामपतत्। विपुलपुलकाञ्चितं वपुस्तस्य तदा भृशमकम्पत। शतशः स्वेदधारा अवहत्। सा अलिन्दकुट्टिममधावत्। प्रभोरेतल्लीलालास्यं वीक्ष्य विमुग्धाः प्रतिवेशिनः पारिषदाश्च सर्वे सुखिता अद्यप्रभृति ईश्वरधिया तं सम्पूजयन्ति। किन्तु विद्यामदेन ये वल्गन्ति ते न तथा कुर्वन्ति वरं तस्य चेष्टादिकम् उपहासेनाभिनयन्ति। एष स्वप्नः फलिष्यति न किम् ?

अनन्तरं प्रभुः संज्ञां लब्ध्वा भक्तिरसेन विगलितचित्तस्ततः प्रभृति प्रतिदिनमेव गङ्गोदकतुलसीदलदानेन विष्णुदैवतं पूजयति। गद्गदिकया रुद्धकण्ठोऽपि विष्णुं सजलनेत्रः स्तौति। जीवानां भक्तिराहित्यजनितां दुर्गतिं तस्मै निवेदयति च।

महाविष्णुः स श्रीअद्वैतचन्द्रः एवं प्रतिज्ञामकरोत्—"दुःखनिमज्जिते अस्मिन् जगति विशुद्धप्रेमरसोर्मिवलितां भक्तिगङ्गां प्रवाह्य जीवसङ्घरूपं सगरवंशमुद्धरिष्यामि। मरुमूर्तौ मर्त्यभारते मन्दाकिनीधारामवतार्य निर्मलसुखं विधास्यामि" इति। उपायः कोऽत्रावलम्ब्यते इति च तेन प्रभुणा विचिन्तितम्—स्वयं श्रीभगवान् कृष्णचन्द्रो यथा अवतरेत् तथानुष्ठेयमत्र विषये। सोऽवतीर्य सङ्कीर्तनविधानेन नर्तित्वा भारतभूमिं निजपदधूलिमयीं करिष्यति। भारतरजांसि प्रत्येकं सत्यधर्मस्य मधुकिरणच्छटां विकीर्य भारतवक्ष उज्ज्वलीकरिष्यति। तण्डुलकदलीसन्देशनैवेद्यदानेन देवता न तुष्यति, वस्तुतो भक्तितस्तुष्यति। "भक्तिमिच्छन्ति देवताः"। अन्तरात्मना आहूतः स आगच्छति। स भक्तिवश्यो भक्तवत्सल इत्येवं निश्चित्य शिवपुरुषः सोऽद्वैतचन्द्रो विशुद्धभावोज्ज्वलां पूजापद्धतिं जनसमाजे प्रचारयितुकामो गङ्गातुलस्योर्भक्तिं निवेश्य तां कृष्णचरणयोरर्पयति। तथैवार्चितः कृष्णः करुणारसेन विगलितोऽभूत्।

नैमिषारण्यपरिशोभिसभाभङ्गात् परं नवद्वीपस्येयं वैष्णवी सभा परमम् आयोजिता। अस्याः सभायाः सभ्या हरिदासमुरारिमुकुन्द-प्रभृतयो जगद्वरेण्या कृष्णदासाः। शान्तिपुरनाथः श्रीअद्वैतप्रभुस्तस्याः पतिः। अहो, तस्यां परिषदि श्रीकृष्णः साक्षाद्विराजति न किम् ?

दैवाष्टकम्

[निबन्धकः—श्रीदीनेशचन्द्र-शास्त्री]

यच्चक्रनेमिपरिवर्त्तनभीतिभीताः
श्रीमत्सुरेन्द्र-सुनरेन्द्रसदिन्द्रचन्द्राः ।
सञ्चिन्तयन्त्यविरतं सुखमप्यवाप्य
दैवाय तद् भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ १ ॥

यत्पारवश्यकलनात्सकलेश्वरोऽपि
विश्वम्भरोऽपि न सुखं समुपैति सम्यक् ।
तल्पप्रकल्पनधियाऽऽश्रयदेष शेषं
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ २ ॥

यस्य प्रभावबलतः किल शंकरोऽपि
मृत्युञ्जयोऽपि विकरालकपालमेव ।
बिभ्रत्तमोगुणवशेन लयं करोति
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ३ ॥

यस्यानुशासनमुपेत्य भयातुरोऽसौ
ब्रह्माऽपि सर्जनविधौ विनियोजितात्मा ।
रात्रिन्दिवं नहि मनागपि शान्तिमेति
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ४ ॥

यच्छासनादनिशमेव समाकुलत्व-
माप्त्वा न याति विरतिङ्कृतिसन्निविष्टः ।
भास्वानुदेति समयेऽस्तमुपैति चैवं
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ५ ॥

शोकापनोदकतमोऽपि विनोदकोऽपि
चन्द्रः क्षयार्त्तिमलिनोऽपि तमो निहन्ति।
यन्नीतिभीतिवशतो न विरोद्धुमीष्टे
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ६ ॥

यस्यानुकूल्यविरहादतिमानवोऽपि
देवान्तराणि मघवत्प्रमुखाण्युपास्य ।
साध्यान्तमेव यतते लभते न चेष्टं
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ७ ॥

शत्रूञ्जयन् सुखमुपेतमुपैति मित्रं
पुत्रं कलत्रमितराणि च साधनानि ।
आप्नोति यत्प्रबलतामुपगत्य लोको
दैवाय तद्भगवतेऽस्तु नमः सदैव ॥ ८ ॥

———

प्रशान्तरत्नाकरम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्यः]

व्यापारेण। तदिमं निगडितकरचरणमस्मिन्नेव मद्भवनसन्निहिते न्यग्रोध-पादपे बधान, परिश्रान्ता यूयं, अवसिता च मे प्रायेणाद्यतनी निद्रा, तद् यावदहं स्वयमेव निशावसानं यावत् एनं प्रतिपालयामि। अवसितायाञ्च निशायाम् अस्यैव सन्तप्तेन कण्ठशोणितेन रक्तचन्दनीकृतेन प्रोद्यतः सूर्यस्य अर्घ्यं कल्पयित्वा सुतरां तृप्तो भविष्यामि।

रत्ना—अहो सुतरामनुगृहीतोऽस्मि तातेन। तद् वयस्य, वीरबल, अलमद्यापि कालक्षेपेण, एहि यावदकालहीनं तातादेशमनुतिष्ठावः। तद् गृह्यतामयम्। अहमनुपदमागच्छामि।

वीर—एवमस्तु (राजानं विसंज्ञं गृहीत्वा निष्क्रान्तः)।

रत्ना—अहो सुतरां प्रवृद्धा रजनी! तथाहि—

यामात् परं समुदितो विधुरम्बरस्य
मध्यं गतः किरति चारुकरोपहारम्।
निस्तब्धतामिह भुवो विहगाः कदाचिद्
भिन्दन्ति हिंस्रपशवोऽपि रुतैः समन्तात्॥

(ततः प्रविशति गायन्ती सुमतिः)

गीतम्

एहि दयित भवनं निजमेहि दयित सत्वरम्
दूरे वद विहरिष्यसि विकलः कतिवासरम्।
तिमिरात् परमेष नभसि रुचिमञ्चति चन्द्रमाः
तव कथमिव हृदयं नहि सुविमलरुचिभास्वरम्॥

परिहर परवासकलुषमेहि निजनिकेतनम्
शून्यं प्रिय समलङ्कुरु रुचिरं निजमन्दिरम् ।

(निष्क्रान्ता)

रत्ना—अहो हृदयस्पर्शि सङ्गीतम् ! स्ववासमपहाय परवासे कलुषमग्नं प्रत्युपदेशः । तत् का नु खल्वेषा ? को वासौ प्रोषितो नाम ? अथवा किं ममानेन अप्रस्तुतेन, यावदिदानीं प्रकृतं पश्यामि (निष्क्रान्तः) ।

अष्टमाङ्कः

(ततः प्रविशति पादपस्कन्धे रज्जुबद्धः कामेश्वरः)

कामेश्वरः—(स्वगतम्) हा कष्टम् ।

योऽहं पुरा नरपतिः शतशः सदोषान्
सम्प्रापयं गुरुकदण्डशतं क्षणेन ।
सोऽहं दुरुत्तरकृतान्तवशात् प्रपन्नो
बन्धं कृतान्तवदनं परिलोकयामि ।

अहो दुरन्तशीलस्य रत्नाकरस्य कृत्यसीमा !

लीलावतीं कुसुमकोमलकायकान्तिं
मुक्तिं सपादपतनं बत भिक्षमाणाम् ।
क्रूरो जघान यदसौ परिपश्यतो मे
तत्तीक्ष्णशल्यसदृशं रुजमातनोति ॥

हा प्रिये, लीलावति, नाहं तावद्भिः सप्रहरणैः सैनिकैः सहितः परिपश्यन्नपि ते तथाविधां विपत्तिं प्रतिकर्त्तुं समर्थोऽस्मि । हा हा ! मृताः सर्व एव ते सैनिकाः परिजनाश्च तस्यैव क्रूरकर्मणो निष्ठुर-व्यवसायेन । अहह !

प्राणैः पणैः प्रभुहिताय कृतप्रयत्ना
हन्तासरेण निहताः स्वजना मदीयाः ।

एतावतैव न हि निर्वृतिरस्य जाता
पुत्रादिकेष्वपि महद् विषमं कृतं यत् ॥

हा पुत्रकाः ! हा प्रधानामात्य, हा सेनापते, दूषिताः स्थ परिभूताः स्थ कामेश्वरहतकेन। तथाहि—

मत्सम्बन्धवशादेव भवतामेव संक्षयः।
अन्यस्यामपि जातौ मा मत्सम्बन्धमुपैष्यथ ॥

हा वत्स देवरात, हा प्रवरकुमार, हा मदङ्कदुर्ललित, हा राजकुलप्रधानालम्ब, न जाने एतावत्या रजन्या कीदृशीमवस्थां प्रापितोऽसि। हा हा !

दष्टोऽसि किं भुजगभावमुपागतेन
मूलेन शत्रुनिहितेन निशि प्रसुप्तः।
मां दुर्भगं स्मरसि किं प्रतिकारहेतो-
र्वत्स प्रयाम्ययमहं क्षणमेधि शान्तः ॥

(गन्तुमुद्यतः स्वीयबन्धनमनुभवन्) अहह ! बद्धोऽस्मि, वैरिणा रत्नाकरेण कठोरं बद्धोऽस्मि। हा वत्स, देवरात, क्वासि, देहि मे प्रतिवचनम् (मूर्च्छति)।

(ततः प्रविशति सशङ्कमितस्ततः पर्यवेक्षमाणश्च्यवनः)

च्यवनः—निःशेषं प्रसुप्तं रत्नपुरम्। तथाहि—

कोलाहलः शान्तिमगाज्जनाना-
मन्योन्यमालापकृतां क्रमेण।
न सारमेयोऽपि दधाति रावं
झिल्लीरवाः केवलमुच्चरन्ति ॥

(समीपे सारमेयरावं श्रुत्वा) अये एष समीपे सारमेयः क्रोशति ! तत् किमनेन कश्चिदागच्छन्नवलोकितः ? हा हा व्याहतक्रियोऽस्मि ! (अपसृत्य निपुणं दृष्ट्वा) आः ! समुज्जीवितोऽस्मि। एष सारमेयः काननान्तर-निष्क्रान्तं प्रकाशे चरन्तं शृगालमवलोक्य क्रोशति ! अहो शीघ्रचेतनता सारमेयाणाम् ! तथाहि—

श्वानः क्षणेन निद्रान्ति प्रबुध्यन्ते क्षणेन च ।
नृणान्तु मोहसुप्तानां प्रबोधो न चिरादपि ॥

अत एवाहं प्रियपुत्रस्य रत्नाकरस्य मोहनिबन्धनां दुरन्तवृत्तिमन्यथाकर्तुकामः कामेश्वरसंरक्षणव्याजेन स्वेच्छया स्वजीवनघातं कर्तुं व्यवसितोऽस्मि। वत्स रत्नाकर, वञ्चितोऽसि पितरि दाक्षिण्येन। यतः कामेश्वरसंरक्षण-भारो मयैव गृह्यत इति वचनार्थो न त्वया गृहीतः। हा वत्स, रत्नाकर, चिरात् प्रभृत्येव त्वदीयां दुरन्तवृत्तिं समाशङ्कमानः सुदुःसहेन तापेन ज्वलितः कियद् वा न त्वामुपदिष्टवानस्मि। तावदुपदेशानन्तरमपि अद्य त्वां तादृशे लोकोत्तरे दुर्नये प्रवृत्तमुपलभ्य शतधा छिन्नानि मे मर्माणि। ज्वालामयः प्रतिभाति सकलः संसारः। दुर्वहः प्रतीयते जीवनभारः! यावदेव चिन्तयामि तावदेव प्रवर्द्धते तीव्रः सन्तापः। तन्नास्ति मम जीवनान्तं विना गतिरन्या। अहह! सर्वं परिहाय गच्छामि, पुत्रं रत्नाकरं त्वां वत्सलं पौत्रमात्रेयं, आशैशवादभिन्नहृदयां पतिव्रतां पत्नीं प्रियतमां कन्यामिव स्नुषां, स्वेच्छया परिहाय क्वापि गच्छामि। अथवा गन्तव्यम् अवश्यं गन्तव्यम्, आत्मनो जीवनघातेन पुत्रस्य चरित्रं शोधयितव्यम्!

यदि स्नेहान्न मुञ्चेयं जीवनं बन्धुवत्सलः।
पापेन क्रमवृद्धेन पुत्ररूपः स्वयं हतः॥

तदनेनात्मनो विनाशेन पुत्ररूपमात्मानं परित्रास्ये। कृतं विलम्बेन। यावत् पादपसमीपं गत्वा कामेश्वरं बन्धनाद् विमोच्य तदीयपाशेनैव वृक्ष-शाखायामात्मानमुद्बध्य व्यापादयेयम्। (पदान्तरं परिक्रम्य) अथ रत्नाकरः कथं जानीयाद् यदहं तस्यैव दुरन्तेन शीलेन विदूनो मरणं वृणोमि, नैव कारणान्तरेणेति। हा धिक् सर्वथा व्याहतप्रयोजनो मे संकल्पः! तत् केनाभ्युपायेन वेदयामि, केन वेदयामि? (विचिन्त्य) आं दृष्टम्! सर्वमिदं पत्रारूढं कृत्वा स्वसमीहितं साधयामि। क्व नु खलु लेखोपकरणान्यासाद-येयम्। (इतस्ततो दृष्ट्वा) एष दृश्यते सन्निहिततालीवृक्षान्नातिचिरपतितः पत्रप्रतानसहितः शाखादण्डः, अस्मादेव पत्रमादाय तत्र लिखामि। एतन्-

पत्रान्तरालवर्तिनी शलाकैव लेखनी भविष्यति। अथ क्व नु खलु मसीमासादयामि, धिक् कष्टम्! सर्वोपकरणसम्भृतस्यापि मसीं विना कृत्यव्याकोपः! तत् किमिदानीं करिष्ये? (विचिन्त्य) आं दृष्टम्! सुष्ठु दृष्टम्!!

कण्टकेन विनिःसार्य शोणितं स्वशरीरतः।
तेन पत्रं लिखाम्यद्य तनयस्य विशुद्धये॥

तदविलम्बितमेव स्वसमीहितं साधयामि। (पत्रमाहृत्य कण्टकमादाय) एष गृहीतः कण्टकः। इह वृक्षपत्रान्धकारेण समाच्छन्नो भूभागः। तन्नेह शक्यते लेखः। तत् किञ्चिदपसृत्य निर्मलचन्द्रालोके भूमिभागे समुपविश्य लिखामि। (किञ्चित् परिक्रम्य) एष निर्मलचन्द्रकिरणोज्ज्वलो भूभागः, तदिहैव समुपविश्य क्वचित् पत्रे शरीरात् शोणितं निःसार्य धारयामि। (तथा कृत्वा) इदं पत्रे सन्धारितं रक्तम्। तदिदानीं सत्वरं लिखामि। (तथा कृत्वा) एतत् समाप्तं पत्रम्। क्व नु खलु स्थापयामि? (विचिन्त्य) आं दृष्टम्! वस्त्रकोणे ग्रन्थिगतं करोमि। अन्यत्र स्थापितमिदं नीहारस्नपनादिना नष्टलेखं स्यात् रत्नाकरस्य दृष्टिवाह्यतां वा अश्नुवीत। (तथा कृत्वा) एतत् समाप्तं पूर्वकृत्यम्। अथेदानीं कामेश्वरसमीपमुपसृत्य शेषमनुतिष्ठामि।

(इतस्ततः पश्यन् सशङ्कमुपसृत्य पेचकरावं श्रुत्वा)

अये अदूरे शब्दः! तत् को नु खल्वेषः? (पुनः श्रुत्वा) आम् एष कौशिकः क्रोशति। (पुनः पक्षिशब्दमाकर्ण्य) अये एष कातरो बालकण्ठः सत्वरं मामभिद्रवति! हा धिक् कष्टं! नूनमेष आत्रेयो मे वत्सः शयने मामसमीक्ष्य विदितमत्सङ्कल्पः समावर्तते। हा धिक् व्यर्थः सर्व एव मे समारम्भः। यद् भवतु तद् भवतु, इह वृक्षान्तरितगात्रः प्रतिपालयामि। (पुनः शब्दमाकर्ण्य) आम् एष विहङ्गमविशेषो बालकण्ठमनुकुर्वन् शब्दधारां सृजति। अहो धिक्!

पदे पदे काम्यविघातकल्पना स्वबान्धवेभ्यो भयमातनोति मे।
भयेन हीनाः कथमेव तस्कराः परालयं हन्त विशन्ति सम्पदे ॥

कामे—अहह ! कठिनहृदयोऽस्मि, यदद्यापि जीवामि। हा वत्स, देवरात, क्वासि ?

च्यवनः—अये एष कामेश्वरः स्वजनं स्मरन् रोदिति ! तदचिरमुपसर्पामि। (उपसृत्य) राजन् कामेश्वर।

कामे—अहो अद्यापि स एव परिहासः ! भद्र रत्नाकर, अलमद्यापि राजशब्देन। क्षते क्षारप्रक्षेपः किलैषः। रत्नाकर, अलमलं विलम्बेन, सत्वरं जहि माम्। पश्य—

प्रतिक्षणं पुत्रगताशिवं स्मरञ्ज्वलामि दावानलतेजसाऽक्षमः।
विनाश्य मे जीवनमद्य सत्वरं विधेहि मुक्तिं महतः प्रपीडनात् ॥

च्यवनः—अये ! राजा कामेश्वरो रत्नाकर इति मामवैति, भवत्वेवं तावत्। (उपसृत्य) राजन् कामेश्वर, मा उच्चैर्भण। नाहं रत्नाकरः, अहं च्यवनोऽस्मि।

कामे—आर्य च्यवन, सुष्ठु रक्षितोऽस्मि। तत् कियान् विलम्बः सूर्योदयस्य ?

च्यवनः—अलं सूर्योदयेन।

कामे—तत् किं सूर्योदयात् प्रागेव मां मारयिष्यसि, एवं कुरु, एवं कुरु, एवं किल काम्यते। आर्य च्यवन, प्रसीद, नातः परमपि आत्मानं सन्धारयितुमर्हामि।

च्यवनः—हा धिक् शनैः शनैर्मन्त्रयस्व।

कामे—कथमिव ?

च्यवनः—मुक्तिं लप्स्यसे।

कामे—मुक्तिरिति ?

च्यवनः—अथकिम्। तदलं वाङ्मयेन, यद् ब्रवीमि तथा क्रियताम्।

कामे—कथयतु आर्यः।

च्यवनः—तिष्ठ। (इतस्ततो दृष्ट्वा कामेश्वरं मोचयित्वा) राजन् कामेश्वर, एष मया मोचितोऽसि, अत्र क्षणमपि मा विलम्बेथाः। एतां दक्षिणां दिशमनुप्रवृत्तां वनलेखामाक्रम्य समीहितं देशं प्रति प्रतिष्ठेथाः। एषा प्रभातप्राया विभावरी। क्षणादूर्ध्वं सोत्साहा रत्नाकरवीरबलप्रमुखास्तस्कराः साहसिकाः समागमिष्यन्ति, एवं किल सुदूरापेता तव मुक्तिर्भविष्यति। तदलं विलम्बेन, शीघ्रं प्रतिष्ठस्व, स्वजीवनाय प्रतिष्ठस्व।

कामे—अहो व्रीडितोऽस्मि। ईदृशो महात्मा मया दुर्बुद्धिना तदा निगृहीतः? आर्य च्यवन, एष भवता मोचितो गच्छामि। अभिवन्दे, अनुकम्पया अपराधिनं मां क्षन्तुमर्हसि। एष ते प्रणामाञ्जलिः।

च्यवनः—अलं विलम्बेन, शीघ्रं गच्छ। विशुद्धेन चारित्र्येण भगवति परमेश्वरे श्रद्धां धारयेथाः।

कामे—आर्यादेशाद् एवं करिष्यामि। तदेष गच्छामि।

च्यवनः—गच्छ शीघ्रं, शिवास्ते सन्तु पन्थानः।

कामे—एष ते भगवन् पादौ शिरसा धारयन्नहम्।

व्रजामि विपदा मुक्तः पुत्रेभ्यः स्वस्ति दिश्यताम्॥ (निष्क्रान्तः)

च्यवनः—एवमस्तु देवताप्रसादात। (नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा) एष कामेश्वरो द्रवति, एष द्रवति, एष वनलेखां प्रविष्टः, एष दृश्यते, एष दृश्यते, एष न दृश्यते, आः निर्वृतोऽस्मि लब्धजीवितस्तपस्वी निराबाधं गत्वा स्वजनमुखानि पश्यतु। अपि नाम समारम्भेणानेन वृत्तपरिवृत्तिरस्य सम्भाव्येत? यद्येवं कृतस्तर्हि एकेनैव प्रक्रमेण कृत्यद्वयसम्पादः। यद् भवतु तद् भवतु, अद्यापि महत् कृत्यमवशिष्यते, तदविलम्बितं सम्पाद्य स्वमनोरथं साधयामि। एष पादपः, एषा च बन्धनरज्जुः। तदलं विलम्बेन। यावदमुं वृक्षमारुह्य अनया एव रज्ज्वा कण्ठं बद्ध्वा शेषकृत्यं सम्पादयामि। अये, कथमारोहामि? (दृष्ट्वा) आम् एषा भूतलपर्यन्तलम्बिनी महती शाखा, एनामाक्रम्य आरोहामि। (तथा कृत्वा) अहो पादपमारूढोऽस्मि। नास्ति पुनरतः परं कृत्यव्याघातभयम्। प्रभातप्राया विभावरी। तथाहि—

सुप्तोत्थितानां बालानां मातृस्तन्यमभीप्सताम् ।
श्रूयते क्रन्दनं वृक्षे विहङ्गानामपि ध्वनिः ॥

तदीदृश्येव काले प्रत्यहमात्रेयो मे मातृशय्यामपहाय मामभिवर्तते। तत् किमद्यापि आयास्यति, अथवा नूनमायास्यति, अथ यद्यसौ दृष्टः स्यात् सर्वं मे हृदयतत्त्वमभिष्यन्देत । तदलं विलम्ब्य, च्यवन, सत्वरं स्वसमीहितं सम्पादयस्व । (कण्ठं बध्नाति) नमः सर्वविप्लवकारिणे पुत्रस्नेहाय, नमो भगवते दैवाय (पतति) ।

(ततः प्रविशति वीरबलेनानुगम्यमानो रत्नाकरः)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अद्य प्रशान्त इव मे अन्तरात्मा, येन निर्यातितप्रायः पितृशत्रुः । तथाहि—

क्षणात् परं शत्रुशरीररक्तं तृप्तिं पितुर्मे हृदये विदध्यात् ।
जीवन्तमालोक्य पितुः सपत्नं वृथैव सञ्जीवति हीनपुत्रः ।

वीर—(उपसृत्य दृष्ट्वा) वयस्य, शून्यमिव न्यग्रोधस्कन्धं पश्यामि, यत्र कामेश्वरहतको बद्धः, तत् किन्नु खल्विदम् ?

रत्ना—(विस्मयं रूपयित्वा) वयस्य, किं कथयसि ? शीघ्रं पश्य, निपुणं पश्य (सर्वत्र पश्यति) ।

वीर—वयस्य, न दृश्यते । वयस्य, किन्नु खल्विदम्, इह तातमपि न पश्यामि । तत् किं निशाप्रजागरखिन्नस्तातः सुप्तः स्यात्, तच्चावसरमुपलभ्य शत्रुरपक्रान्तः !

रत्ना—वीरबल, आहूयन्तां शीघ्रं विशालाक्षप्रमुखाः प्रधानपुरुषाः, बलोदग्राः सप्रहरणास्ते सत्वरमिह राशीक्रियन्ताम् । अपक्रान्तः शत्रुः, करतलगतोऽपि हन्त अपक्रान्तः शत्रुः । लज्जया भूमिविवरं प्रवेष्टुमिच्छामि, वीरबल, परिभूताः स्मः, वञ्चिताः स्मः !

(क्रमशः)

ग्रन्थनिकषः

मञ्जूषा——संस्कृत-मासिकपत्रिका। श्रीयुक्त-क्षितीश-चन्द्र-चट्टोपाध्याय-शास्त्रि, एम. ए.-सम्पादिता। ८१ नं० श्यामबाजार ष्ट्रीट्, कलिकाता इत्यतः प्रकाशिता। वार्षिकं मूल्यं रूप्यकमात्रम्।

विदितपूर्वा एव मञ्जूषा च तत्-सम्पादकाश्च परिषत्पत्रिकापाठकाना-मिति तेषां परिचयो नात्यावश्यकः। सैषा मञ्जूषा वर्षद्वयं प्रतिरुद्ध-प्रचारा कुहूरजन्यामिव लुप्तदर्शना शशिलेखा केषां न वा मानसमदूनयत् सहृदयानाम्। एतत्सम्पादकाश्च श्रीमन्तश्चट्टोपाध्यायमहोदया इतः पूर्वं बहून् वत्सरान् परिषत्पत्रिकायाः सम्पादक-पदमलमकुर्वन्नित्यपि नूनं स्मृति-पथमासीदति प्रवृत्तिः प्रियपाठकमहाभागानाम्।

तामिमां मञ्जूषां प्रतिपच्चन्द्रलेखामिव पूर्वतोऽपि सुन्दरतरया सुसमृद्धया च परिपाट्या प्रकाशमानामालोक्य परममेव सन्तोषमनुभवामः। प्रति-मासं यथाकालमाविर्भवन्त्यामस्यां पत्रिकायां विविधान्युपदेशरत्नानि, तत्तद्देशानामाभाणकाः, भासकवेः सूक्तिव्याख्या, पाश्चात्त्यानाञ्च कवीनां सुभाषितस्य संस्कृतेनानुवादः, कालिदासादीनां काव्यस्य पाठविचारः, विशेषेण मानसमावर्जयन्ती कृशकाया कथाश्रेणी, इत्येवमादयो विविधा विषयाः सुष्ठु सन्निवेशिताः पाठकानां मानसं तर्पयन्ति। प्रतिमासञ्च आङ्गलभाषामयं लेखं संस्कृतेन परिणमयद्भ्यः पुरस्कारा वितीर्यन्ते। सुन्दरतमे पत्रे नूतनसीसकाक्षरेण मुद्रितायाः पत्रिकाया वार्षिकं मूल्यं मुद्रामात्रमिति लघीय एवेत्यत्र नास्ति संशयः। अनुनयामो वयमस्या-ग्राहकपदग्रहणाय प्रत्येकं संस्कृतपाठार्थिनः संस्कृतरसिकांश्चेति शम्।

श्रीउपेन्द्रमोहन साङ्ख्यतीर्थः

मोहमुद्गर-मोहकुठारौ—श्रीमच्छङ्कराचार्य-विरचितौ कवि-भूषण-श्रीयुक्त पूर्णचन्द्र-दे-काव्यरत्नोद्भटसागर, बि. ए.-महोदयेन संगृह्यानूदितौ। तौ पुनः कलिकातान्तः षाति-त्रिंशत्-संख्यक-कर्णओयालिश्-वर्त्मस्थ-"संस्कृत प्रेस डिपोजिटारी" नामकभवनात् श्रीइन्दुनाथ मुखोपाध्यायेन प्रकाशितौ। मूल्यम्—आणकचतुष्टयम्।

अयि भोः सहृदयाः परिषत्पारिषद्याः! मोह-सागर ब्रुडमानमानसानामालम्बनमिव नातिचिरं लब्धप्रकाशा श्रीमद्भगवच्छङ्करपादविरचिता मोह-मुद्गर-मोहकुठाराभिधाना पुस्तकद्वयीति विज्ञापयन्तः प्रमोदविशेषं वो वितरामः। मोहमुद्गरो नाम वङ्गेष्वपि बहोः कालात् प्रभृति प्रचरद्रूपः परिलक्षितः, मोहकुठारः पुनर्दाक्षिणात्यप्रदेशेष्वेव। भावभाषादिसारल्येन श्रुति-माधुर्येण मोक्षविषयकोपदेशादिभिश्च द्वयमेवैतत् पुस्तकयोः सुधीसमाजे सुपरिचितमिति नूतनतया तयोः परिचय-प्रदानस्य पिष्टपेषणरूपत्वेऽपि "श्रेयसि केन तृप्यते" इत्यनया दिशा इदमत्रावश्यमुद्घोषणीयं यत्—पुस्तकद्वयमिदमल्पकायमपि मोक्षविषयोपदेशेनापातरम्येषु स्रक्चन्दन-वनितादिविषयसुखेष्वतिमात्रं निमज्जतामविवेकिनां मोहमहीरुहस्य विचूर्णक-तया विच्छेदकतया च कार्यतोऽपि मुद्गर-कुठारधर्मेवेति तस्यैतस्य सम्पादनादिकं प्रभूतमङ्गलायैव समपद्यत जनगणस्येति।

सम्पादकेन पुस्तकयोरनयोर्वङ्गभाषामयं भावानुवादं तथा परिशिष्टांशे पुस्तकविरचनेतिवृत्तं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां जीवनचरितञ्च संक्षेपतो विदधता महानुपकारः संसाधितः पाठकसमाजस्यापि। मन्यामहे गुणैक-पक्षपातिनः सहृदयाः सुधियश्चेत् सादरं सकृपञ्चेदमालोकयेयुस्तदैवास्य परिश्रमः सार्थक इति शिवम्।

श्रीरामधन-भट्टाचार्यःकाव्यव्याकरणपुराणतीर्थः

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

June, 1939.	१८६१-शकीये ज्यैष्ठे २२श-वर्षस्य २य-संख्या	Vol. XXII, No. 2

किं स्वतन्त्रा आहो अनाथाः

[निबन्धकः—पि. वि. वरदराज-शर्मा]

"मातुल, मातुल, जागृहि जागृहि, ये केऽपि निशीथ आगत्य निशाचरा इव मां तर्जयन्ति । एकाकिन्यहमबला किं कुर्याम् । कवाटं किल भेत्स्याम इति भीषयन्ति । अयि प्रातिवेशिकाः, किं कर्णं कुरुध्वे । कियन्तं काल-महं कुररीव रोदिमि । किं नाम बाधिर्यमभिनयथ, मिथ्यास्वापं वा ?" इतीम-मार्तस्वरमाकर्ण्य सहसोत्थितोऽहम् इतस्ततः प्रेर्यमाणलोचनोऽपि किमप्य-नवलोकयन्निव, अप्रबुद्ध इव, केनापि गृहीत इव किमप्यजानानः सममिदं सममेव मे मनसा भ्राम्यदद्राक्षम् ।

पुनरप्यवष्टभ्याऽऽत्मानं पुरस्तात्पार्श्वयोः पृष्ठतश्चेति चतस्रोऽपि दिशो विलोकयन्नवालोकयं काञ्चिदप्सरोरत्नमिव दिवश्च्युतं गवाक्षपरिसरदेश-मलङ्कुर्वाणां पुलिन्दवित्रासितामिव हरिणीं चटुलगतिं, दर्शनीयां सुन्दरीम् । सा चोभाभ्यां तन्वङ्गीभ्यामन्वीयमानाऽदृश्यत । तयोरन्यतरा षोडशवर्ष-देशीया, परा च द्वित्रैरेव वयोभिर्यवीयसी । कामं सर्वा एव वामाक्ष्यः कामस्य जीवातवः ।

अतिवेलमुद्भ्रान्तलावण्यशोभा, सुकुमारा, अकुमारहृदयसर्वङ्कषा च सा युवतिरवधूयाबलासुलभं कातरभावम्, आञ्जाप्यातिधीरभावं किमपि नीचै-र्व्याहरन्त्यवर्तत। अधस्तादपि परुषदर्शनाः पुरुषाः पञ्चषा मधुरेतरैर्भाषितै-र्भीषयन्तो योषितमेनां वीथ्यामेवावातिष्ठन्त। नन्वगारमिदमतिनागरोचित-मभिनवशिल्पसरण्या निकषभूतमवर्ततेति वचनमत्युक्तिवर्जितम् अतिशयो-क्त्यनाघ्रातम्। सर्वैर्नव्योपकरणैरविनाभूतम्। रसिकजनहृद्यमनासाद्यम-संस्तुतानाम्। अनतिविपुलो विविधवीरुद्युद्योतितः पुरस्तादारामः। अनु-च्छिन्नकृत्रिमनिर्झरासिच्यमानभूभागः अलिन्दसीमा सीमातिलङ्घिनमा-नन्दमालोकयितृणमुद्वेलयन्नवर्तत। अत्युरस्केन प्राकारेणावेष्टितमिदं वेश्म सद्मेव पद्मालयाया नूनं विरक्तस्यापि संसारं सारवदवभासयेत्।

सहजेनौत्सुक्येन, आर्तरावश्रवणजनितया चानुकम्पया प्रेर्यमाणोऽहं नापारयमास्तरणमनुज्झितुम्।

क्षणार्धेनैवोत्थायाद्राक्षं मित्रमणिं करण्यालपन्तम्। निभृतं तत्समीप-मुपसृत्य मन्दमन्दमप्राक्षं "किमिदं? कोऽसौ कलकल आकुलोभाव-स्सम्मर्दश्च" इति।

आभाषणासक्तोऽसौ मे मित्रमणिरविगणय्य मां "तूष्णीमास्व रे" इत्येवा-भिधायानुपदमेवोच्चावचं जल्पतामनल्पगात्राणां वीथीमधितिष्ठतां पञ्चषाणां सान्त्वनमेव तत्कालोचितं मन्यमानस्तदर्थमेवायतिष्ट। अतनिष्ट चातिकृपण-मधोनिर्दिश्यमानमावेदनम्। "भद्रमुखाः, किमर्थमिदं कुक्कुटमोटनं कुलिशग्रह-णम्। सा हि तथ्यमेव ब्रवीति "न कोऽपि गेहे सन्निहितः कामं युष्मास्वन्य-तम आगत्य मृगयताम्। किमहं कबले कूष्माण्डमन्तरयामी"ति। त्यजतैनां कीशमुष्टिम्। तपस्विन्येषा बिभेति युष्मदिति। एतदाकर्ण्य कश्चिदतिश्यामः पीवा युवा पीवरोष्णीषः सकोपमागत्य "किं यूयं जानीथ आसां साहसम्। पुरन्ध्रीणां परिचयादित्थं चिन्तयथ। सत्यमुच्यते "नवनीतं हृदयं ब्राह्मण-स्ये"ति। किमेता अस्मानवलोक्य तत्त्वतो भीताः। एताः किल गर्भदास्यो दुर्भगाः पिशाचिका इवानशनाः सहस्रं विषयिणो युगपदावर्जयन्ति। अप-

वर्जयन्ति कामिजनसर्वस्वम्। नासां त्रपा नतरां भीतिः। कति नाम न भवेयुर्भुजङ्गा वारयोषितां नीवी-बन्धेषु। नैता युष्मदीयमादरमनुतापं वार्हन्ति। यथागतं व्रजत। किमनेन भवताम्। वयमेतासां कुचरितावगमे नियुक्ता राजपुरुषा" इत्यभिधाय सोपहासं, परावृत्य गवाक्षोन्मुखः पुनरपि गालीप्रदानैकतानः प्रववृते।

"रण्डे, अपावृणु कवाटम्। किमस्मास्वेवेदं प्रहसनं प्रयुङ्क्षे? नियच्छ ते पण्यजातविस्तारम्। कृतं गोपवाटे तक्रविक्रयणोपक्रमेण। अरे गर्भदासि, किमस्मानपि प्रतारयसि? जानीमो वयं ते जातिधर्मम्। दास्याः पुत्रि, यदि नोद्घाटयसि, अरे रे मायाण्टि, आरोह भित्तिम्। वरण्डालाबूपातं पातयैनां पातकिनीं प्रासादतलात्। केशपाशमस्या गृहाण रे। मा तावद्दयस्वास्याः कृतकाश्रुपातेने"त्यादि चान्यच्चोच्चावचं वदन्नसौ यावद्विरिंसति तावदेव सा तपस्विनी तदीयेनेव हृदयेन भृशं फुरफुरायमाणेन दीपेनागत्यापावृणोत्पक्षद्वारम्।

"अन्यतमः प्रविशतु। अरे मायाण्डि, त्वमेव तावत्प्रविश। निपुणं निर्वर्णय भित्तिगर्तम्। अन्वेषय जारपुरुषं, गवेषय कन्थाग्रन्थिषु। कुसूले विचिनु। शय्यासनादिकमुद्वर्त्यावेक्षस्व। कोणेषु काणवन्मागाः। काणेलीकन्या नामैताः कुलपांसन्यः सन्तमसन्तमसन्तमपि सन्तं प्रदर्शयेयुः। अलाबूस्तन्याऽनया विप्रलब्धो मा तावत् निवर्तस्वे"त्युपदिशत्येव साहससम्राजि तस्मिन, अन्यतमः साहसाध्वर्युः प्रविश्याभ्यन्तरमचिरादेव निर्गत्य "मन्ये स्वैरिण्या तादृशे संरम्भे निर्यापितश्शय्यासोदरोऽद्वारेणे"ति वदन सर्वानेवानुयायिन आदाय निर्जगाम।

सर्वमेतदध्यक्षयन्नहं प्रकरणार्थमजानानो मित्रमन्वयुञ्जि "मित्र किमिदम्? किमर्थमेते निशीथ आगत्यानाथा अशरणाश्चाबला उपरुन्धते" इति। "मित्रानेन वृत्तेन मर्मसु विद्ध इव प्रतिभासि। किं तवानेन। मम वा। न ह्यासां शोकेन भवानपि शोचितुमर्हति। "न हि जानपदं शोकमेकः शोचितुमर्हति। एता हि तिस्रोऽप्यपरिणीताः केनाप्यानीयात्र गेहे स्थापिताः।

केनेत्येतदपि न स्फुटं विज्ञायते। का न्वासां जातिः, कोऽभिजनः, किं गोत्रं, कौ वा पितरौ, किमासामस्ति सुहृद् यो नाम हितमन्विच्छेदित्येतत्सर्वं तावदेवाहमवगच्छामि यावद्भवानवगच्छति। न केवलमहं यावत्सर्वेऽपि वीथीवास्तव्या जानन्ति प्रावीण्यमासां गान्धर्वकलासु, न ह्यासां गानं शृण्वतस्तृप्तिर्भवेत्कर्णयोः। न नेत्रयोः पश्यतोरासां सौन्दर्यलहरीमलंप्रत्ययः। श्रूयते च यथैताः सङ्गापिप्रेक्षणके अभिनेतुं कृतव्यसना इति। कथमपि च ताः स्वतन्त्राः विना दीनगाथां विनोन्मुखालपनं कालं सुखं नयन्ति। न श्वशुरावुपचरणीयौ। न देवरा आराधनीयाः। नानुवर्तनीयं पत्युर्दौश्शील्यम्। अनल्पा आकल्पकल्पना। अनवरतं शय्यासोदराणां सादरालापः। स्वैरमाहारः। अनियन्त्रितो विहारः। सत्यमेवाभिरासादितं स्वर्गसुखमुर्वीतले। यस्मै स्पृहयन्ति बहवः। अभ्यसूयन्त्यन्ये। मह्यं पुना रोचत एवैतासामत्युज्ज्वला रीतिरेषा। वृत्तशेषमधिकृत्यैतदपि ननु वक्तव्यमवशिष्टम्। एतासां रूपादिसम्पत्तिमुद्वीक्ष्योत्पन्नमनसिजव्यथाः कदर्थिनाः केचन द्रोग्धुमेताः शङ्के पालकेभ्यो निवेदयामासुर्यदेता रूपमेवाजीवं कल्पयन्तीति। ते च सर्वे राजपुरुषास्तत्त्वार्थमवगन्तुमेवायतन्त। मिथ्यावादं विज्ञाय परावर्तन्त। एष प्रकरणार्थ इति।

मित्रमणेः सादरप्रशंसां स्वातन्त्र्यशब्दार्थनिर्धारणञ्चाधिकृत्य विस्मयमानचेता अपृच्छं "मित्र अध्यक्षयन्नप्यासामचिरानुभूतामवस्थां कथं मन्यते भवानेताः स्वतन्त्राः। किमेताः स्वतन्त्रा उताहो अनाथाः! भ्रातरः, यूयमेव निर्धार्य ब्रूत, को वा शब्दः पुष्कलार्थो भवेदासु प्रयुज्यमानः। इति।

विमर्श-विचार-सिद्धान्त-तिमिरभास्करः

[निबन्धकः—श्रीचण्डीचरण-तर्कतीर्थः]

विगतपञ्चचत्वारिंशदधिकत्रयोदशशतसंवत्सरे तत्पूर्वतनसंवत्सरे च आश्विनशुक्लाष्टम्याः षष्टिदण्डात्मकत्वेन परदिने तिथेर्निर्गमे सप्तमीपूजादिनावधिकचतुर्थदिने नवमीपूजाप्राप्त्यनुरोधेन तत्परदिने (पञ्चमदिने) श्रीश्रीदुर्गादेव्या विसर्जनं भवतीति गुप्तप्रेशादिदिनपञ्जिकासु तत्रभवतां श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्याणां तिथितत्त्वसन्दर्भस्वारस्यमनुसरद्भिर्विद्वद्भिर्व्यवस्थापितमिति सर्वेषां विदितचरमेव ।

परन्तु उक्तसंवत्सरद्वये चतुर्थदिने मुहूर्तान्न्यूनपूर्वाह्णदशमीतिथिलाभात् सप्तमीपूजादिनावधिकचतुर्थदिन एव नवमीपूजानन्तरं पूर्वाह्णदशम्यां देवीविसर्जनं कर्तुमुचितमिति स्मार्तभट्टाचार्यैरुद्धृतानाम् ऋषिवचनानां पर्यालोचनेनाधिगच्छता, तत्कर्तव्यताप्रतिपत्तिप्रकारास्तत्र देवीविसर्जनव्यवस्थाविमर्शशीर्षकप्रबन्धे मया दर्शिताः ।

तस्य च व्यवस्थाविमर्शस्य प्रतिवादरूपाः केचन प्रबन्धाः संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकायामेकविंशवर्षीयदशमसंख्यायां मुद्रिताः ।

पण्डितसमाजपरम्परया समादृतायाः स्मार्तभट्टाचार्योक्तेरुपरि प्रदर्शितस्य दोषस्य सम्यङ् निरसनं भवतु, इत्ययं मनोरथो ममास्य सन्दर्भप्रकाशनस्यान्तरङ्ग आसीत्, परन्तु एतेषां विमर्श-विचार-सिद्धान्तनामधेयानां निबन्धानामवलोकनेन तथा सन्तोषमलभमानः पाठकेभ्यः पुनरिमं लेखमुपहरामि । गुणदोषविवेकिनः सुधियोऽत्र प्रमाणतामर्हन्ति ।

प्रथमम् एतेषां विमर्शविचारसिद्धान्तानां प्रकृते कीदृशमुपयोगित्वमिति आलोचनीयम् । तत्र तावदिदं प्राप्तं विचारपूर्वाङ्गसंशयोत्थापिका विप्रतिपत्तिरत्र, आश्विनशुक्लाष्टम्याः षष्टिदण्डात्मकत्वस्थले चतुर्थपञ्चमोभयदिने

कर्मयोग्यदशमीलाभे चतुर्थदिने विसर्जनं वैधं न वा इत्याकारिका, स्मार्त-भट्टाचार्योक्तदिनपरित्यागेन विसर्जनकर्तव्यता सम्भवति नवेत्याकारिका वा, अथवा स्मार्तभट्टाचार्योद्धृतप्रमाणलब्धविसर्जनकर्तव्यत्वमुक्तस्थले चतुर्थदिने अस्ति न वा इत्याकारिका ग्राह्या। यद्यत्र प्रथमोक्तविप्रतिपत्तिराश्रीयते तदा अभावकोटिः प्रतिवादकर्तृभिर्गृहीतव्या। तथा चोक्तस्थले चतुर्थदिने देवीविसर्जनं वैधत्वाभाववदित्यनुमितिस्तैरुन्नेया। तत्र प्रथमनिबन्धस्य प्राथमिक्या "स्मार्तभट्टाचार्यस्यैतन्मतमित्येतावतैव पर्याप्तं स्यादि"त्युक्त्यात्र स्मार्तभट्टाचार्योक्तिविरुद्धत्वादिति हेतुर्ग्राह्यः। तादृशहेतोश्च प्रकृतसाध्यानु-मापकत्वं स्मार्तभट्टाचार्यस्याप्तत्वनिश्चयं विना न सम्भवति। तद्-निश्चये च दर्शितरीत्या चतुर्थदिने देवीविसर्जनस्य मुनिवचनप्रति-पाद्यतया आप्तोक्तत्वहेतुनात्र चतुर्थदिने विसर्जनस्य वैधत्वनिश्चये पुन-स्तदभावानुमितिरशक्यैव। वैधत्वाभावसाधकेन स्मार्तभट्टाचार्योक्तिविरुद्धत्व-हेतुनात्र सत्प्रतिपक्ष इत्यपि न वाच्यम्, उभयोस्तुल्यबलत्वाभावात्।

अपरञ्च प्रथमनिबन्धकप्रदर्शितक्रियायोगसंवादीयप्रातरावाहयेद्देवीमित्या-दिवचनस्थप्रातःपदव्याख्यानमहिम्ना परदिवसीयपूर्वाह्णकर्तव्यताकत्वादिति-हेतुर्लभ्यते, सोऽप्यसमोचीन एव। परदिवसीय-पूर्वाह्णकर्तव्यत्वमत्र यस्य कस्यचिदुत विसर्जनस्य। विसर्जनस्यैव तत्कर्तव्यताकत्वे तदपि विसर्जन-त्वावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन वा ग्राह्यम्। विसर्जनत्वावच्छेदेन पर-दिनपूर्वाह्णकर्तव्यतोक्तौ दशमीतिथिक्षयवशाद् यत्र तृतीयदिने नवमीपूजा विसर्जनञ्च, तद्विसर्जने नवमीपूजापरदिनकर्तव्यताया असत्त्वेन हेत्व-प्रसिद्धिरेव स्यात्। विसर्जनत्वसामानाधिकरण्येन परदिनकर्तव्यत्वपरिग्रहे च पक्षे अनिश्चिततया तद् गमकं न स्यात्। एवं विचारनिबन्धकस्यापि हेतुः विमर्शनिबन्धकोक्तद्वितीयहेतुसदृश इति तत्रापि उक्तहेतुदोपदुष्टता अस्ति अतस्तदुक्तमप्यकिञ्चित्करमेव। अत एव द्वितीय-तृतीयविप्रतिपत्तिग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिः स्मार्तभट्टाचार्योक्तप्रमाणैरेव दर्शितस्थले चतुर्थदिने देवीविसर्जनस्य साधितत्वात्। तत्साधनरीतिश्च विसर्जनव्यवस्थाविमर्शे प्रदर्शिता।

सिद्धान्ताख्यतृतीयनिबन्धलेखकेनात्र प्रमाणबाहुल्यबलात् पञ्चमदिने विसर्जनं भवतीति दर्शितम्। तत्र निबन्धकेन स्वपक्षे पञ्च वचनानि उद्धृतानि, तेषु च वचनेषु—

"सप्तमी वाष्टमी वापि नवमी षष्टिदण्डिका।
निःसरेदपरे घस्रे तदोत्सर्गस्तु पञ्चमे।
यदि कश्चित् प्रमादेन नवम्यक्ते विसर्जयेत्।
तस्य हानिर्भवत्यब्दे तस्मिंस्तत् परिवर्जयेत्"॥

इत्येवं वचनद्वयमस्ति। एतद्वचनद्वयस्य तथाविधस्वार्थे प्रामाण्यस्वीकारे प्रमाणबाहुल्याश्रयणं विनैव केवलं तद्वचनद्वयबलात् पञ्चमदिने विसर्जनं सिध्यति। वचनप्रमाणकानां सर्वेषामेव तावता तत्पक्षाश्रयणमुचितमिव प्रतिभाति, परन्तु नवम्याः षष्टिदण्डात्मकत्वस्थले चतुर्थदिने देवीविसर्जनं प्रतिपादयतां तत्रभवतां रघुनन्दनभट्टाचार्याणां "यत्र नवमी षष्टिदण्डात्मिका तत्परदिने नवमी तत्परदिने दशमी तत्रोदयानुरोधेनाधिकत्वप्रसक्तौ च निषेधकत्वमिति" तिथितत्त्वोक्तेः तद्वचनद्वयेन विरोधः स्यात् इति तत्-परिहारोपायः स्मार्तप्रवरैर्निबन्धकैरवश्यमुद्भावनीयः। उद्भाव्यमानश्च परीहारोपायः अस्माकं पक्षमप्यनुग्रहीष्यति इति तुल्ययोगक्षेमोऽस्माकं पक्षस्तैः सहातस्तद्वचनमपि पञ्चमदिने विसर्जनं साधयितुं नालमित्यवधेयम्।

वस्तुतस्तु तृतीयविप्रतिपत्त्यनुगृहीत एवास्माकं सन्दर्भः। अतोऽत्र स्मार्तभट्टाचार्यैरनुद्धृत-तदुक्तिविरुद्धवचनद्वारा अस्मत्पक्षखण्डनप्रयासोऽप्रासङ्गिक एवेति विभावनीयम्।

इदानीं निबन्धेषु प्रदर्शिता दोषा निराक्रियन्ते। विसर्जनव्यवस्थाविमर्शे विमर्श-निबन्धकस्यायं प्रथमो विमर्शः—"लिङ्गपुराणीयनिषेधस्य सर्वतो बल-वत्त्वमुक्तं तन्न समीचीनं, भविष्यपुराणीय—द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा इत्यादिवचनेन तस्यापि बाधात्" इति। निबन्धकेन प्रबन्धस्य सम्यगालोचनं विनैवायमाक्षेपः कृतः। वचनानां बलाबलनिर्देशावसरे "निषेधस्य सर्वतो बलवत्त्वम्" इत्युक्त्वा तदुपसंहारे "परन्तु विधेर्निर्विषयतायां निषेधस्यापि क्वचित् सङ्कोचः

स्यात्” इत्युक्तमस्माभिः। द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा इति वचनस्य निर्विषयत्व-परीहाराय न्यूनाधिकं न कर्तव्यमिति निषेधस्य सङ्कोचोऽपि दर्शित एव। एतत् सर्वमालोच्यते चेत् सर्वं समाहितं भविष्यति किमत्राधिकेनेति।

“यदप्युक्तम् अत्र पूजानुरोधाभावादिति तदपि न मनोरमं, वक्ष्यमाण-पूजानुरोधस्यात्रापि सत्त्वात्” इति प्रथमनिबन्धकस्य द्वितीयो विमर्शः। अयमपि विमर्शः पदार्थतत्त्वाननुधावननिमित्त एव। न तु पदार्थपर्यालोचनया। क्रियायोगसंवादोक्त “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत्। प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत्” इति वचनस्य, तत्रत्य-रघुनन्दन-भट्टाचार्य-सन्दर्भमनुसृत्य महापूजाविशिष्टपूर्वाह्णाधिकरणदिनोत्तरदिनपूर्वाह्ण-कर्त्तव्यतारूपोऽर्थो निबन्धकेन उक्तः। स एवात्र पूजानुरोधपदार्थश्च इत्यप्युक्तम्। यद्येतद्वचनस्य उक्तरूपार्थमङ्गीकृत्य तस्यात्र पूजानुरोध-पदार्थता स्वीक्रियते तदा वृश्चिकभयात् पलायमानस्य आशीविष-मुखे पतनमिव तद्भवति। तिथिक्षयवशात् सप्तमीपूजादिनावधिक-तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनस्थले एतद्वचनार्थस्यासम्बद्धतया बाधितार्थ-त्वेन अस्य वचनस्याप्रामाण्यापत्तेः। तदनुरोधेनास्य प्रायिकत्वोप-गमे च अष्टम्याः षष्टिदण्डात्मकत्वस्थलेऽपि चतुर्थदिने मुहूर्त्तान्यूनपूर्वाह्ण-दशमीलाभे न्यूनाधिकदिननिषेधशास्त्रात् चतुर्थदिने (नवमीपूजादिने) अपि विसर्जनं सम्भवदुक्तिकं भवत्येव बाधकाभावात्।

अपि च यत्र सप्तमीपूजावधिकतृतीयचतुर्थदिनयोः मुहूर्त्तान्यूनपूर्वाह्ण-दशमीतिथिलाभः, तत्र तृतीयदिने श्रवणनक्षत्रलाभेऽलाभे च चतुर्थदिन एव विसर्जनमिति सर्वेषामभिमतम्। अत्र हि नवमीपूजापरदिनपूर्वाह्ण-कर्त्तव्यतारूपस्य उक्तवचनार्थपूजानुरोधस्य नियामकतयैव चतुर्थदिने विसर्जनस्य प्राप्त्या तृतीयदिने विसर्जनाप्रसक्तेः त्र्यहपूजने कृतेऽपि पूर्वाह्ण-दशम्यां श्रवणलाभे न्यूनत्वप्रसक्तौ...निषेधकत्वात्” इतीयं स्मार्तभट्टाचार्यस्य “न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यम्” इति-वचनप्रयुक्तनिषेधोक्तिरसङ्गता स्यात्। अप्राप्तस्य निषेधायोगात्।

"यदप्युक्तमव्यवहितानन्तर्यलाभादिति, तन्न विचारसहम् अत्र क्त्वाप्रत्यय-स्यानन्तर्यमात्रार्थकतायाः सकारणमेव प्रतिपाद्यमानत्वात्" इति निबन्धकस्य तृतीयो विमर्शः। अयन्तु विमर्शो विमर्ष एव। निबन्धकेन हि प्रातरावाहयेद्देवीमित्यादिवचनस्थप्रातःपदेन नवमीपूजादिनपरदिवसीयपूर्वाह्ण-पर्यन्तार्थस्य ग्राह्यत्वमुक्तम् ; तच्च नवमीपूजाधिकरणदिनध्वंसाधिकरणदिन-ध्वंसानधिकरणत्व-विशिष्ट-नवमीपूजाधिकरणदिन-ध्वंसाधिकरणदिनपूर्वाह्णत्व-रूपमेवेत्यस्मदुक्ताव्यवहितोत्तरत्वापेक्षया गुरुशरीरम्। तादृशस्य चात्र प्रातः-पदार्थत्वे एव कोऽयं गुणविशेषः येन एतादृशं गौरवमपि सोढव्यं भवति। अस्तु वा तथा, तथापि प्रातःपदस्य तादृशार्थकत्वे सम्पूज्येति क्त्वाप्रत्ययस्य निरर्थकतात्र दुर्वारणीयैव।

अपि च प्रातः-पदस्य परदिवसीयपूर्वाह्णपरत्वं लक्षणयैव भवति, सा च प्रातः प्रातश्च सम्पूज्येति वीप्सास्थले क्वचित् प्रातःपदेन स्वीक्रियमाणापि न सर्वत्र स्वीकार्या। अतएव प्रातःपदं पूर्वाह्णपरमिति स्मार्त्तभट्टाचार्यैरुक्तम्।

एवञ्च वचनान्तरैकवाक्यतयात्र प्रातः-पदस्य पूर्वाह्णपरत्वमात्रमङ्गी-कृत्य क्त्वाप्रत्ययस्यैवानन्तर्यार्थो वाच्यः। तदानन्तर्यमपि अस्माभिः प्रदर्शिता-व्यवहितोत्तरत्वरूपमेव—नवमीपूजादिन-तत्परदिनसाधारणम् अनुगतं ग्राह्यम्। तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनयोः कर्त्तव्यतास्थले विसर्जनस्य नवमीपूजोत्तरत्वसम्पत्त्यर्थं तथैव वक्तुमुचितत्वात्। अन्यथा उक्तस्थले विसर्जनस्य नवमीपूजापरदिवसीयपूर्वाह्णानुष्ठितत्वाभावादर्थबाधेन तद्वचना-प्रामाण्यं स्यात्। विसर्जनस्य क्वचित् क्त्वा-प्रत्ययार्थानन्तर्यनियन्त्रितकर्त्तव्यता, क्वचिच्च प्रातःपदार्थनियन्त्रितकर्त्तव्यता, इत्युक्तौ च वाक्यभेदापत्तिः।

एतेन एकशास्त्रनिरूपितबाध्यत्वबाधकत्वयोरेकत्रानिष्टयोः प्रसक्तिकथनस्य यत् खण्डनं कृतं तदपि निरस्तम्। तत्साधिकायाः प्रातःपदस्य परदिन-पूर्वाह्णपरताया एव निबन्धकोक्ताया निरसितत्वात्।

इदन्तावदत्रावधातव्यम् क्रियायोगसंवादोक्तप्रातरावाहयेद्देवीमित्यादि-वचनप्रतिपाद्यत्वेन निबन्धकाभिमत-नवमीपूजापरदिनपूर्वाह्णत्वस्य विसर्जन-

नियामकतास्वीकारे "न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यम्" इत्यस्य निषेधस्य कुत्र विषयता अङ्गीकर्त्तव्या, स्मार्त्तभट्टाचार्यप्रदर्शितस्थलद्वय एव प्रातःपदार्थपरदिन-कर्त्तव्यताद्वारेण यथोक्त-चतुर्थ-पञ्चमदिनयोर्विसर्जनस्य प्राप्तेः दिनान्तरे अप्रसक्तया तत्र तन्निनिषेधायोगात् ।

इदानीं द्वितीयनिबन्धस्य चर्चा क्रियते ।

विचाराख्यनिबन्धे "पूजानुरोधात्" इति स्मार्त्तभट्टाचार्यपङ्क्तेः कश्चन शाब्दबोधप्रकारः प्रदर्शितः । स चाश्रुतपूर्व एव । "स्मार्त्तमते पूजानुरोधश्च—कर्त्तव्यताप्रकारकनिश्चयरूपः । पूजानुरोधादिति षष्ठी-समासेन पूजासम्बन्धी कर्त्तव्यताप्रकारकनिश्चय इत्यवगम्यते । पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वम् । तथा च पूजासम्बन्ध्यभिन्नकर्त्तव्यताप्रकारकनिश्चयप्रयुक्तमिति तस्यार्थः । निश्चये पूजासम्बन्धश्च स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयता-निरूपकत्वम् । नवमीपूजाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-देवीविसर्जनविषयकनिश्चये स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन पूजाविशिष्टकर्त्तव्यता प्रकारकनिश्चयस्य विषयतासम्बन्धेन विसर्जने वृत्तित्वमस्ति" इति विचाराख्य-द्वितीयनिबन्धस्य निबन्धकाभिप्रेतार्थप्रतिपादकोऽ'शविशेषः ।

अत्र नवमीपूजाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-देवीविसर्जनविषयकनिश्चये इति सप्तम्यन्तस्य अग्रिम-विसर्जने इति सप्तम्यन्तस्य च कीदृशान्वयबोधः स च पाठकैरेव विवेचनीयः ।

अत्र "पूजानुरोधादिति षष्ठीसमासेन पूजासम्बन्धी कर्त्तव्यताप्रकारक-निश्चय इत्यवगम्यते पूजासम्बन्धश्च स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूप-कत्वं" इति यदुक्तं तत्रेदं जिज्ञास्यते, पूजानुरोधादिति षष्ठीसमासेन उक्तरूपपूजासम्बन्धस्य कथं लाभः । निश्चयार्थकानुरोधस्य विषयतारूपमेव कर्मत्वं तत्र कर्मणि षष्ठ्या बोध्यते । अव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयता-निरूपकत्वरूपसम्बन्धस्योपस्थापकोऽत्र कश्चिदपूर्वविशेषोऽस्तीति तन्त्रदृष्ट्या न प्रतीयते । अयञ्च प्रकारो निबन्धकस्य स्वकपोलकल्पित एव ।

राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्येवात्र पूजापदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणायाः

निपातातिरिक्त-नामार्थद्वयस्य भेदान्वयस्याप्युनुपन्नतया अभेदान्वयार्थमावश्यकत्वमित्यपि न वक्तुमुपयुज्यते घटज्ञानमित्यादाविवापेक्षणीयकर्मप्रत्ययार्थविषयत्वघटितपूजाविषयतानिरूपके लक्षणाया एवाभेदान्वयार्थं कर्तव्यतायाः अत्र तन्त्रसिद्धत्वात् ।

अपि च पूजानुरोधादित्यतो दर्शितप्रकारशाब्दबोधमहिम्नापि विमतविसर्जनस्य परदिनकर्तव्यताकत्वं नैव घटते, पूजासम्बन्ध्यभिन्नकर्तव्यताप्रकारक-निश्चयस्य विषयतासम्बन्धेन निबन्धकोक्तदिशा विसर्जनमात्रे असत्वेन तस्याप्रयोजकत्वात् । तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनयोः स्थले अव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन पूजाविशिष्टकर्तव्यताप्रकारकनिश्चयस्य विषयतासम्बन्धेन विसर्जनेऽवृत्तित्वमित्युक्तमेव ।

अपि च शास्त्रीयकर्तव्यतासन्देहस्थले शास्त्रनिरपेक्षं पूजानुरोधादित्युक्तिमात्रात् तत्कर्तव्यतानिर्णयस्य प्रयासोऽपि अत्र निष्फल एव । न हि कस्यचिद् ग्रन्थकर्तुर्विपरीतलेखनं शास्त्रबलाद्वस्तुसिद्धौ बाधकं भवितुमर्हति । वचनार्थपर्यालोचने क्रियमाणे तु अस्मत्प्रदर्शितपथ एव विद्वद्भिरनुसर्तव्यः । इत्यलमधिकेनेति ।

ब्रह्मचर्यम्

[निवन्धकः—श्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः]

प्राचीनानां महनीय-चरितानां महात्मनामार्याणां, समाचरित-सदाचाराणां यावत् कर्तव्याकर्तव्यसमालोचनं करोमि तावदेव वैदिकधर्मस्य गभीरतत्त्वे मनो निविशते। तावदेवास्माकं हृदये भवति बलवदाशासञ्चारः। भवति च तादृश-महामहिमान्वितानार्यान तादृश-महिमान्वित-वैदिकधर्मञ्च भक्ति-प्रीति-पुष्पाञ्जलिना समर्चयितुं बलवानभिलापः। प्राचीनैरार्यैः केन रूपेण, पवित्रतया सुदीर्घ-जीवन-कालोऽतिवाहितः। सर्वविधस्वार्थपरिहारेण समाजोपकाराय स्वीयमानसं कीदृक्कठिनव्रतमयं कृतम्। तस्मिन् महिममयस्वधर्मे तेषामार्याणां कीदृशो गभीरो विश्वासः सुदृढा च भक्तिरासीत् तत् सर्वमेव ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयनिहितविषयाणां समालोचनया सुष्ठु हृदयङ्गमं भवति।

आश्रमाणां चतुर्णां प्रथमं ब्रह्मचर्यमेव, तदेव मानवानां धर्ममन्दिरप्रवेशे प्रथमं सोपानम्। उपयुक्त-रसताप-साहाय्येन बीजं यथा फलधारण-क्षम-महीरुहरूपेण परिणमति, तथा बालका अपि ब्रह्मचर्यसाहाय्येन सुगभीरधर्मतत्त्वेऽधिकारिणः—प्रकृत-धार्मिकत्वेन ख्याताश्च भवन्ति। शिशुहृदये यादृशो भावः समुद्भवति, वयोवृद्ध्या साकं क्रमशः स भावो विकाशते। शैशवकालोत्पन्नं ज्ञानं शैशवी शिक्षा, शैशवी धारणा च, चिररात्राय हृदये पाषाणरेखेव समङ्किता भवति। अतएव भारतवर्षे शैशव-एव ब्रह्मचर्यव्रतपालनविधिः पूर्वाचार्यैर्यथाविधि निबद्धः।—येनोपायेन सर्वे गृहस्थाः परमधार्मिकाः संयतचित्ता भवितुमर्हन्ति, तान् सर्वानेव नियमान् ब्रह्मचर्याश्रमे समुपदिष्टवन्तः। आर्यबालकानां पञ्चमे वर्षेऽष्टमवर्षे वा ब्रह्मचर्यव्रतारम्भो बभूव। तदानीं विद्याशिक्षार्थं व्रतावलम्बिनो बालकाः

स्वगृहं विहाय गुरुगृहं प्रविष्टा वेदचतुष्टयं वेदत्रिकं वेदद्वयमेकं वा वेदं कण्ठस्थं कृतवन्तः। शिक्षासमाप्तिं यावदष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि न्यूनतो द्वादश वर्षाणि अतिवाहितानि भवन्ति स्म। गुरुगृहवाससमये कोमल-मतीनां तरुणवयसामन्तेवासिनां सुकठिन-नियमाधीनत्वमासीत्। प्रत्यहं प्रातः सायं च सन्ध्योपासना, प्रत्यहं प्रतिग्रामं भिक्षाप्रार्थनार्थं भ्रमणं नियतमासीत्। ब्रह्मचारिणो भिक्षालब्धं सर्वं द्रव्यं गुरवे दद्युः। गुरुस्तेभ्यो यदभ्यवहर्तुं दत्तवान्, तदन्यत् किमपि ते भोक्तुं न समर्थाः। ब्रह्मचारिणां गुरुपरिचर्यायै जलाहरणं, यज्ञीयसमिधाहरणं, होममन्दिर-संस्कारादि, यावत् कर्माचरणं नियतकर्तव्यमासीत्। एतेषां सुकठोर-कर्मानुष्ठानानां विनिमयेन गुरुणा ब्रह्मचारिभ्यो वेदशिक्षा दत्ता। येनोपा-येन वेदः कण्ठस्थो भवेद् यथा च द्वितीयाश्रमे प्रविष्टा उपयुक्ता गृहस्था भवेयु-स्तदुपयोगिनी शिक्षैव सदाशयेन गुरुणा प्रदत्ता। सर्वेषामेव ब्रह्मचारिणां मिताहारो मिताचारः कठोरव्रतपरिपालनमवश्यकर्तव्यमासीत्। ब्रह्मचर्य-विषये मनुसंहितायां बहवो नियमाः सन्ति। "गुरुकुले ब्रह्मचारी संय-तेन्द्रियो भवेत्। विलासव्यसनं प्राणिहिंसनं परित्यजेत्। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादिकं वर्ज्जयेत्,। नृत्य-गीत-वाद्यं परित्यजेत्। भिक्षालब्धेनान्नेन जीवेत्। द्यूतक्रीडा निन्दा स्त्रीसेवनं कामदृष्टिं परा-पकारञ्च परित्यजेत्। स प्रत्यहं गुरोः प्रयोजनीयानि सर्वाणि द्रव्याणि यथा-शक्ति संगृह्णीयात्। प्रत्यहं स्नातः शुचिर्देवर्षिपितृलोकानां तर्पणं कुर्यात्, देवान् यजेत। स्वयं समिधमाहृत्य जुहुयात्" इत्यादि बहवो नियमाः सन्ति।

एतादृशकष्टसहिष्णव आत्मसंयमपरायणा भोगविलासरहितास्तरुणवयस्का ब्रह्मचारिणो दशविधधर्मशिक्षायां शिक्षिता भवेयुः।

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥"

धृतिर्धैर्यम् दमो मनःसंयमः। अस्तेयं चौर्याभावः। शौचं शारीरिक-मानसिक-पवित्रता। इन्द्रियनिग्रहः इन्द्रियाणां स्वस्वविषये यथेष्ट

वृत्तिनिरोधः। धीः हिताहितशास्त्रार्थज्ञानम्। विद्या आत्मतत्त्व-विज्ञानम्। सत्यं सत्यभाषणम्। अक्रोधः क्रोधाभावः॥ आर्याणां पवित्रभूमौ भारतवर्षे पवित्रचेतसः शिक्षार्थिनो गभीरधर्मतत्त्वाभिज्ञता-लाभाय सर्वविधभोगविलासेभ्यो दूरेऽवस्थिता दशविधधर्मलक्षण-शिक्षापूर्वकं कृतदारपरिग्रहा गृहस्था भवेयुः। एतादृशब्रह्मचारिण उपकुर्वाणा इत्युप-दिश्यन्ते। ये पुनर्ब्रह्मचारिणोऽकृतदारपरिग्रहा एव सर्वभोगविलास-निस्पृहा अध्ययनाध्यापनाभगवदाराधनासु निरतास्ते नैष्ठिकब्रह्मचारिणो-ऽभिधीयन्ते विद्याशिक्षायां स्वास्थ्यस्य विशेषेण प्रयोजनीयत्वमुप-लभ्यते। स्वास्थ्यसुखरहितानां मानवानां न कस्मिंश्चिदपि कर्मणि प्रवृत्ति-र्जायते। अत एव प्राचीनार्याः स्वास्थ्यं प्रति तीक्ष्णदृष्टय आसन्। ब्रह्म-चारिणस्तु सूर्योदयात् प्रागेव शयनादुत्थाय कृतस्नानाः पवित्र-चित्ता यज्ञीय-समिधमाहृतवन्तः। होममन्दिरसंशोधने यथाविधि गुरुपरिचर्यायाञ्च, नियुक्ता अभवन्। ईदृशेन श्रमसाध्येन कर्मनिर्वहेन तेषां शरीरं दृढतर-मासीत्। ते च न कदापि नरयानमश्वयानं वा समारुह्य विद्याशिक्षार्थं विद्यामन्दिरमाजग्मुः। परित्यक्तसर्वसुखभोगवासनाः शारीरिक-मानसिक-बलमेव सम्बलीकृत्य सर्वाण्येव कर्माणि सम्पादयामासुः। अत एव ज्ञानवृद्ध्या सह तेषां दैहिकबलानां विकाशो बभूव। एतद्व्यतिरिक्ता ये गुणाः शिक्षार्थिनां प्रयोजनीयास्तेऽपि शैशवादेव समभ्यस्ता आसन्। ते च सततम् अभ्यस्तकर्मसहिष्णुताः परित्यक्तभोगविलासाश्चित्तसंयम-पारदर्शिनो निष्ठावन्तो भगवदाराधनं वेदाध्ययनं गुरुपरिचर्यां च कुर्वन्तः कृतकृत्या अभवन्। अष्टमवर्षादारभ्यानेककष्टसाध्यकर्माणि साधयन्तो बहु-विघ्नबाधादिभिः सह कृतसंग्रामाश्चित्तसंयमपरायणाः संवृत्ताः। एतादृशतपोबलेनैव गार्हस्थाश्रमं प्रविष्टा अपि संयतचित्तास्ते स्वधर्मानुष्ठानं कुर्वन्तः पवित्रमानवनामयोग्या अभवन्।

श्रीश्रीअद्वैतचरितम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[श्रीगौरगोविन्दाविर्भाव-लीला]

[निबन्धकः—श्रीकालीहरदासवसुः भक्तिसागरः]

परं हुङ्कारोत्था ताडितवार्त्ता मथुरापुर्यां श्रीयोगपीठे "टन टन" इति वादयते स्म ।

भक्तचित्तं विमलसरसस्तुल्यम् । ततकृताह्वानं मृणालवत् स्फुरति । तस्य शिरसि परमधाम कमलवत् प्रकाशते । तस्य कमलस्य कर्णिकाकोटराद् मकरन्दधाराद्वयं प्रवहति । तद्धाराद्वयम् एकीभूय धरां पवित्रयति । सीतानाथः कृष्णविचिन्तननिमग्नः कदाचिदुपवसति क्वचिद् वा दिवसस्य सकृदन्नं भुङ्क्ते । रात्र्यां निद्रां न याति, विनिद्रो बाहुद्वयमुत्तोल्य "हा कृष्ण हा कृष्ण" इति कृष्णमाह्वयति, क्वचित् क्वचित् मूर्च्छति च ।

श्रीवृन्दावने कृष्णचन्द्रो राधाभावद्युतिसुवलितो भूत्वा निजवाञ्छात्रयं पूरयितुं मनश्चक्रे । समकालमेव नामप्रेमप्रचारेण जगति युगधर्ममङ्गलं विस्तारयितुं विष्णुः कृष्णाङ्गं प्राविशत् । इन्द्रनीलमणिप्रभः प्रभुः कालवित् श्रीकृष्णः परिपूर्णभावसिन्धोरिन्दुर्नवद्वीपनभसि समुदितः ।

श्रीअद्वैतचन्द्रः सगद्गदं सदैव गदति—"प्रभो ! अस्मान् मा पीडय । हे दुःखार्त्तिहारिन् ! जीवदुःखानि द्रवय । सत्वरमागच्छ । प्राणवायोर्वहिर्गमनतः प्रागेव दर्शनं प्रदाय प्रतिविधानं कुरु । मम प्रतिज्ञा त्वयावश्यमेव ज्ञाता । अन्धजीवानां मध्ये कोऽपि न हरिनाम करोति, भक्तिं न याचते । कोऽपि ममोपदेशं न मनुते । तवागमनमेव जीवाघं नाशयित्वा अमोघप्रेमफलं दास्यति" इत्यभिधाय तूष्णीं तथा देवादिदेवो दीनार्त्तिहारी हरिरायातीति विश्वसन्नास्ते ।

आकाशस्थः चन्द्रः सुधावृष्टिं कृत्वा शस्यानि उत्पादयन् भूतपुष्टिं साधयति। शान्तिपुराधीश्वरः प्रेमसुधाया अशेषम् अनादिनिर्भरमानीय तेन प्रेमवृष्टिं जीवानां प्राणतुष्टिं कारयिष्यति! अद्वैतस्य तुल्यो जीवबन्धुः को जातो जगति ? महाकारुणिकः स व्रजयुगलमानीय वङ्गरङ्गमञ्चे अदृष्ट-चरलीलाभिनयं दर्शयिष्यति। स्वयमपि स तेन सह मङ्गलं गास्यति, नर्त्तिष्यति, हाहाकारं दूरीकृत्य हीहीकारस्य जयघोषणां करिष्यति। स्वर्ण-पाञ्चालिकाया अपूर्वममृतनिस्यन्दि नृत्यं दर्शयिष्यति! जगज्जीवगणः प्रेमामृतरसं पास्यति। जीवजगत् तत्पानानन्दरसविह्वलं सद् विद्यामद-गौरवं विस्मृत्य भगवत्परायणं भविष्यति। भक्तिं विना विद्याकुल-धनैः किम्।

श्रीहट्टस्य ढाकादक्षिणे "उपेन्द्रमिश्र" इत्येको वैदिको ब्राह्मण आसीत्। तस्य तृतीयपुत्रः श्रीजगन्नाथमिश्रो विद्यार्थी नवद्वीपमधि-वसन्नासीत्। प्रतिभाबलेन स परमविद्वान् सन् "पुरन्दर" इत्युपाधिं लेभे। श्रीहट्टतरपपरगणाया "जयपुर" इति ग्रामस्थो ज्योतिर्विद्याविशारदो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती जन्मभूम्या नानोत्पातग्रस्तत्वात् सस्त्रीकः स्वदेशं परित्यज्य "विल्वपुष्करिणी" नाम ग्रामे स्थायिगृहं निर्माय वासं करोति। कियति काले गच्छति स प्रथमकन्यां शचीदेवीं श्रीजगन्नाथकरे समर्पितवान्। जगन्नाथो विवाहं कृत्वा नवद्वीपमायापुरे स्थायिनिवासमकरोत्। स्वदेशं न प्रतिययौ।

गच्छता कालेन शचीदेव्याः क्रमेण अष्टकन्या मृता जाता (जाता मृताश्च वा)। नवमगर्भे तस्याः प्रथमपुत्रो विश्वरूप आविरभूत्। एषोऽनन्त-विग्रहः परमसुलक्षणयुतो जगन्नाथप्राङ्गणे नृत्यति खेलति हसति आनन्दं विदधाति च। एवं दशसु वर्षेषु गतेषु शचीमाता पुनरन्तर्वत्नी बभूव। १४०६ शकस्य माघावसाने तस्याः श्रीअङ्गे भगवत्-प्रकाशस्य शुभलक्षणानि विकसन्ति स्म। १४०७ शकस्य मार्गशीर्षे मासि गर्भस्य दशमो मासः पूर्णोऽभूत्।

श्रीअद्वैतप्रभुः शचीदेव्या एकैकशः अष्ट गर्भान् प्रणनाम। तस्य प्रणाममसहमानास्ते नष्टा अभवन्। किन्तु नवमो गर्भस्तस्य प्रणाममसहत, सुपुत्रो भूत्वा अजायत च। जीवन् स विश्वरूपाभिधः सानन्दं विराजते आनन्दं वितनुते च। अत्र दशमे वारे च स प्रभुः शान्तिपुरान्नवद्वीपमागत्य प्रेमपुलकितचित्तस्तां शचीदेवीं प्रदक्षिणीकृत्य तस्या दशमं गर्भं सगन्धपुष्पैः सम्पूज्य शान्तिपुरं प्रतिययौ। श्रीशची श्रीजगन्नाथश्च रहस्यमबुद्ध्वा दुःखमकुरुताम्। अस्मिन्नेव वारे गर्भस्य जयोऽभूत्।

सम्भावनया "गौर-आना-गोसाञि" इत्युपाधिभूषणेन तं भूषयन्तो भक्ताः परमां निर्वृतिं यान्ति। एष नवोपाधिस्तस्य च प्रीतिं जनयति। भक्तानां प्राणान् अपि तर्पयति। शिवायों नमः।

वैवस्वतमन्वन्तरस्य अष्टाविंशतिचतुर्युगान्त्यकलौ १४०७ शकीयफाल्गुनस्य द्वाविंशे दिवसे शनिवारे फाल्गुनपूर्णिमायां तिथौ पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे सिंहराशौ सिंहलग्ने पञ्चाशत्पलाधिकाष्टाविंशे दण्डे शुभचन्द्रग्रहणकाले अद्वैतेन मथितस्य प्रेम-क्षीराब्धेरुत्थितः परमरसामृतेन्दुश्चतुराणां भक्तचकोराणां प्राणप्रियस्तैः परिगीयमाणस्तैः पीयमानो जगत्प्राणो नदीयानभसि उदीयमानोऽभूत्।

स्वतःसिद्ध-भक्तेन श्रीअद्वैतेन इतः पूर्वं यद् भणितं तत् सत्यमेव फलितम्। तस्य प्रतिज्ञा सफलीकृता। अद्य आनन्दस्यावधिर्नास्ति। सीमानमतिक्रम्य आनन्दसिन्धुरुद्वेलोऽभूत्। गङ्गायास्तीरे तीरे सर्वे नदीयावासिनः श्रेणीभूय भावावेशेन सताण्डवं हरिनामानुकीर्तनं कुर्वन्ति। मृदङ्गकरतालानां मुदिरमधुरध्वनिना श्रीनवद्वीपो मुखरितो दीपैरालोकितश्च। श्रीनदीया श्रीभगवन्तं सुतं प्राप्य सानन्दमागत्य गङ्गायां स्नातीति प्रतिभाति। आकाशस्य पूर्णचन्द्रो विस्मितः उपरागमिषेण अन्तर्धत्ते। पृथिव्याः शोभादर्शनेन स्वर्मलिनीभूय "किमेतत् किमेतत्" इति सविस्मयं वक्तीव। अद्य प्रभृति पृथिवी स्वर्गादपि गरीयसी। शचीगृहे स्वर्णवर्ण एकः सुन्दरो मधुमूर्तिः शशिशिशुः सद्यो जातः। स्त्रीभिः पञ्चशो हुलु-

ध्वनिः क्रियते। पश्चषा योषितः सूतिकाशौचादिकं सम्पादयन्ति, क्षणं क्षणं कुमारस्य चन्द्रनिन्दि रूपं पिबन्ति। माता अन्तरात्मस्थमानन्दं वक्षसि प्राप्यामुह्यत्।

परं शान्तिपुरनाथः शान्तिपुरं पुनरधिष्ठाय शान्तिम् अनुभवन्नास्ते। तस्य उपवासोऽनिद्रा हाम्बाकारो हुहुङ्कारः पूजा जपस्तपः अर्चा ध्यानमाराधना प्रार्थना च सद्योऽमृतफलं सूतेस्म। सर्वे जीवाः समस्वरेण श्रीअद्वैत-गुणश्रियं सहर्षं मुक्तकण्ठं कीर्तयन्तु। सर्वे भक्तिपूर्वकं तस्य गुणप्रभावादिकं संस्मृत्य तस्य चरणवन्दनां विदधतु। "गौर-आना"-गोस्वामिनः कृपा-कुसुमस्य द्वे फले गौर-नित्यानन्दौ। शतकोटिवारांस्तं वन्देऽहम्। दयतां मे देवः श्रीअद्वैतप्रभुरित्यहं नत्वा नत्वा प्रार्थये।

(साफल्यम्)

सोदक-तुलसीदलमात्रमूल्येन करुणामयः श्रीभगवान् अमूल्यमात्मानं विक्रीणीतेस्म। हुङ्काराकृष्टः कृष्णचन्द्रो गौडे गोरीस्तनपायी मोहनदेवो भूत्वा प्रकटोऽभूत्। अन्तःसलिला नदीव प्रभोराविर्भावशिलातो लीला सुगुप्तं प्रवहति। वहिरङ्गजनानां का कथा, वैष्णवगोष्ठ्याः कोऽपि अद्यापि नावुध्यत।

पूजाडम्बरादिभिः किं ? किन्तु यो भक्तिहीनः स हि मन्दभाग्यः। स "पाषण्ड" उच्यते। पाषाणसदृशः कठिनचित्तो जनः पाषण्डः। गङ्गा-जलतुलसीदलैर्देवता न तुष्यति, भक्तिरेव केवलं देवतां तोषयति। श्रीअद्वैतप्रभोरपारभक्तिरेव कृष्णप्रीतिं साधयति स्म। तस्य भक्तिः कृष्णमवतारयति स्म। ईदृशी भक्तिर्जीवे असम्भवा।

ये भक्तिं बाधन्ते ते पाषण्डाः। तेषां पाषण्डानामेकेनैकदा अवादि—"अस्य ब्राह्मणस्य गृहादिकमुत्तोल्य जलसात् करिष्यामि, अस्माद् ग्रामादेनं द्रवयिष्यामी"ति श्रीवासो भीतो विपन्नश्च। श्रीअद्वैत एव एकमात्रं बल-माश्रयश्च। स प्रभुरतिक्रुद्धो दिगम्बरो भूत्वाऽवोचत्—

"हे श्रीवास, हे गङ्गादास, हे शुक्लाम्बर, सर्वे यूयं शृणुत। कृष्णं

सर्वेषां नयनगोचरीभूतं करिष्यामि। कृष्णोऽवतीर्य स्वयं सर्वेषामुद्धारं करिष्यति। युष्माभिर्मिलित्वाहं कृष्णभक्तिं व्याख्यास्यामि। यदि तथा कर्तुं न शक्नुयाम् तर्हि प्रकाशं चतुर्भुजः सन् चक्रं ग्रहीष्ये। तेन पाषाण्डानां शिरश्छेदं करिष्ये। तेन कृष्णो मम प्रभुरहं तस्य दास इति ज्ञास्यथ।

प्रभोर्दास्यमतिसौभाग्येन फलति। "अहं भगवद्दास" इति धिया यो दृप्यति स हि महाबलो विक्रान्तश्च। भक्तितुल्यं बलं नास्ति। भक्तिश्चित्तं प्रसारयति आनन्दयति च। गौरमानेता भक्तिं दाता श्रीअद्वैतप्रभुरस्माकं हृदि स्फुरतु।

श्रीनवद्वीपधाम्नि अद्वैतप्रभोश्चतुष्पाठी विद्यते। भक्ताः सर्वे तत्र समवेता भक्तिशास्त्रमनुशीलयन्ति। भक्तिविधिज्ञः कृतविद्यो विश्वरूपश्च सर्वदा सोत्सुकस्तत्र गच्छति। "कृष्ण कृष्ण" इति रवेण सर्वे पारिषदा मुदा रुवन्ति यथाकालं यथायथं गच्छन्ति च। पण्डितम्मन्यानां विरुद्धानां जिह्वाः प्राक्तनकर्मतो जडीभवन्ति स्म। तस्मात्तेन हरेर्नामोच्चारयितुम् अशक्ताः। आशैशवात्ते एवं सन्ति। चक्षुष्मन्तोऽपि ते अन्धा इव भक्तिमकरन्दं नानुसन्दधते। जगदानन्दमयमिति अभक्तेन नानुभूयते। शून्यमेव तस्य जगत् प्रतिभाति। भक्तिरानन्ददायिनी अमोघफला च। भक्तिरेव जीवानां जीवनम्। भगवतो भाव एव भक्तिः। भगवतोऽभावो मृत्युरेव। मानवानां जीवन्मृतत्वं पश्यन् प्रभुः श्रीअद्वैतः भूयसा क्लेशेन कृष्णमानेतुं शक्नोतिस्म। किन्तु विरुद्धाः पण्डितास्तेन कृतं कल्याणपरम्परागर्भमुपकारं नानुभवन्ति तस्मान्न स्वीकुर्वन्ति च।

श्रीगौराङ्ग आजन्मनो "निमाइ" इति नाम्ना स्त्रीभिराहूयते। मातामहेन श्रीनीलाम्बरचक्रवर्तिना अन्नप्राशनकाले शचीनन्दनस्य श्रीगौराङ्गस्य नाम "विश्वम्भर" इत्यधायि। भगवत्कथारसरसिकः श्रीविश्वरूपो मध्याह्ने आसन्नेऽपि प्रत्यहं भोजनचेष्टां विस्मरति। तस्मान्माता स्नेहवती भोक्तुं वेलातीता इति विश्वरूपाय विश्वम्भरद्वारा ज्ञापयति। विश्वम्भरो मात्रा

प्रेरितः परिषदं गत्वा "दादा दादा" इति सम्बोध्य विश्वरूपमाह्वयति, चतुष्पाठीं प्रविश्य तस्य वसनं धृत्वा आकर्षति मधुरं कथयति च—"भो भोजनवेला अतिक्रामति। सत्वरमागच्छतु। माता उद्विग्ना आह्वयति" विश्वम्भरस्य तात्कालिकीं रूपमाधुरीं दिव्यभावसमूहञ्च कोमलश्रीके तदङ्गे प्रस्फुटन्तमवलोक्य श्रीअद्वैतप्रभृतयो विमुग्धा अपूर्वभावस्रोतसि मज्जन्ति, परस्परमस्फुटमालपन्ति च।

पितृवियोगात् परं श्रीनिमाइ गङ्गादासपण्डितस्यान्तिके साहित्यं व्याकरञ्च, विष्णुमिश्रस्यान्तिके स्मृतिं ज्योतिःशास्त्रञ्च, सुदर्शनपण्डितस्यान्तिके दर्शनशास्त्राणि एकैकशः क्वचित् समकालञ्चाधीते। किन्तु भूरिशास्त्रपाठेनापि विश्वम्भरस्य चित्ते तृप्तिर्न जायते। अवशेषे श्रीनिमाइ-पण्डितः अद्वैतस्य शान्तिपुरभवनं गत्वा तदन्तिके वेदान् श्रीमद्भागवतञ्चाधीते। वर्षद्वयेन एतेषां शास्त्राणां पाठं समाप्य श्रीनिमाइ विद्यासागर इत्युपाधिं लेभे। अतः स अद्वैतप्रभोश्छात्रस्तथापि वैष्णवमायामुग्धः श्रीअद्वैतस्तस्य परिचयं न गतः। एषा भगवल्लीलाभङ्गी। दिव्येन चक्षुषा क्वचिद्भगवान् परमेश्वरो दृष्टोऽपि स स्वमायया भक्तस्य बुद्धिमावृणोति।

"कृष्णो निजभक्तोद्धरणाय एति एतीति" ब्रुवाणः प्रभुः कुबेरनन्दनो न जानाति स क्वायातः कदा वा करुणया आत्मप्रकाशं करिष्यति। साक्षात्तं पश्यति न पश्यति—तमवबोद्धुं धर्तुञ्चासमर्थः।

सहस्रनाम सर्वनाम उताहो अनाम

[निबन्धकः—पि. वि. वरदराजशर्मा]

ननु सन्त्यज्ञा अल्पज्ञाश्च भूयांसः सर्वज्ञोऽपि कश्चित्। परं नास्ति कोऽपि आस्तिकः यो नाम नाश्रृणोत्सहस्रनाम किमपि। विमर्शक-चक्षुषा पश्यन्तो भारतान्तर्गतं सहस्रनामस्तोत्रमादिमं मन्यन्ते। स्तोत्राणामीदृशां तत्तत्पुराणान्तर्गतत्वमस्ति न वेत्यनल्पा विकल्पा अवकाशाल्पत्वान्नात्रोल्लिख्यन्ते। भारतम् इतिहासपुराणेषु भगवतो वेदव्यासस्यापत्यमपश्चिममाकलयन्ति प्रतीच्या विपश्चितः। इतराणि पुनः पुराणान्यपि पश्चिमस्याम्नायस्यानुजनिभाञ्जि येषु परःशतं सहस्रनामस्तोत्राण्युपलभ्यन्ते।

एवञ्च सहस्रनामस्तोत्राणां सर्वेषां पुराणान्वयजनिभाजां वयसा ज्यायो विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्।

नन्वेतदपि विचारणीयं यदेतेषां ग्रन्थानामभिरूपमभिधानं किन्नाम भवेदभिसमीहितमिति। आपाततस्तावत् "विष्णोर्नामसहस्रं मे श्रृणु पापभयापहम्" "नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम्" इत्यादिवचनभङ्ग्या "नामसहस्रस्तोत्रमि"त्येवानुरूपमाख्यानमिति प्रतीयते। परमद्य व्यवह्रियमाणं तु नाम "सहस्रनामस्तोत्रमि"त्येव न 'नामसहस्रस्तोत्रमि'ति। सहस्रं नामानि यस्य सः सहस्रनामा, विष्णुश्चासौ सहस्रनामा च, तस्य स्तोत्रमिति व्याख्याने शब्दार्थः कथञ्चिदुपपद्येत।

एवन्तर्हि 'को धर्मः सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः। किञ्जपन् मुच्यते जन्तुः' इत्यादि-ग्रन्थ-सन्दर्भेण पृष्टस्य प्रश्नद्वयस्य न प्रतिवचनमाञ्जस्येनाभिहितं भवेत्। 'स्तुवन्नाम सहस्रेणे'ति चान्तेऽभिधानात् किञ्जपन्नित्यस्य प्रश्नो यद्यपि समाहितः तथापि "को धर्म", इत्यसौ प्रश्नः अप्रशान्ताकाङ्क्षः सन्नसकृन्निरीक्षत एव तच्छामकमर्थविशेषम्।

कोऽसावर्थस्तदुपशामक इति वितर्कयन्मन्येऽहं तदेव यत्सहस्रनाम, सर्वनाम, आहोस्विदनाम। उपक्रम एव तावदुपलभामहे 'विश्वमि'ति। किमसौ शब्दः कस्याप्येकस्याख्या, न, विश्वस्मै नम इति भाष्यकारवचनात्सर्वनामा। कथं पुनरस्य सर्वात्मकत्वं ? विष्णुत्वात्। सर्वव्यापनशीलो हि सर्वात्मेत्युच्यते 'सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति। कथमस्य सर्वव्यापित्वमत आह भगवान् वषट्कार इति। स च शब्दसामान्यमुपचारादभिधत्ते। तदात्मकत्वञ्चास्य नामात्मकत्वादुपपद्येत।

अत एव च युज्यतेऽस्य न तत्त्वतः सहस्रनामत्वं सर्वनामत्वं वेत्यनामत्वम्। अस्ति चेयं परिभाषा दार्शनिकसमये यथा त्रिलिङ्गयोरपि युष्मदस्मदो "त्वलिङ्गे युष्मदस्मदी, इति। यथा च त्रैकालिकस्याभावस्यानवच्छिन्नत्वम्। ग्रन्थकारोऽपि स्वयं ब्रूते 'विश्वमूर्तिरमूर्तिमान' इति। विश्वमूर्तित्वे अमूर्तित्वमिवोपपद्येत सहस्रनामत्वेऽप्यनामत्वम्।

ईदृशस्यार्थस्य ग्रन्थादस्मादवगमस्तु विश्वमित्युपक्रमात्तत्र तत्र तत्तल्लिङ्गानामपि शब्दानां प्रयोगदर्शनात्। कदाचिन्नपुंसकत्वमलिङ्गत्वं वा विशेष्यस्याभिमतं भवेदित्यप्यस्त्युत्प्रेक्षावसरः। बहुत्र च कोशेषु "सहस्रनाम सम्पूर्णम्" इत्येव ग्रन्थान्तगद्यभागदर्शनात्सहस्रनाम किमप्यधिकृत्य कृतोऽसौ ग्रन्थ इति स्वैरं निःसरन्नर्थोऽपि पूर्वोक्तमुपस्तम्भयति इति व्याख्यानेन सङ्गच्छेत।

यच्चेदं सहस्रनाम, सर्वनाम, अनाम, च तस्यैव प्रतिपादनं प्रतिपत्तृवैचित्र्यादुक्ति-वैचित्र्यमाश्रित्य प्रतिपाद्यते। त्रयी हि विधोपनिषदानामीदृशार्थप्रतिपादने दृश्यते, 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिवाक्य इव जगज्जन्मादिभङ्गान्ताधिष्ठानत्वेन 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यादाविव परस्पर विरुद्धार्थप्रतिपादनेनानिर्वचनीयत्वापादकविधया, 'अस्थूलमनण्वि'त्येवमादाविव सर्वबाधाधिष्ठानत्वबोधकविधया च।

तत्राद्या विधा "करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः" इत्यादिषु पद्येषु स्पष्टं निरूप्यते। अनेन हि पद्येन जन्मादिभङ्गान्ताधिष्ठानत्वमस्य

प्रतिपाद्य गहनेत्युपक्रम्य तुर्यं किमपि प्रतिपाद्यते। "अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महानित्या"दि वाक्यजातं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनेनानुपपत्तिमुद्भावयदुभयविलक्षणं किञ्चिदावेदयति। अमूर्तिमान् निर्गुण इत्यादिकं तु 'अस्थूलमनणु, अथात आदेशो नेति नेती'त्यनया सरण्या सर्वबाधावधित्वेन किमपि कथञ्चिदवगमयति।

तदेवं समग्रोऽसौ ग्रन्थः किमप्यनाम प्रतिपादयितुं प्रवृत्तः, यथेतरत्सहस्रनाम। तत्राप्ययमेव प्रकारस्समादृतः। सन्ति च सुबहूनि समानान्यभिन्नानि पदानि। शिवसहस्रनामत्वेनोच्यमाने ग्रन्थे तावत् 'कामदेवः कामपालः' 'स्तव्यः स्तवप्रियः' 'दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो', 'भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता' इत्यादीनि। एवमेव गणेशसहस्रनाम्ना प्रतीतेऽपि 'स प्रमोदः प्रमोदनः, यज्ञो-यज्ञपतिः, अणुर्महान्', इत्यादीन्यभिन्नपदानि वाक्यानि च निध्यानमात्रेण लोचनसरणिमनुपतन्ति लब्ध्वावेदयन्ति यन्नाम्नां बहुत्वेऽपि तदेकमेव यत्प्रतिपादनार्थं सर्वे इमे ग्रन्थाः प्रवृत्ताः। न पुनः कस्यापीदृशस्य ग्रन्थस्यार्थस्तादृशः कोऽपि भवितुमर्हति, यः परिच्छिन्नेन शरीरेण परिच्छिन्नाभिर्विभूतिभिः परिच्छिन्नैः पार्षदैः परिवृतः परिच्छिन्नं देशमधिवसेत्। न गरुडः नाहिराट् न वृषो न मूषकः न नीलकण्ठः न चापि केसरी तमर्थं बोढुमीशीत।

न चैतत्सहस्रनाम सर्वनाम अनाम वा पीतमम्बरं परिधत्ते, न दिशः, नैतच्चतुर्भिश्चतुरैर्दोर्दण्डैर्मण्डितं, नापि त्रिभिरीक्षणैः, न तत्तमालश्यामलं न वा भूतिभासुरं, न जटामण्डलपरिवृतं न मकुटोज्ज्वलं, न मालिङ्गितं नाप्युमालङ्कृतं, न तदगधरं न च गङ्गाधरं, न नन्दिसेवितं न दन्तावलाननं न चेन्दिरामन्दिरम्।

तस्य चार्थस्य प्रतिपादने 'को धर्म' इति प्रश्नः समाहितो भवति। स हि धर्मो 'योऽस्य जगतो विधारकः' 'एष सेतुर्विधरणः एषां लोकानामसम्भेदाये'ति श्रुतिविषयः। तच्च ब्रह्मैव भवितुमर्हति। ब्रह्म, इति च स्वयं ब्रूते। उपासकचित्तानुसारेण रूपकल्पनं पुनर्नातीव दुष्यतीति नासावेव परमोऽर्थः।

'तदिष्टं ग्राह्यं नः सगुणमपि तद् ब्रह्म भजतामि'ति च यायजूकपयोमुचा-मुच्चैः स्तनितम् ।

सहस्रनामत्वानामत्वादीनाम् उपपत्तिवर्णने लब्धवर्णाः प्रमाणम् । किम-वस्थाभेदेनान्येन वा पथेति स्वयं प्रज्ञाचक्षुषो विभावयन्तु ।

प्रशान्तरत्नाकरम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्यः]

तच्छीघ्रमिदानीं—

मार्गे पर्वतगह्वरे तरुलतागुल्मान्तराले तथा
नद्याः स्रोतसि सैकते भवति वा यत्रान्यतः संशयः ।
तत्तद्देशमुपेत्य शत्रुहतको वीरैः समन्विष्यतां
लज्जाया विनिवर्तनाय सहसा शत्रोर्गतिर्ज्ञायताम् ॥

वीर—यथाज्ञापयति वयस्यः । कः कोऽत्र ?

प्रविश्य पुरुषः—आज्ञापयतु स्वामी ।

वीर—शीघ्रं विशालाक्षप्रमुखान् प्रधानपुरुषान् विज्ञापय ;—एष स्वामी क्षणमात्रेण न्यग्रोधपादपतले भवतः सर्वान् द्रष्टुमिच्छतीति । शीघ्रं गच्छ ।

पुरुषः—यथाज्ञापयति स्वामी । (निष्क्रान्तः) ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, क्षणोऽपि साम्प्रतं युगवत् प्रतिभाति । प्रज्वलन्तीव मे शिरांसि । अहो धिक् ! मोहात्तदा कृतं माध्यस्थ्यं शत्रुहतके । हा धिक् कष्टं, मुषितोऽस्मि वञ्चितोऽस्मि । किं करोमि, क्व गच्छामि ।

वीर—वयस्य, अलं विक्षोभातिशयेन, क्व नु खलु शत्रुर्गमिष्यति, एष साम्प्रतमेव गृह्यते । तत् स्थैर्यमवलम्बस्व ।

(ततः प्रविशन्ति विशालाक्षप्रमुखाः पुरुषाः)

विशालाक्षः—जयति जयति स्वामी ।

रत्ना—वीराः ! नायं जयघोषणायाः समयः ।

विशा—कथमिव ?

रत्ना—अपक्रान्तः शत्रुः। तदलं कालहरणेन, शीघ्रमिदानीं—

मार्गे पर्वतगह्वरे तरुलतागुल्मान्तराले तथा
नद्याः स्रोतसि सैकते भवति वा यत्रान्यतः संशयः।
तत्तद्देशमुपेत्य शत्रुहतको वीरैः समन्विष्यतां
लज्जाया विनिवर्तनाय सहसा शत्रोर्गतिर्ज्ञायताम् ॥

एष किल ममाज्ञाशेषः—

यूयं शत्रुमगृह्णन्तो मा मां द्रष्टुमभीप्सत।
अन्यथा नामशेषं मां मन्यध्वं त्रपयानया ॥

विशा—स्वामिन्, अलं विषादेन, एष क्षणेन गृह्यते शत्रुः।

सर्वे—जयति जयति स्वामी, जयति जयति रत्नाकरः! हा रे रे रे रे रे! (निष्क्रान्ताः)।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, समुच्चमिमं न्यग्रोधपादपमारुह्य पश्य, शत्रोर्गतिर्ज्ञायते न वेति। मम पुनस्तातं प्रति सभयमन्तःकरणं, तदहं तातं पश्यामि। (परिक्रामति)।

वीर—तथा—(न्यग्रोधपादपमारुह्य) वयस्य, अत्याहितम्! शीघ्रमेहि।

रत्ना—(प्रतिनिवृत्य) किमिव ?

वीर—इह तातो वृक्षशाखायां लम्बितस्तिष्ठति, शीघ्रमागच्छ।

रत्ना—वीरबल, किं कथयसि ? सत्यमेष तातः ?

वीर—अथ किम्। स एव।

रत्ना—हा तात!

वीर—नायं रोदनस्य कालः। शीघ्रमेहि।

रत्ना—अपि जीवनं लक्षयसि ?

वीर—न खलु।

रत्ना—हा तात! क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम्।

वीर—वयस्य, अस्ति भावी भूयानेव ते समयो रोदनाय। अल-मिदानीं रोदनेन।

रत्ना—किन्नु खलु करिष्यामि ?

वीर—एहि यावत्तातम् अवतारयावः।

रत्ना—एवमस्तु। (वृक्षमारुह्य वीरबलेन सह पितृदेहं भूमौ अव-तारयति) अये सैषा रज्जुः, यया पादपस्कन्धे शत्रुर्बद्धः। वीरबल, कथ-मिदं सम्भावयसि ?

वीर—नूनं शत्रुहतकः कथमपि बन्धनादात्मानमुन्मोच्य तयैव रज्ज्वा स्थविरं तातं वृक्षशाखायां लम्बयित्वा गूढमपक्रान्तः।

रत्ना—वयस्य, अप्येवं सम्भाव्यते ? अथवा मूढाः खलु वयं तात-सामर्थ्ये विश्वस्ताः सुखं निद्रिताः। हा तात, अस्माकं मूर्खाणामेव मोह-विजृम्भितेन भवान् पञ्चत्वमाप्तः। हा हा ! तात, मूढेन पुत्रपशुना स्वेच्छयैव मारितोऽसि। हा तात ?

वीर—वयस्य, तातस्य वसनप्रान्ते किमपि ग्रन्थिगतं दृश्यते।

रत्ना—शीघ्रमुन्मोचय। पश्यामि।

वीर—(उन्मोच्य) वयस्य, एतत् किमपि तालीपत्रलिखितं पत्रं नून-मेतेनैव रहस्यमपावृतं स्यात्।

रत्ना—शीघ्रं वाचय।

वीर—एष वाचयामि। अये इह सम्यक् नाक्षरं लक्ष्यते, तत् प्रकाशे गत्वा वाचयामि। (पत्रं वाचयति) स्वस्ति च्यवनो नाम पुत्रं रत्नाकर-मसंख्याभिराशीर्भिरभिनन्द्य विज्ञापयति,—वत्स, रत्नाकर, लेखोपकरण-मनासाद्य कण्टकेन शरीरतो निःसारितेन रक्तेन पत्रं लिखामि, वत्स, बहोः कालात् प्रभृति साहसिकेषु कर्मसु प्रवृत्तं त्वां प्रति संशयानस्य मे नास्ति लेश-तोऽपि शान्तिः। पुनः पुनरेव मया प्रतिषिध्यमानस्यापि ते विरतिं विना तत्र दृढां प्रवृत्तिमेव परिलक्षयामि। अद्य तु सविशेषमेव निर्णयं गतोऽस्मि। तदद्य कामेश्वरस्य प्राणरक्षामुपक्रम्य मदीयजीवनव्ययेनापि निर्विण्णस्य यदि

ते सुमतिः प्रादुर्भवेदिति स्वयमुद्बन्धनेन प्राणानतिप्रियानपि विसर्जयामि। अहं परलोकमधिष्ठाय तव शीलशुद्ध्या सुखी भवितुमिच्छामि। यदि परलोकं गतस्य पितुः शान्तिं कामयसे, तदा सत्पथे चित्तं प्रवर्तयेथाः, अलमतः परमपि साहसानुबन्धेन। वत्स, रत्नाकर, न लघुना सन्तापेन प्राणाधिकं त्वां पौत्रमात्रेयं तथा सर्वानपरान् परिजनान् स्वेच्छया विहाय जीवनं मुञ्चामि। तथापि—

तव सत्पथलाभाय राज्ञः संरक्षणाय च।
आत्मघातमहापापमङ्गीकृत्य व्रजाम्यहम्। इति।

रत्ना—हा तात, हा आत्रेयप्रिय, हा मदर्थपरित्यक्तजीवित, कथमेवं गतोऽसि ? हा हा !

शून्यं जगत्तमसि मज्जति दुर्विगाहे
ज्वाला हुताशनमयी शिरसि प्रकीर्णा।
प्राणा विभान्ति बत दुःसहशल्यतुल्या
भ्रष्टं समग्रमिह मे मुषितोऽस्मि धात्रा॥

अहह ! आशैशवादविगणय्य सुदुःसहानि
दुःखानि येन परिपोषित एष मूढः।
हा क्षीरपोषितभुजङ्गसमः कृतघ्न-
स्तस्यैव जीवनहरोऽस्मि गुरोरकाले॥

अहह ! किं करोमि ? क्व गच्छामि ? अशरणोऽस्मि। तात, एष ते पादयोः पतामि, कथं चिरमिव न मां सम्भाषसे ? प्रसीद, तात, प्रसीद—

प्रत्युत्तरं विसृज तात सुते कृपालो
दोषैः शतैरपि न मां परिहातुमर्हः।
अश्रूणि मे नयनयोः परिमार्जयाशु
प्रोत्तिष्ठ भूमिशयनात् परिसान्त्वयास्मान्॥

अथवा कोऽस्मानतः परमपि सान्त्वयिष्यति ? हा हा नास्ति, नास्ति तातो मे जीवितोऽद्यापि। मूढ रत्नाकर, अपध्वस्तोऽसि !

स्वकृत्यदोषाद् विनिहत्य तातं
कृत्वा विपन्नां जननीमनाथाम् ।
अलौकिके वर्त्मनि सम्प्रविष्टो
लोकोपहास्यः किमु जीवसि त्वम् ॥

वीर—वयस्य, रत्नाकर, अलं शोकावेगेन, तातः स्वकर्मचितं लोकं परिप्राप्तः। तत्तदीयमुदीर्च्यं कृत्यं परिचिन्तय। न हि साम्प्रतम् ईदृशस्तव युज्यते शोकः।

रत्ना—वयस्य वीरबल, ममैव शोकं प्रतिषेधसि ? यद्यहमेव पितुः स्मरणेन शोकं न कुर्यां, क तर्हि शोको वासमश्नुवीत ? पश्य—

येन विध्वंसितस्तातो माता च विधवा कृता।
स चेन्न वृणुते शोकं शोकस्तर्हि निरास्पदः ॥

(नेपथ्ये 'हा आर्यपुत्र, हा तात, हा पितामह !')

रत्ना—वीरबल, अयमसौ प्रज्वलिते ज्वलने हविर्धारासन्निपातः। एषा जननी, प्रिया पत्नी, पुत्रश्च आत्रेयस्तातं मे समुद्दिशन्त इत एवाभिवर्तन्ते। तत् कथमेतानहं निर्लज्जो मुखं दर्शयिष्यामि ? वयस्य, वीरबल, न स्थातुमर्हामि। अवलम्बस्व माम्। (मोहमुपगतः)

वीर—वयस्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। धैर्यमवलम्बस्व।

रत्ना—(समाश्वस्य) वयस्य, वीरबल, किमुच्यते धैर्यमिति ?

दृष्ट्वा तातं त्यक्तजीवं मदर्थे
स्वेच्छासृष्टोद्बन्धनं वृक्षलग्नम् ।
यन्मे प्राणा देहमुक्ता न जाताः
किं तस्मान्मे धैर्यमाशास्यमन्यत् ॥

(ततः प्रविशन्ति शोकविकला रत्नाकरस्य जननी पत्नी पुत्रश्च)

र-जननी—हा आर्यपुत्र, क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम्।

र-पत्नी—हा तात, क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम् ।

आत्रेयः—हा पितामह, क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम् ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, न शक्यमतः परं सोढुम् ।

वीर—वयस्य, पतितं सोढव्यमिति विदितमेवैतद् भवतः । तत्र का गतिः ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, जानामि, तथापि—

आ शैशवात् पितृकृतं स्मरतो ममाद्य
शोकानलो ज्वलति चेतसि दावतुल्यः ।
मातुः सुतस्य सविषादवचश्च पत्न्या
हन्तेन्धनीभवति नास्ति बत प्रशान्तिः ॥

तद् यदि शक्नोषि, मातरं वयस्यपत्नीमात्रेयञ्च मे वत्सं परिसान्त्वय येन कथमप्यात्मानं सन्धारयितुमर्हामि ।

र-माता—हा आर्यपुत्र, कथमेवं गतोऽसि ? हा आर्यपुत्र, कदापि नाहमपराद्धास्मि ते चरणयोः, तत् कस्मै कुपितोऽसि ।

रत्ना—मातः ! मातः !

कुपितो मह्यमत्यर्थं मम तातो दिवं गतः ।
अहमद्यापि जीवामि सुखितो राक्षसाधमः ॥

र-माता—कथमिव ?

रत्ना—मातः मातः ! किमतः परमपि श्रवणेन । अथवा श्रूयताम्—

तावत्कालं क्षीरसारप्रयोगैः
पुष्टो गेहे तीक्ष्णदंष्ट्रो भुजङ्गः ।
यद्दौर्वृत्त्यादद्य तातप्रणाशो
युष्मान् सर्वान् नामशेषान् विधत्ते ॥

र-माता—किमिति नावगच्छामि ।

वीर—मातः किमवगन्तव्यम् ? (कर्णे कथयति) एवमेवम् ।

र-माता—हा आर्यपुत्र, मूढाहं तदा त्वया कथितेऽपि अस्मिन् महावैशसे न प्रत्ययं गतास्मि। तदहमेव ते विपदो मूलभूता अभूवम्। हा हा कथमिदं श्रुत्वापि न मया रत्नाकरो ज्ञापितः। हा आर्यपुत्र, अभिमानेन गतोऽसि, हा आर्यपुत्र। (मूर्च्छति)

र-पत्नी—हा तात, यद्यपि नास्मानवेक्षसे तथापि प्राणेभ्योऽपि ते प्रियतरमात्रेयं न परित्यक्तुमर्हसि। एष ते वक्षसि पतितस्तिष्ठति, तदेनं सादरं गृहाण, हा तात! (मुर्च्छति)

वीर—(भयं नाटयित्वा) अये सादरं गृहाणेत्याह। शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलं वत्सस्य। अथवा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति। मातः! सखि माधवि, वत्स आत्रेय, समाश्वसित समाश्वसित।

आत्रेयः—(संज्ञां लब्ध्वा) पितामह, उत्तिष्ठ, प्रभाता रजनी, एहि कुसुमानि चेतुं गच्छावः। वृद्धमातः! मातः! कथमद्यापि न पुष्पकरण्डको दीयते। पितामह, उत्तिष्ठ, प्रभाता रजनी। (उत्थापयितुं यतते)

र-माता—हा आर्यपुत्र। (मूर्च्छति)

रत्ना—वीरबल, अशक्यमिदं द्रष्टुम्।

वीर—वत्स, दूरं गतस्ते पितामहः।

आत्रेयः—क्व नु खलु गतः?

रत्ना—वत्स, आत्रेय,

यत्र तातकृतामाज्ञां तनयो नातिवर्तते।
तत्र पुण्यकृतां लोके प्रस्थितस्ते पितामहः॥

आत्रेय—तत् क एष दृश्यते ननु?

वीर—एष तस्य प्राणविमुक्तो देहः।

आत्रेयः—तत् अहमपि तत्रैव गमिष्यामि, यत्र पितामहो मे प्रस्थितः। कथय पन्थानम्।

सर्वे—शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलं वत्सस्य।

वीर—अहो अत्याहितम् ! उन्मत्त इव आत्रेयो लक्ष्यते ।

आत्रेयः—कथयत, पन्थानं कथयत, पितामहस्य मे पन्थानं दिशत । अथवा न भवन्तः कथयिष्यन्ति, तद् यावदसौ दूरं नोपसर्पति तावदहमेव गत्वा विचिनोमि । (गन्तुमुद्यतः)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, वत्समात्रेयं पश्य ।

वीर—अलमुत्कण्ठया । एष दृश्यते । (अवलम्बते)

आत्रेयः—जहाहि जहाहि माम् । एषोऽहं पितामहस्याङ्कं विशेयम् । पितामह ! पितामह ! पिताम—(मूर्च्छति)

वीर—(आत्रेयस्य मुखनासिकयोः शोणितस्रावं दृष्ट्वा) वयस्य, अत्याहितं महदत्याहितम् !

रत्ना—किमिव ?

वीर—वत्सस्य आत्रेयस्य मुखनासिकाभ्यां वेगेन शोणितं प्रस्रवति ।

रत्ना—वीरबल, शीघ्रमाहूयतां वैद्यः । (आत्रेयमवलम्बते)

रत्ना—एष गच्छामि । (निष्क्रान्तः)

रत्ना—वत्स, आत्रेय, वत्स, कथमेवमसि ? वत्स, कथं न मां सम्भाषसे ? वत्स, वत्स ।

र-माता—(संज्ञां लब्ध्वा) वत्स, आत्रेय, वत्स, आत्रेय, कथमेवं विपर्यस्तोऽसि ? हा वत्स, आत्रेय । (मूर्च्छति)

र-पत्नी—हा हा, किन्नु खलु वत्सस्य संवृत्तम् ? वत्स, आत्रेय, देहि मे प्रतिवचनम् । (मूर्च्छति)

(क्रमशः)

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

July, 1939	१८६१-शकीय आषाढे २२श-वर्षस्य ३य-संख्या	Vol. XXII, No. 3

चन्द्रालोकः

[निबन्धकः—आर. अप्पण्णाचार्यः, बि. ए.]

प्रथमरतिजां ग्लानिं हर्तुं प्रियस्य तु रेवती
स्फटिकचषकं हालापूर्णं प्रदाय तदन्तरा ।
लुलितलुलितं दृष्ट्वा प्रोन्माददाऽतितरां प्रिया
पुनरभिरतं येनाकृष्टा बलः स मुदेऽस्तु नः ॥१॥
दुग्धाब्धिवाससदनाद्बहिरेत्य क्षणात् क्षणात् ।
अथारूढोदयक्ष्माभृच्छृङ्गसोपानवर्त्मना ॥२॥
सिंहाकृतिघनद्वन्द्वपार्श्वप्रान्तप्रसाधितम् ।
नक्षत्ररत्नखचितं खसिंहासनमश्चयन् ॥३॥
आख्ययाऽऽख्यातया किञ्च यथार्थीभूतया स्वया ।
राजन् ! राजञ्जगत्स्वान्तं चिरञ्जय च रञ्जय ॥४॥
हैयङ्गवीनपिण्डं किं क्षीराब्धिमथनोद्भवम् ।
पौलोम्या नन्दयन्त्याः स्वां नन्दने सत्यनन्दने ।
आहोस्वित्त्वं कराद्भ्रष्टं कान्तं कनककन्दुकम् ॥५॥

'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे ।'
इत्थं तर्कितमन्यथा च बहुधा यत्तद्धि चन्द्र ! त्वयि
तारालिङ्गनभूरिलग्नलदुरःकस्तूरिकालेपनम् ॥६॥
नेत्रीकरोति विष्णुस्त्वां श्लाघते शिरसा शिवः ।
एवं गौरवशाली त्वं स्पृहणीयः सुरैरपि ॥७॥
यत्त्वां संश्रित्य केनापि दुर्धर्षोऽयं मृगश्चिरात् ।
त्वच्छरण्याच्छरण्यत्वं मन्येऽध्यैष्टा मृडाद्गुरोः ॥८॥
हर्षेणेव स्वल्यश्रु सुधांशो ! त्वयि राजति ।
अप्यञ्जसा दशमिनः परापतति यौवनम् ।
सहसा केलिकलहे सुखसातिश्च सिध्यति ॥९॥
हरे ! हरन्‌ भिषग्वत्त्वं मनःसामान्यमामयम् ।
तत्र दानाद्वणिग्वच्च वरं मान्मथमामयम् ॥१०॥
औषधिः शतधाऽस्त्येव सर्वव्याधिधराशनिः ।
आधेस्तु या त्वया गुप्ता साऽऽत्मन्येवौषधोपते ! ॥११॥
ओषधीभिः स्वदत्ताभिर्यः कोऽपि प्राप्नुते यशः ।
सर्वथा हन्त ! लोकेन वञ्चकेनास्मि वञ्चितः ॥१२॥
इनः परं वा जागर्मि विधूयानवधानताम् ।
वरा विशेषतोऽन्या वा नैव देयेयमोषधिः ।
इतीव बहुतर्कान्ते निश्चिनोषि स्म किं दृढम् ॥१३॥
अबला प्रबला चित्रं त्वयि मन्मथमन्त्रिणि ।
यल्लघु भ्रुकुटेर्भीरोरपि जेत्रो वशंवदः ॥१४॥
पुरा गोपीलोलो हरिरपि जगद्वन्द्यचरण-
स्तपस्यंश्च स्थाणुर्गिरिदुहितृरक्तः स्मरहरः ।
अघं ब्रूयां ब्रह्मण्यपि यदि न वाणी त्यजति मे
प्रसादं तद्गतुर्बलवदवमानेन कुपिता ॥१५॥

कोपेन कम्पिरदनच्छदबिम्बघोणं
वेगेन वेल्लदरुणाक्षिकनीनिकं च ।
अङ्गां प्रवर्तयति यां किल कोपना तां
निर्वर्तयन्ति हि मुरारिपुरारिपूर्वाः ॥१६॥

तव हि दण्डनपद्धतिरङ्गना यदपराधिमनो विदुनोष्यलम् ।
दृढनियन्त्रितमोक्षणरज्जुभिर्मृगदृशः कटुवेणिकशाहतैः ॥१७॥

अपर्याप्तं भास्वानवनिमनुभूयाह्नि मनो-
विरुद्धं सायं स्राक् स्वनियतिमनुस्मृत्य हि जहौ ।
तमोरक्षःक्लिष्टा विलपति तदुर्वीयमधुना
शिवादीनां रावैर्विसृजति च बाष्पं हिममयम् ॥१८॥

लभ्यं स्थैर्यं हरिरिति हरेर्नाम लब्ध्वैव नालं
दुष्टान् हत्वा हरिरिव हरे ! पालयित्वा च शिष्टान् ।
पादैः पेष्ट्वा लघु लघु ततस्तद्रिपोः शूर ! गुप्त्वा
चालिङ्गैनामवनिममृतं वर्षयद्भिः करैस्ते ॥१९॥

ह्य आगतायामुषसि विहायाह्नाय ते प्रियाम् ।
तत्सङ्गमध्य एव त्वम् अकाण्डे निरगाः किल ॥२०॥
अतस्त्वत्खण्डितां तस्यां सपत्न्यां त्वयि च क्रुधा ।
शयानां तां प्रबुध्यैनाम् अनुरुध्य च ते करैः ।
सुधावर्षिभिरालिङ्ग कोपनां ते कुमुद्वतीम् ॥२१॥
कामिनोर्देहि चान्योन्यं स्वयमाश्लेषनिर्वृतिम् ।
किं स्यादितोऽप्युपकृतिस्तयोरुरुतरोत्कयोः ॥२२॥
जीवय प्रापयन् कामं कामं पीयूषवर्षिभिः ।
करैस्ते भोगतृषितम् अनङ्गहतचातकम् ॥२३॥
कलानिधे ! विधो ! दक्षस्त्वं हि कामकलाविधौ ।
चकोरं कामिमिथुनं संसर्गक्षुत्पिपासितम् ॥२४॥

उद्वीक्षमाणमुदयं चिराय तव चन्द्रमः ।
चन्द्रिकामृतवर्षैस्ते कामं कामेन योजय ॥२५॥
जगत्प्रह्लादनादित्थं त्वं स्वैरन्वर्थकैः करैः ।
ऋणिकं त्वन्मुदादानात्सुधांशो ! कृतवाञ्जगत् ॥२६॥
प्रह्लादं तु जगज्ज्ञानद् व्यर्थनामानमात्मना ।
तत्प्रश्रयप्रथासंज्ञाप्रमुखाण्यखिलान्यपि ।
आरोप्य प्रत्युपकृतिनिऋृणं त्वयि वर्तते ॥२७॥
चन्द्रात्र लक्षय मुदा तनुते स्मितानि
त्वय्यात्मनो वरशरण्यमसौ रसाऽऽप्य ।
डिण्डीरमुख्यबहुवस्तुवलक्षवर्णो-
झोलालिभिस्त्वदुदयोपचितार्णवोत्थैः ॥२८॥
वर्धय वर्धय सोम ! कलास्ते
मूर्च्छय मूर्च्छय कामिहृदब्धिम् ।
हासय हासय सज्जनकुन्दं
पोषय पोषय मे च समज्ञाम् ॥२९॥
इतीव कलितो जीयादप्पणाचार्यसूरिणा ।
चन्द्रालोको यथा नित्यं चन्द्रालोको ददन्मुदम् ॥३०॥

आश्रमधर्मः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः]

इत्यनेन मुख्यकालमुक्त्वा—

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥

इत्यनेन गौणकालं विहितवात् । यत्तु

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

इति मनुना विहितं तत् काम्योपनयनपरम् । याज्ञवल्क्य आह—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ इति ।

सैके द्वादशे । अष्टम इति जन्मनः प्रभृत्यष्टमे वर्ष इति । इदञ्च विध्यन्तरं तेन न मनुविरोधः । एके आचार्याः । यथाकुलमिति कुलाचारानुसारेणोपनयनम् इत्याहुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः

"अष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति" । उपनयेदित्यर्थः । आचारस्य तु स्मृतितो दुर्बलत्वाद् गर्भषोडशं नैवातिक्रामेत् ।

अथोपनेतृक्रममाह वृद्धगर्गो यथा—

पितैवोपनयेत् पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥ इति ।

पितामहश्चाह—

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपानयेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

पूर्ववचनैकवाक्यत्वाद् भ्रातेति पितुः संस्कार्यस्यापीति बोद्धव्यम् । गोत्रजाग्रजा इति गोत्रजाः तदभावे येऽन्यगोत्रजा वयोज्येष्ठास्त इति । अत्र गोत्रजानामपि वयोज्येष्ठत्वं बोध्यम् । ननु—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥

इति मनुवचने, तथैव—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने च उपनीयेति क्त्वाच्श्रवणात् क्त्वाच्प्रत्ययस्यैककर्तृकत्व-नियमेन गुरोरेवोपनेतृत्वं युक्तम् । ततश्च वृद्धगर्ग-पितामहाभ्यां सहानयो-र्विरोधः । न च गुरुपदेनात्र पितैवोक्त इति वाच्यं शिष्यपदोपादानात् । तथा सति शिष्यपदं विहाय पुत्रमित्येवोच्यताम् इति चेन्न त्त्वाप्रत्ययस्यैक-कर्तृकत्वनियमः प्रायेणेति बोद्धव्यम् आर्षवचने भिन्नकर्तृकत्वेऽपि तथा दर्शनात् । तद् यथा—

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।
प्रतिगृह्य तदाख्येयम् अभियुक्तेन धर्मतः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनेऽभियोक्त्रा प्रतिगृह्याभियुक्तेन तदाख्येयमिति भिन्न-कर्तर्यपि त्त्वाच्प्रत्ययः । तेन मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोः पित्रा उपनीय माणवकं गुरुः शिक्षयेदित्यर्थः । अथवा पितुरेव पुत्रस्य सकलसंस्कारकर्तृत्वात् तस्यैव प्रथमाधिकारित्वम् । अत एव गार्ग्यवचने पितैवेत्येवकारः । पितुरभाव-एव गुरोरप्यधिकारः । तथा च छान्दोग्ये गौतमसत्यकामसंवादे गौतम-स्योपनेतृत्वम् । अत एव—

उपनीतो माणवको वसेद् गुरुकुलेषु च ।
गुरोः कुले स्थितं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥

इति हारीतवचने, तथा—

उपनीतो गुरोः कुले वसेन्नित्यं समाहितः ।
बिभृयाद्दण्डकौपिनोपवीताजिनमेखलाः ॥

इति व्यासवचनेऽपि पित्रोपनीतो माणवको गुरोः कुले वसेदित्येवार्थः कार्य इति ।

ब्राह्मणादिवर्णविशेषेषु चर्मवस्त्रयोर्वैशिष्ट्यमाह मनुर्यथा—

कार्ष्ण-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शानक्षौमाविकानि च ॥ इति ।

ब्राह्मणादयस्त्रयो ब्रह्मचारिणः कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि क्रमेणोत्तराणि वसीरन्, तथा शनक्षुमामेषलोमोद्भवानि अधोवसनानि च क्रमेण परिदधीरन्नित्यर्थः। अत्राहाश्वलायनोऽपि यथा "अहतेन वाससा संवीतमैनेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम्। यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्य इति"। अहतलक्षणमाह प्रचेता यथा—

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद् विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथाच सूत्रार्थः—प्रावरणं वासः सर्वेषां ब्राह्मणादीनामहतरूपं साधारणम्। यदि त्वजिनमेव प्रावरणं स्यात् तदा ब्राह्मणमैनेयेनाजिनेन क्षत्रियन्तु रौरवेण वैश्यन्त्वाजेनाजिनेन संवीतं कुर्यादित्यर्थः। एतेन प्रावरणस्य वासोऽजिनयोर्विकल्प उक्तः। यदीति पदं वासांसीति रक्तानीति चोभयान्वयि। वाससां कौपिनेन सह विकल्पः। तथा च व्यासेन ब्रह्मचारिप्रकरणे "बिभृयाद्दण्डकौपिनोपवीताजिनमेखला" इत्यनेन कौपिनं विहितम्। शौनकोऽप्याह—

क्रमशश्चाजिनादीनि भिक्षापात्रं जलस्य च ।
कौपिनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासिकीं द्विजः ।
संभरत त्रिवृतां तावद् वाससी वाहृते पुनः ॥ इति ।

त्रिवृतां मेखलामित्यर्थः। कौपिनाच्छादनार्थाय कौपिनबन्धनार्थम्। अत्रापि कौपिनेन सह वाससो विकल्प उक्तः। अन्यत्रापि स एव यथा—

तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम्।
शिरोऽवगुण्ठनञ्चैव नवमन्यं प्रकल्पयेत्॥ इति।

शिरोऽवगुण्ठनं शिरःप्रावरणवासः। अत्रापि वासो विहितम्। यदि रक्तानीत्यत्र च शुक्लेन सह रक्तस्य विकल्पः। तथा च यमः—

क्षौम-कार्पास-कुतप-चर्म-वल्कल-कम्बलाः।
सर्वन्तु धारयेच्छुक्लं वासस्तत् परिधानिकम्॥ इति।

कुतपः छागः। वशिष्ठ आह—"शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्य सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम्।" इति। गौतम आह—"वासांसि शानक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वा विकृतं काषायमप्येके ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं हारिद्रमितरयोरिति"। अत्र "सर्वेषां कार्पास"मित्यनेन "वसीरन्नानुपूर्व्येण शानक्षौमाविकानि चे"ति मनुना यद् विहितं, तथा "वासांसि शानक्षौमाविकानी"ति पारस्करेण यद् वासोविधानं कृतं तद्विकल्प उक्तः। विकृतं रक्तमित्यर्थः। इतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः। आपस्तम्ब आह यथा—"वासः शानक्षौमाविकानि काषायञ्चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्ये"ति। सर्वत्रैव कषायेण रक्तं काषायम् मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठं हरिद्रया रक्तं हारिद्रमिति। रागश्चात्र शुक्लस्य वर्णान्तरत्वापादानम्।

अथोपवीतम्। तत्र मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शनसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविक-सूत्रजम्॥ इति।

त्रिवृदिति नवसूत्रकमित्यर्थः। नव वै त्रिवृदिति श्रुतेः। विष्णुराह "कार्पासशानाविकान्युपवीतानि वासांसि चे"ति। पैठिनसिस्तु "कार्पासोपवीतं सर्वेषा" मिति सूत्रेण सर्वेषामेव कार्पासोपवीतं विहितवान्। उपवीतलक्षणमाह कात्यायनो यथा—

त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।
त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरुच्यते ॥ इति।

ऊर्द्ध्ववृतलक्षणं यथा—

करेण दक्षिणेनोर्द्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम्।
वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्द्ध्ववृतं स्मृतम् ॥ इति।

ऊर्द्ध्वगतेन दक्षिणेन करेण यद् वलितं तदूर्द्ध्ववृतमित्यर्थः। गृह्यपरिशिष्टेऽपि "उपवीतमयुग्मशरं विषमतन्तुकं त्रिवृद् यज्ञोपवीतम्" इति। एकं सूत्रमयुग्मशरं त्रिगुणीकृत्य वलितं पुनस्त्रिवृत् क्रियते त्रिगुणीकृत्य वल्यते तन्नवतन्तुकम् उपवीतं भवति। तद्विषमतन्तुकं त्रिगुणीकृतमेकेन तन्तुना बद्धं सदुपवीतमित्युच्यते इत्यर्थः।

देवलोऽप्याह यथा—

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्। इति।

यज्ञोपवीतनिर्माणप्रकारमाह देवलो यथा—

कार्पासकं समादध्याच्छुचि क्षेत्रे विशोधितम्।
त्रिवृतश्च तथा कार्यं ब्राह्मण्या सूत्रकं कृतम् ॥ इति।

ब्राह्मण्या कृतं सूत्रकं ब्राह्मणेन त्रिवृतं कार्यमित्यर्थः। ब्राह्मण्या इत्युपलक्षणं तेन क्षत्रियादिजातीयानामुपवीतसूत्रं तत्तज्जातीयस्त्रीभिर्निर्मातव्यमिति बोध्यम्।

सूत्रस्य परित्याज्यत्वं स्कन्दे यथा—

विधवारचितं सूत्रमनध्याये कृतश्च यत्।
विच्छिन्नं वाप्यधो यातं भुक्तनिर्मितमुत्सृजेत् ॥ इति।

विधवानिर्मितसूत्रनिषेधस्तु सधवानिर्मितसम्भवे। असम्भवे तत्कृतस्यापि ग्राह्यत्वात्।

तदुक्तं स्मृतिसारे

छेदे विनाशे वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभम्।
विधवाद्याभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचिः ॥ इति।

ग्रन्थिस्थानमाह यथा —

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ।
सावित्र्यं त्रिगुणं कुर्यान्नवसूत्रन्तु तद् भवेत् ॥ इति ।

नद्यां नदीतीरे। यज्ञोपवीतपरिमाणमाह बृहन्मनुर्यथा—

स्तन्याादि नाभिपर्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम्।
न्यूने रोगप्रवृद्धिः स्यादधिके धर्मनाशनम् ॥ इति ।

वशिष्ठश्चाह—

नाभेरूर्द्धमनायुष्यमधो नाभेस्त्वपक्षयम्।
तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

देवलोऽपि—

स्तनादूर्द्धमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन। इति ।

आश्वलायन आह—

आ कटेस्तत्प्रमाणं स्याद्दीर्घं तु सुस्थितं तथा।
कनिष्ठाङ्गुलवत् स्थूलं तदर्द्धं वा त्रिवृच्छुभम् ॥ इति ।

कात्यायनश्चाह—

पृष्ठदेशे च नाभ्याञ्च धृतं यद् विन्दते कटिम्।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इति ।

अत्र यज्ञोपवीतपरिमाणभेदश्च ऋषिभिर्यदुक्तस्तद् वेदभेदाद् बोद्धव्यः। यज्ञोपवीतनिरुक्तिमाहाश्वलायनो यथा—

यज्ञार्थः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः।
उपवीतं ततोऽस्येदं तत् स्याद् यज्ञोपवीतकम् ॥ इति ।

तत्त्यागनिषेधमाह स एव यथा—

ज्ञातृविज्ञेययोरैक्यमविजानन् द्विजोत्तमः।
न त्यजेदात्मनः सूत्रं ब्राह्मं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ इति ।

ज्ञातृ-ज्ञेययोरैक्यज्ञानन्तु संन्यासाश्रम एव जायते। ततश्च तस्मिन्

आश्रमे उपवीतत्याग उच्यते। आश्रमविशेषेणोपवीतसंख्याविशेषमाह भृगुर्यथा—

उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते।
एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः॥ इति।

इतरयोर्गृहस्थ-वानप्रस्थयोः। आश्वलायनेन यत् संन्यासिनां यज्ञोपवीतत्याग उक्तस्तद् ये विरजाहोमं कृत्वा वह्नौ यज्ञोपवीतं जुह्वति तद्विषयकमेव। अन्येषां संन्यासिनामेकं यज्ञोपवीतं धार्यमेव। अथ वैकदण्डिनां शिखासूत्रत्याग एव विधिः त्रिदण्डिभिस्तु एकमुपवीतं धार्यं. बौधायनादिषु तादृशविधिदर्शनादिति केचित्। फलन्तु तुल्यमेव सिद्धान्ते। वशिष्ठ आह—

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्।
यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः॥ इति।

देवलोऽपि—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते॥ इति।

यत्तु देवलः—

एकयज्ञोपवीतेन जपहोमादि यत् कृतम्।
तत् सर्वं विलयं याति न पितॄंश्चोपतिष्ठते॥

इत्युक्तवान् तद् गृहस्थाश्रमविषयकमेव।

(क्रमशः)

कालसिद्धान्तदर्शिनी

(षोडशाब्दस्य चतुर्थसंख्यामनुवर्त्तते)

[निबन्धकः—श्रीहाराण-चन्द्रभट्टाचार्यः शास्त्री]

मानसोल्लासे पातञ्जलयोगसूत्रप्रतिपादितात् सेश्वरसांख्यमतादतिरिक्तं सेश्वरसांख्यमतमन्यविधं प्रदर्शितम्। पातञ्जलमते कापिलमतसिद्धाः पदार्था अङ्गीकृताः। परन्तु कापिलसिद्धान्ते परमेश्वरो नाङ्गीक्रियते, पातञ्जलसिद्धान्ते तु परमेश्वरसत्ताऽङ्गीकृता। स परमेश्वरोऽपि तेषां पञ्चविंशतिसंख्याकेभ्यस्तत्त्वेभ्यो नातिरिक्तं तत्त्वं किन्तु पुरुष एवान्तर्भावस्तस्य। तथाच पातञ्जलयोगसूत्रम्—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति * (१ पादे)

मानसोल्लासोक्तं पुनः सेश्वरसांख्यमतमित्थं* वर्तते—मायाऽविद्यादिशब्दवाच्या मूलप्रकृतिः। तत्र मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बसम्पर्केण महत्तत्त्वं

---

* सूत्रार्थस्तु—अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, अभिनिवेश इति पञ्च क्लेशाः, कर्मात्र तज्जन्यमदृष्टम्, विपाकः कर्मणां फलम्, आशयः संस्कारः, एभिरसम्बद्धः पुरुषविशेषः, भोक्तृपुरुषेभ्यो विलक्षणो यः पुरुषः स एवेश्वर इति।

* माया प्राधानव्यक्तमविद्याऽज्ञानमक्षरम्।
अव्याकृतं च प्रकृतिस्तम इत्यभिधीयते ॥
मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बानुषङ्गतः।
महान् कालः पुमांसः स्युर्महत्तत्त्वादहंकृतिः ॥
तामसात् स्युरहङ्कारात्खानिलाग्न्यम्बुभूमयः।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धोऽप्यनुक्रमात् ॥
इन्द्रियाणां च विषया भूतानामपि ते गुणाः।
सात्त्विकात् स्यादहङ्कारादन्तःकरणधीन्द्रियम् ॥

कालोऽनन्ताश्च पुरुषा जायन्ते। महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते। अहङ्कारस्तावत्त्रिविधः, तामसो राजसः सात्त्विकश्चेति। तामसादहङ्कारात्पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च समुत्पद्यन्ते। सात्त्विकादहङ्कारादन्तःकरणं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानीति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि संजायन्ते। तत्रैकमेवान्तःकरणं संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपविभिन्नकार्याश्रयतया यथाक्रमं मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति चतुर्धा व्यपदिश्यते। राजसात्तावदहङ्कारात् प्राणोऽपानः समान उदानो व्यानश्चेति पञ्च प्राणाः, वाक् पाणिः, पादः, पायुरुपस्थं चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते। सेश्वरसांख्यानामेतेषां मते चतुर्विधमन्तःकरणं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि प्राणाद्याः पञ्च वायवो महाभूतानि पञ्चेति संकलनया चतुर्विंशतिस्तत्त्वानां भवति। अत्र मते कारणकोटिप्रविष्टानां मायाब्रह्मप्रभृतीनामन्तःकरणादेरुपरि स्थितानां पृथक्पदार्थरूपेण गणना न भवति। यतस्तेषां कारणत्वेन सूक्ष्मत्वात्कार्येष्वनुस्यूतत्वाच्च स्थूलदृशामस्मदादीनां

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं विदुः।
राजसात् स्युरहङ्कारात् कर्मेन्द्रियसमीरणाः॥
कर्मेन्द्रियाणि वाक् पाणिः पादः पायुरुपस्थकम्।
वचनादानगमनविसर्गानन्दसंज्ञकाः॥
विषयाः............
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः।
भूतैस्तु पञ्चभिः प्राणैश्चतुर्दशभिरिन्द्रियैः॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि सांख्यशास्त्रविदो विदुः॥मानसोल्लासे २।३१-४१

अत्र ये विशेषा वेदान्तपरिभाषायां प्रतिपादितास्ते सर्वे मानसोल्लासादेवाहृताः सन्तीति द्रष्टव्यम्।

कार्यभ्यः पृथक्तयाऽनुभवविषयत्वाभावाच्च न स्वातन्त्र्येण गणनार्हताऽङ्गीक्रियते। एतस्मिन् सेश्वरसांख्यमते मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बविशेषः कालः। सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समपरिणामात्मनाऽवस्थानं प्रकृतिः तादृशसाम्यावस्थैव प्रलयावस्था ; गुणानां साम्यावस्थातः प्रच्यवनमेव सृष्टिः ; सेयं साम्यावस्थाप्रच्युतिरेव क्षोभशब्देन व्यपदिश्यते कालश्चायं गुणानां क्षोभसम्पादकोऽभ्युपगम्यते सेश्वरसांख्यवादिभिरेभिः *।

मतमेतत्सेश्वरसांख्यानामिति वृत्तान्तटीकायां श्रीमद्रामतीर्थेन व्याख्यातमपि संदेहं नातिवर्तते। यतो विमृश्यमानमिदं शङ्करभगवत्पादप्रचारितमद्वैतमतमिवाऽऽभाति। संदेहकारणं चान्यदपि विद्यते—एतन्मते मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बः काल इत्यस्त्यभ्युपगमः। प्रतिबिम्बश्चायं किंविध इति विचारणायां सम्बन्धविशेषश्चेद्वेदान्त्येकदेशिमते प्रवेशः। तथाहि, काश्मीरकसदानन्दप्रणीतायामद्वैतब्रह्मसिद्धौ प्रथममुद्गरप्रहारे प्रतिपादितम् †—

मायाचित्सम्बन्धः काल इति तदेकदेशिनः (वेदान्त्येकदेशिनः)। मतेऽस्मिन्नङ्गीकृतं जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वमपि वेदान्तिनामेव सम्मतम् ‡ इव प्रतिभाति। पौराणिकमपि मतं प्रतिपादितं वर्तते (२।४७)। तस्मात्सेश्वरसांख्यनाम्ना विवृतं मतमेतदद्वैतमतमेवेति प्रतिभाति। श्रुतिप्रतिपादितस्याद्वैतमतस्य ज्ञानप्रधानत्वाज्ज्ञानवाचकसंख्याशब्दपरिनिष्पन्नसांख्यशब्देन व्यपदेशोऽपि नासमञ्जसः।

---

* कालो गुणक्षोभकः —वृत्तान्तव्याख्या ३२

† गौडब्रह्मानन्देनापि साभासाविद्यायाः कालत्वमद्वैतमते प्रत्यपादि सिद्धान्तबिन्दुव्याख्यायाम्।

‡ प्रतिपादितं चैतद्विस्तरशः पञ्चपादिकाविवरणे प्रथमवर्णके संक्षेपशारीरके च। परन्तु मतयोरेतयोरास्ते किञ्चिद् वैलक्षण्यम्। संक्षेपशारीरकमते जीवेश्वरौ द्वावपि प्रतिबिम्बरूपौ बिम्बभूतं सर्वानुस्यूतं ब्रह्मचैतन्यम्। विवरणमते बिम्बभूतं चैतन्यमेवेश्वरपदवाच्यम्, मायायां तदीयप्रतिबिम्बस्तु जीव इति।

तत्र मते त्रिंशत् पदार्था अभ्युपगम्यन्ते। ते च महीसलिलतेजोवाय्वाकाशात्मकानि पञ्च महाभूतानि प्राणोऽपानः समान उदानो व्यानश्चेति पञ्च प्राणाः, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति चत्वार्यन्तःकरणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्येवं चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि पूर्वोक्तानि महान् * कालः † प्रधानं ‡ माया अविद्या §पुरुषः §§इत्यपरे षट्। एतेषां सङ्कलनया त्रिंशत् संख्या सम्पद्यते

एतदीयसिद्धान्ते कालस्य परमात्मनश्चेष्टारूपत्वमङ्गीक्रियते इति रामतीर्थीयात् सिद्धान्तभूतव्याख्यानादवसीयते। परमेश्वरस्तु पौराणिकसिद्धान्तेऽभ्युपगतस्तस्य चेष्टायाः कालत्वस्वीकारात्, तदीयांशस्य पुरुषपदवाच्यजीवत्वाभ्युपगमाच्च। परन्तु स परमेश्वरः पदार्थकोटौ न गणितः, सर्वेभ्योऽपि पदार्थेभ्यस्तस्य सूक्ष्मरूपत्वेन जागतिकव्यवहारकोटावनवताराद् व्यवहारोपयोगिपदार्थानामेवानुक्रमणादिति विभावनीयं सूक्ष्मधियाम् * * *।

पौराणिकमतापेक्षया शैवमतस्य विशेषस्तत्र दर्शितः। पौराणिकसिद्धान्तसिद्धेभ्यस्त्रिंशत्संख्याकेभ्योऽन्ये षट् पदार्थाः शैवागमे स्वीक्रियन्ते। सर्वाधिष्ठानं सदाशिवाख्यं निर्गुणं तत्त्वं बिन्दुनाम्ना प्रसिद्धम्। तस्यैव बिन्दोः प्रणवरूपेण सर्वार्थप्रकाशकत्वेनाभिव्यक्तं स्वरूपान्तरं नादो नाम्। मायाविद्याभ्यामन्या सर्वाधिष्ठानसामर्थ्यरूपा शक्तिस्तया समुपेतो लीलाविग्रहधारी परमेश्वरः शिवशब्दाभिधेयः। एतस्य परमेश्वरस्य द्वाववस्थाविशेषौ

---

* महान् प्रकृतेराद्यो विकारः।—

† काल ईश्वरस्य चेष्टा।　　　　‡ प्रधानं मूलप्रकृतिः।

§ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती कर्तुरिच्छामनुसरन्ती माया, तद्विपरीता त्वविद्येति भेदः।

§§ पुरुषः परमात्मनोंऽशः। वृत्तान्तव्याख्या २।४१

महान् कालः प्रधानं च मायाऽविद्ये च पूरुषः।
इति पौराणिकाः प्राहुस्त्रिंशत्तत्त्वानि तैः सह॥

—मानसोल्लासे २।४१-४२

शान्तातीतौ। पौराणिकसम्मतत्रिंशत्तत्त्वसहिता एते षट् पदार्थाः शैव-सिद्धान्तसम्मताः। तथा चैतेषां मते तत्त्वापराभिधानाः षट्त्रिंशत्पदार्थाः स्वीकृताः *।

पौराणिकसिद्धान्तापेक्षयैतेषां सिद्धान्ते कालविषये नास्ति कश्चन विशेषः ; कालविषये पौराणिकसिद्धान्तस्यैवैतैरभ्युपगतत्वात्।

इदं च शैवमतं प्रत्यभिज्ञादिशैवमतापेक्षया विलक्षणमिति सुधीभि-राकलनीयम्। (क्रमशः)

श्रीश्रीअद्वैतचरितम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकालीहरदास-वसु भक्तिसागरः]

[सम्मिलनम्]

स्वर्णोज्ज्वलप्रभः प्रोत्फुल्लाम्बुजशोभो दीप्यन्मधुरमङ्गलमूर्त्तिः प्रेमरस-पूर्णः पश्यतां चित्तचौरो नवकिशोरश्चम्पकगौरो गौरो जगन्नाथमिश्र-पुरन्दरस्य द्वितीयपुत्रः प्रथमतो वल्लभाचार्यस्य कन्यां श्रीलक्ष्मीप्रियादेवी-मुदुह्य विद्यारसप्रदानाय पूर्वभूमिं श्रीहट्टं संजगाम। तत्र मातामहीं शोभादेवीं निजदुर्लभदर्शनदानेन कृतार्थीकृत्य भाग्यवन्तं तपनमिश्रमाश्वास्य तस्य काशीगमनं प्रत्यादिश्य च कीर्तनानन्देन सह विहरन् नवद्वीपं प्रत्यागतः। तस्यागमनतः प्राक् श्रीप्रिया लक्ष्मीदेवी सर्पदष्टा शचीं शून्य-गृहे शोकानले निक्षिप्य वैकुण्ठं प्रतस्थे।

---

* बिन्दुनादौ शक्तिशिवौ शान्तातीतौ ततः परम्।
षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्युक्तं शैवागमविशारदैः ॥—मानसोल्लासे ।२।४२-४३

गृहमागतो गौरचन्द्रो मातुर्दुःखमपाकर्तुं सततं चेष्टते। विद्यारसमग्नः प्रभुः पण्डितान् पराजेतुं सततमुत्सहते। तस्य समानः पण्डितो नवद्वीपमध्ये इदानीं नासीत्। पुरटपद्मप्रभः प्रभुः पण्डितान्निन्दन्नगरे भ्रमति। श्रीअद्वैतप्रभृतयो भक्तिरथसारथयस्तं भक्तिविषये उपदिशन्ति—भक्तो भवत्विति तं सनिर्बन्धमनुरुन्धते। श्रीगौरश्च भोः अपेक्षध्वम्, ईदृशो वैष्णवो भविष्यामि येन अजो भवश्च मां पूजयिष्यति। मदनुपदमेव यूयं चलिष्यथ। प्रेम्णा उत्सारिता युष्माकं पङ्केरुहनयननिस्यन्दिनां पयसां धारा नवद्वीपभूमिमिमां पङ्किलयिष्यन्ति। इति सोपहासमभिधाय सः अन्यदिशं प्रति चलितः। अद्वैतप्रभुरपि मर्म अबुद्ध्वा "हरि हरि" इत्युक्त्वा हाहारुतिं करोति।

गौरीभूय अवतीर्णो हरिः—श्रीगौरहरिः कियता विलम्बेन द्वितीयवारं विवाहमकरोत्। श्रीसनातनमिश्रस्य अनवद्याङ्गीमसामान्यरूपलावण्यां कन्यां परिणीय श्रीगौरहरिस्तया सह गृहधर्ममाचरति, मातुश्चरणयुगलं सेवते, दरिद्रदर्शं ददाति चेत्येवम्। श्रीगौराङ्गप्रेयसी श्रीविष्णुप्रिया देवी मूर्तिमती भक्तिरेव, गौरभक्तिप्रदाने सा स्वरूपशक्तिस्वरूपिणी।

कियद्दिनेषु गतेषु श्रीगौरहरिः गयां गत्वा पितुः परेतकार्यं समाप्य पुरीश्वरेण दीक्षितो नवानुरागोन्मत्तो गृहमागतः। "हन्त शून्या त्रिलोकी, दर्शनं दत्त्वा क्व गतः स" इत्येवं वदन्नाक्षिपन् प्रेमपीयूषपानोन्मत्तः शचीसुतः क्षणं मूर्च्छति, क्षणं दिशि दिशि धावति। क्षणं पीनं क्षणं क्षीणम् उद्दामनामावलीं कीर्तयति—दुर्विज्ञेयमहिमा प्रभुर्मातुः पादयोर्निपत्य रोदिति—प्रेमाब्धौ निमज्जितः काकुशतं करोति, क्षणं कृष्णावेशान्नटति—क्षणं राधापदे रतिं विदधाति। "पुत्रो वातुलत्वं गत" इति विचिन्त्य माता विषीदति। अन्ये "शिवाघृत"प्रयोगव्यवस्थां कुर्वन्ति। केवलं श्रीवासपण्डितो 'न रोग एषोऽस्य महाभक्तियोग' इति निश्चित्य गौरजनन्यै प्रबोधं ददौ। पुनः प्रभुर्यदृच्छया स्वस्थोऽभूत्। माता स्नुषया सह सुखेनास्ते। श्रीवासभवने प्रभुर्भक्तगणैर्मिलित्वा सङ्कीर्तनरङ्गमारभते स्म। सर्वे भक्ता गौरनिधेः

२

सङ्गं प्राप्य गौरप्रेमाब्धौ निमग्नास्तमानन्दनिधिं परिवृत्य मधुरं हरेर्नाम सनृत्यं गायन्ति। एकदा नन्दनगृहे गौरनित्यानन्दयोर्मधुरमिलनमभूत्। आनन्दकन्द-श्रीनित्यानन्दनस्य श्रीअङ्गणे आगमनेन सङ्कीर्तनानन्दमाधुरी द्विगुणाऽभवत्। भगवता सह गोष्ठी चमत्कारकारिण्येव।

एकदा ईश्वरावेशेन श्रीगौरहरिर्निजभावप्रकाशं कृत्वा विष्णुखट्टाया-मुपविश्य शिरो दोलयन् व्याहरति आज्ञापयति च—हे रामाइ-पण्डित, अत्रागच्छ, मम वचनं शृणु—सत्वरं शान्तिपुरं गच्छ। किमिति "नाडा" न आयाति। तत्र गत्वा मम प्रकाशवार्तां तस्मै निवेदय, एवं श्रावय च— "यस्य प्रभोः कृते त्वं प्रभूतमाराधनं कृतवान्, यस्य प्रभोः कृते त्वं प्रभूतं रोदनं कृतवान्, यस्य प्रभोः कृते त्वं प्रभूतमुपवासं कृतवान्, स प्रभुस्तवात्र प्रकाशमानः। भोः पण्डित! गच्छ, सोऽद्वैतः सस्त्रीकः पूजोपहारैः सह सत्वरमत्र ममान्तिकमागच्छतु"। रामाइ-पण्डितः यथा आज्ञापयतीति प्रत्युच्य परमाज्ञां शिरसि धृत्वा शान्तिपुरं प्रातिष्ठत।

"प्रभोराज्ञा आयाति" इति सर्वज्ञः श्रीअद्वैतस्तस्य उपस्थानतः पूर्वमेव ज्ञात्वा तथावदत्। पुनस्तेन भङ्ग्या अभाणि—गोस्वामी (श्रीपरमेश्वरः) कदा कुत्र मनुष्याणां मध्य आयाति? स नदीयायामवतीर्ण इति केन शास्त्रेण प्रमाण्यते?

श्रीअद्वैतदेवस्य चरित्रगाम्भीर्यं रामाइ-पण्डितेन सम्यग् विदितम्। स केवलं तूष्णीम्भूयाहसत्। अद्वैतप्रभुणा पुनरुक्तम्—"भोः पण्डित! वद वद, किमर्थं त्वया मत्सकाशमागम्यते"। रामाइ श्रीगौराङ्गस्य श्रीमुखोद्गीर्णं श्लोकबद्धवचनं यथावद् वाचयित्वा कृताञ्जलिरासीत्। महाप्रभोः श्रीआज्ञावाणीं प्रणिधानेन श्रुत्वा गौरआना-गोस्वामि-प्रभुः रुद-न्नूर्ध्वबाहुर्नृत्यन्ननारतं—"मयानीतो मयानीत" इत्याकुलमुक्त्वा हुङ्कारं कुर्वन्नमूर्च्छत्। अद्वैतपत्नी जगन्माता श्रीसीतादेवी श्रीअच्युतानन्दप्रभृतय-स्तस्याः पुत्राश्च सर्वे मिलित्वा रोदितुमारेभिरे। एतेषां प्रेमाश्रुधाराभि-स्तद्भवने नवप्लावनमघटत।

संज्ञां लब्ध्वा श्रीअद्वैतचन्द्रो जिज्ञासते—"पण्डित ! कथय कथय मयात्र किं कर्तव्यमि"ति । एवं पृष्टः पण्डितोऽञ्जलिं रचयित्वा निवेदयति, —"प्रभो ! पूजोपहारैः सह सस्त्रीकस्य भवतो गमनाय आदेश" इति । तन्निशम्य प्रभुरभिदधाति—"हे पण्डित ! त्वां प्रेरयिता श्रीशचीनन्दनो यदि कृपया निजैश्वर्यं मह्यं प्रदर्शयेत् यदि निज-श्रीचरणयुगलं स्वयमुत्तोल्य मम शिरसि स्थापयेत् तर्हि स मम प्राणनाथ इति निश्चितमवगमिष्यामि"। रामाइ-पण्डितेन भणितम्—"अहं किं करिष्ये ? यदि भाग्यं भवेत् तन्निरीक्षिष्ये । अत्र भवत इच्छा न विफलीभविष्यतीति मन्ये । यतो भवत्-कारित एव प्रभोरेषोऽवतारः । मत्कृतार्थीकरणाय त्वरया चलतु ।

धूपचन्दनमृगमदादिगन्धं फुल्लमल्लिकादिमाल्यं दधिक्षीरनवनीतामिक्षा-हैयङ्गवीनादि गव्यं ताम्बूललवङ्गकर्पूरादिमुखवासद्रव्यं सह नीत्वा प्रभुः श्रीसीतानाथः सस्त्रीकः श्रीनवद्वीपं प्रत्यगच्छत् । शान्तिपुरेश्वरः पुनः पथि रामाइ-पण्डितमभणत्—"हे पण्डित ! मा तावदिदं प्रभोर्गोचरीभूतं कुरु यदहं नन्दनाचार्यगृहे सुगुप्तं लुक्कायितः स्थास्यामि" इति । नवद्वीपमासाद्य रामाइ-पण्डिते अन्तरिते श्रीसीतानाथो नन्दनगृहं प्राविशत् ।

श्रीवासाङ्गणे भावाविष्टः प्रभुः श्रीगौराङ्गसुन्दरः सहसा हुङ्कृत्य विष्णु-खट्वामधिकुर्वन्नुपविष्टोऽभूत् । सर्वे पारिषदा भक्ताश्च पंक्तिशस्तूष्णीमासते । श्रीगौरभगवान् तथाभूतः शिरो धुन्वन् प्रकाशं ब्रूते—"नाड़ा आयाति, नाड़ा आयाति । नाड़ा मम देवतात्वं द्रष्टुमीहते"। मर्मावबुध्य श्रीनित्यानन्दप्रभुस्तस्य श्रीमस्तकोपरि छत्रमधरत्, श्रीगदाधरः सकर्पूर-ताम्बूलमधराग्रतोऽधरत् । सर्वे भक्ताः स्वाभिलषिताः सेवाः प्रत्येकं कर्तु-मारेभिरे । तस्मिन्नवसरे श्रीरामाइ प्रभोः पुरतः समागतः । तं दृष्ट्वा भावनिधिः प्रभुस्तस्य कथनतः प्रागेव अकथयत्—"नाड़ा नन्दनगृहेऽवस्थाय मां परीक्षितुं त्वामत्र प्रेरितवान्" । प्रभोराज्ञया रामाइ श्रीअद्वैतसन्निधौ गत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयत् । अद्वैतः प्रोद्गत-रोमाञ्चाश्रुधारः सगद्गदं रुदन्नतित्वरं सस्त्रीको रामाइ-पण्डितेन सह आगत्य श्रीगौरचन्द्रपादपीठस्य

पुरतो निपत्य लुलोठ। साश्रुगद्गदः स्तोत्रादिकं पपाठ च। तेन स्तुतः प्रभुः पुरटपद्मकान्तिः श्रीशचीसूनुश्चरणोपान्ते पतितं गलदश्रुधाराभिः स्नातं "नाड़ा" इति नामग्राहमभ्यर्थितं सीतानाथं दृष्टिप्रसादेन स्नापयित्वा तस्य मस्तके निजदक्षिणचरणमुत्तोलयन् ददौ।

श्रीगौराङ्गपदाब्जस्पर्शदानोत्सवेन लाभानन्दनस्य मनोरथः पूर्णोऽभूत्। करुणासिन्धुर्निन्दितेन्दुः श्रीगौरहरिर्बिम्बाधरे मधुरहासं वितन्वन्नुवाच— "नाड़ा, मम सङ्कीर्तनेन नृत्य। सहसा प्रभोराज्ञया तुमुलं कृष्णनामानुकीर्तनमारब्धम्। आनन्दाश्रुतरङ्गिणीतरङ्गतालैः शान्तिपुरप्रभुर्नर्तितुमारेभे। शङ्करावतारः शिरसि चरणार्पणं करोति—अहो, एषोऽयं कः? एष एको नवीनो युवा। एषोऽयं नवद्वीपावतारः। अद्वैतकन्धरायां श्रीचरणस्थापनेन जगत्प्रभुः श्रीविष्णुप्रियाप्राणनाथो ज्ञानस्य मूल्यमल्पयन् स्वभक्तिश्रियो जयं कीर्तयति। ज्ञानवापी भक्तितरङ्गिण्या मूर्तिं दधती प्रवहति।

श्रीमन्महाप्रभुर्भावावेशेन वरदमूर्तिः ऊर्द्ध्वं कूर्दन्निव वदति—"भो भो भक्ताः, वरं निःसाध्वसं वृणुध्वम्। तेन युष्माकं भद्रं भविष्यति। भक्ताः प्रत्येकं यथेप्सितमेकैकं वरमगृह्णन्। तदा विश्वदयालुः श्रीअद्वैतप्रभुः किमयाचत, तत् शृण्वन्तु—

मूर्खनीचदरिद्रान् अनुगृह्णातु नररूपं परं ब्रह्म। श्रीअद्वैतस्य जीवेषु कीदृशी करुणा सर्वे सकृद्भावयन्तु बन्धुजनाः। यथा रुचितं देवायेत्युक्त्वा प्रभुः सर्वेश्वरो गौरचन्द्रस्तथास्त्विति वदन् जहास।

शैशव-स्मृतिः *

[निबन्धिका—कुमारी श्रीज्योतिर्मयी भारती]

(१)

तारुण्य-भास्कर-कर-द्युति-लब्ध-बोधा
रूपं न्यरूपयमलं नव जीवनस्य ।
माया-नटेश-महिमानमिहाततान
श्रान्ता नितान्तमधुना विगतं स्मरामि ॥

(२)

हन्तैतदद्य सहसा रहसि स्थिताया
दूरे गतं मम मनो नितरामशान्तम् ।
मन्ये विनेतुमचिरोपनतं वियोगं
हा हा श्मशानमिव पश्यति शैशवस्य ॥

(३)

हा चीर-निर्मित-वपुः क नु पुत्रिका मे
लीला-स्थली-परिणयोत्सव-नायिका सा ।
कर्मावसान-समये करुणं स्मरन्तीं
सम्भाषते किमधुना नहि मातरं माम् ॥

(४)

प्रीत्यास्पदानां कलहे पटूनां
क्षणे क्षणे भिन्न-मतानुगानाम् ।
सा पाठ-शाला क गता सखीनाम्
आलाप-सम्मेलन-केन्द्र-भूमिः ॥

---

* निबन्धोऽयं निखिल-नारी-निबद्ध-निबन्धानाम् अनुसन्धाने व्यापृतस्य श्रीमतो यतीन्द्रविमल-राय-चतुर्धुरीणस्य सकाशे तदेकदेशवास्तव्यया लेखिकया प्रेषितः । तेन चास्मभ्यं प्रकाशार्थं सदयमुपदीकृतः ।

(५)

पितामही-कीर्तित-वाक्-प्रपञ्चै-
रहो निशार्द्धं क्षणवद्व्यतीतम् ।
अद्यापि जागर्ति कथावली सा
कन्थावृताशेष-कलेवरायाः ॥

(६)

वैशाख-भीम-पवनो विमुखीकरोति
विद्योतनं चपलयत्यथ चञ्चलायाः ।
अम्बा निवारयति मा व्रज, पूर्व-जातः
स्मर्तुं समादिशति पूर्वचपेट-पीडाम् ॥

(७)

सर्वं तदेतदवधार्य तृणोपमानं
याभिर्गतास्मि सहकार-तरोरधस्तात् ।
चूतं विचेतुमवलम्ब्य करे करण्डं
ताः किं न शैशव-सखीं ननु मां स्मरन्ति ॥

(८)

यस्या नितान्त-रव-हीनतया ममाद्य
गम्भीर-मूर्तिरिति नाम जना ब्रुवन्ति ।
बाल्ये तदीय-वचनादवदंस्त एव
लाजाः स्फुटन्ति मुख-मृन्मय-भाण्ड-मध्ये ॥

(९)

कालार्णवाभिमुख-जीवन-निम्न-गायां
लीला-तरङ्ग-तृण-खण्डमिवावलीनम् ।
अग्रे दृशोरहह शैशवमद्य मन्ये
स्वप्नानुभूतमिव लुप्तमतीत-गर्भे ॥

अर्धजरतीयन्यायः

[निबन्धकः—श्रीहाराणचन्द्रभट्टाचार्यः शास्त्री]

विचारप्रधानेषु शास्त्रेषु क्वचित्क्वचिद् ग्रन्थकारै"रर्द्धजरतीय"न्यायस्योल्लेखः कृतो दृश्यते। तस्यैतस्य न्यायस्य स्वरूपविषये बहूनां जिज्ञासा वरीवर्ति। तस्या जिज्ञासाया निवृत्तये किञ्चिदत्र यथामति प्रस्तूयते।

आचार्य-शङ्करभगवत्पादैः ब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायद्वितीयपादान्तर्गतेऽष्टम-सूत्रे "यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्द्धजरतीयं लभ्यमि"त्युक्तम् श्रीमताऽऽनन्दगिरिमहाभागेन तत्रत्यभाष्यव्याख्याने न्यायस्यास्य स्वरूपमित्थमभ्यधायि ;—

"नहि कुक्कुरादेरेकदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते, विरोधादि"ति।

तदिदं न्यायस्वरूपवर्णनमानन्दगिरिकृत"मर्द्धजरतीयमि"त्यक्षरानुकूलं न भवतीति सुधियां प्रमोदभरं नाविर्भावयति।

भाष्यरत्नप्रभायां त्वर्द्धजरतीयमित्यक्षरानुगुण्येन न्यायोऽयं विवृतः ;—"अर्द्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्द्धजरतीय-न्याय" इति। तथाचार्द्धशब्दोऽत्र भागपरो न समप्रविभागपर इति सुस्पष्टं प्रतीतिपथमधिरोहति।

व्याकरणमहाभाष्यकारेण महर्षि-पतञ्जलिनाऽपि न्यायोऽयं समुट्टङ्कित-श्चतुर्थाध्यायप्रथमपादगते ७८ तमे सूत्रे*—

"नचेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम्।......तद् यथा—अर्द्धं जरत्याः कामयन्ते अर्द्धं ने"ति।

---

* अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४।१।७८

व्याख्यातं चेदं कैयटोपाध्यायैर्महाभाष्यप्रदीपे—

"अर्द्धजरतीयमिति 'समासाच्च तद्विषयात्' (४।३।१०६) इति छप्रत्ययः। मुखं न कामयन्ते अङ्गान्तरं तु कामयन्ते जरत्याः।।" इति।

एवं च महाभाष्यानुयायित्वाद्रत्नप्रभाव्याख्यानमेव समीचीनमिति विभावयन्तु सुधियः। विस्तरस्त्वत्र समुपेक्षितो वैरस्यभयात्।

अनुरागः*

[निबन्धिका—कुमारी इन्दुज्योतिर्व्याकरणतीर्था]

गुञ्जनेन परितोषयन्नलिः कश्चिदाह नलिनीमयि प्रिये!
किं नु मुग्धमुपकण्ठमागतं मां विहाय रमसे विभावसौ।।
पद्मिनी तमनुभाषते सती सत्यमेतदरुणः सुदुर्लभः।
किन्तु नीच-मिलन-प्रसङ्गतः काम्य एव विरहो महीयसः।।

---

* निबन्धोऽयं निखिल-नारी-निबद्ध-निबन्धानाम् अनुसन्धाने व्यापृतस्य श्रीमतो यतीन्द्रविमल-राय-चतुर्धरीणस्य सकाशे तदेकदेशवास्तव्यया लेखिकया प्रेषितः। तेन चास्मभ्यं प्रकाशार्थं सदयमुपदौकितः।

प्रशान्तरत्नाकरम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्यः]

(ततः प्रविशति पञ्चभिः पुरुषैरनुगम्यमानो वैद्येन सह वीरबलः)

वीर—एष कुमार आत्रेयः संज्ञाशून्यो वर्तते। तदस्य सत्वरं क्रियतामुपचारः।

रत्ना—वैद्यराज, एष दृश्यतां रत्नाकरस्य हृदयग्रन्थिः।

सर्वस्वं ते चिकित्सायाः प्रतिदास्यामि दक्षिणाम्।

वैद्यः—प्राणैः पणैः प्रतीकारं कुर्यां का नाम दक्षिणा ?

तदकालहीनम् एनं निरुद्वेगं गृहं प्रापय, तत्र गत्वा यथोपयोगं भेषजप्रयोगं करोमि। अत्र तावद् आतपबाधा महदनिष्टमुत्पादयेत्।

रत्ना—वीरबल, शीघ्रमेवं क्रियताम्। अहमपि पुरुषैः सहितो निरातपे प्रदेशे तातदेहं स्थापयित्वा तत्र रक्षकमादिश्य अनुपदमागत एव।

वीर—तथा। (पञ्चभिः पुरुषैः सहितं रत्नाकरं विना सर्वे निष्क्रान्ताः)

रत्ना—अहो परिहासो दैवहतकस्य ! येन वत्सस्य आत्रेयस्य अकालोपकल्पितया व्यापदा तातमुद्दिश्य स्वच्छन्दमाक्रन्दितमपि प्रतिषिध्यते। हा तात,

त्वया सन्तज्यमानं मामात्रेयोऽपि विमुञ्चति।

निःसहायोऽस्मि दीनोऽस्मि त्वं दूरे क नु वर्तसे ? (रोदिति)

१मः पुरुषः—स्वामिन् ! अलं शोकावेगेन। आदिशतु स्वामी।

रत्ना—आं ? आगच्छत, यावत्तातस्य देहं निरातपे प्रदेशे स्थापयामः।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी।

(च्यवनदेहमादाय सर्वे निष्क्रान्ताः)

नवमाङ्कः

ततः प्रविशति सरयूतटे विषण्णो रत्नाकरः)

रत्ना—(आकाशमुदीक्ष्य सदीर्घश्वासं) अहो दैवपरिहासः !

आसीद्देवसमः पिता स सहसा यातो दिवं स्वेच्छया
माता तेन सहैव पुण्यपरमा शोकेन मृत्युं गता ।
आसीत् प्राणसमः सुतः स विधिना नीतः क्षयं निर्दयं
तच्छोकेन विषं निपीय निभृतं पञ्चत्वमाप्ता प्रिया ॥

हा तात, हा मातः ! हा वत्स आत्रेय, हा प्रिये माधवि, सर्व एव यूयं मामशरणं दूरे परित्यज्य प्रस्थिताः । हा तात, स्वार्थमभिसन्दधानः स्वीयशान्तये सर्वमेकपद एव विस्मृतवानसि ? हा तात,

आ शैशवान्मयि तवानुपमः स तावान्
स्नेहः कुतो नु विलयं गतवान् क्षणेन ।
येनात्मनिर्वृतिकृते प्रियपुत्रकस्य
नाप्तः क्षणो बत विचारयितुं प्रदाहम् ॥

अथवा तनयवात्सल्यात् ममैव दुरन्तवृत्तस्य क्रूरां वृत्तिमन्यथाकर्तुं ममैव क्षेमलिप्सया गतोऽसि । तात, तात, अलं दीनं मां प्रति वत्सलस्य ते अभिमानेन ! एहि, पश्य, अद्य स एव ते क्रूरो रत्नाकरः कथमन्यथा जात इति । तात, एहि, करुणया एहि, सदयमुपेत्य पश्य—

रत्नाकरस्ते स्वजनैः समस्तै-
स्त्यक्तो जहौ क्रूरकृतिं समग्राम् ।
विना त्वदीयाङ्घ्रियुगस्य सेवां
न तस्य कृत्यान्तरमद्य शिष्टम् ॥

हा तात, सुतवत्सल, एहि, अतः परमेष तव चरणौ सेवमान एव समयं

नेष्यामि। अथवा कठिनस्त्वमसि। मातः! कथं त्वमपि नात्मजस्य दयसे? हा मातः!

प्रियं स्ववक्षोजरसेन पुत्रं
त्वं पालयित्वा करुणासहस्रैः।
किमद्य हा निष्करुणं त्यजन्ती
न दुःखलेशेन निवारितासि?

मातः! प्रसीद, एष कातरोऽस्मि। अयि, मातः! एष विवशोऽस्मि समुपेत्य कथमद्यापि मामङ्के न करोषि? अथवा पतिवियोगविवशीकृतायाः पतिव्रतायास्ते विलुप्तो हन्त लोकवृत्तानुबन्धः! प्रिये माधवि, मम मातेव त्वमपि सुतरां पतिव्रतासि। तत् किमकस्मादेव हीनमपि मां स्वामिनं परित्यज्य लोकान्तरं प्रस्थितासि? अयि प्रिये माधवि, अयि पतिव्रते, अयि प्रिये रत्नाकरजीविते, क्वासि? हा प्रिये,

शून्यं वासगृहं प्रियोपकरणं शय्या समा कोमला
चित्रः पुष्पकरण्डकः स्वरचिता लेख्या च कुड्यावली।
त्वामेकामपहाय हा मनसि मे कल्पान्तवह्नेः समा
दाहं सम्प्रणयन्ति निर्दयमनास्त्वं क्वासि लोकान्तरे?

प्रिये, कथमेतदपि न स्मरसि?

क्रूरां वृत्तिमुपाश्रितोऽपि भवतीमाराधयन्नादरात्
प्रीत्यर्थं तव किं न वा विहितवान्छक्यं विधातुं हि यत्।
देवीव प्रतिवासरं परिजनैः सम्मानिता त्वं तदा
कस्मात् कोपकषायिता प्रतिगता लोकान्तरं सत्वरम्॥

हा प्रिये, माधवि, सर्वं मे जगत् शून्यीकृत्य कुतः खलु गतासि? अथवा शोकेन गतासि, हा हा अकालोपरतस्य पुत्रस्य वियोगमसह्यं सोढुमक्षमा गतासि, हा पुत्र आत्रेय, क्वासि। अहह!

दग्धं तस्य वपुः प्रसूनसदृशं प्रोद्यच्चितावह्निना
तद्देहेन समं ममापि हृदयं भस्मत्वमभ्यागमत्।

हा रत्नाकर कस्तवाद्य दयितो लोके समालम्बनम्
हा हा निःशरणोऽस्मि दावदहनो व्यावर्द्धते सर्वतः ॥

वत्स आत्रेय, क्वासि ? एष ते नियतं स्मरामि। किमु त्वं ननु मां निमेषमपि न स्मरसि ? हा पुत्र आत्रेय (रोदिति)।

प्रविश्य वीरबलः—वयस्य, रत्नाकर ! त्वमिह वर्तसे ?

रत्ना—अथ किम्।

वीर—वयस्य, प्रियन्ते निवेदयामि।

रत्ना—वीरबल, अपि समुज्जीवितो मे वत्स आत्रेयः ?

वीर—वयस्य, किमिदमसम्भाव्यं प्रस्तौषि ?

रत्ना—तत् किमपरमिदानीं प्रियं रत्नाकरस्य ?

वीर—पुरुषैः परिगृहीतः कामेश्वरः कृतान्तगुहागर्भे संयतस्तिष्ठति। अथ किमस्य क्रियताम् ?

रत्ना—मुच्यताम्।

वीर—मुच्यते ?

रत्ना—अथ किम्।

वीर—वयस्य, सम्यङ् नावधारयामि।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, त्वमपि नावधारयसि ?

कामेश्वरे यस्य बभूव वैरं
रत्नाकरः सोऽद्य न जीवितोऽस्ति।
दैवेन सर्वैः स्वजनैर्विहीनः
कोऽप्यन्य एवैष नवीनसृष्टिः ॥

वीर—एवं, यथाह वयस्यः, वयस्य मित्रम्मन्यः किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि।

रत्ना—पृच्छ।

वीर—किमिदानीं व्यवसितं वयस्येन।

रत्ना—(स्वगतम्) एवं कथयामि। (प्रकाशम्) विश्रान्तजन-

कोलाहले इहैव सरयूतटे कश्चित् कालंयापयिष्यामि। त्वमपि वीरबल, साम्प्रतं नवीनमुपदेशमर्हसि।

वीर—कथयतु वयस्यः।

रत्ना—उपदेशं पालयिष्यसि ?

वीर—वयस्य, कथमद्य संशयितोऽसि ?

रत्ना—तथापि देवतां स्मृत्वा शपथं कुरु।

वीर—वयस्य, नास्त्यपरं दैवतं वीरबलस्य। तदेष ते पादौ स्पृष्ट्वा शपे। कथय।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, किमपरं ब्रवीमि। अद्य प्रभृति—

क्रूरां वृत्तिं परित्यज्य सुपथि स्थाप्यतां मनः।
तथैव निजवर्गस्य परिवृत्तिः प्रसाध्यताम्॥

वीर—एष ते चरणौ स्पृष्ट्वा शपथं विदधाम्यहम्।
त्वदाज्ञामनुवर्तिष्ये यावत् प्राणा हृदि स्थिताः॥

रत्ना—अहो प्रसन्नोऽस्मि—

घोरान्धतमसाच्छन्ने पथि विद्युत्प्रदीपवत्।
प्रसादं दुःखविश्रान्ते चित्ते प्राप्तोऽस्मि लेशतः॥

वीर—वयस्य, पृच्छामि किमपि।

रत्ना—पृच्छ।

वीर—अथेदानीं रत्नपुरमाश्रितानां स्ववर्ग्याणां कीदृशी गतिः ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अस्ति किल युष्माभिरेव प्रतिष्ठापितं लोकविलक्षणं रत्नागारं, यत् स्वच्छन्दमुपभुज्यमानं सर्वपौरैः मन्ये युगेनापि कालेन न निःशेषतामासादयेत्। तदेव तेषामवलम्बनं भविष्यति। तस्य द्वारसन्धिः केवलं तवैव विदितः। अलमद्यापि परस्य तन्निवेदनेन। तथैव स्ववर्ग्येषु चिराय शान्तिः पदं कुर्वीत। अन्यथा स्वार्थाभिसन्धानेन परस्परं कलहः प्रादुर्भवेत्।

वीर—वयस्य, एवं प्रचितालस्यं रत्नागारमुपमुञ्जानेषु पौरेषु सुलभा स्याद् दोषप्रतिपत्तिः।

रत्ना—अत एव पर्वतप्रान्तवर्तिषु नदीसन्निहितेषु क्षेत्रेषु ते यथायोग्यं कृष्यादिकर्मसु व्यापारयितव्याः। एवं कर्मव्यासक्तचेतसां दोषलेशोऽपि नात्मनि पदं कुर्वीत।

वीर—युज्यते।

रत्ना—तद् वयस्य, वीरबल, गच्छ त्वमकालहीनं राजानं मोचयित्वा स्वनियोगमनुतिष्ठ। (स्वगतम्) अहमपि स्वनियोगमनुतिष्ठामि।

वीर—यथाज्ञापयति प्रियवयस्यः। (गन्तुमुद्यतः प्रतिनिवृत्त्य) वयस्य, कदा पुनस्त्वां पुरगतं द्रक्ष्यामि।

रत्ना—अनुपदमेव द्रक्ष्यसि।

वीर—वयस्य, भवतो भावविपर्ययाद् भीत इवास्मि। तदेप त्वां ममैव शिरसा शापयामि। अलमत्र बहुकालात्ययेन, मया सहैव पुरं प्रत्यावर्तस्व। पूरयतु वयस्यः प्रार्थनां मे।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अलं शङ्कया, नाहमुन्मत्तोऽस्मि, अथवा यद्यहमत्याहितं कुर्यां, को नु खलु तदा दुःखं भुञ्जीत।

वीर—तदेष निर्विशङ्को गच्छामि ?

रत्ना—एवं, निर्विशङ्को गच्छ।

वीर—एवं गच्छामि, वयस्यवाचि प्रत्ययेन।

रत्ना—बाढं गच्छ। अथवा वीरबल, तिष्ठ, गत्वा कथय राजानम्।

वीर—किमिति ?

रत्ना—एतत् कथय—

रत्नाकरेण पापेन यत्तवापकृतं पुरा।
निःशेषं तत्फलं प्राप्तो भिक्षते स भवत्क्षमाम्॥

त्वमपि वयस्य वीरबल, क्षमस्व माम्—

वीर—कथं मामपि क्षमापयसि ? किन्तु खल्विदम् ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, किमिदं न स्मरसि ?

वृथैव रात्रिन्दिवमाज्ञया मे
यूयं स्वसौख्यान्यपहाय दूरे ।
कियन्ति वा कष्टशतानि लब्ध्वा
ममानुवृत्तिं कृतवन्त एते ॥

वीर—वयस्य, किमेवमनुनयसि ? यथाप्रयोजनं पुनरपि प्रशान्तचेतसस्ते पुरेव स्वच्छन्दत एवानुवृत्तिं करिष्यामः ।

रत्ना—यदि पापं जीवनमतः परमपि देहमनुवर्तेत ?

वीर—शान्तं पापं ! शान्तं पापम् !! प्रतिहतममङ्गलं वयस्यस्य । वयस्य, पुनरपि शिरसा मे शापितोऽसि, अलं साहसानुबन्धेन ।

रत्ना—वयस्य, मा भैषीः ! गच्छ स्वनियोगमनुष्ठातुम् ।

वीर—अकालहीनं पुनर्भवद्दर्शनाय भवदादेशादेव गच्छामि । का गतिः ?

रत्ना—एवम् अभीतो गच्छ ।

वीर—यथादिशति वयस्यः । (स्वगतं) अहो ! शोकाहतचित्तवृत्तेर्वयस्यस्य चित्तविपर्ययेण सुतरां शङ्कित एवास्मि । भवतु, क्षणमात्रकेण तदाज्ञां निष्पाद्य पुनः प्रत्यावर्ते (निष्क्रान्तः) ।

रत्ना—गतः खलु वीरबलः, नास्तीदानीं रत्नाकरस्य मरणं विना शरणमन्यत् ।

यावत् प्राणाः संवहेयुः शरीरे
तावच्छान्तिं क्वापि नासादयेयम् ।
तातो माता धर्मपत्नी सुतश्च
यस्मिन् यातस्तत्र गत्वा सुखी स्याम् ।

तदस्यां सन्निहितायां स्रोतस्वत्यामात्मानं निक्षिप्य तापं निर्वापयामि । विलम्बेन वीरबलः प्रत्यावृत्तो विघ्नमुत्पादयेत् । (परिक्रम्य) भगवति सरयु !

त्वद्गर्भे कति मानुषानसदृशं हत्वा निशायां तदा
योऽहं क्रूरतया क्षिपन्नगतिकानासादयं कल्मषम् ।
तस्यैतस्य निवर्तनाय सलिले तत्रैव तेनाधुना
प्राणध्वंसमिषेण पातकि वपुः सन्त्यज्यते पश्य माम् ।

भगवति प्रशान्तसलिले,

तापः कायगतः प्रयाति विलयं शीतेन ते वारिणा
तृष्णाश्चाप्युपहन्ति पीतमचिरात् पीयूपतुल्यं हि तत् ।
ज्वालाभारसमाकुलेन मनसा तापप्रशान्तीच्छया
त्वन्नीरे प्रविशामि देहि कृपया स्थानं प्रतप्ताय मे ॥

देवि, सरयु, निर्दयं सर्वैः परित्यक्तो निःशरणोऽस्मि । हा हा नास्ति मे कोऽपि, नास्ति मे निःशरणस्य कोऽपि ! (पतितुमिच्छति)

(ततः प्रविशति सुमतिः)

सुमतिः—वत्स, रत्नाकर, कथं कोऽपि ते नास्ति ? अहमेव चिराय त्वामपेक्षमाणा निवसामि, तदेहि, निवर्तस्व वत्स, कठोरात् प्राणपरित्याग-व्यवसायात् ।

रत्ना—(प्रत्यावृत्य) अये का नु खल्वेषा ?

वदने मातृलावण्यं कण्ठे स्नेहमयामृतम् ।
रूपान्तरेण माता मे दुःखार्ता किमुपागता ?

सुमतिः—वत्स, मां दृष्ट्वा विस्मितोऽसि ?

रत्ना—जननि, अदृष्टपूर्वा भवती, अत एव नावधारयामि ।

सुमतिः—वत्स, नादृष्टपूर्वास्मि । तथापि दृढं सन्निकर्षाभावेन न प्रत्यभिजानासि । अहं सुमतिरस्मि ।

रत्ना—आं स्मर्यत इव । अयि, मातः ! किमु तावत्कालं निर्दयासि ?

(क्रमशः)

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

August, 1939	१८६१-शकीये श्रावणे २२श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या	Vol. XXII, No. 4,

अस्मदीया बदरीयात्रा

[निबन्धकः—महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्णशास्त्री]

बदरिकाश्रमो हि प्रायेणाक्षयतृतीयायामुद्घाट्यते ठहरी-नरेशानामाज्ञया श्रीलश्रीवासुदेवनम्बूदिरिमहाशयैस्तदध्यक्षैरिति सर्वविदितमिदम् । मध्येमार्गं हि तस्य भागीरथी-मन्दाकिनी-नन्दाकिनी-कर्णगङ्गाविष्णुगङ्गानां सङ्गमुखमलकनन्दाया भवति, इति केवलयापि बदरिकाश्रमयात्रया गङ्गोत्तरी-श्रीकेदार-श्रीकैलासादियात्राऽपि कृतप्रायैव, यतो भागीरथ्यादीनामपि गङ्गोत्तर्यादिमूलानामवगाहो विनैवायासं सुलभ्यते । न केवलं भागीरथ्यादिष्ववगाहः किन्तु हृषीकेशमारभ्य बदरिकाश्रमपर्यन्तं तत्तादृशां प्रातःस्मरणीयानां न केवलमध्ययनाध्यापनादिना, किन्तु स्वानुष्ठानतोऽपि ब्रह्मविचारैकदीक्षाणां भागवतोत्तमानां परमैकान्तिनां च बहूनां महात्मनां सत्सङ्गोऽपि सर्वसाधारणमेकरूपमेव मिलति ।

इदमत्र सौभाग्यकारणम्—यत् हृषीकेशे श्री१०८काल-कम्बलीवाला श्री१००८रामनाथप्रतिनिधिभूताः बाबाश्री१०८मणिराममहोदयाः प्रत्यहं परः-

शतानां परमहंसानां दण्डिस्वामिनां ब्रह्मचारिणाम् अन्येषां च साधूनां तत्तत्संप्रदायानुसारिणामकिञ्चनानां यात्रिगणानां च विना दाक्षिण्यं विना पुरोभागिताम् अन्तरेण वैयक्तिकम् आदरविशेषं यथाभिलसितपक्वान्नादि-वितरणप्रबन्धेन तण्डुलादिभोज्यसामग्रीदानव्यवस्थया च सुव्यवस्थितया सत्कुर्वन्तो दर्शनपथमस्माकमधिग्म्यन्त इति। एते हि हृषीकेशमारभ्य श्रीगङ्गोत्तरी-श्रीकेदार-श्रीबदरी-श्रीकैलासादियात्रायां प्रतिक्रोशं यात्रिणा-मावसथादिव्यवस्थापनेन यथास्थानं प्रपादिप्रबन्धेन च न केवलमकिञ्च-नान् किन्तु धनिकश्रेष्ठान् राजमहाराजादीनप्यधमर्णयन्ति। इदमेवात्र दुःखनिदानम्—यत् केचन परमहंसादयो दण्डिस्वामिनोऽपि धार्मिक-संस्थाविघटकानां सुधारकाणां प्रोत्साहनेनान्येन वा केनापि कारणेन कालाकम्बलीवालां संस्थामपि सुधारकसातकर्तुमायतन्त इति। नेयमत्राति-शयोक्तिः यत् श्री१०८बाबामणिराममहोदयाः श्री१००८बाबा-श्रीराम-नाथमहोदयानां भागवतोत्तमानां यथार्थप्रतिनिधयो यात्रिगणसौकर्या-धानमेव परमकर्तव्यमात्मनो मन्यन्ते, नान्यत् किमप्यात्मनः कर्तव्य-मिति। एतेषां संस्थाद्वारा बदरीयात्रिणां कैकर्यव्यवस्थापनं सुचारु भवि-ष्यतीति परमोऽयमस्माकं विश्वासः। इयं हि संस्था प्रतिवत्सरं नूतननूतन-धर्मशालादिनिर्माणेन बदरीयात्रामतिसुलभयति।

इदमत्रातिसन्तोषनिदानम्—यत् श्रीदेवप्रयागमारभ्य तीर्थपुरोहिताः सर्वत्र पण्डितोत्तमा दृश्यन्त इति। श्रीठहरीमहाराजास्तीर्थपुरोहितपरीक्षा-मपि कांचन व्यवस्थाप्य तीर्थपौरोहित्ये प्रायेण सर्वेषु तीर्थेषु संभाव्यमानान् दोषान् दूरीकुर्वाणा अत्यन्तमेवात्र धन्यवादमर्हन्ति। तीर्थपुरोहितेषु तत्तद्देशी-यानां यात्रिगणानां परम्परया पौरोहित्यमाचरत्सु पण्डितप्रवरास्तीर्थपुरो-हितसभाध्यक्षाः श्रीनरहरिशास्त्रिमहोदया इति तेषां तीर्थपुरोहितसभाध्यक्ष्य-मेकमेव पर्याप्तं कारणम्। सर्वे एव तीर्थपुरोहिता ऐकमत्येनात्र यात्रिणामुप-कर्तव्यमेव स्वकर्तव्यं मन्यन्ते। अत्यन्तशीतबाधाजटिलेऽपि तत्र तीर्थपुरोहिताः कम्बलादिव्यवस्थापनेन तत्तत्समुचितावसथादिदानेन रोगिणामपि यात्रिणां

स्वपुत्रस्वदाराद्यविशेषमेव सादरञ्चिकित्सादिप्रबन्धेन च न विस्मरणमर्हन्ति। एते हि श्रीदेवप्रयाग-रुद्रप्रयाग-कर्णप्रयाग-नन्दप्रयाग-विष्णुप्रयाग-श्रीबदरीस्थानेषु तीर्थश्राद्धादि यथाविधि कारयन्ति। श्रीगरुडगङ्गायां तु व्याकरणाचार्यपरीक्षादिष्वपि समुत्तीर्णाः पण्डितोत्तमाः संस्कृतभाषया सुष्ठु व्यवहरन्तः सर्वान् यात्रिगणान् परवशयन्ति। किं बहूना सर्वेऽपि प्रायेण पण्डितप्रवरास्तीर्थपुरोहिता न केवलमज्ञान्, किन्तु विज्ञानपि विशेषत आनन्दयन्ति। अयमपरो विशेष एषां तीर्थपुरोहितानाम्—यदल्पेनापि दानेन नितरामेव सन्तुष्टमात्मानमेते प्रकाशयन्ति सुमधुरया च भाषयाऽऽशीर्वदन्ति ॥

भारवाहकास्तु किङ्कराः प्रायेण क्षत्रिया एव, येषां मध्येमार्गमावसथादिप्रबन्धे न लेशतोऽपि क्लेशोऽनुभूयते। पारिश्रमिकं तु तैः प्रायेण भोजनव्ययेन साकमेकं रूप्यमेकस्य दिनस्य गृह्यते, यत्तु नाधिकमिति मन्तुमपि शक्यते। सर्व एवेमे प्रत्यहं रात्रौ स्वीयेष्वावसथेषु धर्मशालासु च भगवद्भजनादिना समयं क्षिपन्ति। एकोऽपि तेषु निषिद्धान्नभक्षी अपेयपायी च न लक्ष्यत इति। महदिदमानन्दस्थानम् यद् विश्वासपात्राणि सर्वेऽपि भारवाहका इति। एते हि ठहरीमहाराजैराङ्ग्लराज्यकारिभिश्च स्वनामधामादिग्रहणेन स्वायत्तीकृता वर्तन्ते, इति हेतोरपि लेशतोऽपि नोपद्रवं ददते यात्रिगणानाम्।

आपणिकास्तु विना शुल्कमावसथं प्रयच्छन्ति, यदि भोज्यादिसामग्र्यस्तेभ्य एव विक्रीयेरन्। मूल्यं तु वस्तूनां किञ्चिदधिकमेव। दुग्धं तु प्रस्थपरिमितं कुत्रचन सार्धरूप्येण कुत्रचनैकेन रूप्येण कुत्रचन रूप्यद्वयेनापि यात्रिगणानामधिकतायां दुःखेन लभ्यते। अकिञ्चनास्तु यत्र न कालकम्बलीवाला-संस्थाधर्मशाला, तत्र विशेषतो दुःख्यन्त्येव। कुत्रचन कुत्रचन रथ्यायामेव वृक्षच्छायेषु ते पचन्ति। मक्षिकास्तु नाकिञ्चनान् बाधन्ते, यत आपणावसथेष्वेव ते सर्वदा सङ्घश आ-सायं शब्दायमाना इतस्ततो डयन्ते। यावद् यावच्छीताधिक्यम्, तावत्तावद् निर्मक्षिकं भवति। इदमेवात्राऽऽमोद-

स्थानम् उदाराः केचन धार्मिकास्तत्र तत्रापणावसथादिष्वपि भोज्यसामग्री-प्रदापनादिना भागवतानां महात्मनां च साधूनामुपकुर्वन्ति। देवप्रयागपर्यन्तम्, अन्ततः श्रीनगरपर्यन्तं च सर्वाण्यपि भोज्यवस्तूनि सुलभानि। विशिष्टानि कानिचन शाकादीनि समीचीनघृतादीनि च द्वित्रेषु स्थानेषु सुलभानि। शीताधिक्यमुपक्रमते ज्योतिर्मठानन्तरमेव। अवगाहपानादिसौकर्यं तु सर्वत्र प्रायेण निर्झरोदकेन सततं प्रवहता सुसंपादम्। घट्टचट्टीस्थाने पातालगङ्गायां चालकनन्दाद्युदकेनैव स्नानपानादिकं व्यवस्थापनीयम्, यच्चोदकमनुष्णीकृतमुपभुक्तं रोगनिदानमिति मन्यते। निर्झरोदकं त्वतिस्वच्छमतिमधुरं शीतं चात्यन्तमेव सर्वत्र हितकरं मन्यन्ते। प्रयागेषु देवप्रयागे रुद्रप्रयागे च क्लेशेन शृङ्खलाग्रहणेन स्नानं निर्वोढुं पार्यते। नन्दप्रयागे कर्णप्रयागे च न क्लेशलेशोऽपि। विष्णुप्रयागे तु द्वयोरपि गङ्गयोर्वेगाधिक्यात् पात्रोद्धृतेनैवोदकेन स्नानं सुशकम्।

अस्मिन् प्रसङ्गे रुद्रप्रयागे संस्कृतमहाविद्यालयः कश्चन, एक औषधालयश्च स्वनामधन्य-पण्डितप्रवर-त्यागिप्रवर-परमहंस-श्रीसूरदासानां विशेषत उल्लेखमर्हतः। यत्र पण्डितप्रवरा बहवस्तत्तच्छास्त्राचार्यास्तत्तच्छास्त्रनिष्णातास्त्यागिवरा अध्यापका अपि स्वल्पेनैव वेतनेनाध्यापनकार्यं निर्वाहयन्तः प्रतिसंवत्सरं बहूनेव छात्रान् व्याकरणवेदान्तादिपरीक्षार्थं काशीं प्रति प्रेषयन्ति। एतादृशाः संस्कृतमहाविद्यालया धार्मिकप्रवराणां साहाय्येन चाल्यमाना लक्ष्मणझूलायां हृषीकेशे देवप्रयागे श्रीनगरे बदरीधामनि च वर्तन्ते। पुस्तकालयस्तु देवप्रयागे श्रीनरहरिशास्त्रिणामाध्यक्ष्येण महानेकः संचाल्यते। यत्र परःसहस्रं मुद्रापितानि हस्तलिखितानि च प्रत्यहं बहुभिरेव समालोच्यन्ते पुस्तकानि, अपरस्तु तादृश एव ज्योतिर्मठे बदरीधामनि च वर्तते। ज्योतिर्मठं हि शङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठापितेषु चतुर्ष्वाम्नायेषूत्तराम्नायपदवाच्यमिदानीं श्रीबदरीनाथमन्दिराध्यक्षाणां पण्डितप्रवर-श्रीरावलमहोदयानामधीनमेव वर्तते। इदं हि मठमिदानीमेतैरेव रावलमहोदयैः पीठाधिपानां प्रातिनिध्येन परिपाल्यते। ज्योतिर्मठं तु जीर्ण-

मेवेति प्रसिद्धिस्तु तन्मठाधिपानां केषामपि शङ्कराचार्यनाम्ना प्रसिद्धाना-मभावेनैव। शङ्करभगवत्पादानामाद्यानां समयमारभ्य पूज्यमाना सालिग्राम-शिलामयी नृसिंहाकृतिर्मूर्तिरत्र दर्शनमात्रेणैव सर्वानपि चित्रयति। ज्योति-र्मठमारभ्य बदरीधामपर्यन्तं बहूनि देवस्थानानि विद्यमानानि श्रीबदरी-क्षेत्रान्तः क्षेत्राण्येव गण्यन्ते। तेषां व्ययादिप्रबन्धोऽपि बदरीक्षेत्राध्यक्षा-धीन एव, तेष्वन्यतमं पाण्डुकेश्वरक्षेत्रम्। यत्र शिलाशासनानि ताम्र-शासनानि च मन्दिरे रक्षितानि पठ्यमानानि बहूनि तत्त्वानि ज्ञापयन्ति। पाण्डुकेश्वरक्षेत्रान्तस्तु हनुमाच्छट्टीस्थानमेकमतिसुन्दरम्, यत एव रजतमय इव पर्वतो हिमवान् दृष्टिगोचरो भवति यात्रिकाणाम्। बदरीधामापि ततः क्रोशत्रय एव वर्तते।

इतो गमनावसरे निम्नोन्नतभावोऽधिकतर एवानुभूयते। हिमपूर्णानां मार्गाणामतिक्रमणम्, मध्ये मध्ये हिमावृतायास्तत एवादृश्यतां गतायाः शब्दानु-मेयप्रवाहायाश्चालकनन्दानाम्न्या आदिगङ्गाया अन्तरान्तरा गर्जनं हठादेव दृश्यतां गतायाः साक्षात्कारश्च कस्य वा नानन्दयतो मानसं सचेतसाम्। इतः प्रस्थिता हि घण्टात्रयमात्रेण प्रायेण साक्षात्कुर्वन्ति श्रीबदरीनाथमन्दिर स्थूपिम्, नमस्कुर्वन्ति च तत एव बदरीनाथं साष्टाङ्गं सजयोद्घोषम्। डोलया समागच्छन्तो यात्रिणोऽपि प्रायेण तत आरभ्य पादचारेणैव बदरीयात्रां समाचरन्ति। अत्यन्ताशक्ता अपि श्रद्धावशात् पदानि कानिचनान्ततो-गत्वा पादचारेणैव गच्छन्ति। बदरीमन्दिरं त्वलकनन्दाया अपरे पारे वर्तते। पादक्रोशमितमार्गत एव काल-कम्बलीवालासंस्थादीनां धर्मशालाः संन्यासिनां साधूनामन्येषां च पृथक् पृथग् निर्मिता वर्तन्ते। सर्वेषामेव साधूनां संन्यासिनां परमहंसानां भारवाहकाणां धनिकानां च तत्तद्योग्यानि कम्बलवस्त्राणि शीतवातादिवारणानि यावदावासमुपयोगार्थमुक्तसंस्थाध्यक्षा उपदीकुर्वते। भोजनं भोज्यवस्तूनि वा सर्वेषामेवागतानां बदरीधामनि तया दीयन्त एव। तीर्थपुरोहिता अपि तत्तद्यजमानान् पूर्वोक्तया रीत्या सतत-मुपकुर्वन्त्येव। बदरीमन्दिराधीनानि गृहाण्यपि कानिचन तदध्यक्षैर्यथा-

संभवं दीयन्ते तत्तद्योग्यतानुसारम्। कम्बलादिकं तु तदध्यक्षैर्यावदपेक्षं समुचितशुल्कादिदापनेन दाप्यते। यात्रिगणा भगवद्दर्शनाद्यवसरे सर्वेऽपि समदृष्ट्यैव निरीक्ष्यन्ते। संमर्दस्तु महानेव सर्वदा वर्तते।

पूजकास्तु पण्डितप्रवरा वासुदेव-नम्बूदिरि-महोदयाः केरलदेशीया नम्बूदिरिब्राह्मणा नाम। यस्यां जातावाद्यशङ्करभगवत्पादाः कालरिक्षेत्रे प्रादुरभवन्। श्रीबदरीनारायणक्षेत्रमाद्यशङ्कराचार्योपज्ञमिति केरलीयतन्त्रेण पूजापद्धतेः परिपालनार्थमेव तज्जातीया एव पूजकस्थानेऽभिषिच्यन्ते। येन तन्त्रेण प्रतिष्ठा तेनैव तन्त्रेण पूजापद्धतिरपि रक्षणीयेति हि शास्त्राचार्यमर्यादा। तन्त्रान्तरेण प्रतिष्ठा तन्त्रान्तरेण पूजा चोक्तमर्यादामुल्लङ्घमाना मूर्तिषु देवतासान्निध्यं विघटयति। इमे हि पूजकाः प्रातः सप्तमघटिकायां मन्दिरं प्रविष्टाः सार्धैकादशवादनं यावत् सर्वेषां पुरतः षोडशोपचारादिपूजाभिः पूजयन्त एव दृश्यन्ते तत्परतन्त्रा इव। एतेषां पूजापद्धतिदर्शनेन सर्व एव सन्तुष्यन्तीति नात्र लेशतोऽप्यतिशयोक्तिः। बदरीनारायणमूर्तिस्तु सालग्रामशिलामयी दशावताररूपाण्यपि बिभर्ति, न केवलं दशावतारचिह्नानि, किन्तु श्रीगणेशस्य रूपमपि बिभर्तीति महदिदं चित्रम्। शताधिक्रोशमितमार्गं पादचारेणापि गच्छतां यात्रिणां श्रीनारायणमूर्तिदर्शनेन सर्वोऽपि क्लेशो दूरमपयाति। प्रायेण सर्वे श्रीबदरीधामनि त्रिरात्रमेव निवसन्ति। केचन तु पञ्च दिनानि। परमहंसा दण्डिस्वामिनश्च बहवश्चातुर्मास्यव्रतमपि तत्रैवानुतिष्ठन्ति। त्यागिप्रवरानन्तरा बहुकालनिवासिनो जनाः श्रीबदरीक्षेत्रकार्यकारिणः किङ्कराः, आपणिकाः, केचन तीर्थपुरोहिताश्चैव।

श्रीबदरीनाथमन्दिरं तु गरुडाकारगरुडशिलातोऽलकनन्दाप्रवाहमध्यवासिन्या नृसिंहशिलाया नारदशिलायाः कुबेरशिलायाश्च सांनिध्येन चित्रीयते नितराम्। नारदशिलासविधे नारदकुण्डे बदरीनारायणमूर्तिरेका सर्वदा वर्तते, शङ्करभगवत्पादास्तत एव बदरीनारायणमूर्तिमुद्धृत्य प्रत्यतिष्ठिपन् केरलीयतन्त्रसमुच्चयादितन्त्रविधिनेति बदरीनाथमाहात्मनिबन्धतो विज्ञायते। उष्णोदकं तु गरुडशीलामूलत उद्गच्छद् बहुभिर्मार्गैर्बहुषु स्थानेषु

सततं प्रवहति। तत्र प्रधानतयाऽग्निकुण्डसूर्यकुण्डनारदकुण्डादीनि। अग्निकुण्डेऽवरुह्य सर्वेऽपि स्नानेनाऽऽत्मानं पवित्रयन्ति। अलकनन्दा तु द्रवीभूतहिमप्राया नितरामेव शीतलाऽतिवेगेन प्रवहन्ती च सर्वैरपि प्रायेण नारदकुण्डसमीपादावुष्णोदकेनापि संमिश्रय स्नानार्थमुपयुज्यते। अतिसमीपे बदरीनाथस्य ब्रह्मकापालतीर्थस्थानमपि वरीवर्ति। यत्र कपालाकारा शिला काचन वर्तते। अत्रैव सर्वेषां बदरीतीर्थश्राद्धमाचरतां पिण्डदानं कर्तव्यतया शास्त्रेण चोद्यते। अयमपरो विशेषः—यद् भगवते नारायणाय निवेदितेनान्नेनैव पिण्डदानमत्र कर्तव्यम्, नतु स्वयं संपादितेनान्नेनाऽऽज्येन वा पिष्टादिना केनापि। अत्रैकत्रैवाऽऽत्मश्राद्धमपि कर्तव्यतया मन्यते। अधिकमुपरिष्टात्।

नासावपराध्यति

[निबन्धकः—पि. वि. वरदराजशर्मा]

"कस्त्वं? कुत आयातः? किं वा आगमनकारणम्? किमर्थं पितृपैतामहमसपत्नमस्मद्राज्यमन्यैरप्रविष्टपूर्वं प्रविश्यास्मानुपरुन्त्स्ये? को वान्वमन्यत ते प्रवेशम्? गच्छ यथागतं विवादं चेत्परिजिहीर्षसि, मानं च जुगोपायिषसि। इत्युच्चावचं व्याहरता जरता केनापि ग्रन्थागारव्यापृतेनानुयुक्तोऽहं परिभूतमात्मानं मन्यमानः प्रतिवचनोन्मुखोऽपि चिरं मूकीभूत इवावालम्ब्य हस्ताग्रेण साम्यपावृतमग्रकवाटफलकमवातिष्ठे।

मद्रप्रान्त्यसर्वकलाशालया प्रचाल्यमानासु बहुषु परीक्षासु सविशेषमुत्तीर्णो नितरामनुत्तरपारितोषिकादिवितरणेनासकृत्सम्मानितो मनागहं जितकाशी, प्राज्ञमानी, उरोलक्ष्यश्च, प्रायो नालक्षयमात्मनः समानमन्यं मानवम्। "दारिद्र्यमेकं गुणकोटिहारि" इति वदन् कोऽप्यात्मनः पौरोभाग्यमदर्शयत्, यदसौ नावोच"द्दारिद्र्यमेकं मदकोटिहारि" इत्यपि। यतो

गच्छता कालेन वृत्तिकार्श्यादर्थकार्श्याच्चातितरां कर्शितोऽहमस्तमितदुर्मद आशीविष इवोद्धृतदंष्ट्रः कारितो दारिद्र्याख्येन जन्मसुहृदा। विद्यार्थिता-दशायामविकल्प्यैः सङ्कल्पैर्यानि गेहानि निर्मितानि, ये चाभिजाता आढ्य-कुलप्रसूता दारा अकृषत ये च तनया विनयोज्ज्वला उदपादिषत, ते सर्वेऽपि दिवास्वप्ना इव गन्धर्वनगरवच्च यथार्थवार्तायाः सुदूरमेवावास्थिषत।

प्रकामं दुष्पूराया दरेतराया उदरदर्याः पूरणमेव जीवितैकफलं मन्वानः, तन्वानः प्रतनुष्वपि जनेषु परःशतं चाटुवादान, आतन्वानश्चाननुरूपं वदन-दशनप्रदर्शनं किं किं नाकरवमाशापिशाचिकया निर्दयं नर्तितः। सुचिर-मित्थं भ्रान्त्वा दैवात्कस्मिंश्चित्प्राच्यग्रन्थागारे समवाप्य स्थानमेकं प्राण-शरीरयोरवियोगपर्याप्तं वेतनं लभमानो दिनान्यत्यवाहयम्। तत्र च धूस-रितानां धूलिविधूननेन, पाठकजनेभ्यः सादरमपेक्षितग्रन्थवितरणेन च काल-कलामपि नाहमपार्थमनैषम्।

स्वाधिकारव्यापृतोऽहं कोणनिहितां कामपि पुस्तकधारिणीं पञ्चविभाग-परिष्कृतामुद्घाटयन्नतर्कितं केनापि जरता तृतीयग्रन्थभङ्ग्युपरि व्यापृतेनेत्थ-मभियुक्तो नावागच्छमनुरूपमुत्तरम्। अद्राक्षमेतं सादरेण चक्षुषा। एष हि दूषिकावितानभूषिते चिरन्तनपांसुपुञ्जपल्यङ्के, पुस्तकेष्टकामये केलि-प्रासादे सुखनिषण्णस्तृणायेव मन्यमानः पुरतोऽवस्थितं मां धीरोद्धतं कमपि भावमाविरकार्षीत्।

सर्वथा व्यवहर्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता, इतीदमाप्तवचनमाकलयन, पृष्टश्चा-प्रतिवक्ता प्रष्टुरुपहासभाजनमिति चिन्तयन्नित्थमुपाक्रमे प्रतिवक्तुम्।

"भद्रमुख, अहमत्रैव शालायां नियुक्तः। नियुक्तस्य मे उपदश हायना व्यतीयुः किन्नाम भवान्न जानाति चिरमित्रमिहत्यममुं जनम्। तिष्ठ त्वेतत्। को भवानित्थं स्वं कृत्यमशून्यमापादयन्तं मां भीषयन्निव भाषते। को नाम व्यतारीत्तादृशं स्थानं भवते? किन्तत्स्थानं"? इति मे वचनमाकर्ण्य सोपहासेन दरस्मितेन भासयन् कक्षान्तरमवादीत्।

"अयि व्यसनसब्रह्मचारिन्, यद्भवान् ब्रूते चिरादत्र नियुक्तमात्मानं

तन्मया सल्लापमर्हतीत्येवालपामि न मैत्र्या, न वा विश्रम्भात्। अहं पुना राजर्षेः पश्चात्तपःप्रभावोपार्जितब्रह्मर्षिपदस्य विश्वामित्रस्य महर्षेरपश्चिमा सृष्टिः। भीतोऽहमभिजातो विकत्थनादिति संक्षिप्य कथयामि। इष्टा चास्माकं देवता देवताराध्यो दन्तावलाननः, योऽस्मान् केतनं विधायानुगृह्णाति। अत्रागतस्य मे कियाननेहा अतिचक्रामेति नाहं, न मे पिता न वा पितामहो वेत्ति। यदा प्रभृति शाला स्वरूपमलब्ध तदा प्रभृति साक्ष्यहमस्याः। ईदृशमपि मां न वेत्सि यदि का कथा अचिरागतं त्वामहं न जानामीति। सेवाक्रमो म ईदृशः अभिजनविभवश्चान्यादृशः, तिष्ठतु विद्या।

"मित्र, अहमप्यधिगतानेकविरुदो मद्रविद्यामण्डलीतः। अत एव परीक्ष्य विद्यावैभवं विद्याधिकृतैराकारितोऽहं नियुक्तश्च ग्रन्थानामेतेषामध्यवेक्षणे। न ह्यपरीक्षितमल्पज्ञं वा बहुग्रन्थशेवधावस्मिन् ग्रन्थागारे नियुञ्जीरन्। जानाम्यहं प्रायः सर्वा दाक्षिणात्या लिपीः। अयत्नलिखितान्यप्यतिस्पृहणीयानि मे हस्ताक्षराणि। बह्व्यः खलु जीर्णानां ग्रन्थानां पुत्रिका निर्मिता निर्मीयन्ते, निर्मास्यन्ते च। कियन्तो नाम महान्तः श्लाघापत्रमस्मै प्रेषयन्तिस्म। किमियती विद्यासम्पत्केनापि भवद्वंश्येनाधिगता?" इत्यहं सावलेपमुदघोषयम्।

विकत्थनच्छायानुकारि मे वचनमाकर्ण्योदीर्णामर्षः स्फुरतोष्ठपुटेनोपाक्रमत भाषितुमेष मूषकग्रामणीः। अरे रे, कैषा सर्वकलाशाला, का परीक्षा, कानि बिरुदानि, यान्यवष्टभ्य विकत्थसे। अश्रुतपूर्वा इमे शब्दाः कस्यापि कापुरुषस्याभिनवाः कल्पनाविशेषाः। त्वादृशस्यासौभाग्यविभवो यत्तदात्वे न सर्वकलाशाला, न परीक्षा, न वा बिरुदानि। बधिरान्मन्दकर्णो वरीयानिति मूकसमवाये लोहलस्त्वं गीष्पतिपदवीमधिरोपितः, तेन ते मस्तकातिलङ्घी विद्यादर्पः।

नियोज्यस्य हि गुणाः परीक्षणीयाः परिश्रमश्च। त्वमेको दिवा कांश्चन मुहूर्तान् केषाञ्चन ग्रन्थानां यथावदवस्थापनेन द्वित्राणामक्षराणामन्यथापनेन

च सर्वं स्वकृत्यमनुष्ठितममन्वानो वाचस्पतिं मन्यसे अहं तु सपुत्रदारो नक्तन्दिवमनपनुदन् अशनाया-पिपासे समेषाममीषां ग्रन्थानामालोडनेन सकलमायुष्कालमपार्थयामि। नाहं भृतकस्त्वमिव निर्वेशाकाङ्क्षी वासरगणनायां व्याप्रिये।

अन्यच्च यत्ते लिपिपरिज्ञानमन्यादृशमाकलयसि तत्रेदं वक्तव्यम्। नाहं केवलं लिपीरेवावगच्छामि यावल्लिप्याधारांस्तालपत्राणि, तदाधारांश्च किं बहुना सर्वामेव शालां यथावज्जानामि इति। लिपिकरस्त्वं न तासां रुचि-विशेषे प्रमाणं, यावदहमक्षराणां मधुरिमाणं यथावच्चर्वणेन विविच्य वर्णयितुं क्षमः। सूत्राणामयथावदर्थवर्णने ते पाण्डित्यं पर्यवस्यति, सूत्रसार-वेदिताऽहम्।

अपि च श्रोत्रियाच्छ्रोत्रियपुत्रो वरीयानिति प्रायोवादः। निहीने तवान्ववाये त्वमेको यूथभ्रष्टो वानर इव विलक्षणो वर्तसे। नन्ववोचं प्रागेव कुलधनमिदमस्माकं यद्ग्रन्थालोडनमिति। किन्न पश्यसि कोणेऽत्र मद्वंश्यैरालोलितान् ग्रन्थान्। कतिकत्यत्युज्ज्वला ग्रन्था :न परामृष्टाः कति-कति नास्वादिताः।

इतोऽपि भृतकपरीक्षा नाक्षरैरेव कर्तव्या। तेषां लाघवमग्रतः परीक्षणीयं पश्य मे लाघवम्। वैरिञ्ची सृष्टिस्त्वं नीचैर्भूतलमधितिष्ठसि। अहं पुनरुच्चैः पुस्तकपङ्क्तिषु। पटुरहमविशङ्कटेनावटेन गन्तुमागन्तुं विहर्तुं प्रहर्तुञ्च। आ नखाग्राद्गात्राणामस्मि सम्राट्। किमीदृशं पाटवं भृतमानिनि त्वय्यस्ति? योगेश्वरस्येव मे सर्वत्र प्रभविष्णुता अस्थूलोऽनणुर्दृश्योऽदृश्यश्च शालामिमां मायामिव मायेश्वरो नर्तयामि। पश्य मे कृतहस्तताम्। कृतमुखतामधि-कृत्य चेज्जिज्ञाससे, इति वदन्नसौ यावदतिनिशितं रशनाग्रं प्रदर्शयति तावदेव विकत्थनपरस्यास्य शिरः शतधा विदारयामीति लगुडमेकं झटित्येव करतलारूढं व्यदधे।

लगुडहस्तमवेक्ष्य मां वाकलहभीतोऽसौ चतुर्थे उपाये प्रवर्तते इति भीत्या पलाय्य पुस्तकधारिण्याः कोणे क्वापि न्यलीयत। चिरस्य वसन्नसौ मूषको

जानात्येव समग्रं शालामिमाम्। नास्ति चतुरङ्गुलमात्रो भागः अनेनाज्ञातः। तथ्यमेव पितृपैतामहमस्य राज्यमिदम्। चतुर्दश हायनान् राज्यं कृतवतो भरतस्य हीदं राज्यं भारतमभिधीयते। तथा किलमंस्त राजदुहिता कैकेयी। एवं स्थिते चिराद्वसन्नसौ तदीयां शालामाकलयतीति नासावपराध्यति।

सनातनधर्मः स्वामी विवेकानन्दश्च

[निबन्धकः—ब्रह्मचारी—विद्यासागर-जोशी]

अयि सुरसरस्वतीसेवकाः सन्तः! भारतमिदं वर्षमा सृष्टेः स्वधर्मपालनरततयैव समध्यगादुन्नतिकूटमिति न भवतां प्रच्छन्नमधीतपुराणेतिहासानाम्। धर्मस्यास्यैवाऽऽश्रयः श्रेयस्करोऽस्माकं भारतीयानामिति साम्प्रतं मया स्वरूपमस्य प्रतिपाद्यते श्रुतिस्मृतिप्रमाणैः। धर्मः खलु कार्यमूलकः। यत्र श्रुतिप्रसङ्गे कार्यसम्पादनं न प्रतिपादितं विद्यते, तन्न वेदस्याङ्गमिति मीमांसकाः। तद्यथा जैमिनिसूत्रे—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्"। अथ कार्यमूलकस्य धर्मस्य किं यथार्थं लक्षणं निर्दोषं सर्वबुद्धिगम्यञ्च स्यादिति जिज्ञासमानैरस्माभिः सर्वथा समालम्बनीया श्रुतिः। यतो हि—"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति"रिति स्मर्यते। अतोऽत्र खलु कीदृशी श्रुतेरनुमतिरिति विचारयतामस्माकं दृष्टिपथं समायाति लक्षणमिदं यद्—"यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति। परमिदं लक्षणं सूक्ष्मत्वाद्दुरूहत्वाच्च नापरिणतधीगम्यम्। तदत्र वेदानुगामिनी स्मृतिरिति मत्वाऽस्माभिः स्मृतेरपि प्रामाण्यं मान्यमेव। तद्यथा—"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणमि"ति। सत्यमेवेदं धर्मस्य लक्षणं पूर्वविनिर्दिष्टस्य श्रुतिवाक्यस्य विशदं रूपं सर्वसाधारणमतीनामप्यनायासेनाऽवबोध्यञ्च विद्यते।

यतोऽनवद्यकर्माचरणेनैवाऽभ्युदयनिश्रेयसयोः सिद्धिर्नियता। तान्येवाग-हितानि समस्तानि कर्माणि संक्षेपतो भगवता मनुनाऽस्मिन् श्लोके प्रति-पादितानि। एतान्येव कर्माणि समस्तेष्वन्येष्वपि भूतले विद्यमानेषु मतेपु न्यूनाधिकरूपेणाऽवतिष्ठन्ते। तत्तन्मतानुयायिनो मानवा इमानि कर्माणि समाचरेयुर्नवा, परमिमानि तेषु तेषु मतेषु विधेयतया प्रतिपादितानि सन्त्येव। किन्त्वस्माकं सनातनधर्मे तेभ्य इदमेव वैशिष्ट्य' विद्यते यद् वयं सनातन-धर्माणः परमात्मनः साकारमपि रूपं मन्वानाः प्रतिमायामपि तस्य पूजनं कुर्महे। अन्यमतावलम्बिनः प्रतिमापूजनं प्रतिक्षिपन्त्येव। वयं खल्वात्मनो नित्यत्वात् पूर्णरूपेग परलोकं मन्वानां मृतपितॄणां यथाविधि श्राद्धमनु-तिष्ठामः। अन्ये त्वस्य सिद्धान्तस्य गन्धमपि सोढुं नार्हन्ति। प्रायसः सनातनधर्मस्य स्थितिरेतद्द्वयेनैव तेभ्यो मतेभ्यो भिद्यते। अस्यैव हि द्वितयस्य दरीदृश्यते सर्वत्र सनातनधर्मे यज्ञादिरूपेण विस्तारः। इतराणि खलु मतानि सनातनधर्मस्यास्यैकैकमङ्गमङ्गीकृत्य भूतलेऽस्मिन् प्रवर्तमानानि विद्यन्ते। "अहिंसा परमो धर्मः" इति वचनमुपजीव्य प्रवृत्तं बौद्धमतमस्य सनातनधर्मस्याहिंसारूपमङ्गमाश्रित्य प्रथितम्। परोपकारमङ्गमपहृत्य "ईशवीयं मत'" प्रतिष्ठितम्। इत्येवङ्कारमितस्ततः संसरन्तीनां सरितां पारावारेणेव पद्धतीनामितरासां सनातनधर्मेण साकं सम्बन्ध इति सर्वथा-प्यविवादास्पदम् इति श्रीस्वामिना विवेकानन्दमहाराजेन परमपाण्डित्य-प्रकाशमुखेन प्राच्यान् विशेषतः पाश्चात्यानमनस्विगणान् बोधयता तेषां श्रद्धा सनातनधर्मं प्रति समानीयत।

अनन्तसिद्धान्तसन्तानैरभिव्यापकस्य परमश्रेयसां निधानभूतस्य सनातनधर्मस्यास्य गतिः संसारेऽस्मिन् ब्रह्मणः सृष्टिप्रभृति सम्प्रत्यपि निरन्तरं ह्रासोदयाभ्यामविरहिता सततमप्रतिहता विभाव्यते। काले काले च "यदा यदा हि धर्मस्ये"त्यादिवचनानुसारमस्यैव सनातनधर्मस्य संस्थितिमंशेनावतरन् स्वयं विभुरजस्रं व्यधत्तैव। अतीतवृत्ताना-मध्ययनेनेदमेव ज्ञायते यद् यादृग्धर्मस्य संस्थापनं सुकरं विद्यते, न तादृक्

तस्य रक्षणम्। उप्तबीजस्य क्षेत्रस्यानुपालनं यथा दुःसाध्य न तथा बीजानां वपनम्। अस्मादेव हेतोः सनातनधर्मस्य रक्षितारो भूयांसो ऽभूवन् मनुव्यासशङ्कराचार्यप्रभृतयो महाभागा धर्मस्य रक्षका एवावर्तिषत। अन्ये चैतदर्थं समुज्झितप्राणा भारतभूमिमहिमभूमानमुद्भावयन्तस्ते वीरा इतिहासजीवितकीर्तयो धर्मस्य रक्षका बभूवुः।

धर्मरक्षकैरस्माकं पूर्वजैः प्रातःस्मरणीयैर्महर्षिवर्यैर्न तावत्यो विपदां घटा-विषेहिरे, यावत्यः किल तृणीकृतसकलसौभाग्यभोगैः सनातनधर्मरक्षकैर्वीरैः। अतस्ते सर्वेऽपि गेयकीर्तयः परमधन्यवादार्हाः सन्ति। तदत्र सनातनधर्मरक्षार्थं समर्पितसर्वस्वानन्यान् महाभागान् परिवर्ज्य निजधैर्य-दाक्षिण्यपाण्डित्यप्रभृतिसकलगुणगणवशीकृतलोकं श्रीपरमहंसस्वामिवर-विवेकानन्दमहाराजमधिकृत्य सनातनधर्मे सुदृढमस्यानुरागमालोचयामः। सर्वेषु धर्माङ्गेषु धृतेरेव माहात्म्यमनुस्यूतं साक्षात्क्रियते। ताभिर्विना सर्व-मप्यङ्गं स्वरक्षकस्य रक्षायां नालम्भवति न च "धर्मो रक्षति रक्षितः" इति स्मृतिवचनमवितथीकर्तुं प्रभवति। धृत्यादि च केषुचिदेव जागर्ति महात्मसु। प्रायेण हि तेषां लोकोत्तरशक्तीनां महात्मनां जीवनमत्यन्तं सङ्कटं भवति। ते च रत्नाकरागाधहृदयास्तान् विपत्तिमहीधरान् रजः-पुञ्जानिवाविगणय्य नाधीरतां व्रजन्ति। एवमेव श्रीमतो विवेकानन्दस्य निःसीमं धैर्यं नमयितुं नाखिलेऽपि संसारे कापि शक्तिरासीत्। दृष्टान्त-रूपेण श्रीस्वामिनो जीवनस्य घटनांशमेकमादाय किञ्चित् प्रस्तूयते।

एकदा भारतीयजनविज्ञापितोऽसौ श्रीविवेकानन्दमहोदयो निखिल-विश्वधर्मसम्मेलने "हरिवर्षदेशं"[1] हिन्दुधर्मप्रतिनिधिरूपेणागमत्। तत्र स्ववैदुष्यपूर्णभाषणपाटवेन वशीकृतसकलसामाजिकस्य प्रतिमानवं जेगीयमान-कीर्तेः प्रथितानर्घगुणस्य स्वामिमहोदयस्य धैर्यपरीक्षार्थं तत्रत्याः केचन नरा उपचक्रमिरे। एकस्य मञ्चस्योपरि पादद्वयमात्रविततमेकं मृण्मयं पात्रमधोमुखं निवेश्य हरिणर्षवासिभिर्जनैस्तदुपरि समारुह्य भाषणाय प्रार्थितः श्रीस्वामिमहोदयो होरात्रयं यावद् धराधरेन्द्र इवाविचलः

परःसहस्रजनपरिवृते भाषणमण्डपे भागीरथीप्रवाहवन्निरवच्छिन्नधारयाऽऽङ्गलभाषया भाषणमकरोत्। तस्यैतावत् प्रगाढं धैर्यमवलोक्य दन्तमध्यसमर्पिताङ्गुलीकास्ते परमाश्चर्यं गतवन्तः। ततस्तेष्वेकतम उत्थाय स्वामिमहोदयं लक्ष्यीकृत्य भुशण्डीध्वनिमकरोत्। यस्या गोलिका स्वामिनो वामबाहुपार्श्वदेशाद् विनिर्गता। परं धैर्यशालिनोऽस्य मनागपि धैर्याभावमनवलोक्य मण्डपोपविष्टानां जनानां करतलध्वनिभिः साधुवादैश्च दिगन्तः समन्तादभिव्याप्तः। के वा न स्युः प्रणतशिरसो धीरधौरेयवर्ये। अखिले हरिवर्षे सनातनधर्मस्य ध्वजोद्धूननं विदधानो विवेकानन्द-महाराजस्तेन भारतवर्षस्य गौरवमगापयत्। एवमेव तस्य जीवने क्षमादिशक्तिर्दृश्यते सर्वत्र।

धर्माङ्गेषु द्वितीया क्षमा विरलेष्वेव महात्मसु पूर्णतया दरीदृश्यते। परं तस्मिन् क्षमायां क्षमासदृशे स्वामिनि विवेकानन्दे कियती क्षमा आसीदित्यपि तज्जीवनघटितेनैकेन घटनांशेन किञ्चिदुदाह्रियते। अथ समस्तहरिवंशखण्डे प्रतिवीथि पूज्यमानचित्रः स्वामी केनचित् प्रतिष्ठितेन नरपतिना समामन्त्रितः परिव्राजकानुरूपं वेशमास्थाय निश्चिते समये तस्य प्राङ्गणं समासदत्। यावत्प्रासादस्यान्तः प्रवेष्टुमुपक्रमते तावद् दौवारिकेण "क्व गन्तुमनाः कथमिहागतोऽसी"ति सम्पृष्टः श्रीस्वामिमहोदयोऽभाषत— "राज्ञः समीपे कार्यविशेषार्थं समायात" इति। ततो दौवारिकोऽस्य कौपीनकाषायमण्डितं वेषमवलोक्य विक्षिप्तः कोऽपि भिक्षुकोऽयमिति मत्वा करसन्निहितया यष्टिकया भर्त्सनामुद्रामातन्वानो बहुभिरवद्यतमैर्वचोभिः सार्धचन्द्रदानं दूरमुदसारयत्। परं श्वभिर्बुक्कितो मातङ्ग इव श्रीविवेकानन्दो नाऽऽत्मनोऽल्पामपि तिरस्कृतिमगणयत्। उद्यत्स्मितशोभमानाननः किञ्चिदप्यनुच्चार्य यथागतं परावृत्तः।

कोपाश्रयस्य वस्तुनः प्रतिकर्तुं शक्ता अपि ये क्षमामुपासते त एव सन्तः। अथ विज्ञातस्वामिपरावर्तनवृत्तो नृपतिः सपदि सिंहासनादुत्थायानुपानच्चरण एव तमन्वधावत्। स्वामिनमुपगतो राजा सचरण-

---

"अमेरिका"

स्पर्शमिदमवोचत्---मम द्वारमुपागत्य कथं न भवता स्वपरिचयो दत्तः! कथं च दौवारिकोऽधमो न शासितः। "नाहं कस्मैचिदपि स्वपरिचयं दातुमीहे। नाहमात्मानं महान्तं मन्ये, न च कञ्चिदपि प्राणिनमात्मनो निकृष्टं जाने। सर्वेऽप्यात्मसदृशा मया विभाव्यन्ते। न मे कोऽप्यधिकारः कञ्चिद् भर्त्सयितुम्, न कुतोऽप्यवधीरणां लेशतोऽपि गणयामीति श्रीस्वामिमहोदयोऽब्रवीत्। इत्याकर्ण्य सर्वेऽपि श्रीस्वामिनः क्षमां प्रशशंसुः। तस्य चरणौ च समाश्रितवन्तः। गुणवतो हि मनुष्यस्य के वशं नायान्ति। तदा महान्तोऽमहान्तोऽपि समाजप्रतिष्ठिता मानवाः सर्वमन्यत् परित्यज्य चिरं हिन्दुधर्ममनुपालयितुं प्रतिज्ञातवन्तः। एवमासीत् सनातनधर्मानुयायिनः श्रीविवेकानन्दमहाराजस्य क्षमाप्रभावः।

श्रीस्वामिमहोदयः स्वविरचिते "प्राच्यः पाश्चात्यश्चे"ति-नामके पुस्तके, धर्मादृते न भारतस्याभ्युदयोपाय इति समुल्लिखितवान्। बौद्धानां चार्वाकस्य च "यावज्जीवेत्सुखं जीवेदि"ति सिद्धान्तं श्रुतिप्रमाणैः समूलमुन्मूलयन परलोके जीवानामपरं जन्म प्रत्यपादयत्। असौ स्वामिमहोदयोऽद्वैतसिद्धान्तावलम्बी वैदान्तिक आसीत्। परं कर्मयोगमप्यङ्गीकृत्यायं नाधुनिकवेदान्तिवन्निष्कर्मतया प्रावर्तिष्ट। अयं खलु स्वविरचितेषु पुस्तकेषु यत्र तत्र भगवदुक्तं "यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामि"ति सिद्धान्तं विशदं समुदलिखत् स्वयञ्चैवमेव प्रावर्तत। श्रीस्वामिमहोदयः "प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवे"दित्यादिस्मृतिवाक्यान्यनुपालन सनातनधर्मस्य मर्यादामुल्लङ्घ्य पदमेकमपि न निदधे। सनातनधर्माचार्याः श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतयो भूयांसोऽभूवन, ये किल भारते वर्ष एव धर्मं संस्थाप्य व्यरमन्। परं स्वामिश्रीविवेकानन्दमहोदयो "आमेरिका"देशे "योरोपे"च सनातनधर्मस्य पताकामुदधूनोत्। सनातनधर्मस्य रक्षितृणामितिहासे श्रीस्वामिचरणस्यास्यानवद्या कीर्तिराब्रह्माण्डप्रलयममृतत्वं गन्ता। विजयन्तां श्रीपरमहंसस्वामिविवेकानन्दमहाराजानामनर्घाणि चरितानि शरदां शतम्।

देवीविसर्जन-विमर्श-तिमिरभास्करे उपसंहारः

[निबन्धकः—श्रीप्रतापचन्द्र-काव्यव्याकरणस्मृतितीर्थः]

माननीयानां संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिका-सम्पादक-पाठकवर्गाणां समीपे सविनयमावेदयामि, सुविदितमेतद्भवतां यदस्याः पत्रिकाया विगत-मार्गशीर्षसंख्यायां तत्रभवतां महामहोपाध्याय-स्मार्तभट्टाचार्याणां देवी-विसर्जनव्यवस्थाविषये सन्तोषमलभमानेन तर्कतीर्थमहोदयेन देवीविसर्जन-व्यवस्थाविमर्शनामकः कश्चन प्रबन्ध आविष्कृतः, अनन्तरञ्च माघसंख्यायां तत्प्रबन्धकृदुक्तदोषनिराकरणपूर्वकभट्टाचार्यमतसंस्थापनाय "..........विमर्शे विमर्श"शीर्षकः कोऽपि प्रबन्धोऽस्माभिः प्रकाशितः ; संप्रति ज्यैष्ठसंख्यायां पुनः "......विमर्श......तिमिरभास्करः" अस्मत्प्रबन्धप्रतिवादाय समुदित इति। अस्त्यत्रापि बहु वक्तव्यतावकाश इत्यतो ममायं प्रबन्धान्तरप्रकाश-प्रयासः। प्रबन्धस्य भास्करसादृश्यञ्च कथमुपपद्यते इति तु नाशङ्कनीयं यतः प्रबन्धसमालोचनावसरे शून्यचारित्वमात्रेणास्य तथात्वमुपपादयिष्यामः।

प्रकृतविषये पाठकानामवधानमभ्यर्थयामहे। तथाहि प्रबन्धलखकेन एतेषां प्रबन्धानां प्रकृते कीदृशमुपकारित्वमित्यादिकमारभ्य ये दोषाः समुद्भाविता-स्तेषां परिहाराय वक्ष्यमाणा युक्तिः समीचीना न वेत्यत्र शास्त्रतत्त्वनिरूपण-विमलधियः सुधिय एव प्रमाणतामर्हन्ति।

प्रथमतस्तावत् चतुर्थदिने विसर्जनं भवेन्न वेत्याशङ्कायां प्रदर्शितस्थले चतुर्थदिने देवीविसर्जनं वैधत्वाभाववत् स्मार्तभट्टाचार्योक्तिविरुद्धत्वात् इत्यनु-माने भट्टाचार्यस्याप्तत्वनिश्चयाभावेन तादृशहेतोः प्रकृतसाध्यानुमापकत्वं नास्तीति प्रबन्धकृदाशयः। अत्रोच्यते भट्टाचार्यस्य आप्तत्वसंदेहेऽपि भट्टाचार्य-वचनं प्रमाणम् आप्तवचनानुसारित्वात् इत्यनुमानेन आप्तवचनस्य प्रामाण्यमिव आप्तवचनानुसारिवचनस्यापि प्रामाण्यमुपपद्यते श्रुतिपरिगृहीतस्मृतिप्रामाण्य-मिव। किञ्च चतुर्थदिने विसर्जनं वैधम् आप्तोक्तत्वादिति हेतुः प्रदर्शितः प्रबन्ध-कृता, तत्रापि तदीययुक्त्यैव विसर्जने आप्तत्वस्य संशयेन हेतोरनिश्चिततया

तस्याप्यनुमापकत्वं नैव सम्भवति अत एवायं अभिनवोऽनुमानप्रकारः प्रबन्धकृतो न्यायैकदेशदर्शित्वं सूचयति। स्वपक्षसिद्ध्या एव परपक्ष उपालभ्यते इत्येतदपि तेन चिन्तनीयम्। अपरञ्च तेनोक्तम् परदिवसीय-पूर्वाह्ण-कर्तव्यत्वमत्र यस्य कस्यचिदुत विसर्जनस्य इति। अत्र तु देवीविसर्जनप्रस्तावाद् यस्य कस्यचिदिति प्रश्न एव नावतरति। यच्चान्यदुक्तम् विसर्जनत्वावच्छेदेन परदिनपूर्वाह्णकर्तव्यतोक्तौ दशमीक्षयवशाद् यत्र तृतीयदिने नवमीपूजा विसर्जनञ्च तद्विसर्जने नवमीपूजापरदिनकर्तव्यताया असत्त्वेन हेत्वप्रसिद्धिरेव स्यादिति। अहो ! गरीयसीयमापत्तिराकुलयत्यस्मान। दशम्यां विसर्जयेदित्यपि किं विस्मृतं नैयायिकप्रवरेण? परदिनकर्तव्यत्वेऽपि दशम्या अभावेऽपि विसर्जयेदित्यपि नास्माभिरभिहितम्। अपरञ्च विसर्जनत्वसामानाधिकरण्येन परदिनकर्तव्यत्वपरिग्रहे च पक्षे अनिश्चिततया तद्गमकं न स्यादित्यभिहितम्। शिष्टजनपरिगृहीताप्तजनप्रतिपाद्यपरदिवसीयकर्तव्यत्वपरिग्रहे कथं हेतोरप्यसिद्धिरिति वयं न जानीमहे यतस्तत्र संशय एव नोपतिष्ठति। द्वितीयस्तवके च "वचनानां बलाबलनिर्देशावसरे न्यूनाधिकं न कर्तव्यमिति निषेधस्य सर्वतो बलवत्त्वमित्युक्त्वा तदुपसंहारे च परन्तु विधेर्निर्विषयतया क्वचिद् निषेधस्यापि सङ्कोच इत्युक्तम्, अतोऽनालोच्यैव प्रबन्धं विमर्शकारेण दोषो दर्शित" इति प्रबन्धकृतोक्तम्। अत्रेदं पाठकेभ्यः पृच्छ्यते विधेर्निर्विषयतया वा, अपरया यया कयाचिद् रीत्या वा यस्य वचनस्य वचनान्तरेण बाधोऽङ्गीकृतः तस्य सर्वतो बलवत्त्वमिति यद्यस्माभिरप्यङ्गीक्रियते तदा किमसमञ्जसभाषित्वमस्मान्नाधिकरिष्यति।

यदप्युक्तम् "यदि प्रातः प्रातरितिवचनस्य विमर्शकारोक्तमर्थमङ्गीकृत्य तस्यात्र पूजानुरोधपदार्थता स्वीक्रियते तदा वृश्चिकभयात् पलायमानस्य आशीविषमुखे पतनमिव तद्भवति। तिथिक्षयवशात् तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनस्थले तद्वचनस्यानर्थक्यापत्ते"रिति। अत्रोच्यते विधिवाक्ये असति बाधके सति सम्भवे चेति विशेषणद्वयस्य सर्वनिबन्धृभिः स्वीकृतस्य निवेशनीयत्वेन एव सर्वमनाकुलम्भवितुमर्हतीति।

यच्चापरमुक्तम् "यत्र च सप्तमीपूजाधिकतृतीयचतुर्थदिनयोर्मुहूर्तान्न्यून-पूर्वाह्णदशमीतिथिलाभः तत्र तृतीयदिने श्रवणनक्षत्रलाभेऽपि सर्वसम्मत-चतुर्थदिनविसर्जनस्थले त्र्यहपूजने कृतेऽपि पूर्वाह्णदशम्यां श्रवणलाभे न्यूनत्व-प्रसक्तौ......निषेधकत्वात् इतीयं स्मार्तभट्टाचार्यस्य न्यूनाधिकं न कर्तव्य-मिति वचनप्रयुक्ता निषेधोक्तिरसङ्गता स्यात् अप्राप्तस्य निषेधायोगात् उक्त-वचनार्थपूजानुरोधस्य नियामकतयैव प्राप्तेरयोगादि"ति। अत्रैवं समा-धीयते, यत्रोभयदिने पूर्वाह्णदशमीलाभस्तत्र प्रातः प्रातरितिवचनमहिम्ना पर-दिने विसर्जनं यत्र च पूर्वदिने आधिक्येन विसर्जनविहितश्रवणलाभ-स्तत्राधिकगुणयोगात् पूर्वदिने तद् भवितुमर्हति इति मनसि कृत्वैव भट्टाचार्य-महोदयस्य निषेधोक्तिः समीचीनैव भवेदिति। अत एवात्र श्रवण-नक्षत्रस्य यदुल्लेखनम् तदेव कारणरूपेणोपन्यस्तमित्यपि विदुषां प्रणिधान-गम्यमिति।

यदप्युक्तं "प्रातःपदस्यात्र कोऽयं गुणविशेषो येन तादृशं गौरवमपि सोढमिति" प्रमाणसत्त्वे गौरवमप्यकिञ्चित्करमिति शास्त्रविदां मतम्। "......विमर्शे विमर्श"नामकप्रबन्धे प्रातः प्रातरितिवचनव्याख्यानावसरे च तत्प्रमाणमपि प्रदर्शितम्। तदेव च अस्मन्मते साधकम् अव्यवहितानन्तर्य-वादिमते तु तदेव बाधकम्।

अन्यच्च यदुक्तम् "अस्तु वा तथा, तथापि प्रातःपदस्य तादृशार्थकत्वे क्त्वाप्रत्ययस्य निरर्थकता दुर्वारणीयेति"।

अत्रोच्यते यत्रोभयदिने पूर्वाह्णे दशमीमुहूर्तलाभस्तत्र पूर्वदिने विसर्जन-वारणाय दिनभेदज्ञापकप्रातःपदस्यावश्यकता, प्रातः पदे च विद्यमाने क्त्वा-प्रत्ययो निरर्थक इत्यपि न सम्भावनीयं प्रातः प्रातरित्युक्तौ क्रियापदाकाङ्क्षायाम् अवश्यवक्तव्यत्वात्। सम्पूजयेदित्युक्तावपि प्रकृतार्थलाभ उपपद्यते चेत् तर्हि वाक्यभेदो दुर्निवार एव। अथवा प्रातःपदस्य तादृशार्थकत्वे क्त्वाप्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् नैव निरर्थकता सम्भावनीया इति ध्येयम्।

एवमत्र एकशास्त्रनिरूपितं बाध्यत्वं बाधकत्वमिति द्वयमेकत्रानिष्टम्

इत्यस्य यत् समाधानमस्माभिः कृतं विमर्शप्रबन्धे तदपि लब्धप्रसरमेव स्यादिति तत्त्वम् ।

एवं सति—

स्वभाभिर्भासयन्नाशा मध्यन्दिनमुपेयिवान् ।
भास्करस्तमसा ग्रस्तः शास्त्रयुक्त्यनुसारतः ॥

तिमिरभास्करे तिमिरम्*

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः]

व्यतीते माघमासे संस्कृतसाहित्यपरिषत्-पत्रिकायां देवीविसर्जनविमर्शे विचार-शीर्षकप्रबन्धेन, तर्कतीर्थ-महोदयलिखित-देवीविसर्जन-विमर्शाख्य-प्रबन्धस्य समालोचनेन तदीय-मत-निराकरणपूर्वकं स्मार्त-सम्मता व्यवस्था समर्थिता। सौर-ज्यैष्ठमासे पुनर्विमर्श-विचार-सिद्धान्त-तिमिरभास्कर-शीर्षकप्रबन्धेन तेन महोदयेन कतिपये दोषाभासाः प्रदर्शिताः। तेषामपनोदनाय पुनर्लेखनीं व्यापारयितुमस्मि प्रवृत्तः। तत्र प्रथमदोषाभासो यथा "पूजानुरोधादिति स्मार्त-भट्टाचार्य-पंक्तेः कश्चन शाब्दबोधप्रकारः प्रदर्शितः स चाश्रुतपूर्व एवे"ति। अत्रेदमुच्यते नहि सर्वैरभिज्ञैः सर्वविधः शाब्दबोध-प्रकारः श्रुतः श्रूयते श्रोष्यते वा। अभिनवोऽयं यदि शाब्दबोधप्रकारस्तदा नवाविर्भावकत्वात् प्रशंसायोग्य एव प्रबन्धकः। कथमपि नात्र दोष-लेशावकाशः।

द्वितीयदोषश्च—"निश्चये पूजासम्बन्धश्च स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-

---

* स्मार्तीय-देवीविसर्जनव्यवस्थामवलम्ब्य प्रवृत्ते वादे पक्षप्रतिपक्षभूताना-मुभयेषामप्यपक्षभेदेन द्विशो निबन्धान् मुद्राप्य दत्तोऽस्माभिः स्वाभिमतप्रकाशाय प्रकाममवकाशस्तेभ्यः। क्रमेणातिभूमिं गतश्चायं विषयः कदाचित् पाठकानां विरागं जनयेदिति नातः परमेतद्विषयः कश्चन लेखः पत्रिकायामस्यां प्रकाशयितु-मिष्यतेऽस्माभिः। सं० सा० प० प० स।

विषयतानिरूपकत्वम् । नवमीपूजाव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिदेवीविसर्जन-विषयकनिश्चये, स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-विषयतानिरूपकत्व-सम्बन्धेन, पूजा-विशिष्ट-कर्तव्यता-प्रकारक-निश्चयस्य च विषयता-सम्बन्धेन विसर्जने वृत्तित्वमस्ति" इति विचाराख्य-द्वितीयप्रबन्धस्य निबन्धकाभिप्रेतार्थप्रतिपादकोऽंशविशेषः ।

तत्र नवमीपूजाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-देवीविसर्जनविषयक-निश्चये इति सप्तम्यन्तस्य अग्रिमविसर्जने इति सप्तम्यन्तस्य च कीदृशान्वयबोधः स च पाठकैर्विवेचनीयः" इति ।

अत्रेदमुच्यते स्वाव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन, इत्यनन्तरं "पूजायाः" इति पदं लेखकप्रमादान्मुद्राकरप्रमादाद्वा भ्रष्टं जात-मिति । तेनान्वयबोधव्याघातो बभूवेति स्वीक्रियते ।

तृतीयदोषाभासश्च—"पूजानुरोधादित्यत्र षष्ठीसमासेन उक्तरूप-पूजा-सम्बन्धस्य कथं लाभः ? निश्चयार्थकानुरोधस्य, विषयतारूपकर्मत्वं तत्र षष्ठ्या बोध्यते । अव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूपकत्वरूपस्य सम्बन्धस्योपस्थापकोऽत्र कश्चिदपूर्वविशेषोऽस्तीति तन्त्रदृष्ट्या न प्रतीयते । अयञ्च प्रकारो निबन्धकस्य स्वकपोलकल्पित एव । राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्येवात्र पूजापदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणाया निपातातिरिक्त-नामार्थद्वयस्य भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया अभेदान्वयार्थमावश्यकत्वमित्यपि न वक्तुं शक्यते घटज्ञानमित्यादाविवापेक्षणीयकर्मप्रत्ययार्थविषयत्व-घटित-पूजाविषयतानिरूपके लक्षणाया एवाभेदान्वयार्थं कर्तव्यताया अत्र तन्त्र-सिद्धत्वात्" इति ।

अत्रेदमुच्यते पूजाव्यवहितोत्तरदिने पूर्वाह्णे दशम्यां देवीं विसर्जयेदिति विधिना ; पूजाव्यवहितोत्तरदिनवृत्ति-पूर्वाह्णकालीन-दशमीवृत्ति-देवी-विसर्जनं कर्तव्यमिति निश्चयो जायते । तादृश-निश्चयस्य विषयता पूजादि-पदार्थेषु प्रत्येकं विभिन्ना वर्तते । पूजायां या विषयता सा न कर्मत्वरूपा, कथं घटज्ञानमित्यत्रेव पूजापदस्य...विषयतानिरूपके लक्षणा कर्तव्या ?

अतः पूजापदस्य पूजासम्बन्धिनि लक्षणाऽवश्यं कर्तव्या। षष्ठीसमासे पूर्वपदस्य लाक्षणिकत्वात् तद्बोधाय षष्ठीसमासेन इत्युक्तम्। सम्बन्धश्च आकाङ्क्षावशेन प्रतीयते। यस्मिन् पदार्थे यस्य यादृशः सम्बन्धो विद्यते, तात्पर्यविषयीभूतश्चेत् स सम्बन्धः प्रतीयते। सम्बन्धोपस्थापकः कश्चिदपूर्व-विशेषः कुत्रापि न विद्यते, कथं तन्त्रदृष्ट्या तत्प्रतीतिर्भविष्यति। विसर्जन-विषयक-कर्तव्यताप्रकारकनिश्चये, प्रागुक्तसम्बन्धेन पूजासत्त्वमस्त्येव। नहि विद्यमानस्यापि सम्बन्धस्य, प्रबन्धकस्य स्वकपोलकल्पितत्वं सम्भवति ? अतोऽत्रापि नास्ति दोषावकाशः।

चतुर्थदोषाभासश्च "तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनयोः स्थले, अव्यवहितोत्तरदिनवृत्तिविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन पूजाविशिष्टकर्तव्यता-प्रकारक-निश्चयस्य विषयतासम्बन्धेन विसर्जनेऽवृत्तित्वमित्ययुक्तमेव" इति।

अत्रेदमुच्यते नह्येकेन विधिना विविधविसर्जनानां व्यवस्था संभवति। उभयदिने पूर्वाह्णमुहूर्तव्याप्तदशमीलाभे पूजाव्यवहितोत्तरदिने विसर्जनस्यानेन बाधितत्वात्। तृतीयदिने नवमीपूजाविसर्जनस्थले, पूर्वाह्णदशम्यां देवीं विसर्जयेदिति सामान्यविधिविषयत्वमस्त्येव, कथमत्र दोषावसरः ? अतश्चतुर्थदिने पूजाप्राप्तिस्थले पञ्चमदिने विसर्जनं सङ्गतमेवेति।

किञ्च, यत्र चतुर्थदिने देवीविसर्जनं तत्र निषेधविधि-पूजाव्यवहितोत्तर-दिने विसर्जन-विधायक-विध्योर्द्वयोः परस्पर' बाधनिरपेक्षं प्रवृत्तिः। चतुर्थ-दिने नवमीपूजानन्तर' विसर्जने निषेधविधेः प्रवर्तकत्वे, पूजाविशिष्टविसर्जन-विधायकशास्त्रस्य बाधः स्यात्, तथा च एकत्र बाधसापेक्षप्रवर्तकत्वे सत्यन्यत्र बाधनिरपेक्षप्रवर्तकत्वाद् विधिवैरूप्यदोषापत्तिः। यस्मात् पूजानुरुद्धविसर्जनभिन्नविसर्जनस्थल एव निषेधविषयत्वमिति युक्तमुत्पश्यामि।

———

आश्रमधर्मः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः एम्. ए.]

उपवीतत्यागः सर्वथा न कर्तव्यस्तदाह कात्यायनो यथा—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ।। इति ।

भृगुश्चाह—

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
सकृच्चाधारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ॥ इति ।

विशेषमाह स एव यथा—

तैत्तिरीयाः कठाः काण्वास्तथा वाजसनेयिनः ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ।
कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनरर्हन्ति संस्क्रियाम् ।। इति ।

उपवीतं जीर्णं त्रुटितं वा चेत् स्यात् तदोपवीतान्तरग्रहणविधिमाह मनुर्यथा—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः ।। इति ।

भृगुश्चाह—

पाचितं त्रुटितं वापि ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।
नूतनं धारयेद् विप्रः स्नान-सङ्कल्पपूर्वकम् ।।
आचम्य प्रतिसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ।
यज्ञोपवीतमेकैकं प्रतिमन्त्रेण धारयेत् ॥ इति ।

मेखलामाह मनुर्यथा—

मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शनतान्तवी।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च॥ इति।

ज्या रज्जुः सा कदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचिद्वा तृणमयी। तत्र चर्ममयीव्यावृत्त्यर्थं मौर्वीति पदमिति मेधातिथिः। एषामभावेऽनुकल्पमाह स एव यथा—

मुञ्जालाभे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तक-वल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च॥ इति।

अत्रैकेन त्रिभिरित्यादि प्रवरभेदेन विज्ञेयम्। तथा चैकप्रवरस्यैको ग्रन्थिः त्रिप्रवरस्य त्रयः पञ्चप्रवरस्य पञ्चेति। मुञ्जेत्यादीनि तृणनामानि। आश्वलायनोऽन्यथाह यथा—

तेषां मेखला, मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्यावी वैश्यस्येति। अवीति अजसूत्रम्। तेन वैश्यस्य शनतन्तुमय्या सह अस्या विकल्पो बोध्यः। हिरण्यकेश्यप्येवम्। अभावे शङ्ख आह—"सर्वेषां वा मौञ्जी"ति।

अथ दण्डमाह मनुर्यथा—

ब्राह्मणो विल्व-पालाशौ क्षत्रियो वट-खादिरौ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः॥ इति।

अन्ये त्वन्यथापि विदधति। यथाश्वलायनः—

"तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्यौदुम्बरः क्षत्रियस्य वैल्वो वैश्वस्येति"। पारस्कर आह—"पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्येति"। व्यवस्था च देशाचारात् कुलाचाराद् वेदभेदेन वा द्रष्टव्या। एषामभावे गौतम आह—"यज्ञियो वा सर्वेषामिति"। यज्ञियो यज्ञार्हवृक्षोद्भवः। यज्ञियवृक्षमाह ब्रह्मपुराणे यथा—

शमी-पलाश-न्यग्रोध-प्लक्ष-वैकङ्कतोद्भवाः।
अश्वत्थोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा॥

शाल्वश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः । इति ।

शौनक आह—"एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां यज्ञियाः स्मृताः" इति । एतेषां मन्वादिविहितपलाशादीनामलाभे ब्राह्मणादीनां सर्वेषां यज्ञिया यज्ञीयवृक्षोद्भवा दण्डा इत्यर्थः ।

दण्डलक्षणमाह मनुर्यथा—

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ इति ।

अस्य परिमाणमाह स एव यथा—

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ इति ।

आश्वलायन-पारस्करावप्याहतुः—"केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति" । यत्तु वशिष्ठः—"घ्राणसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य केशसम्मितो वैश्यस्येत्याह तद्देशाचारतो बोध्यम् । एतेषां धारणस्य नित्यत्वमाह याज्ञवल्क्यो यथा—"दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारये"दिति । यमश्चाह—

दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीञ्च रसनां तथा ।
धारयेद् ब्रह्मचर्यञ्च भिक्षान्नाशी गुरौ वसेत् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतञ्च नित्यशः ।
कौपिनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ इति ।

(क्रमशः)

———

प्रशान्तरत्नाकरम्

(शिष्टांशः)

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्यः]

सुमतिः—वत्स, कुमतिर्मे वैरिणी, तया सुतरां समधिष्ठिते त्वयि स्वाधिकारं प्रकटयितुमशक्ता सुदुःखिता दृढं ते सन्निहिता नाभूवम्, इदानीं तया पापकारिण्या विमुक्तोऽसि, अत एवाद्य सुसन्निहितास्मि।

रत्ना—अयि मातः! यद्यद्य सकरुणा सुसन्निहितासि, तत् किमिति दावदग्धे चेतसि नैव शान्तिमनुभवामि?

सुमतिः—नूनमतः परमनुभविष्यसि।

रत्ना—मातः! कदा नु खलु शान्तिं लप्स्ये?

सुमतिः—वत्स, अलं नैराश्येन,

लप्स्यसे विमलां शान्तिं गुरुणा दीक्षितो यदा।
अन्विष्यतां गुरुः सोऽयं स ते शान्तिं प्रदास्यति॥

रत्ना—कुतः कदा वा स मया लब्धव्यः।

सुमतिः—वत्स, इतो नातिदूरे सरयूतटे महावीराधिष्ठितं शान्ति-निकेतनं नाम पुण्यकाननमस्ति।

रत्ना—आं, अस्ति, ज्ञायते।

सुमतिः—तत्रैव त्वया गुरुर्लब्धव्यः। तदलं कालात्ययेन,

असारां संसृतिं मत्वा सारे चित्तं निवेशय।
गुरौ ब्रह्मणि विश्वस्तः परमार्थेन युज्यसे॥

तदहमिदानीं गच्छामि, काले पुनर्मां द्रक्ष्यसि (अन्तर्हिता)।

रत्ना—अये, न सा दृश्यते, तत् क नु खलु सा दृश्यमानैव नष्टा? अपि नाम स्वप्न एष स्यात्. अथवा न चास्मि प्रसुप्तः, कुतो वा प्रबुद्धस्य स्वप्नः? तत् किन्नु खल्विदम्? अयि मातः!

विद्युत्प्रणाशं सहसा प्रनष्टा
कथं तमो गाढतमं करोषि ?
दृष्टिं गता नेत्रसुधां विकीर्य
भूयोऽपि मे तर्पय तप्तचित्तम् ॥

(नेपथ्ये)

सुमतिः—वत्स, अलमुत्कण्ठया, नायं स्वप्नः, प्रबुद्धोऽसि, तदतः परं यथादिष्टमनुष्ठीयताम्, काले पुनरहं प्राप्स्यामि ।

रत्ना—अये, स एवायं स्नेहामृतनिष्यन्दी स्वरः ! अयि मातर्नमस्ते, एषोऽहमकालहीनं तवाज्ञामनुवर्ते । गुरो ! क नु खलु वर्तसे ? अपि नाम तत्रैव त्वां लप्स्ये ? अथवा भूतार्थवादिन्यो देवता भवन्ति, तन्नूनमेव लप्स्ये । रत्नाकर, किमद्यापि विलम्बसे ? सत्वरो भव ।

एष शान्तिपथे मात्रा कारुण्येन नियोजितः ।
क्षणमात्रविलम्बेन नो कृत्यं नाशय स्वयम् ॥

(परिक्रामन्) गुरो ! क नु खलु वर्तसे, प्रसीद, देहि मे दर्शनम् ।

त्वयाहं दीक्षितो मूढः प्रयास्यामि शुभां गतिम् ।
संसारे तमसाकीर्णे त्वमेव मम सम्बलम् ॥ (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति सवीणावादं गायन् नारदः)

सङ्गीतम्

नारदः— परिहर जड विषयनिगडमधिकुरु गुरुपादं
स खलु दिशति मूढजगति हृदयतिमिरबाधम् ।
पञ्चानन-चतुरानन-कमलापतिदेवता
गुरुरिति हृदि कुरु निरवधि नय भयमवसादम् ॥

आदिष्टोऽस्मि तातेन चतुराननेन, यथा वत्स, नारद, गच्छ सत्वरं शान्तिनिकेतनं नाम पुण्यवनं, तत्र त्वया सुचिरं साहसिक्या तस्करवृत्त्या प्रचितदुष्कृतस्य रत्नाकरस्य निखिलमलप्रक्षालनक्षमेण श्रीराममन्त्रेण दीक्षा

निष्पाद्येति। तदिदमेव तच्छान्तिनिकेतनं, यावदत्र रत्नाकरमपेक्षमाणस्तिष्ठामि। अये, शान्तमिदं दैवतपदम्! तथाहि—

एते केशरिशावकैः सह मुदा क्रीडन्ति बाला मृगाः
सर्पाः केकिकुलैः पिबन्ति युगपद् वृक्षालवाले पयः।
सौम्याः पुष्पफलैर्विचित्ररचना वृक्षा लताश्चाभितः
पुण्येऽस्मिन् विशतो ममाद्य सुतरामानन्दभूमोदयः॥

तत् कदा नु खलु रत्नाकरं लब्ध्वा स्वनियोगसम्पादनेन निर्वृतः स्याम्? (दृष्ट्वा) अये, एष रत्नाकरः!

गुरुं विचिन्वन्नभितः समुत्सुकः
स्वकृत्यपङ्कानुशयेन तापितः।
क्लान्तोऽपि दूराध्वपरिश्रमादिभिः
समाग्रहादक्रमवद् विशत्यहो॥

तदस्य देवताप्रसादादचिरं स्वस्ति भूयात्।

(ततः प्रविशति परितो गुरुं विचिन्वन् रत्नाकरः)

रत्ना—गुरो, क्व नु वर्तसे? इदमेव देव्या कथितं पुण्यवनम्! तत् प्रसीद, देहि मे दर्शनम्, एष ज्वलितोऽस्मि, दग्धोऽस्मि, कातरोऽस्मि।

शिष्यस्य ते कुरु दयाघन दृष्टिपातं
मूर्त्या ममाभिमुखमेहि दयस्व दीने।
त्वद्दर्शनेन रहितस्य युगायते मे
नाथ क्षणोऽपि तदलं समयात्ययेन॥

नारदः—अहो, सुतरां व्याकुलो रत्नाकरः! तदुपसर्पामि। (उपसृत्य) वत्स, रत्नाकर! अलं वैक्लव्येन, एष प्राप्तस्ते गुरुः, एहि वत्स!

रत्ना—अये, एष मे गुरुः!

यस्य दर्शनमात्रेण प्रशान्तमिव मे मनः।
सुधापूरावगाहेन तापः क्वापि लयं गतः॥

भगवन्, एष ते दासः प्रणमति।

नारदः—वत्स, अचिरं तापशान्तिं लभस्व।

रत्ना—नूनमिदानीं लप्स्ये भगवत्प्रसादेन। तदाज्ञापयतु मां गुरुः।

नारदः—वत्स, रत्नाकर, इदमदूरे दृश्यते दैवतसरः, अत्र प्रविश्य स्नानपूतो भव। यावदहं गृहीतपूजोपकरणः सत्वरं तत्र मिलितो भवामि।

रत्ना—एवं यथाज्ञापयति गुरुः। (निष्क्रान्तः)

नारदः—स्नानाय प्रस्थितो रत्नाकरः। तद् यावदहमपि सत्वरं पूजोपकरणानि संगृह्य तत्रैव गच्छामि। अहो आश्चर्यम्! अहो दैवताभिनिवेशः!

कथं केन कदा देवा दयन्ते कस्य वा दृढम्।
विज्ञातुं नैव तच्छक्यं गहनो दैवतः क्रमः॥

भवतु तावत्, स्वकृत्यमिदानीमनुतिष्ठामि (निष्क्रान्तः)।

(तत प्रविशति सुमतिः)

सुमतिः—अहो प्रसन्नास्मि। अद्य रत्नाकरो मे दीक्षया शुद्धिं लप्स्यते। वत्स, रत्नाकर, न जानासि, कीदृशमानन्दमद्य प्राप्तास्मि। लभस्व वत्स, शान्तिं लभस्व। स्वयं शान्तिं लब्ध्वा ममापि शान्तिं निर्वर्तयस्व। अये, एष रत्नाकरः स्नानाय व्रजति। अहो सत्वरता! अहो गुरौ विश्वासः! तदस्य तावानाग्रह एव महते फललाभाय पर्याप्तो भविष्यति। अये एष सरस्तीरमुपगम्य श्रद्धया नमस्कृत्य स्नानाय जलं प्रविशति। (विस्मयं रूपयित्वा) अये कुतो नु खलु मेघमन्तरेणापि गगनात् सलिलपातः? (आकाशं दृष्ट्वा) आम्! एष पितामहः शून्यमधितिष्ठन् सलिलावतीर्णस्य रत्नाकरस्य शिरसि कमण्डलुतोयमभिवर्षति! अहो दैवतप्रसादः! तत् किमनेन लोकोत्तरं किमप्यनुष्ठेयमित्यभिप्रैति। अये एष भगवान् नारायणः, एष महेश्वरः, एते सिद्धा, एते चान्ये देवनिकायाः! तत् किन्तु खल्विदम्? (विचिन्त्य निर्णयं रूपयित्वा) आम् एवम्? एष रत्नाकरो दीक्षां गृहीत्वा मन्त्रजापसिद्धः काले वाल्मीकिर्भूत्वा रामायणनिर्माणेन जगदिदं दुःखपङ्कमग्नमुद्धरिष्यतीति। आम्! अत

एवायं महान् समारम्भः ! अये एष रत्नाकरः समाप्तनियमाभिषेकः सरस्तीरमारुह्य सोपकरणं सन्निधिगतं नारदमभिवन्दते। एष नारदः पूजां निर्वर्तयति, अहो रत्नाकरस्य भक्तिः ! एष एकनिष्ठः कृताञ्जलिस्तिष्ठति। एष नारदः प्रहृष्टाननो भक्तिप्रह्वस्य रत्नाकरस्य दीक्षामुपक्रमते। अहो रत्नाकरस्य औत्सुक्यम् ! (विषादं रूपयित्वा) हा धिक् ! प्रमादः ! हा धिक् प्रमादः !! एष जडजिह्वः कथमेतावद्भिरुपचारैः पवित्रतां नीतोऽपि न स्वेष्टमन्त्रं यथार्हमुच्चारयितुमीष्टे ? तदत्र का गतिः ? (हर्षं रूपयित्वा) अहो निपुणता नारदस्य ! एष किल मरशब्दममरशब्दञ्च द्वन्द्वसमासेन यथाक्रममेकीकृत्य सन्धिवशेनान्तराभूतं रामशब्दमभ्यासेन ग्राहयति। अये एष सफलः समारम्भो देवर्षेः ! अहो निर्वृतास्मि। अथेदानीं रत्नाकरस्यातिसन्निहिता क्रमेण सात्त्विकीं वृत्तिमस्य दृढीकरोमि (निष्क्रान्ता)।

(ततः प्रविशति नारदो रत्नाकरश्च)

नारदः—वत्स, रत्नाकर, साम्प्रतं सम्यग् गृहीतमन्त्रोऽसि। अथेदानीं कथय, चक्षुषी निमील्य मन्त्रं जपन् किं पश्यसीति।

रत्ना—(यथोक्तं कुर्वन्) गुरो, पश्यामि, अदृष्टपूर्वं किमपि पश्यामि।

नारदः—कथय, किं पश्यसि ?

रत्ना—दूर्वाश्यामतनुस्तनूकृतमहाध्वान्तः श्रिया दीप्तया
वामे शक्तिकया कयापि रुचिरः श्रीरत्नसिंहासने।
भक्तैरञ्जलिभिः सदा सुरनरैरभ्यर्चितो भूतये
स्निग्धेनाक्षियुगेन सिञ्चति सुधाधारां मुहुः शान्तये ॥

नारदः—वत्स, रत्नाकर ! एष एवाभीष्टदेवस्ते। एनं चेतसि ध्यायन्नभीष्टमन्त्रं सुचिरं जप्त्वा परमार्थं लप्स्यसे।

रत्ना—अहो सुतरामनुगृहीतोऽस्मि गुरुणा प्रसन्नेन।

नारदः—वत्स, अस्ति वक्तव्यशेषः।

रत्ना—आज्ञापयतु मां गुरुः।

नारदः—वत्स, अदूरे न्यग्रोधं पश्यसि ?

रत्ना—अथकिम्।

नारदः—अस्यैव मूले स्थिरमासनं कल्पय। यावन्न ते जपेन मन्त्र-सिद्धिस्तावन्नेदं परित्यक्तव्यम्।

रत्ना—भगवन, किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि, यद्याज्ञापयति गुरुः।

नारदः—पृच्छ वत्स।

रत्ना—एतत् पृच्छामि—अथ अस्ति मन्त्रसिद्धिमधिकृत्य वृक्षान्तराद् न्यग्रोधे कश्चिद् विशेषः ?

नारदः—आं ज्ञातम्! वत्स, न्यग्रोधशाखायां मृतं पितरं स्मरसि ? अहो संसारानुबन्धः! वत्स, मदीयवरप्रभावेण अतीतानुबन्धात् खेदं नाप्स्यसि। तद् यथादिष्टमनुष्ठीयताम्।

रत्ना—यथाज्ञापयति भगवान। (न्यग्रोधमूलमुपसर्पति)।

(ततः प्रविशति सुमतिः)

सुमतिः—देवर्षे, नमस्ते। वत्स, रत्नाकर।

नारदः—अये सुमतिः प्राप्ता!

रत्ना—अये, सैव मे जननी ? जननि, एष ते पुत्रो रत्नाकरः प्रणमति।

सुमतिः—वत्स, स्वाभीष्टलाभेन सुखी भूयाः।

रत्ना—अनुगृहीतोऽस्मि।

सुमतिः—वत्स, अपीदानीं सद्गुरुलाभेन शान्तिं गतोऽसि ?

रत्ना—अथ किम्। जननीप्रसादात् सद्गुरुं लब्ध्वा शान्तिमानस्मि। मातृप्रसादादेव प्रियमिदमनुभूयते।

सुमतिः—वत्स, रत्नाकर, चिरादतिप्रियोऽसि। तथापि त्वयि लब्धाधिकारां कुमतिमसहमाना दूरे स्थिता विषादमन्वभवम्। अद्य दिष्ट्या सुसन्निकृष्टा महान्तं हर्षमनुभवामि। तत् कथय वत्स, किन्ते भूयः प्रियमुपहरामि ?

रत्ना—अयि मातः।

त्वत्सम्पर्काद् गुरुरुपगतो विश्वदृश्वा दयावान्
मन्त्रः प्राप्तो हृदि समुदितो यत्प्रभावात् स्वदेवः ।
अन्तस्तापः प्रशममगमच्चित्तमेतत् प्रशान्तम्
किं वा देवी दिशतु यदितः काम्यमन्यन्ममास्ते ॥

तथापीदमस्तु

न्यग्रोधमूलेऽत्र कृतासनस्य
वातातपाद्यैरनभिद्रुतस्य ।
रत्नाकरस्यास्तु निजेष्टसिद्धिः
सर्वं जगन्नन्दतु काम्यलाभात् ॥

सुमति-नारदौ—एवमस्तु देवताप्रसादात् ।

समाप्तमिदं नाटकम्

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

September, 1939	१८६१-शकीये भाद्रे २२श-वर्षस्य ५म-संख्या	Vol. XXII, No. 5.

आयुर्वेदे धान्वन्तरीयं तन्त्रम्*

[निबन्धकः—कविराज-श्रीज्योतिषचन्द्र-सरस्वतीः]

स्वातन्त्र्यमभीप्सुभिः सुसभ्यैर्मानवैर्जगत्यस्मिन्, अन्ने वस्त्रे, चिकित्सिते च पारतन्त्र्यं सर्वथाऽपरिहार्यम्, इत्यत्र नास्ति केषाञ्चिद् विप्रतिपत्तिः। स्वजनैरपि शासितं राष्ट्रञ्चेत् तेषु परमुखापेक्षि स्यात्, तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यं प्रहसनायैव भवति। आर्याणां वर्षोऽयं बहुकृत्वः शकयवनहूणादिभिर्विजितोऽपि नास्य तादृक् स्वातन्त्र्यमपगतम्। आङ्गलशासनात् प्रागपि वर्षोऽयमन्नवस्त्रचिकित्सार्थं कदापि कस्यापि द्वाःस्थो नासीत्। अतएव नामतः पराधीनेऽपि देशेऽस्मिन् स्वातन्त्र्यमव्याहतमेवाभूत्। त्रिष्वेषु विषयेषु जगति विशेषत एव प्राधान्यमलभत। सार्द्धशतवर्षमाङ्गलशासनादस्य यादृशी परतन्त्रता, यादृशी वा परोपजीवितायाता तस्याः प्रतिरोधाय समीहामृते स्वतन्त्रकामिता कीदृशी भवेत्तद् देशहितैषिण एव जानन्ति। विचित्रमेतद् यदेषां पाश्चात्त्यशिक्षितानामस्मद्देशीयानां स्वराजकामिनां सत्यपि चिकित्सिते परतन्त्रे स्वातन्त्र्यकल्पना कीदृग् निरर्थिका स्यादित्यवबोद्धुं शक्तिरपि नास्तीति। आङ्गलशासनाद् वस्त्रेऽपि नः पारतन्त्र्यं,

* निखिलभारतीय-वैद्यमहासम्मेलने धान्वन्तर-विभाग-सभापतेरभिभाषणम्।

तादृशमेवायातं यदुद्दिश्य वङ्गीयकविना वङ्गभारत्या हृच्छोणितेनेव लिखितम्—

"आज यदि ए देश छाडे इङ्गराज, कलेर वसन विना किसे रवे लाज,
तवे कि लोक धरवे दिगम्बरेर साज वाकल टेना डोर कोपीन।"

यस्य च संस्कृतया गिराऽनुवाद एवं भवेत्—

त्यजेद् यदीङ्ग्राजनृपोऽद्य देशं यन्त्रीयवस्त्रेण विना क लज्जा।
दध्याज्जनस्तर्हि दिगम्बरत्वं कौपीनमात्रं परसम्बलं वा ?॥ इति

तादृशी वस्त्रपरतन्त्रता आचत्वारिंशद्वर्षेण कालेन येषामक्लान्तया समीहया येषाञ्च प्रततेनान्दोलनेन कथञ्चिन्निवारिताभूत्, तेषामद्यत्वेऽपि दृष्टिश्चिकित्सायाः स्वातन्त्र्यं प्रति नाकृष्टेति मज्जगतायाः पाश्चात्त्याभिमुख्या मनोवृत्तेरेव फलमिति मन्ये। जन्मगतमिममधिकारं लब्धुं परःशतैरुत्पीडनैरुत्पीडिता अपि ये खल्वङ्गुल्यग्रेणापि न वैदेशिकं वस्त्रं स्पृशन्ति स्म, त एव स्वल्पेनापि व्याधिनाक्रान्ता भारतीयं चिकित्सितं न विश्वसन्ति। किं ब्रूमस्ते सत्स्वप्यनेकेषु नानाविधेषु स्वास्थ्यप्रदेषु प्रदेशेष्वत्र स्वास्थ्यान्वेषणाय पारेसमुद्रं व्रजन्ति। उपेक्ष्य चायुर्वेदनिर्दिष्टं सुनिर्दिष्टं व्याधिनिर्वाचनमनिर्दिष्टं वैदेशिकनिर्वाचनमेवाद्रियन्ते व्याधिज्ञानाय। सत्स्वपि च निर्बाधेषु सुपरीक्षितेषु देशीयभैषज्येषु, स्वशरीरं वैदेशिकभैषज्यानां परीक्षास्थानमेव कुर्वन्तस्तृप्ता भवन्ति। नेयं नोऽतिशयोक्तिः याथार्थ्यमस्याः स्वल्पेन दृष्टान्तेन प्रदर्शयामः।

जानन्ति सर्वे एवंविधा बहवो व्याधयो वर्तन्ते, येषां निदानादिकं नाद्यत्वेऽपि पाश्च्यात्त्यैर्वैज्ञानिकप्रथया निर्णेतुं शक्यमिति। तेष्विन्फ्लुएञ्जाख्योऽन्यतमः। तस्य च निदानज्ञानाभावाच्चिकित्सितमपि न साम्प्रतमाविष्कृतम्। एवं परिस्थितौ देशस्यास्य स्वातन्त्र्यमार्गस्याग्रदूता अस्मद्देशगौरवाः केचन साध्येनापि तेन व्याधिनाक्रान्ताः सुचिरं व्याधिता अपि डाक्तारसहाया एव परान् क्लेशान् अनुभवन्तोऽपि न खल्वायुर्वेदज्ञानां निदेशं जिज्ञासन्ति। अस्मत्समक्षमेव केनचिद् देशहितैषिणोक्तम्—'अवैज्ञानिक-

देशीयचिकित्सया प्राणलाभाद् वैदेशिकवैज्ञानिकोपक्रमेण मरणमपि वरमिति। अपि चात्रैव नः स्वर्गतैः सम्राड्भिः पञ्चमजर्जमहोदयैः प्राणसंशयेन व्याधिनाक्रान्तैः मोहग्रस्तैरपि यत् प्रलपितं तदेवात्रोल्लिख्यते—

"I am not going abroad, England is good enough for me, I like my own country best, climate or no and I am staying in it." (A. B. P.)

एवमत्रैव देशे कश्चिल्लुलर्डमहोदयः तस्य स्वदेशीयचिकित्सया मरणं सम्भाव्यमिति विज्ञायापि तामेवाश्रित्य समवर्तिनो वशगोऽभवत्। आत्मीया अपि तस्य सत्यपि तथैव चिकित्सितफले न तच्चिकित्सितविरुद्धं किमप्यब्रुवन् नवा सम्भावितेऽप्यारोग्ये तद्वैदेशिकमुपक्रममादृतवन्तः। इत्येवं देशप्रीतिं दृष्ट्वापि न चेद्देशहितैषिणः संज्ञा भवेत्तर्हि किं वक्तव्यं वर्तते ?

न केवलमस्या दुर्गत्याः कारणत्वेन वैदेशिकी शिक्षैव निर्वचनीया भवति, अत्रत्यानां वैद्यानामपि अल्पाधिका विगीतिर्वर्तत एव। आ बहुतिथात् कालाद् देशेऽस्मिन् आयुर्वेदस्योन्नत्यै नानाविधाः परिषदः सृष्टाः, तासामेवोद्योगेन निखिलभारतीयानि प्रादेशिकानि वा कति कति महासम्मेलनान्याहूतानि। तेषु चानेके आयुर्वेदधुरन्धराः प्राच्यप्रतीच्यचिकित्सानिष्णाताः कति कत्यभिभाषणानि नानाभाषया पठितवन्तः, सर्वत्रैव तु प्रायः सर्व एवैकमत्या प्रतिपिपादयिषव आसन् यद्, आसीद् आयुर्वेदो हि जगति श्रेष्ठं विज्ञानम्, यानि चाद्यत्वे चिकित्साविज्ञानानीहोपलभ्यन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्य एव प्रत्नतमः, तेषां सर्वेषां मूलमेष एव ; इत्यायुर्वेदस्य प्रत्नतमामेव गौरवगाथां गायन्तस्ते कृतकृत्या अभवन्। सैषा भारती न तस्य कस्यैचिद् भूत्यै न वाहितायाभवत्। परन्त्वत्रैव केचिद् विद्वांसः प्रतिपिपादयिषन्ति यत्, नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि पुरायुर्वेदस्य श्रेष्ठत्वे प्रत्नतमत्वेऽपि। नानाविप्लवविध्वस्तोऽयं पुनः संस्कारमर्हति, नान्यथैतेन साम्प्रतमत्युन्नतविज्ञानोद्भासितेऽस्मिन् युगे किमपि कार्यं भवितुमर्हति। केचिदं-शास्त्रस्य विशेषतः शारीरशल्यशालाक्यानामनेके ग्रन्था विलुप्ता एवेति, त

एव पाश्चात्त्यविज्ञानादाहृत्य पूरणीया इति, इत्येवमप्राकृतादपप्रचारादेव तस्य गरीयोऽहितं सम्पद्यते। न केऽप्येवं प्रचारयामासुः उताहोऽसर्वज्ञा वयं तथा प्रचारयितुं भीतभीता एव यत्, सर्वाङ्गसम्पूर्णोऽयमायुर्वेदः, यत्सहाया ये केऽपि वेह यः कश्चन नवीननवीनतरयाऽभिधयाऽभिहितो व्याधिरागच्छतु वा, तं सर्वमेव निरामयीकर्तुं प्रभविष्यन्तीति। किमत्र कारणम्? आयुर्वेदसेविन इत्याभाषिता अपि वयं तस्य विज्ञानांशमायत्तीकर्तुमप्रभवः, पाश्चात्त्यचिकित्साया बाह्याडम्बरेण किञ्चिदभिभूताः संवृत्ताः। अङ्के संस्थितं नान्विष्य पाश्चात्त्योट्टङ्कित एव परामास्थां प्रदर्शयामः। तत एव केऽप्यस्मासु राजयक्ष्मणि मुक्ताप्रवालशङ्खशुक्तिभस्मबहुलेन भैषज्येन सहैव क्यालसियाम् (Calcium) इत्याख्यं चूर्णविशेषं प्रयोक्तुमभीप्सन्ति। शङ्के केषां वैषैव दृढा धारणा सञ्जाता यत्, कुइनीनमृते म्यालेरियाख्यं, विना छ्विुरियां वा कालाज्वराख्यं ज्वरं प्रशमयितुं न कान्याप्ययुर्वेदोक्तानि भैषज्यानि समर्थानि भवन्तीति। केऽपि वा तथैव बङ्गीयकविमनुकृत्य बङ्गीयगिरैवं गायन्तोऽकुण्ठा भवेयु :—

एलोप्याथि यदि याय भारत होते, बाँचावे के आर नवीन व्याधितें,
म्यालेरिया कालाज्वरेर भूमिते, मरवे लोक नित्य विना कुइनीन। इति

भावार्थोऽस्य—चेदेलोप्याथिर्भारतात्तु गच्छेत् तर्ह्यस्यां म्यालेरिया कालाज्वरयोर्लीलाभूमौ को नु खलु जीवयेन्नवीनव्याधिभिराक्रान्तम्? कुइनीनाभावात् सदैव लोकक्षयो दुर्वारः स्यादिति।

वस्तुतस्तु तथा वयमायुर्वेदनिष्णाताः येनाद्यत्वे एलोप्याथेः सत्यभावे कायचिकित्सासाध्यानां व्याधीनां प्रतिषेधे कथञ्चित् समर्था अपि, शल्यशालाक्यसाध्यानां प्रतिकारे सर्वथैवासमर्था भवेम, इत्यनेके प्रतीकाराभावान् म्रियेरन् इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। अस्माकं शिक्षायास्त्रुटिरेवात्रापराध्यति, न खल्वायुर्वेदः। तत्र हि पूर्णत्वेन शल्यशालाक्यसद्भावोऽस्माभिः पूर्वपूर्वतरैरभिभाषणैः सम्यक् प्रतिपादितः। नूनं तच्चानेकेषां नयनपथवर्त्यभवत्। पुनरद्य तदेव प्रतिपादयितुमभ्यर्थनासमितेः सभा-

पतिनानुरुद्धाः स्मः। माननीयाः सुहृदः, नानामधुराभिभाषणेन परितृप्तानां भवतां कट्वीयं मदीया वाणी तृप्तये भवेन्न वेति न जाने। परिवेषकैर्हि स्वकर्मानन्तरमवसरो लभ्येत, कट्वातिशय्य उपभोक्तॄणामेव क्लेशः स्यात्। नाहं भवतां क्लेशायैव बुभूषामि। भवतान्तु अतिमधुरोपसेवया कफाधिक्याज्जाड्यमुद्दिश्य कटुतीक्ष्णादीनां युक्तायामपि व्यवस्थायां, कट्वाधिक्यञ्चेदनुभूयेत, तर्हि भवतामेवान्यतमोऽहमिति मत्वा, मधुरेण स्नेहमधुना कट्वाधिक्यमल्पयितुमर्हन्ति भवन्तः।

स्वदेशजभेषजवाणिज्यरक्षायै प्रयतमानैराङ्गलराष्ट्रपतिभिः कोयाक (Quack) इत्यभिधयाऽभिहिता वयं न तथा विक्षुब्धा भवेम, यथा तत्प्रतापतापितैरस्मद्देशीयैरपि राष्ट्रपरिचालकैः। ततोऽपि परं दुःखाकरं नो यत् कथितायुर्वेदसेविभिरस्मासु कैश्चिद् विद्वद्भिः स्वकीयामसर्वज्ञतां प्रच्छादयितुकामैः प्रतिपाद्यते "असंस्कृतो ह्यायुर्वेदः न खल्वद्यत्वे सर्वव्याधिनिराकरणायालमि"ति। सा चेद् भारत्यस्माभिरुपेक्ष्येत, तर्हि मौनं सम्मतिलक्षणमित्यवबुध्यते लोकैरिति तदपयुक्तिजालं खण्डयितुमेव नः प्रयासः समर्थयितव्यो न वेति इमे पारिषदा एव प्रमाणम्। प्रतीच्यपण्डितपुङ्गवैः डाः होर्णले-प्रभृतिभिर्दुरालोचितस्यायुर्वेदस्य न तथाहितं संवृत्तं सञ्जायते वा, यथाऽस्मद्देशीयैः पाश्चात्त्यतन्त्रनिष्णातैरायुर्वेदसेव्यनुहारिभिर्विद्वद्भिः। इत एव विरुद्धवादिनां पण्डितानां मतमुपन्यस्य तदयौक्तिकतां प्रतिपादयितुं यतामहे। ज्ञानवतीयं परिषदावयोस्तर्कमुपधार्य प्रमाणमप्रमाणं वेति निर्णेष्यति।

एष एव विरुद्धवादिनां संस्कारकामिणामादिमस्तर्को यदहिंसामन्त्रोपासकानां बौद्धराष्ट्रपतीनामादेशादस्मद्देशे शवव्यच्छेदो निवारित इति शारीरतन्त्रस्य तन्मूलकत्वात् प्रत्यक्षपरोक्षाभावाच्च क्रमादवनतेः काष्ठां गतं तन्त्रं कल्पनाबाहुल्येन विसंष्ठुलं सञ्जातम्। ततश्च शारीरतन्त्रमूलका मौलिका ग्रन्था अपि (ये खलु तेषां मते बहव आसन्) नानाविप्लवाद् विध्वस्ता साकल्येन नष्टा एव। तत एवाज्ञानतमसाच्छन्नेऽस्मिन् वर्षे ये ग्रं

संस्कर्तारः संहितानामाविरभवन्, तेऽपि "स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयती"ति न्यायात् तथैव शारीरतन्त्रं प्रतिसंस्कृतवन्तो यथा नानाभ्रमप्रमाद-जुष्टेन प्रत्यक्षविरोधिना च तेन तन्त्रेण न किमपि कार्यं संसाध्यते। एवं परिस्थितौ 'शारीरे सुश्रुतः श्रेष्ठः' इत्याभाणकं प्राचां 'शारीरे सुश्रुतो नष्टः' इत्येवं परिवर्तयितुं युज्यते, साम्प्रतिकसुश्रुतदर्शनात्। अतो वर्त्तमानग्रन्थाद् दुष्टं शारीरं संछिद्य नवीनं प्रत्यक्षसिद्धं पाश्चात्त्यशारीरादितन्त्रं योजयितुं युज्यत इति।

नायं तर्को विचारसह इति क्रमशो दर्शयामः। ते खलु विरुद्धवादिभि-स्तेषां तर्कस्यास्य बौद्धयुगे राजशासनरूपस्य किमपि प्रमाणं नोदाहृतम्। मन्ये तेषां गुरुस्थानीयाः पाश्चात्त्यविद्वांस एवात्र निर्णये हेतवः सञ्जाताः। वयन्त्वस्य तर्कस्य यच्च प्रतिकूलं प्रमाणं यां वा युक्तिं प्रदर्शयामस्तेन सर्वएव सहृदयास्तस्य तर्कस्यासारतामुपलप्स्यन्ते। सपादवर्षशतद्वयपुरातनी कापि लिपिरस्मत्सन्निधौ वर्तते। तत्रैवं सन्देशो लिखितः—"अन्यच्च श्रीमद् गुणाकरराय-कविराजस्य चिरदर्शनविरहेण समुत्कण्ठचित्तानामेतावद्दूर-पर्यन्तं प्रस्थापनेनोत्कण्ठामस्माकं शमयितुमर्हसि—यदि च कार्यविशेष-वशादागमनाभावः सम्भाव्यते तस्य तर्हि भ्रातुः श्रीयुतानन्तरामरायकवि-राजस्य प्रस्थापनमवश्यं विधेयम्। रक्तस्य (वि)पत्तिजनितदोषविशेषनिरा-करणाय रक्तमोक्षणस्य प्रतिवत्सरकर्तव्यत्वेनावश्यकत्वमिति।" पत्रादस्मात् शल्यतन्त्रोक्तशोणितमोक्षणाय गुणाकरराय-कविराज आहूतः, तदागमना-सम्भवे तस्य भ्राता अनन्तरामरायो वा, इत्युपलभ्यते। पत्रमिदं दिनाजपुर-महाराजेन शुकदेवघोषेण नाटोरमहाराजं रामजीवनरायं प्रति लिखितम्। तयोश्च कालः अष्टादशशतकस्यादिमो भागः। अतस्तदापि आयुर्वेदज्ञ एव शल्यतन्त्रानुसारतश्चिकित्सतिस्मेति नाप्रमाणं वचः। प्राच्नतात्त्वि-कैर्हि तात्कालिकी लिपिः शिलालिपिवत् प्रथमं प्रमाणमिति शस्यते। नेदं प्रमाणमुपेक्ष्यम्।

पुनश्च बौद्धशासनादारभ्य चातुर्वर्ण्यशासनं यावनिकशासनं वा यावत्

ये ये राष्ट्रपतय आसन्, न ते सर्वेऽपि पूर्णत्वेनाहिंसाव्रतमनुसरन्ति स्म। तदा खलु बौद्धशासितेऽस्मिन् वर्षे परस्ताद् वा विग्रहादिकं नासीदितीतिहास-विरुद्धं वचः। अतस्तेषु विग्रहादिषु शल्यतान्त्रिकाणामवसरो नासीदित्यप्य-श्रद्धेयम्। तत्रापि बौद्धप्रधाने काले बौद्धस्य वृद्धवाग्भटस्याविर्भावो-ऽभूत्। तस्य च ग्रन्थे चरकसुश्रुतातिरिक्तानां शल्यशालाक्योक्तानां व्याधीनां युक्त उपक्रम उपलभ्यते। विनापि नवीनया गवेषणया तेषां निदानज्ञानमुपक्रमबोधश्च न भवितुमर्हति इति न तदा शल्यशालाक्यानां चर्चाभाव आसीदिति सर्व एवानुमातुं शक्नुवन्ति। अहिंसामन्त्रोपासकैरपि राष्ट्रनायकैर्व्याधितस्य व्याधेरुपशमाय तदङ्गे शस्त्रपातो हिंसापर्याये निक्षिप्त इति कल्पना कष्टैव। हिंसामूलकत्वेन शल्यतन्त्रालोचनं निषिद्धं न तु कायचिकित्सितमिति चेत्तदपि न युक्तियुक्तम्। बौद्धेनैव वृद्धवाग्-भटेन न केवलं व्याधितस्य प्राणरक्षार्थमपि तु श्रीमतामुपभोगाय वाजी-करणतन्त्रे बहुबहुतरा जीवहिंसा विहिता। तद् यथा—

"आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिताः।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम्।" (उत्तर० ५० अं)

इति। न खलु मृतकखण्डनं व्याधितानां जीवितशरीरे वा शस्त्रोपचारः जीव-हिंसासंज्ञां लब्धुमलं भवति। आर्द्राणि मत्स्यमांसानि तु जीवहननादृते न कदाचित् सम्भवन्ति। साम्प्रतिकबौद्धा इव तदात्वेऽपि स्वयंमृतस्य प्राणिनो मांसमादेयमेवासीद् बौद्धैरिति चेत् केचिद्ब्रूयुस्तर्हि तेषां पुरतोऽयं वाग्भट-श्लोक उपस्थाप्यते—

"अतिमेध्यं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषौदकैः।
स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरभृतं कृशम्।
सद्योहतं वयःस्थञ्च शुद्धं सुरभि शस्यते॥" (सूत्र० ७ अ०)

इति। अतस्तदात्वेऽपि जीवहिंसोच्छित्तिप्रसङ्गो युक्तिं नावहति। तथा सति प्रागेव कायचिकित्सायामुल्लिखितानां जीवहिंसामूलकानां भेषजानामेव सत्तालोपोऽभविष्यत्।

अपिच बौद्धशासकानामुन्नतेर्युग एवाद्वितीयशल्यतान्त्रिकस्य महर्षिकल्पस्य जीवकस्याविर्भावो विदित एव प्राज्ञतात्त्विकैरिति तत एव कालात् शल्यतन्त्रस्यावनतिः प्रवृत्तेति मतवादं सर्वथा न्यक्करोति।

एवं परिस्थितौ आङ्गलशासनसमय एव राजशक्तिपुष्टविदेशीयचिकित्साविज्ञानेन प्रतियोगितया एव देशीयचिकित्साविज्ञानस्य चर्चाभाव एव सम्भाव्यते। वैदेशिकी हि राजशक्तिः स्वदेशीयविज्ञानपक्षपातित्वेन तस्यैव प्रचारार्थं शिक्षायतनघटनेन शुल्कैर्विना भेषजपथ्यवासस्थानादिवितरणेन च जनतायाः श्रद्धामाकृष्य एतद्देशीयविज्ञानस्य प्रचारे नानाबाधाश्चोत्पाद्य सुशिक्षितानामपि वैद्यानां शल्यादितन्त्रालोचना क्लेशायैव सम्पादितवती। येनैव च दौर्भाग्येण चीनांशुकादिसुसूक्ष्मवस्त्रोत्पादकानाम् आदिमभूमौ मानवा लज्जानिवारणाय पारेसमुद्रं देशमपेक्षन्ते, तदेव दौर्भाग्यं परःसहस्राद् वर्षात् सुपरीक्षिते अष्टाङ्गसम्पूर्णे आयुर्वेदे सत्यपि एतद्देशीयानां मानवानां शरीराणि पाश्चात्त्यानामपरीक्षितभेषजानां परीक्षास्थानानि कृत्वा चिकित्साव्यपदेशेन बहुशो निरङ्कुशहत्यायामप्योमिति वाचयत्यस्मान्। अस्मासु यैः खलु आयुर्वेदशल्यशालाक्ययोः कतिचित् पत्राण्यपि नोद्घाटितानि, यैर्वा ते कार्यक्षमे कर्तुं न समीहितम्, त एव चेदेवं ब्रूयुः 'किं वर्तते आयुर्वेदशल्य-शालाक्ययोर्यत् तदालोचनाय श्रमान् कुर्म' इति, तेषां तदेव वचनं स्वकीयां मूर्खतामेव प्रकाशयति यदुक्तं केनचिदुद्भटकविना—

"विमलधियाऽधिगम्ये शास्त्रे खिद्यति जडो न मौर्ख्ये स्वे।
निन्दति कञ्चुककारं प्रायः शुष्कस्तनी नारी॥" इति।

(क्रमशः)

भारतभा

[निबन्धकः—श्रीजगन्नाथ-रथशर्मा]

स्फुरति यस्य गुरोर्नितरां वचो हृतधियामपि हृन्मुकुरे मले।
गहनगी रससागरखेलनाहितमनोऽब्जमरं प्रणमामि तम् ॥१॥
लिख पटे हृदि लेखनि ! निर्मले प्रविश शास्त्रसुधालसदन्तरे।
जयतु भारतभा-रतिचन्द्रिका किरतु गीतिसुधां जनमानसे ॥२॥
जगति कस्य दशा न समा कदा भजति सूर इहाभ्युदयास्तताम्।
भवति कालवशान्मनुजेश्वरोऽप्यटन-कर्म-रतो विरतः सुखात् ॥३॥
नियतिनीतिरियं ननु दुर्ग्रहा हरति धीरधियामपि मानसम्।
हसति योऽद्य परं सुखविह्वलो विलपति श्व इहार्तिपथातिथिः ॥४॥
भरतनीतिपथातिथयो वयं परमसाहसिनः सहसा हसाः।
जगति सर्वमुपेक्ष्य नरोत्तरैरमरतां करणैर्नितरां गताः ॥५॥
जगति कीर्तिततिर्विमलारसा जनमनोऽहरतेति कथा वृथा।
अनुभवन्नपि तां वचसाऽधुना क इह हाऽन्यथयेद् गतदृग् न चेत् ॥६॥
वसति सौख्य-सुधोदधिलीनधीस्त्यजति यत्र मुदा त्रिदशालयम्।
क इह वाञ्छति मोक्षभुवं जड इतरवर्गसुखे विगतस्पृहः ॥७॥
जडवरा अचला अपि यत्र शं नियतमेत्य गता निजनामताम्।
अभिलषन्ति रिपोः शुभसन्तति क इह नेच्छति वा स्वसुखं सुधीः ॥८॥
कुरटनां चपलेति विलापितुं कृतधियेह चला सुखितापि सा।
स्थितिमतीतरसंगसुखाशयाऽत्यजदमुं प्रकृतिर्ननु दुर्जया ॥९॥
निखिलतत्त्वधियः सुधियः सदा गहनशास्त्र-सृजः परचित्तगाः।
अपि गताः शमनातिथितां नु तद्रचितशास्त्रवपुस्त्विह राजते ॥१०॥
कविचयस्य यशः-प्रतिमाऽधुना सुवचनं मुकुरं विमलं दृढम्।
सततमेत्य पुनर्विरहेऽप्यहो न लभते निजनाशदशालवम् ॥११॥

नटति यस्य कलाकलनाऽधुना परिमितिर्गगनस्य यथाऽमिता ।
कलयतां मनसो गमनार्गलां भवति तत्र शिरश्चलनं परम् ॥१२॥
जगति यस्य सदा चरणादरो जनगणो नितरां निजशिष्यताम् ।
अलभतात्र न चित्रमिहापरव्यवहृतावधुना ननु चित्रता ॥१३॥
चरितचित्रण-चित्रकरो मुदा भुजगराड् यदि वै कथकायते ।
तदपि भारतवारिधिपारतां कथमपि प्रथितुं प्रतिभूर्भवेत् ॥१४॥
अहह कालवशादधुना परा जननभूमिरियं भजतेऽस्ततताम् ।
भवति योऽभ्युदयाहतगौरवो रविरिवास्तगतिं लभते पुनः ॥१५॥
सुखपरस्य विभोर्विभुतेदृशी पदभिया हरति स्वजनोन्नतिम् ।
त्रिभुवने यततेऽपरतृप्तये विजहदात्मसुखं कुशलो जनः ॥१६॥
कुरु सखे ! स्वदृशां हृदयंगमामनुसराभ्युदये शुभसन्ततिम् ।
भव सदा निजसाररसाग्रही भज सदाऽमलदीप इव स्थितिम् ॥१७॥

आश्रमधर्मः

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः एम., ए.]

अथ ब्रह्मचारिधर्माः । उपनयनानन्तरं ब्रह्मचारी गुरुसन्निधावेव वसेत् । तथाच विष्णुः—"अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवास इति" । अत्र प्रागुरुकृत्यमाह मनुर्यथा—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥ इति ।

शौचप्रयोजनमाह दक्षो यथा—

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ इति ।

एवञ्च—

शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥
आशौचाद्धि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्।
उभाभ्यां च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ॥ इति।

शौचस्वरूपमाह स एव यथा—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा।
उभयोः करयोः सप्त एतच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥ इति।

ततश्च—

दातव्यमुदकं तावन्मृदभावो यथा भवेत्।
मृदा जलेन शुद्धिः स्यान्न क्लेशो नैव च व्ययः ॥ इति।

एतच्च पुरीषोत्सर्गानन्तरं शुद्धिविधानम्। एवञ्च दन्तधावनस्नानादीनामपि शुद्धिहेतुत्वं ज्ञेयम्।

आचारो गुर्वादीनां प्रत्युपस्थानासनदानाभिवादनादिभिरिति मेधातिथिः। प्रत्युपस्थानस्वरूपमाह मनुरेव यथा—

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ इति।

अभिवादनस्वरूपमाह मेधातिथिर्यथा "येन शब्देन परः सम्बोध्यते आशिषं प्रतिप्रयोज्यते कुशलप्रश्नं वा कार्यते सोऽभिवाद इति"।

तत्प्रकारमाह मनुर्यथा—

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।। इति ।

अस्यायमर्थः वयोज्येष्ठमभिवादयन् जनोऽहममुकदेवशर्मनामास्मीति ब्रूयात् । यदि केचित् संस्कृतानभिज्ञतयाऽभिवादनार्थं न जानन्ति तान तथा स्त्रियश्चाभिवादयेऽहमिति ब्रूयात् । तदर्थं मातृभाषया वाऽनूद्य तानभिवादयेत् । स्वनामोच्चारणानन्तरं भोःशब्दश्चोच्चारयेत् । ततश्चाभिवादनेऽभिवादयेऽमुकदेवशर्माहमस्मि भो इति वाक्यं भवति । भोःशब्दोच्चारणेन सम्बोधनस्य फलमाह नाम्नां स्वरूपभाव इत्यादिना ।

अभिवादनानन्तरं प्रत्यभिवादनमप्यभिवाद्येन कार्यमित्येतदाह मनुर्यथा—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ।। इति ।

अत्रेदं तात्पर्यम् अभिवादनानन्तरमभिवाद्य आयुष्मान् भव सौम्य अमुकदेवशर्मन्निति वाक्येन प्रत्यभिवादनं कुर्यात् । अत्राभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिस्वरः स प्लुतः कार्य इति । प्रत्यभिवादनज्ञानहीनस्याभिवादनं न कार्यमित्येतदाह मनुर्यथा—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ इति ।

ब्राह्मणेन क्षत्रियादयो नाभिवाद्यास्तत्करणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । तथाच शातातपः ।

क्षत्रवैश्यावभिवाद्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणानां दशाष्टौ वा अभिवाद्य विशुध्यति ।। इति ।
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति ॥

इति । अभिवादनापवादमाह विष्णुर्यथा —

सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहे तथा ।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत् ।। इति ।

एतेषु ब्राह्मणानुद्दिश्य नमःशब्दोच्चारणं कुर्यात् पादस्पर्शपूर्वकं प्रत्येकशो वा न नमस्कुर्यादिति तात्पर्यम्। अभिवादननिषेधमाह स एव यथा—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम्।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥

इति। अहोरात्रोपवासेनेत्यर्थः। वयसा कनीयसामपि केषाञ्चिदभिवादनं न कर्तव्यं परन्तु यथाशास्त्रमभिभाषणं विधेयमित्येतदाह मनुर्यथा—

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरान् ऋत्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ इति।

असाविति स्वनामनिर्देशः। ब्रूयादभिभाषेत न त्वभिवादयेदिति कुल्लुक-भट्टः।

बोधायन आह "ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणमि"ति। गौतमोऽप्याह—ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्या इति।

अथ पादोपसंग्रहणप्रकारमाह मनुर्यथा—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ इति।

पादस्पर्शनञ्चोत्तानहस्तेन कार्यं यदाह पैठिनसिः—

"उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेद्" इति। पादाविति स्पृष्ट्वेत्यध्याहारः। के नाम गुरव इति चेत् तत्राह देवलो यथा—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महामतिः।
मातुलश्च गुरुस्त्राता मातामह-पितामहौ।
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः।
पितामही स्वसा ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ॥ इति।

धात्रीति सवर्णा ज्ञेया। उपाध्यायपदञ्चात्राध्यापकपरम्। तेनाचार्योऽपि ज्ञेयः। अनयोर्भेदमाह मनुर्यथा—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते॥
एकदेशन्तु यो वेदं वेदाङ्गान्यथवा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यत॥ इति।

वर्णज्येष्ठ इत्यनेन ब्राह्मणः क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां, क्षत्रियो वैश्य-शूद्रयोः वैश्यः शूद्रस्य चेति बोद्धव्यम्। अभिवादनस्यौपलक्षणिकत्वाद् यदि मातुलादयो यवीयसः स्युस्तदा तेषां पादोपसंग्रहणमपि न कार्यम् अभिभाषणवच्चैषां करशिरःसंयोगादिरूपो नमस्कारः कार्यः।

मनुस्तु स्त्रीणां विशेषमाह यथा—

मातुष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा।
संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया॥
भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्यपि।
मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी॥ इत्यादि।

अभिवादननिषेधमाह लघुहारीतो यथा—

जपयज्ञजलस्थश्च समित्-पुष्प-कुशानलान्।
उदकुम्भञ्च भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्॥
कुश-पुष्प-समिद्-वारि-मृदन्नकृतपाणिकः।
जपहोमौ च कुर्वाणो नाभिवाद्यः कथञ्चनेति॥

आपस्तम्बश्चाह

समित्-पुष्प-कुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षत-पाणिकः।
जपं होमञ्च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः॥ इति।

भ्रातृजायादयः कनिष्ठा अपि नमस्कार्याः। यथाह नारदः—

मातुः पितुः कनीयांसं न नमस्येद् वयोऽधिकः।
नमस्येत् तु गुरोर्भार्यां भ्रातृजायां विमातरम् ॥ इति।

यत्तु "गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोरित्या"दिना मनुना नमस्कारो निषिद्धस्तद् युवत्या गुरुपत्न्याः पादोपसंग्रह एव निषिध्यते। तस्या अपि दूरतो नमस्कारे न दोषः।

अग्निकार्यमिति सायं प्रातरग्नौ समिद्धोमाद्यनुष्ठानम्। ब्रह्मचारिणैतद् नित्यमनुष्ठेयम्। यथाह मनुः

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम्।
आ समावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ इति।

अग्नीन्धनमग्निकार्यम्। याज्ञवल्क्य आह "अग्निकार्यं ततः कुर्यात् सन्ध्ययोरुभयोरपी"ति तत इति उपनयनानन्तरमित्यर्थः। केचित्तु सायमेवाग्निकार्यमिच्छन्ति तत् शाखान्तरविषयमिति प्रतीमः। तत्र समिदाहरणप्रकारमाह मनुर्यथा

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद् विहायसि।
सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ इति।

वैजवापोऽप्याह यथा "पुरोऽस्तमयात् प्रातः प्रागुदिचीं दिशं गत्वा अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेदार्द्रामन्नाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकाम उभयामुभयकाम" इति।

अहिंसन् स्वप्रयोजनाधिकमच्छिन्दन्। पुरोऽस्तमयादित्यनेनास्तमिते सूर्ये समिदाहरणं निषिध्यते। तथा चापस्तम्बः "नास्तमिते समिदाहरणायोपगच्छे"दिति।

समिन्नियममाह स्मृत्यर्थसारे। यथा—

पलाश-खदिराश्वत्थशम्युदुम्बरजा समित्।
अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः।
सत्वचः समिधः कार्या ऋजुश्लक्ष्णाः समास्तथा।
शस्ता दशाङ्गुलास्तास्तु द्वादशाङ्गुलिकास्तु वा ॥

आर्द्राः पक्काः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्तुलाः ।
अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोषविवर्जिताः ।
ईदृशा होमयेत् प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियमिति ।

अपरे विदुरित्यनेनापामार्गार्कादीनां समित्त्वं केषाञ्चिन्मत इत्यायातम् । तथाचाह वायुपुराणे—

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदलाभेऽर्कवेतसौ ॥ इति ।

उक्तालाभे यस्य कस्यचिद् यज्ञीयवृक्षस्य समिद् ग्राह्या। यज्ञीय-वृक्षास्तु शमीपलाशन्यग्रोधेत्यादिब्राह्मपुराणीयवचनोक्ता ज्ञेयाः ।

सर्वकर्मसाधारणं समिल्लक्षणमाह कात्यायनो यथा—

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतरा क्वचित् ।
न विमुक्ता त्वचश्चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकन्यूना तथा न स्याद् विशाखिका ।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा कृशा ।
दीर्घा स्थूला घुणैर्जुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ॥ इति ।

आसां प्रोक्षणमाहापस्तम्बो यथा "नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्या"दिति ।

अग्निपरिचर्यायां समिदाधानप्रयोजनमाह हारीतो यथा—

पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात् परिचरेद्धि तम् ॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्नावादध्यात् समिधो नहि ।
गृह्णीयात् तं तथा मृत्युरादध्यात् समिधस्ततः ॥ इति ।

सन्ध्योपासनमेव चेत्यनेन मनुना यदुपासनं विहितं तस्यार्थमाह मेधातिथिः, यथा—"सन्ध्यायामादित्यस्योपासनं तत्स्वरूपभावनं सन्ध्योपासनम्" इति । तन्नियममाह मनुर्यथा—

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ इति ।

आ अर्कदर्शनात् सूर्यदर्शनं यावत् । आ इत्यभिविधौ । संवर्त्तश्चाह

सन्ध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥ इति ।

तथा—

तिष्ठन् पूर्वां जपं कुर्याद् ब्रह्मचारी समाहितः ।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्यादतोऽत्रनः ॥ इति ।

तीव्रता त्वरावत्ता सा न विद्यते यस्य सोऽत्वरित इत्यर्थः । सन्ध्याया अकरणे दोषमाह मनुर्यथा—

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ इति ।

अथ भैक्षचर्याविधिः । तन्नियममाह मनुर्यथा—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमभिवाद्य च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ इति ।

ईप्सितमिति स्वस्ववर्णविहितम् । दण्डग्रहणादित्रयं भिक्षाङ्गतयात्र निर्दिष्टम् । तत्र याच्ञायां प्रार्थनाप्रयोगमाह मनुर्यथा—

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्चाह—

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ इति ।

गौतमोऽप्याह यथा "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्व्येणेति" ।

भिक्षास्थानमाह मनुर्यथा—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रसक्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याचरेद् भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येन "ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये" इत्यनेन ब्राह्मणगृह एव भिक्षाचरणमुक्तं तत्तु सति सम्भव इति बोध्यम्। तदसम्भवे त्वाह व्यासो यथा—

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव च ॥ इति ।

मनुश्चाह यथा—

सर्वं वा विचरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतां वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ इति ।

गौतमश्चाह "अभिशस्त-पतितवर्जमिति। आपत्काले तु शूद्रगृहादपि ब्रह्मचारिणा भिक्षा कर्तव्या। यदाह विष्णुः—

क्षत्र-वैश्य-गृहेष्वेव क्रियावर्त्तिषु साधुषु ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैक्षमापत्काल उपस्थिते ॥ इति ।

शूद्रगृहादामान्नमेव ग्राह्यं तदाहाङ्गिरा यथा—

आममेवाददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकम् ।
आमं पूर्यति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।
तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिराऽब्रवीत् ॥ इति ।

अस्यार्थः अवृत्तौ वृत्यन्तराभावे एकरात्रकमहोरात्रपर्याप्तं तेभ्यः शूद्रेभ्यो धर्म्यम्। पूर्वोक्तमामं प्रतीच्छतां गृह्णतां संस्कारो ब्रह्मचर्यं पूर्यति पूर्णं भवति। अन्यथा नश्यतीत्यर्थः। एतेन शूद्रेतरगृहात् पक्वमप्यन्नं ग्राह्यमित्यर्थ आयाति।

भिक्षानिषेधमाह मनुर्यथा—

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ इति ।
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमां सा चैनं नावमानयेत् ॥

इति मनुवचनस्य प्रथमभिक्षाविषयत्वादविरोधः।

अन्यत्र भिक्षाया अलाभे एतेषां गृहेष्वपि भिक्षा कार्या। तथाच गौतमः "आचार्य-ज्ञाति-गुरुगृहेषु स्वेष्वलाभेऽन्यत्र" इति। स्वेषु बन्धुष्वित्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरलाभे पूर्वं पूर्वं त्याज्यम्। अलाभे त्वन्यगेहानामित्यादि-मनूक्तैकवाक्यत्वात्। एकगृहे भिक्षाचरणं प्रतिषेधति मनुर्यथा—

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृतेति॥

नैकान्नादीति नैकस्यान्नं भुञ्जीत किन्त्वनेकगृहादाहृत्यान्नं भक्षयेत्। अथ वैकस्मिन् दिने आहृतमन्नं बहुदिनं न भक्षयेत् किन्तु प्रत्यहं भिक्षां चरेत्। तेन प्रचुरभिक्षाग्रहणस्यापि निषेध इत्यायाति। प्रचुरभिक्षाग्रहणे दोषमाह मनुरेव यथा—

आहारादधिकं वर्णी न क्वचिद् भैक्षमाहरेत्।
युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्॥
माधुकरीयमानीय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
स याति नरकं घोरं भोक्ता भुङ्क्ते च किल्विषम्।
तस्मान्नोपहरेद् भैक्षमतिरिक्तं कदाचनेति॥

कामत इत्युक्तेरकामतोऽधिकभिक्षाहरणेऽपि तद्व्ययव्यवस्थामाहापस्तम्बः "नोच्छिष्टं कुर्यादशक्तौ भूमौ निखनेदप्सु वा निक्षिपेदाचार्याय वा दद्या-दन्तर्दिने वा शूद्रा"येति। अशक्तौ भोजनाशक्तौ उच्छिष्टं न कुर्यात्। प्रथममेवोद्धृत्य पृथक् स्थापयेत्। न्नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यादित्यनेन मनुना तद्दानप्रतिषेधात्। अन्तर्दिने आचार्यदासायेति। विवक्षया सप्तमी।

भिक्षाचरणकालमाहापस्तम्बो यथा "सायं प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेदि"ति। अमत्रं पात्रम्। भिक्षाचर्यं विना भोजनप्रायश्चित्तमाह मनुर्यथा

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेदिति॥

ब्रह्मचारिभोजनकालमाह कार्ष्णाजिनिर्यथा—

मध्याह्ने गृहिणां भुक्तिर्वर्णिनामपराह्णके ।
सायाह्ने यतीनां प्रोक्ता प्रातस्तु ब्रह्मचारिणामिति ॥

ब्रह्मचारिणां प्रातर्भोजनविधानमपि अष्टवर्षीयब्रह्मचारिविषयकम् । तथा च सुमन्तुः—अश्नीयादष्टवर्षस्तु ब्रह्मचारी प्रगे सदा ।
तदूर्द्ध्वमा द्वादशाब्दादश्नीयात् सङ्गवे सदा ।
तदूर्द्ध्वं गृहिवद् भिक्षां भोजनञ्च समाचरेदिति ॥

गृहिवदिति मध्याह्ने । एषां कांस्यपात्रे भोजननिषेधमाह प्रचेता यथा—
ताम्बूलं व्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेदिति ।

गृहाश्रमिणां शिलादिभाजने भोजननिषधमाहात्रिर्यथा—
करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
वटार्काश्वत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेदिति ॥

अनेन गृहिणां प्रायश्चित्तविधानादन्येषां दोषाभाव इति गम्यते । व्रताध्ययनहीनानां भिक्षाचरणस्य निन्द्यत्वमाह वशिष्ठो यथा—
अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदो हि सः ॥इति ।

हस्तदत्ता तु भिक्षा न ग्राह्या इत्येतदाह मनुर्यथा—
हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
भोक्ताप्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छतीति ॥

भैक्षस्य विनियोगप्रकारमाह शङ्खो यथा—
याचयेद् याचितं चान्नं त्रिधा कृत्वैकभागकम् ।
अग्नौ व्याहृतिभिः स्थाप्य भागमेकं गुरोरपि ॥
एकं भुञ्जीत मतिमान् स्वाध्यायञ्च ततः पठेदिति ।

भोजनप्रकारमाह मनुर्यथा
समाहृत्य तु तद् भैक्षं यावदर्थं समाप्नुयात् ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैदमकुत्सयन् ।
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद् भुक्तमुभयन्तु हिनस्ति तदिति ।

अशनमन्नम् । याज्ञवल्क्यश्चाह यथा—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।
आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ इति ।

हारीतोऽप्याह—

"भैक्षमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्रातस्तदश्नन् ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोती"ति ।

भोजने ग्राससंख्यामाह मनुर्यथा

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडश ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥ इति । (क्रमशः)

कस्याहम् ?

[निबन्धकः—पि. वि. वरदराजशर्मा]

"दुःखानामेव केवलानामेकभूमिरहम् । आ पाणिपीडनादद्य यावन्नास्वादित आनन्दलेशोऽपि । परिणयानुपदमेव श्वशुरगेहमानीतया श्वशुरयोर्ननान्दुरन्यस्यापि प्रातिवेशिकवर्गस्य सोढानि सुदुःसहानि वचनशल्यानि । दुराराधाः श्वाशुरा जनाः प्रयत्नोपचरणेनानीतः सौमुख्यपदवीम् । कत्युपवासाः कति प्रजागरास्तनयस्यास्य लाभायानुभूताः । यावच्छेदमाभोजिता विप्राः । शश्वदश्वत्थाः प्रदक्षिणमावर्तिताः । कोऽसौ चत्वरविनायको यो नाम नाराधितो नारिकेलविशरणेन । यावद्दर्शमामन्त्रिता मान्त्रिकाः । अवगाढं प्रभूतोदकेषु पवित्रेषु नदनदीह्रदेषु । चिराराधितं दैवमन्वग्रहीत् प्रणयसर्वस्वस्यास्य कुलांकुरस्य वितरणेन । परं महत्तरेणेव वैरानुबन्धेन स्नेहसर्वस्वं तद् व्याधिशतैरापीडयद्देवावर्तत ।

को नामैकान्तमवगच्छत्वपत्यपोषणपरिश्रमम् । दुग्धदृष्टीनां दृष्टिपाते-नोल्बणवाचां वागशनिनाऽन्यैश्च बालग्रहैः पीडितमेनं कैः कैर्नोपायैर्नीरुज-मकार्षम् । कति नाम जरठा दैन्यालापैरावर्जिताः । सहस्रकृत्वो नीरा-जितोऽसौ हारिद्रेण पाथसा । कुमारभृत्याकुशलैः कतिवारं ससूत्कारं विभूति-प्रक्षेपेणोच्चाटिता डाकिन्यादयो बालग्रहाः । को नाम स्मरतु तत्सर्वम् । विस्मरणशीलो हि बालभाव इत्युपेक्षणीयमेव तत् ।

अपरमपि, उपनीतस्य पठितुं कलाशालां प्रापितस्यास्य कृते कियदनार्य-माचरितं मया पुत्रवात्सल्यात् । गलहस्तिता लज्जा । विमनायितो मानः । धूर्तोऽसावर्थकार्श्यमजानानो मासिकं व्ययमेकेनैव दिनेन व्ययीत । अदीर्घ-दर्शी विद्यार्थिभावः । को वा शमयेदेनम् । पितुर्भीतोऽसौ क्वापि चिर-मवस्थाय प्रसक्ताश्रुरुपह्वरे रुद्यात् । को वा तदात्वे कर्णं अकुरुत । न श्वशुरः । न वा श्वश्रूः, नापि नव्यैषा पिशाचिका यया ग्रस्तोसौ न वेद हस्त-पादम् । मयैव ननु कौटुम्बं धान्यजातं पारिणाह्यमन्यद्वाभरणं विक्रीयाधी-कृत्य वा कथं कथमपि पाठितः । अबलानाम् उपह्वरे साहसोपक्रमः कियन्त-मनेहसमनुवर्तेत । अचिरादुद्भेदे को नाम सहतामदभ्रमुपालम्भं वर्जयित्वा अकार्याचार्यां माम् । न केवलमुपालम्भाः सुलभास्तलप्रहाराः कपोलतलयोः । किं किं नासाह्यस्य कृते । किमसौ कस्यापि स्मरति ।

सर्वमेकपद एव विस्मृत्याचिरानीताया दुर्भगाया उपह्वरमन्त्रानेव वेदा-न्मन्यमानः प्रवर्तते । स्त्रीजितोऽसौ वनिताकञ्चुकच्छन्नो लज्जते भाषितु-मपि । नास्मान्मन्त्रयते । किं वृथालापेन । दुग्धदोहाया धेनोरिवैषा कथा अनपेक्षिताया जरठाया मातुः । मा नाम मह्यमसौ दाद्वेतनं गृहीत्वा, न मे प्रदर्शयत्यपि । निभृतमानीय तस्या मलिनवदनायाः पादोपकण्ठे उपदी-करोति । वत्से पश्य मे दुरवस्थाम् ।"

"अम्ब किमित्यचिरागतामज्ञातभावां च तामेव मे भ्रातृजायामधिकृत्या-वद्यं वदसि । किमनयोपालब्धया । अयमसावग्रजो मे वचनीयः । किमसौ न जानाति कियान् क्लेशस्त्वयानुभूतस्तस्य मनुष्यत्वापादन इति । कामं सा न

जानातु या काचित्। अत्रैव गेहे जनिमवाप्य सहैवास्माभिश्चिरं विहृत्य सोदरां मामप्यसौ न यथापुरमालपति। किमहं न जानामि तस्य प्रकृतिम्। पठन् पुनरसौ न विना मां भुञ्जीत। पूर्वोपविष्टः प्रतीक्षेत। गेह-कृत्येष्वपि किमस्ति किञ्चिदनुष्ठेयमिति स स्मेरं पृच्छन् उदकाहरणेन इन्धन-सङ्ग्रहेण, धान्याक-पेषणेनान्येन च हस्तं यच्छन् ईषत्करं पाक-मापादयेत्। सर्वमेतद्भवान्तरवृत्तमाभाति। मन्ये गृहीतोऽसौ तया वाग्जाले। उपधानमन्त्रैरुपांशुजप्यमानैरवशीकृतोऽसौ। यदि पुमान् दारेषु न प्रभवति किं ते गणयेयुस्तदनुबन्धिनम्। वृथाऽहमुत्कण्ठे, सोदरो मे राज्यधुरायां नियुक्त इति। नासौ मे सोदरः। न वा पित्रोर्युवयोः। जितो हि पणो जेतृवशो भवति। अयमपि तया जितस्तद्वशगस्तदीय एवेति त्यजा-स्मिन्नात्मीयत्वबुद्धिम्।"

"अयि ! ननान्दे, स्थाने कृतनामधेयासि, यन्न नन्दसि सोदरपत्न्या मे समृद्धिम्। सत्यमुच्यते "यस्यार्थास्तस्य मित्राणी"ति। यदद्यैव सोदरस्नेहं प्रदर्शयसि मे प्राणनाथे। क नु खलु गतासीः पत्यौ मे निरुद्योगे वर्तनार्थ-मितस्ततो भ्राम्यति। तदा नु तैस्तैर्वचनोपक्रमैरुपांशु कृत्वा भेदोपायं गेहात् प्रस्थापितवत्यसि मे दयितम्। अद्य पुनराज्ञाय मे जीवितसर्वस्वं लब्ध-स्पृहणीयजीविकं 'मे सोदरो मे सोदर' इति आत्मीयत्वमभिनीय विप्रलभसे। जानामि ते हृदयम्। यथा नामाभिहिते भर्तरि मे स्नेहानुबन्धश्शैथिल्य-मापद्येत तथा कृतकभाषणे निपुणासि। स्त्रियो हि नामाशिक्षितपटवः।

सहधर्मचारिणीनामसौ धर्मो यदनुकूलभाषणैरुपचरणैश्च पत्युराव-र्जनं नाम। नैतद्दूषणं परं भूषणं योषामणीनाम्। यदि मे जीवितेशो मयि स्निह्यति हृदयानुगुणं च मे प्रवर्तते आत्मौपम्येन तोष्टव्यमेव त्वया। पत्युः प्रीणनैकफलं हि स्त्रीणां जीवितं यौवनं च। बालभावे वृत्तं सहभुक्तं क्रीडितञ्चानुस्मृत्य हि त्वया कपटाश्रूणि पातितानि। सत्यं स्वाधीनरोदना रामाः। चिन्तय तावदितो भविष्यत्त्रिरात्रमितं ते ज्ञातेयम्। मम पुनर्नान्य-ज्जीवितम्।

साधारणेऽपत्यस्नेहे पुत्रवतीनाम् अस्तोकं मे तोकवात्सल्यं यदसावेक एव कुलतन्तुः। किन्नाम सन्ति मेऽन्ये तनया दुहितरो वा उपनेतव्याः परिणेया वा। भवत्यापि किं किं नाचरितमेकस्य तनयस्य कृते। भवत्या नन्वभ्यधायि "जितमपत्यस्नेहेन बहुकार्यं कारितवतं"ति। किं मया पारिणाह्य-विक्रयो भूषाविनिमयो वाऽकारि? यथा भवत्यावर्जितं दयितहृदयं तथैव मयापि मे जीवितेश आवर्ज्यत इति साधरणे अपत्यवात्सल्ये कोऽयमप्रतीकारोन्तस्तापः। भर्तुः प्रणयभाजनमहं न प्रतीपवर्तिनी कस्यापि। यच्च बालभावे बहुक्लेशसहनं तदग्रत्यग्रं किमपि कुलवधूनां गुरूपचरणव्यग्राणाम्। दुःखस्यानन्तरं सुखमित्युत्सर्गः। तन्नियच्छत जिह्वां, मा च दर्दर्शः परीवादवैखरीम्।"

इतीमां दुर्वादवैखरीमाकर्णयन प्रबुद्धोऽहं चिरं शयनतलमनुभवन्नवर्तिषि। शय्यागृहाग्रभित्तौ "टक् टगि"ति चरन् घटिकाहर आयस्या जिह्वया पञ्चकृत्वः प्रत्युपस्थितं प्रत्यूषं स्पष्टमाचष्ट। ईषदरुणा अरुणकिरणाः प्राचीमुखं पाटलेनेव भूषापरागेण पर्यमृजन्। कुलाय-विनिस्सृताः कुक्कुटा व्याधूय पक्षयुगलं मित्रदर्शनोत्कण्ठयेव प्राच्यां प्रधाव्योच्चैस्तरां कूजितैः स्वागतं व्याहार्षुः। प्रबुद्धोऽहमालस्यापनोदनार्थमुद्वर्त्य पूर्वकायं यावदुत्थातुमुदसहे तावदुत्पन्नो जृम्भारवः, अन्तरालपन्त्योऽमूकयन्। का नाम ताः विना जरतीं मे मातरं, स्वसारं, पाणिगृहीतीं च।

आसां वागायोधनहेतुरपि न त्वावेदनीयः। परेद्यवि उपनेष्यमाणस्यात्मजस्योपनयनमहोत्सवे किमसौ शिबिकामारोप्याग्रहारमभितो नेतव्यः, किंवा तदा अग्रहारोपहारः कोऽपि कर्तव्य इत्यस्मादभिन्न एव सः। 'व्यया-धिक्यसम्भावनया माता स्वसारो नान्वमन्येताम्। दाराः पुनर्ज्येष्ठस्यात्मजस्योपनयने समाहिताधिकश्रद्धा श्रद्धते। परमन्यतराश्रयणे अन्यतरस्येहितभङ्गः। को वात्र निस्तारः।

अभूच्च मे मनस्यन्यदेव। माता तावद्बहुक्लेशभाजनं तदीयं मां मन्यते। अन्या तु समानोदरजातत्वात्तदीयमवैति माम्। पत्नी पुनर्मया गृहीत-

पाणिर्मया ध्रियमाणा च तदीयं मामाकलयति। आत्मजोऽसावारुह्योत्सङ्गतलं कलं व्याहरति मे तात इति। स परमेक एवाजातशत्रुर्यः श्रूयते इतिहासोत्तमे। अन्ये तु सर्वे जातशत्रवः। तेष्वन्यतममात्मानं ब्रुवाणेन न मया लज्जितव्यम्। सन्ति चामित्रा निष्पत्राकरणैकतानाः, ये नाम मन्यन्ते तदीयं मां वध्यम्। द्वित्राणि पुनर्मित्राणि सुहृदं मामादरणीयं तदीयमवगच्छन्ति। यश्चासौ कुक्कुटः परिसरे विचरति सोऽपि मन्येत मृतं मां तस्य भक्ष्यम्। अग्निश्चेदभविष्यत्करचरणवान् अचिन्तयिष्यत्तदीयमोदनं माम्। सकलजननी भगवती पृथिवी मामात्मसात्कर्तुमात्मनीनं मन्यते। तत्त्वतः कस्य वाहम्? नाहं कस्यापि। शिष्टेष्टा हि षष्ठी न विशिष्टेष्टा। यतः सा पारतन्त्र्यगर्भा। स्वातन्त्र्यं हि सचेतनस्य प्रियतममश्रौष्म। किमहं तस्य। "तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति" इति वचनबलात्। ननु तत्राप्यस्त्येवैषा पारतन्त्र्यजननी दुष्टा षष्ठी। एवं कस्य तर्हि? न कस्यापि। तदेवाहम्।

ब्रूत सत्यं महाभागाः प्राधीताखिल-दर्शनाः।
तस्याहं किं तदेवाहमत्र शास्त्रार्थ-निश्चयम्॥

प्राच्यप्रतीच्यादर्शविमर्शः

[निबन्धकः—श्रीदिनेश-झा]

अयि निर्मलविज्ञानरस-परिषिक्तमनसः प्रगाढमेधसो गरीयांसो विद्वांसः, तथाऽनन्तप्रेमभाजोऽन्तेवासिनः समुपगताश्चापरे नरवराः।

के नाम न विदाङ्कुर्वन्ति विषयमिमं यच्चतुरशीतिलक्षसंख्यक-योनिजातैः प्राणिभिर्वितानितेऽपीह जगति सर्वोत्कृष्टतया सर्वविधपुरुषार्थसाधनाय चिराय मानव-योनिरेव सर्वविषयचुञ्चुना विरिञ्चिना प्रपञ्चिताऽस्तीति। अत एव तद्योनिजातेषु केचन धर्मनिरताः केचनार्थरताः केचित् कामगताः केऽपि मोक्षविरताः अपरे सद्वृत्तात् परिभ्रष्टाः प्राप्तासोढव्य-कष्टा विकरालकलिकालव्यालदृष्टा

नष्टचेष्टाः केवलमधःपातिविषयनिविष्टाः, अन्ये च गृहासक्ततया दृढाम्भक्तिम्मुक्तिं वा लेशतोऽप्यभावयन्तो दुरन्तामेव जननमरणमालामादधानाः केवलं पुत्रकलत्राद्यैहिकविषयोन्नतिमेवानिशं कामयमानाः, इतरे च अहर्निशं कौपीनमात्रपरिधाना अयाचितभिक्षयैव प्रसन्नमनसो विषाक्तमिव सांसारिकसौख्यनिवहं हृदयतः परित्यजन्तः केवलं ब्रह्माहमस्मीत्यादिब्रह्मानन्दसाधकवाक्यमेव परिशीलयन्तः परिलक्ष्यन्ते। इत्येवमनेकविधाः सद्विधयोऽसद्विधयो वा मानवा भवन्तीत्यपि नास्त्यविदितं विश्वनाटकदर्शकानामनन्तसंसाराटवीं परिभ्रमतां केषामपि विश्वविषयजुषां संस्कृतजुषां वा विदुषामिति।

अथ विचारणेयं समुत्थिता भवति, यदत्र किमस्ति चित्रोत्पादकं कारणं येनैकामेव मानवत्वजातिमापन्ना भिन्नभिन्नप्रकृतयो नानाविधा जायन्ते मनुजा इति। तत्र च प्रारब्धाहार-विहार-देश-काल-सत्सङ्गति-दुष्टसङ्गति-सदुपदेश-दुरुपदेश-देशाचार-कुलाचारादीनतिरिच्य नान्यत्किमप्यस्माकं बुद्धिमधिरोहति निदानमिति।

अत एव यत्किञ्चिद्देशवासिभ्योऽपरदेशवासिनां स्वरूपे व्यवहर्तव्यविषये शिक्षायाम् आचारविचारयोर्धर्माधर्मयोः खाद्याखाद्ययोर्गम्यागम्ययोः स्वकीयोन्नत्यवनतिविचारणायाम्—ऐहिक-पारत्रिक-विधाने किं बहुना प्रायशः सर्वस्मिन्नेव विषये समुपलभ्यते विभिन्नतेति। अत एव च—एकदेशजातेष्वपि देशाचाराहारविहारादौ धर्माधर्मविचारणायाम् अन्यत्र च कतिपये विषये सति साम्येऽपि सदाचार-दुराचाराद्यनेकविषयविधायिका प्रकृतिरवश्यम्भवति भिन्नेति सकलैरेव मानवपदवीमाश्रितैरनुभूयमान एप विषयः। नह्येतावदेव, प्रत्युत पूर्वोक्तकारणबलेनैव एकस्मादेव पितुरुत्पन्ना भिन्नप्रकृतयो भवन्ति पुत्रा इति एकस्मादेव वीजात्काल-देश-भेदेन समुत्पन्नानि भवन्ति प्रकृतिविकृतानि फलानि शस्यानि च। तेषां गुणदोषादयोऽपि विभिद्यन्त एवेति।

अथैतावत्प्रबन्धेनैवमेव सिद्धं यद्देशादिभेदेन एकया मानवत्वजात्याक्रान्तेष्वपि प्राणिषु भेदा अवश्यम्भवन्तीति। निश्चिते च भेदे बुद्धौ व्यवसाये

शिक्षायां कर्मकाण्डे उपासनायाम् प्रायशः सर्वस्मिन्नेव लक्ष्ये ध्रुवं पार्थक्यं भवेदेवेति नेह सन्देहः। एवं सति समस्तविश्वस्थितमानवेषु मिथः पार्थक्ये निश्चितेऽपि ये यद्देशवासिनस्तेषां कृते तद्देशोद्भूतपूर्वजानाम्माननीयतमानां सज्जनानाञ्जनानामाश्रयणेन परिपूता सरणिरेव सकलव्यसनाब्धितरणिकायमाना गरीयसी भवत्यादर्शरूपेति।

यतः— यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते॥
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।

इत्यादीनि सन्ति सूक्ति-रत्नानि महताम्। एतावता पाश्चात्यानां तद्देशोद्भूतपूर्वजाचरितः कश्चिदन्य एव पन्थाः प्राच्यानामस्माकं चिरन्तनोपदिष्ट इष्टसाधनधिया तैस्तैः समाश्रितः कश्चनापर एव पन्था इति सामान्यतः साधितः प्राच्यप्रतीच्ययोर्भेदः। अथावयोरादर्शे यः पथिभेदस्तमधस्तात्प्रदर्शयामि दिग्दर्शनमात्रेण।

पाश्चात्त्यदेशीयाः प्रायो बहिःसृष्टिसमुज्जृम्भकाः (ऐहिकोन्नतिसाधकाः) एव जायन्ते इति तदीय-कार्यक्रमवैलक्षण्यलक्षणेन प्रायशः प्रमाणितमिव भवति। ततः कियद्दूरदेशवासिनः सन्तोऽपि ते केनचिदपि वाणिज्यव्यवसायात्मकव्याजेन एतद्भारतदेशं प्रविश्य अत्रत्यम्प्राज्यमपि राज्यं स्वकीयव्यवसायात्मकप्रदीप्त-हव्यवाहि तथाज्याहुतिमकार्षुः यदिदानीम्प्रगाढतिमिराक्रान्ते निशीथे कर्मठा इव म्रियमाणकल्पाः संलक्ष्यन्ते भारतवासिनः, तथा—उलूका इव सर्वत्रामूकाः सन्तः प्रगल्भतामादधति पाश्चात्याः।

नह्येतावदेव, किन्तु केवलमैहिकसौख्यमनुसरतां काप्यविरमतां अद्यैतद्देशे विहरतां प्रातर्देशान्तरे चरतां सर्वदाऽभिनवामेवैहिकोन्नतिसाधिकामनल्पाल्पामेव कल्पनां कल्पयतां नोपलभ्यते विरतिः क्वापि तेषामिति, प्रत्युत स्वकीयसांसारिक-विषयमात्रोन्नतये परमामसोढव्यां यातनाम्प्राणपातनामपि तृणाय मन्यमानाः परमाभिमानाः क्वापि समासादितसम्मानाः क्वाप्यसम्माना अपि सततं विततमपि कार्यजातं साधयन्तः स्वकीयं नाम ख्यापयन्तो वीरायन्तेतमाम्।

नैतावन्मात्रमेव, किन्तु लोकयात्रापरिपूरणाय अनाचरणीयमप्याचरणीयं मत्वा गम्यागम्य-खाद्याखाद्यादिविमर्शलेशमप्यनादधाना दृढतरधर्माधर्मबन्धनाभावात् काममेव विदधानाः समाश्रितोच्चनिधानामनाम्रकारकसांसारिकोन्नतिं प्रकाशयन्तो यापयन्ति जीवनावकाशमिति ।

प्राच्याश्च अन्तः-सृष्टि-विजृम्भकाः (पारत्रिक-साधनतत्पराः) नारद-गौतमाङ्गिरो-विश्वामित्र-वशिष्ठ-पराशर-वेदव्यास-शुकादि-निबन्धबन्धनं वेदैः समन्तुलयन्तस्तत्तदुदितविषयमेवानुसरन्तः परमार्थमात्राकुलितान्तःकरणा "इदङ्कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्यम्, इयङ्गम्येयमगम्या, इदं खाद्यमिदमखाद्यम्, एतेन धर्म एतेनाधर्मः, इदं कर्मकाण्डमिदमुपासनाकाण्डम्, इदञ्च ज्ञानकाण्डम्, अयं विधिरयं निषेधः, श्रुतिर्मन्तव्या स्मृतिश्च, विधिर्विधेयो निषेधोऽविधेयः, एतेन स्वर्गसिद्धिरेतेन नरकपातः, इह हि चतुर्विधपुरुषार्थ-साधनेषु मोक्षसाधनमेव परमार्थसाधनम्, संसारोऽयं मिथ्या, मायामोहपरिणामश्च पुत्रकलत्रादिसम्बन्धः, ऐहिकसौख्यं क्षणिकम् ब्रह्मानन्द एव नित्यः—अत एव केवलं तत्त्वमसि सोऽहं ब्रह्माहमस्मि ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति न स पुनरावर्त्तते--इत्याद्येव भावयन्तः परमार्थसाधनधिया जन्मसमयादारभ्य मरणान्तमपि श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहास-वेदान्त-सांख्य-मीमांसादीनि पठन्तः पाठयन्तश्च साक्षात्कारलोभेन श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिनैव यापयन्ति जीवनकालम् ।

यद्यपि सृष्टिप्रलयादिचातुर्वर्ण्याचरणादि-सर्वक्रमव्यवस्थापिका श्रुतिः स्मृतिश्चाप्यैहिकपारत्रिकनियमावबोधिका देवभाषानिबद्धाऽस्तीति तदनभिज्ञतया को दोषः पाश्चात्त्यानाम् तेष्वपि पूर्वोक्त-पाश्चात्त्यकृत्यपृथग्भूताः केवल-परलोकपरायणाः कतिचित्सन्ति, तथा सर्वविधदेवभाषाकोषायमाणेषु प्राच्येष्वपि प्रदर्शितमार्गभिन्नमार्गगामिनः कियन्तो लभ्यन्ते, तथापि नेयमधुनातनी विचारणैव कृताऽस्तीति, किन्तु चिरन्तनं प्राच्यव्यवहारं प्रतीच्यव्यवहारञ्च विभाव्य सामान्यतः प्राच्यप्रतीच्यभेदं तत्तत्सामाजिकाधिकसंख्यकानां जनानां तत्र तत्रानुरागं बुद्ध्वा स्थालीपुलाकन्यायेन लिखितवानस्मीति न मदीयलेखनेन काचिद्विप्रतिपत्तिः समुत्थिता भवितुमर्हति ।

अथैतयोः किमीयः पन्था गरीयानिति किं विवेचयामि ? सत्याग्रहे साधारण्येन मानवमात्राणां कृते "इह हि चतुर्विधपुरुषार्थसाधनेष्वि"त्यादि-पूर्वोक्तनियमबलेन स्वयमेव विदाङ्कुर्वन्तु सज्जनाः ।

श्रीश्रीअद्वैतचरितम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकालीहरदास-वसुः भक्तिसागरः]

[दण्डप्राप्तिः]

श्रीमन्महाप्रभुर्बहिर्दशायां श्रीमदद्वैतप्रभुदेवगोस्वामिनं गुरुबुद्ध्या सम्मानयति । अतः श्रीअद्वैतप्रभुः श्रीगौरविधोश्चरणयोः सेवार्थं कमपि सुयोगमप्राप्य मर्मणि सततं दारुणां पीडामनुभवति । परमानन्दः शचीसुतः सर्वान् भक्तानेव एकैकशो दण्डयति यद्वा कृपयति । यतः श्रीप्रभुणा प्रदत्तो दण्डः स्वरूपतो महती कृपैव । श्रीगौरहरिर्गुरुधिया तस्य तादृशं कृपा-दण्डं न संयुनक्तीति दुःखप्राप्तोऽद्वैतचन्द्रो महाप्रभोः क्रोधोत्पादनार्थं सहसा शान्तिपुरमागत्य योगवाशिष्ठपरिगीतं ज्ञानं व्याख्यातुं प्रवृत्तः । स एवमेव प्रचारयामास यद्विष्णुभक्तिर्दर्पणमेव, ज्ञानं नयनमेव । चक्षुर्भ्यां हीनस्य दर्पणेन किम् ? यदि दर्पणं भक्तेरुपमानं स्यात्तर्हि विष्णुभक्ति-साहाय्येन आत्मदर्शनमात्रं भवति । अनेन व्याख्यानेन भक्तिरतीव लघुतामायाति ।

सर्वज्ञः प्रभुः श्रीशचीकुमारः श्रीनित्यानन्देन सह जाह्नवीसलिले जलकेलिरसमग्नोऽभूत् । एवं केलिमिषेण सन्तारं कुर्वन्नब्रवीत्—"निद्रा-सुखं भङ्क्त्वा एष 'नडा' मामिहानीतवान्, मामानीयेदानीं भक्तिं संगोप्य ज्ञानं व्याख्याय तस्य मुख्यत्वं स्थापयति । एतेन भद्रं न भविष्यति । अपेक्षस्व हन्त ! ज्ञाननिम्बफलं ते स्वदते किम् ? सद्भक्तिकल्पलताया अमृतफलम् उपेक्षसे किमि"त्युक्त्वा प्रभुराक्रोशति । प्रभुद्वयं तदा शान्ति-पुरधाम्नि लीलया सन्तरति ।

सीतानाथः, प्रभुः क्रुद्ध आयातीति मनसि ज्ञात्वा मत्ततामभिनयन् पूर्वतोऽधिकमपि ज्ञानयोगं प्रशंसति ।

अतः परं प्रभुद्वयम् अद्वैतभवने समागतम् । हरिदास उत्थाय तयोः पादमूले दण्डवन्न्यपतत् । अच्युतानन्दः सम्भ्रमेण ताभ्यां प्रणनाम । सीतादेवी मनसि तथाकरोत् । ज्ञानानन्दभरेणाद्वैतस्याङ्गं दोदुल्यमानमासीत् । किन्तु श्रीभगवतो गौरहरेस्तेजोमयीम् उग्रमूर्त्तिं निरीक्ष्य तत्रत्याः सर्वे भयचकितचित्ता बभूवुः ।

क्रोधेनारक्तवदनः प्रभुरवदत्—"हंहो ! हे नडा ! प्रकाशेन ब्रूहि, भक्तिर्ज्ञानञ्च—एतयोः कतरद् मुख्यं गणयसि" । श्रीअद्वैतः प्रत्यवदत्—"सर्वस्मिन् काल एव ज्ञानं प्रधानमिति" । तच्छ्रवणमात्रमेव क्रोधोन्मत्तः श्रीशचीनन्दनः प्रसह्य वृद्धम् अद्वैतप्रभुमासनादुत्तार्य अङ्गणभूमौ निक्षिप्य च चटचटाशब्देन तं भृशं तलेनाहन्तुमारेभे । अद्वैतगृहिणी पतिव्रता सीता तद्दर्शनेन भीताब्रवीत्—"भो एष वृद्धो ब्राह्मणस्तं मा वधीः मा वधीः । नूनं केनापि प्रेरितस्त्वं मम पतिदेवतामित्थमवमन्यसे । आनन्दकन्दः श्रीनित्यानन्दः केवलमहसत् । प्रभुस्तर्ज्जनेनोचे—"अरे, त्वं ज्ञानव्याख्यानेन वञ्चनया मां निगृह्णासीत्येवं यदि, तदा किमर्थमहमानीतस्त्वया" इत्येवमभिभाष्य श्रीगौराङ्गप्रभुः श्रीअद्वैतपञ्चाननं परित्यज्य निजतत्त्वं प्रकाशयतिस्म । अभीष्टदण्डं प्रचुरं लब्ध्वा श्रीसीतानाथः कृतकृतार्थीभूतः, सानन्दमुद्दण्डं ताण्डवमारेभे । स्वयं प्रभुरेकस्त्रिधा यदि नाभविष्यत्—एवंविधमानन्दकेलिरङ्गं जगति कोऽपि नाद्रक्ष्यत् । श्रीअद्वैतभवनमद्य उद्दामप्रेमामृतोत्सवप्रवाहैराप्लावितम् । सर्वेषां सुखं सीमानमत्यक्रामत् ।

[शचीदेव्या अपराध-भञ्जनम्]

एकदा श्रीवासो निजाङ्गणे दण्डायमानस्य श्रीमतो महाप्रभोश्चरणयोरञ्जलिं बद्ध्वा न्यवेदयत् "प्रभुर्यस्मैकस्मैचिदकुण्ठितं वैकुण्ठदुर्लभं प्रेमवैभवमदात् नहि केवलं निजजनन्यै, विस्मयकर एवैष भवल्लीलाव्यापारो मादृगल्पधियो

जनस्य बुद्धेरगम्यश्च। जननी शचीदेवी भवत्प्रेमरसोत्फुल्लतया यथा माद्यति तथाऽस्माकं शतगुणितमानन्दमातनोतु।"

अमृतवृष्टिप्रतिमं श्रीवासवचनं श्रुत्वा देवादिदेवः प्रभुर्भावं संगोप्य प्रत्युवाच—"भो एवं पुनर्मा वद। नहि नहि, तस्यै प्रेमरत्नं न दास्यामि। यतस्तस्या वैष्णवेऽपराधोऽस्ति। अद्वैते महान् अपराधः कृतस्तया इति मस्तकेऽद्वैतदेवस्य श्रीचरणधूलिधारणं विना तस्या अपराधभञ्जनं न भविष्यति, भक्तिसञ्चारश्च न। वैष्णवापराधो हि भक्तिं बाधते। माता सदा अमूलकं दृढविश्वासमेकं स्वमनसि पोषयति यदद्वैतगोस्वामिना तस्याः पुत्रौ एकैकशः परिव्राजिताविति धारणैव तस्या अपराधः।" श्रीगौराङ्ग-प्रभुणा भणितमेतद्वृत्तान्तं भक्ताः सर्वे श्रीअद्वैतप्रभोः कर्णातिथिं चक्रुः।

हस्ताभ्यां कर्णावाच्छाद्य वृद्धः प्रभुर्बभाण—"भो भक्ताः! यूयं सर्वे मां हन्तुकामा इत्यहं पश्यामि। यस्या गर्भे मम प्रभोरवतारः सा मम माता तस्याः पुत्रोऽहमित्युक्त्वा प्रभुरद्वैत आविष्टमना मातुः शचीदेव्या गुणान् कीर्त्तयन्नासीत्। सुयोगं ज्ञात्वा जगन्माता श्रीशची बहिरागत्य आचार्यस्य चरणधूलिं श्रद्धया स्वशिरसि दधौ। धूलिधारणमात्रेणैव माता मन्त्रमुग्धा इव उद्दामप्रेमसञ्चारतो विह्वलामूर्च्छत्। वैष्णवपदरजसां महिमा अनेन प्रचारितः। श्रीगौराङ्गभगवान् निजमातृनिग्रहेण श्रीअद्वैताचार्यमहिमानं जगति प्रसारयामास। अहो, भगवज्जनन्यपि अपराधजनितां दुर्गतिं विना भोगेन नात्येतुमर्हति।

(क्रमशः)

निखिल-भारतवर्षीयमेकोनत्रिंशत्तममायुर्वेद-महासम्मेलनम्

अयि भोः! सौजन्यधन्यात्मानश्चिचिकित्सकचूडामणयः!

प्रायो विदितमेव तत्रभवतां भवतां यद् गतवर्षे मुम्बई-महानगरीयेऽष्टा-विंशतितम आयुर्वेद-महासम्मेलनेऽस्मत्प्रार्थनयागामिवर्षकृतेऽखिल-भारत-वर्षीयैकोनत्रिंशत्तमायुर्वेद-महासम्मेलनाधिवेशनाय सर्वैः स्वीकृतं योधपुर-

स्थानम्। तदेतन्न शक्यं सुसम्पादयितुं कथमपि विना भवतां सहानुभूति-सुलभं सर्वविधं साहाय्यम्, अत एव साञ्जलिबन्धं प्रार्थ्यते उपचीयन्तां तत्तत्-कार्यवाहाः समुत्साहाः, प्रहीयन्तां तत्तद्विषय-सारगर्भाः सन्दर्भाः, प्रदीयन्तां विविध-वैषम्य-बाधनाय समीहित-समुन्नति-साधनाय च साफल्य-संपादनप्रायाः स्वाभिप्रायाः, सज्जीक्रियन्तां विगतविचिकित्सानि चिकित्सा-निष्पादनानि, प्रचार्यन्तां चिकित्सकचक्रचूडामणीनां चरकादीनां चिकित्साचातुरीचमत्काराः। परिचीयन्तां सञ्चीयन्तां च समीचीनाः प्राचीना अर्वाचीना वा प्रतीचीनाश्चिकित्सा-चमत्कृतयः इति। किं बहुना।

तदेतत्सर्वमवदातं कायजातं भवदनुग्रह एव फलेग्रहि स्यात्। आशंसे तदेतदस्मदीयं निवेदनं सर्वथा स्वीकुर्वन्तः समये पदार्पणेन पवित्री-करिष्यन्ति भवन्त एतदधिवेशनमिति सप्रश्रयं सप्रणयं च प्रार्थयते।

विनीतः—स्वागत-समिति-प्रधानमन्त्री (योधपुरम्)

संस्कृत-साहित्य-परिषदस्त्रयोविंशतितम-वार्षिकाधिवेशनम्

व्यतीते सौरभाद्रस्य चतुर्विंशतिमिते रविवासरे सायं षड्वादनसमये सुप्रथिते "इंडनिभार्सिटि इन्ष्टिट्युट्" इत्याख्य-भवने, माननीयानां सार् नृपेन्द्रनाथ-सरकार-महोदयानां साभापत्येन संस्कृतसाहित्यपरिषदस्त्रयो-विंशतितमं वार्षिकाधिवेशनं विनिष्पन्नमासीत्। चित्रप्रतिष्ठाद्यभिनयान्तानि सर्वाण्येवानुष्ठानानि यथापुरः प्रवृत्तानि सभ्यानामानन्दं सान्द्रमकुर्वन्। साङ्गान्येतद्वृत्तानि सञ्चिकान्तरे प्रपञ्चयिष्यामः।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

October, 1939	१८६१-शकीये आश्विने २२श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या	Vol. XXII No. 6.

सारस्वतसर्वस्वम्

(प्रकृतिविलासकाव्ये प्रथमो विलासः)

[निबन्धकः—कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

सत्यो देवः स दिशतु वचःशुद्धिमाम्नायसिद्धः
संसेवन्ते यमभिदधतः सिन्धवः* सप्त नित्यम् ।
शब्दार्थात्मा स्फुरति सकलो यद्विवर्तः प्रपञ्चः
स्फोटं ब्रह्माऽऽस्थिषत मुनयो यं प्रमाणैः पुराणाः ॥१॥

कश्चिद्विद्याविनयसुभगः स्वां विहायापि वृत्तिं
पश्चान् कांश्चित्क्षपयितुमना दक्षिणस्यां दिशायाम् ।
पारेऽम्भोधेर्महति जनयन्नन्दथुं श्रीकुमार्याः
क्षेत्रं प्रापत्कलिमलहरं विश्वमातुश्चिरत्नम् ॥२॥

पश्यन्नब्धिं सहृदि मुमुदे शैलतुङ्गैस्तरङ्गै-
र्म्राङ्कुर्वद्भिः परिसरगतांस्तर्जयन्तं महान्तम् ।

---

* सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ इति श्रुतिः । सप्त सिन्धवः विभक्तिरूपाः ।

ग्रावस्तोमैः प्रतिहततया फेनिलं सन्निवृत्तौ
भीमावर्तं विदधदसकृद् बिभ्रतं वीचिजातम् ॥३॥
पृक्तस्निग्धं लवणजलधेः शीकरैरूर्मिकीर्णैः
क्षुद्रस्याद्रेश्शिखरमखरस्पर्शमध्यास्य सायम् ।
आसीत् सोऽयं पवनमुदधेः सेवमानो मरुत्व-
च्छैलारण्यौषधिरसभृताश्लिष्टमार्द्रानिलेन ॥४॥
दर्शं दर्शं धरणिदिविषन्निर्निमेषोऽर्णवं सः
स्वैरं क्रीडन्मकरनिकरं भीकरं नक्रचक्रैः ।
गच्छद्भिश्च प्लवसमुदयैर्धीवराणां कुमारै-
र्हृद्यं पाथोविहगविरुतैर्मोदवार्धौ न्यमज्जत् ॥५॥
अज्ञिच्छायामचलदुहितुः सर्वदाऽध्यासधैर्याद्
अप्रत्यूहं प्रकृतिविहितं बिभ्रतं स्वाधिकारम् ।
हर्षोद्रेकादुदधिमवदत्सोऽपि सम्बोध्य शश्वद्
भेदं पश्येन्न रसिकजनश्चेतनाचेतनेषु ॥६॥
ईशानस्य श्वशुर बिभयामासिवांसं सुरेशाद्
मैनाकाद्रिं शरणमभयाय प्रपन्नं ह्यरक्षः ।
बन्धं सेतोः स्वयमसहथा रामकैङ्कर्यलोभाद्
माहात्म्यं ते जगति गदितुं ढौकतां पाण्डितीं कः ॥७॥
कूले ज्योत्स्नाधवलपुलिनैर्मञ्जुले बालिशानां
स्तोमं शुक्त्याहरणविधये सम्भ्रमेण भ्रमन्तम् ।
रक्तश्वेतासितसिकतिलान् भूविभागाननेकं
व्रीह्याकारा अपि च मसृणा वालुकाः सन्ददर्श ॥८॥
श्वेतामेको हरिरविरतं दुग्धपाथोधिमध्ये
सङ्ख्यातीतानभिनवघनश्यामलाङ्ग् श्रीसमेतान् ।
विष्णून् वीक्षध्वमिह सततं सञ्चरिष्णून् समन्ताद्
इत्यूर्मीन् स्वाञ्छिखरिसदृशोऽदीदृशद्वारिराशिः ॥९॥

नावासासीदनिलचलिता नीलकल्लोलमाला
　　प्रत्युद्गच्छन्त्यविरलतमालावलीवातिवेलम् ।
फेनोत्तंसा कलहमतुलं कर्तुकामेव गर्ज-
　　न्त्याबिभ्रत्या सितघनततिं मूर्ध्नि नीलाद्रिपङ्क्त्या ॥१०॥
पातुं पाथः सरिदधिपतौ किं न्ववप्लुत्य वेगात्
　　खेलन्त्युच्चैः क्वचितनभःप्रान्ततो वारिवाहाः ।
इत्यम्भोधिर्धियमचकलद्दूरमुद्वीक्ष्यमाणैः
　　फेनप्रायैः समुदिततरङ्गैश्च कर्पूरगौरैः ॥११॥
छायावृक्षैः क्वचितमुखेष्वण्डजानां निवासै-
　　र्व्याघ्रैः कीर्णेष्वनुपमपयःपातचेतोहरेषु ।
शैलेन्द्राणां तटभुवि सदा कन्दरेषु प्रतिश्रुद्
　　वाचामश्राव्युपगतवतामाढ्यसांयात्रिकाणाम् ॥१२॥
राजन्त्युच्चैर्नरपतिगृहाश्चन्द्रशालाभिरामाः
　　पारे वार्धेरमरनगराखर्वगर्वं हरन्तः ।
यत्र स्त्रीणां विजयिषु मुखेष्वेव वातायनस्थे-
　　ष्विन्दुर्लज्जालवविरहितो दीप्यते व्योम्नि रात्रौ ॥१३॥
अत्युच्छ्रायं जलधिजठरे स्तम्भमम्भोमयं द्राग्
　　झंझावातः कलयतितरां दारुणः कालयोगात् ।
नावः क्लृप्ता भृशरयवशात्संचरन्त्यो विवर्ते
　　मज्जन्त्याशु प्रगुणितभयैर्नाविकैर्दुर्निरोधाः ॥१४॥
क्षेत्रे धर्मं चरत ! जगतीमातुरत्यन्तमिष्टं
　　स्तोकं दत्त ! द्रविणमनघा ! भाग्यभाजो भवेत ।
इत्थं स्वार्थप्रवणधिषणो यात्रिकानर्थिसार्थो
　　व्यर्थाशीर्भिर्व्यथयति धनायार्दितोऽनुजिहानः ॥१५॥
स्नातुं वार्धावुचितवसनाः प्रेक्षणीयास्तरुण्यः
　　सुभ्रूवृन्दैः सरसविहृतौ लालसेनानिलेन ।

विस्पष्टाङ्गास्समजनिषताभीक्ष्णमक्ष्णां तु यूनां
सायं सायं जयति मिलतामुत्सवो भाग्यभाजाम् ॥१६॥
क्रीडत्सुभ्रूस्तनभरहता मन्दवेगास्तरङ्गाः
शीर्णाः श्रान्तास्तटमुपगताः फेनमप्युद्वमन्तः ।
शान्तारावाः सपदि सिकतास्वेव लीना भवन्ति
ह्यत्युच्छ्रायो निधनमवनौ कस्य वा नादधीत ॥१७॥
स्वैरं नीलोर्म्युदरविहरत्केरलारालकेश्यो
दूरीकुर्वन्त्यभिनवघनद्योतिविद्युच्छ्रियं द्राक् ।
ऐन्द्रं चापं बत विदधते चित्रवर्णं हरिद्रा-
चूर्णैर्नेत्राञ्जनशबलितैः कुङ्कुमैः क्षाल्यमानैः ॥१८॥
आपः प्रापुर्लवणपरिणामञ्च तूर्णं विशीर्णा
वातस्पर्शाज्जलधिविलसद्रण्डशैलोपरिष्टात् ।
तान्याहर्तुं शबरवनितास्सङ्गता वासरान्ते
स्तन्यं भूरिस्नुतमह ! शिशून् पाययन्त्यश्चरन्ति ॥१९॥
वीचिक्षोभा वसनममलं मा सिचन्नित्यधीरा
उत्क्षिप्योर्ध्वं निजकरयुगेनोरुदघ्नं मृगाक्ष्यः ।
सोपानेषु व्यदधत शनैः पञ्चषेषु स्वपादान्
पारावारः सरसहृदमूराद्रयामास सद्यः ॥२०॥
अभ्युद्भूतां मम सहचरीं भार्गवीं माऽवमंस्थाः
काले तस्मिन्मम नयनयोः सा हि हृद्या ललास ।
निस्सन्देहं त्वमिह विजयेथास्तथापि क्षमस्वे-
त्यङ्घ्र्योर्मूर्तो हरिरिव तटे सुभ्रुवोऽपप्तदूर्मिः ॥२१॥
धून्वन् वासांस्युदधिपवनः कामिनीनां सहेलं
यूनां स्वान्तैर्युगपदधिकं यत्र नार्या व्यहार्षीत् ।
सभ्रूभङ्गं किमपि निगदन्त्यात्मना लज्जया सा
स्त्रैणे लीना कमपि तरुणं लोचनाभ्यामधासीत् ॥२२॥

चन्द्रः काङ्क्षन् समयमुचितं त्वद्विमर्देकलोलः
शृङ्गार्येकः कुमुदमुकुल ! त्वां सुजातं समेयात् ।
प्रोवाचेत्थं कमपि तरुणी सस्मितं वीक्षमाणा
क्षौमं वक्षःस्थलविलसितं स्रंसयन्ती कथञ्चित् ॥२३॥

कैश्यं पिङ्गं कतिचन वहन्त्योऽपि सन्दर्शनीयाः
पुंभिः सार्धं सरसविहृतौ निस्त्रपा गौरवर्णाः ।
मार्जाराक्ष्यः स्थलकमलरुग्गण्डपालीमनोज्ञाः
सायं क्रामन्त्युदधिपवनं सेवितुं हूणनार्यः ॥२४॥

क्षिप्ता रोधस्यभिनवतराः शुक्तिका वीचिपङ्क्त्या
पांसुच्छन्ना अपि च सुचिरं प्रापिताश्च प्रकाशम् ।
यत्नात्सारस्वतमपि समाहृत्य सद्वस्तुजातं
विक्रीणन्ति प्रतिदिनमधोजातयो जीविकायै ॥२५॥

रत्नान्यन्तर्जठरमभितो वार्धिमाबिभ्रतं त्वां
केचिद्गाढं स्वयमनिपुणा भूरिधैर्याद्विगाढुम् ।
निन्दन्त्यापो लवणमिलिताः पातुमर्हा नहीति
स्वासामर्थ्यं परगुणतृणीकारहेतुर्हि लोके ॥२६॥

अन्तः शान्तोऽस्यधिकमुदधे ? कर्मवीरोपकृत्यै
यन्मज्जन्ति त्वयि कतिपये प्रत्ययान्मौक्तिकेभ्यः ।
बाह्याटोपस्तवसमुचितो धीरलोकान् विवेक्तुं
प्रेक्षावन्तो ददति भुवने नह्यकृत्वा परीक्षाम् ॥२७॥

एह्येहीतश्चरति मकरः पश्य हन्त ! स्थवीयान्
निक्षिप्यैतद्बडिशमधुना तूर्णमेनं गृहाण ।
इत्यन्योन्यं गदितुमभितो धावतां धीवराणा-
मेधामासुस्तटभुवि वचांस्यञ्जसोच्चावचानि ॥२८॥

अब्धेरन्तस्सलिलमभितो निर्निरोधं चरन्तः
केचिज्जात्याः क्षुधितमकरा दङ्मयूखावलीः स्वाः ।

विद्युद्वल्लीरिव समधिकं भासयन्तीः प्रसार्य
क्षुद्राञ्जक्षत्यहह ! जलचरानक्षिसात्कृत्य सद्यः ॥२९॥
अम्भःकूलौपधिदलगतान् पक्षिणो वर्तिकादी-
ल्लक्ष्यीकृत्याधिकतररयं वारिधारोक्षणेन ।
तूर्णं वारिष्वहह ! मकरास्सन्निपात्य ग्रसन्ते
स्वैरं केचित्सततमृगयालम्पटाः पर्यटन्तः ॥३०॥
ओषध्योऽप्सु प्रसृतदलसंस्निग्धभावाः प्ररूढा
मांसाशिन्यो मधुकरमुखान् पत्रलग्नांश्च कीटान् ।
आच्छाद्य द्रागहह ! विगतासून् क्षणेन ग्रसित्वा
पूर्वावस्थां नयनसुभगां दर्शयन्त्येव भूयः ॥३१॥
वालाघातैरधिजलनिधि क्रोधना मज्जयन्तः
क्रूराकाराः प्रबल-तिमयस्तूर्णमभ्यर्णनौकाः ।
उच्छ्वासार्थं प्लवनसमये तीक्ष्णकुन्तैः समन्ताद्
आपीड्यन्ते ग्रहणनिपुणैर्धीवरैरप्रमत्तैः ॥३२॥
यादांस्यद्भिस्सह निपतितान्यास्यगर्तेष्वयत्नाद्
उद्वम्याप: सपदि तितउ-प्रक्रियामावहन्तः ।
द्राघीयांसः कतिचन गजाकर्षणेऽपि प्रवीणा
जक्षत्यत्युद्भटपटुजवव्राजभाजस्तिमीन्द्राः ॥३३॥
पाथोवर्त्म प्रहतमसकृत्संविदन्तः स्वनौकाः
पूर्णा नानाजनसमुदयैरायसीः कर्णधाराः ।
गूढोत्मभ्योऽप्स्वविरतमयःकान्तकुध्रव्रजेभ्यः
कामं भीताः स्वयमगमयन् सर्वथा जागरूकाः ॥३४॥
द्वीपभ्रान्त्या जरठ-कमठ-प्रेष्ठपृष्ठेऽवतीर्णाः
पान्थाः केचिज्जठरपिठरक्षुत्प्रशान्त्यै पचन्तः ।
चुल्ल्यग्न्यौष्ण्याच्चलितवपुषा पातितास्त्वयनेन
स्वामिन्यासज्जति हि विहितः स्वाश्रितैर्हन्त मन्तुः ॥३५॥

(क्रमशः)

आयुर्वेदे धान्वन्तरीयतन्त्रम्

[निबन्धकः—कविराजः श्रीज्योतिषचन्द्र-सरस्वती

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अयमेव हि विरुद्धवादिनां द्वितीयस्तर्को यत् साम्प्रतं ये नामायुर्वेदग्रन्था आसाद्यन्ते, तेषु च यत् किञ्चन शारीरतन्त्रमुपलभ्यते, तद् अनया कारण-परम्परयाऽकिञ्चित्करं भवितुमर्हति। न तेन किमपि कार्यं सम्पादयितुं शक्यते केनापि। इत एव आलोचयितव्ये शल्ये शालाक्ये वा पाश्चात्त्यं शारीरतन्त्रं पूर्णतयाऽध्येतव्यम्, अन्यथा तदालोचनं शारीरकज्ञानविहीनस्य प्रहसनवन्निष्फलं भवेदिति।

सैषा कारणपरम्परा—

(१) संहितासु यच्चाणोरणीयःशारीरमुपलभ्यते, तत्र मानवदेह-गतानि प्रत्यक्षसिद्धानि बहून्यङ्गप्रत्यङ्गानि नोल्लिखितानीति।

(२) यानि चोद्दिष्टानि तेषामपि स्थानसंस्थानादौ भ्रमप्रमाद-बाहुल्यात्, प्रत्यक्षविरोधाच्च, "शारीरे सुश्रुतो नष्ट" इति कथयितुं प्रचोदयत्य-स्मानिति।

(३) शिरा-धमनी-स्रोतो-नाड्यादि-शब्दास्तत्र तथैव निरङ्कुशतया प्रयुक्ताः, येन पदार्थनिर्णयो दुरूह एव सञ्जातः। विशेषतः शिराया धमन्या वा वर्णना तथैव प्रमादबहुला, येन सुश्रुतस्य तदर्थबोधकाध्यायद्वयं पूर्णतयाऽनुपयोगीति वक्तुमुत्सहते जनः इति।

(४) देहस्य सर्वक्रियाणां कर्तृस्वरूपं मस्तुलुङ्गं तत्संसृष्टा नाड्यो वा (Nerves) न वर्णितमायुर्वेदे इत्यकिञ्चित्करत्वं तस्य ख्यापयति इति।

(५) नाभेर्ब्रह्मण्याः क्लोम्नश्च प्रकृतिविकृतिस्थानादिकं नात्र वर्णितं सम्यगिति।

सत्स्वपि विवादिनामेवं बहुषु तर्केषु पञ्चैवैते प्रधानतया विचार्या भवन्ति। यथाक्रममेषामयौक्तिकतां प्रदर्शयामः।

(१) तत्रादिमस्य तर्कस्योत्तरम्—अङ्गप्रत्यङ्गानां संज्ञया निर्देशस्य शारीरपरिचयस्य वा चिकित्सिते किन्नाम प्रयोजनम् ? इति जिज्ञासायां, मन्ये, तत्रैकमेवोत्तरं स्याद् यत्, संज्ञाभिरनभिहितेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु, अकृतेषु वा तत्परिचयेषु, व्याधीनां निदानमुपक्रमञ्चावबोद्धुं न कोऽपि शक्नोति। यथाहि ग्रहणीनिदाने "ग्रहणीमपि दूषयेत्" इति वचनमवगन्तुं का नाम ग्रहणीति जिज्ञासा स्वत एवोदेति, तस्याः स्थानसंस्थानकर्माणि चावश्यं ज्ञातव्यानि। एवं चिकित्सायामपि—

ग्रीवायान्तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि वा।
अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम्॥

इति वचनावबोधे ग्रीवावटुहनूनां ज्ञानमत्यावश्यकमेव। अतो निदानोपक्रमबोधायैव शारीरस्य प्रयोजनं वर्तते, नान्यत्र। टीकाकृद्भिरपि शारीरस्य प्रयोजनं विवक्षुभिरेतदेव समाधानं कृतम्। एष एव सर्वतन्त्र-सिद्धान्तः। अत आयुर्वेदस्यैव निदाने चिकित्सिते वा यान्यङ्गप्रत्यङ्गानि कण्ठत उक्तानि, तेषामेव विवृतिरायुर्वेदशारीरेऽवश्यं कर्तव्यैव। यद्येष एव सिद्धान्तस्तर्हि, आयुर्वेदस्य चिकित्सिते निदाने वा यान्यङ्गप्रत्यङ्गान्युक्तानि, तानि चेद् अद्यत्वेऽपि नानाविप्लवध्वस्ते (?) शारीरे पूर्णतया विद्यमानानि उपलभ्यन्ते, तर्हि शारीरतन्त्रस्य कुत्र न्यूनता वर्तते, कृपया प्रदर्शयन्तु विवादिनः। अस्माभिस्तु कुत्राप्यस्य न्यूनता नोपलक्षिता। आयुर्वेदे अनुल्लिखितानामपि, 'कपालमूल चुलिका' 'वलय दन्तिकादीनाम्' अङ्ग-प्रत्यङ्गानां वर्णनया चेच्छारीरं भाराक्रान्तं स्यात्तर्हि तत्राधिकतादोषापात एव दुर्निवारो भवेत्। पाश्चात्त्य-शारीरतन्त्रेऽपि निदाने चिकित्सिते वाऽनुल्लिखितानां केषाञ्चित् प्रत्यङ्गानां विवृतिर्न दृश्यते। तेषां हि निदाने चिकित्सिते चैवं परःसहस्राणां प्रत्यङ्गानामुल्लेखो वर्तत एवेत्यतस्तेषां शारीरतन्त्रं परःसहस्राणां विभिन्नाभिधेयानां विवृत्यैतादृक् कण्टकितं यत्, तद् विद्यार्थिनां भीतिप्रदमेवाभूत्। अतस्तत्तन्त्रनिष्णातानां पाश्चात्त्य-तुलनया प्राच्यतन्त्रं बिन्दुमात्रमिति प्रतिभातुं शक्यत एव। एवं तर्कोत्थापने

कञ्चुकमात्रानुसन्धितसूनां तेषां न कश्चिद्दोष उपलभ्यते । पाश्चात्त्यशिक्षाया इयमेव हि प्रणाली ।

(२) सुचिरमनालोचितेषु ग्रन्थेषु लिपिकरप्रमादः सम्भवत्येव । तेन तु यत्र यत्रैव ये ये अंशाः पाश्चात्त्यशिक्षितैरगम्या उपलभ्येरन् पाश्चात्त्य-तन्त्रतुलनया वा विसदृशा अनुभूयेरंस्त एवांशाः प्रामादिका इति निर्देशो न खलु पण्डितानां भवितुमर्हति । किं वयं तथैव प्रयतमानाः प्राच्यरीत्या मृतकखण्डनाय ? जीवितशरीरे पदार्थानां यथैव सन्निवेशो दृश्यते, मृत-शरीरे तथैव किं स्यादुतान्यथा भवति ? देशभेदेन, कालभेदेन, वयोभेदेन वा शरीरगतपदार्थानां तारतम्यं भवितुमर्हति न वा ? तत् सर्वमप्रणिधाय, यत् किञ्चित् प्राच्यं तदेव प्रामादिकमिति दृढं निश्चित्य चेदनुसन्दध्युर्जना-स्तर्हि सर्वत्रैव प्रमाद इति भ्रान्तिरवश्यम्भाविनी स्यादेव । अतो लिपि-करप्रमादो न वेति, पृथग् ग्रन्थधृतान् पाठान् तुलनयालोच्य, समे पाठे आदौ सर्व एव भ्रान्ता इति सिद्धान्तं नानुसृत्य पुनर्गवेषणैव कर्तव्या । अयमेवाभिप्रायोऽन्येषां तर्काणामुत्तरे प्रतिपिपादयिषिष्यते । आशास्यते च विरुद्धवादिभिः सुस्थिरेण मनसा तदनुप्रणिधातव्यमिति ।

(३) नाडी शिरा धमनी स्रोतांसीति सर्वे चैते शब्दाः पर्याय-वाचकाः । आत्रेयसम्प्रदायैर्हि कायचिकित्सकैस्तन्निदाने चिकित्सिते चैतासां प्रणालीनां विशेषप्रयोजनाभावात्, सामान्यपरिचयेनैव क्रियासम्पादनानु-कूलत्वाच्च, एतासां वैशेष्यप्रदर्शने प्रयोजनाभाव एवोपलब्धः । तैः खलु तेषां शब्दानामेकधैव निरुक्तिमुपलभ्य, यस्याः कस्याश्चित् प्रणाल्या अव-बोधाय, शिरा वा धमनी वा स्रोतो वेति शब्दा निरङ्कुशतया प्रयुक्ताः । कुत्रापि वा नाडीशब्दस्य नालीशब्दस्य च प्रयोगो दृश्यते । अत एव चरक आह—

"स्रोतांसि शिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशया आलया निकेताश्चेति शरीर-धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति ।" इति (विमानं ५अ)

एवं परिस्थितौ, तेषां यच्च किञ्चिद् वैशिष्ट्यं वर्तते, तस्योल्लेख आवश्यकत्वेन नोपलब्धः। इत एव ते पदार्थमेकमुद्दिश्य, तं शिराशब्देन धमनीशब्देन स्रोतःशब्देन वाऽभिधातुमकुण्ठिता एवाभवन्। धात्वादीनां गमनागमनमार्गरूपेण प्रोक्तशब्दत्रयेण एकस्मिन्नेवार्थे प्रयोगश्च निरुक्त्या संगमयामास। तद् यथा "ध्मानात् धमन्यः" "स्रवणात् स्रोतांसि" "सरणात् सिराः" इति (चरक सूत्र ३०) ते हि स्रवणसरणधमनानि गत्यर्थकानीति तथा प्रयोगो न प्रमादावह इत्याहुः। पाश्चात्त्येऽपि तन्त्रे नायं दृष्टान्तो विरलः। तेऽपि एकेन नार्भ (Nerve) शब्देन ज्ञानवहां नाडीं, स्नायुं कण्डरां वाऽभिदधति। अत एव कैश्चिद् नार्भशब्दानुवादे स्नायुशब्दः प्रयुक्तः।

धान्वन्तरीयास्तु तत्तन्त्रे शिराव्यधादिकर्मवैशेष्यं विचिन्त्य, न खलु शिरापदेन याः काश्चित् प्रणाल्योऽभिधातुं शक्नुवन्तीति, प्रोक्तं चरकमतं न्यक्कृत्य, शिराधमनीस्रोतसां पार्थक्यं कर्मवैशेष्यञ्च प्रतिपादयामासुः। यदुक्तं तत्रैव—

"अत्र केचिदाहुः शिराधमनीस्रोतसामविभागः शिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्, अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः। कस्माद् व्यञ्जनान्यत्वात्, मूलसन्नियमात्, कर्मवैशेष्यादागमाच्च। केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामपि अविभागः कर्मसु भवति।" इति (शां ६)।

कर्मवैशेष्यन्तु शिराणां वातादिरक्तवाहित्वम्, धमनीनां शुषिराशुषिरत्वभेदेन, रसवाहित्वं शब्दादिवाहित्वञ्च, स्रोतसान्तु प्राणान्नादिवाहित्वञ्च लक्षणीयम्। इत एवैतासां प्रणालीनां स्थानसंस्थानकर्मवैशेष्येषु ज्ञातेषु, येन केनचिच्छब्देनोल्लेखेऽपि, योग्यपदार्थ एव अवबुध्येतायुर्वेदज्ञैः। शाब्दबोधरहितास्तु प्रयोगेऽयं निरंकुश इति अवबुध्यमाना अपि, शब्दशक्तिबोधसम्पन्नास्तु नैवं तर्कयेयुः। ते हि इतरप्रसिद्धपदसान्निध्यादिवशाद् बह्वर्थानां शब्दानामेकत्रार्थे नियमनशैलीष्वभ्यस्ता नैवमसारं तर्कमुत्थाप-

यन्ति। देवभारत्या एषैव रीतिः। ये खलु विवादिनस्ते पाश्चात्त्यतन्त्र-निष्णातास्तत्तन्त्ररीत्या चानुप्राणिताः पाश्चात्त्यशारीरस्य भेदबुद्धिं पुरस्कृत्य रक्तवाहिनीषु प्रणालीषु काश्चिद् अन्तर्मुख्यः का वा वहिर्मुख्य इति दृष्ट्वा तस्या द्विधा भेदं प्रकल्प्य, अन्तर्मुखी शिरेति, बहिर्मुखी धमनीति संज्ञां चिकीर्षन्तः प्राच्यतन्त्रे विप्लवमानिन्युः। न खलु तत्त्वतस्तत्तथा। प्राच्यानां ग्रन्थाः प्रायः सर्व एव सूत्राकारेणैव निबद्धा इत्यतः स्वल्पाभिरेव संज्ञाभिः शारीरं रचितम्। पाश्चात्त्यास्तु हीनबुद्धीनामपि बोधसौकर्याय व्यासतः शारीरं रिरचयिषवः संज्ञाबाहुल्यमाद्रियन्तेस्म, इत्येतत् पार्थक्यं पाश्चात्त्य-शिक्षितैः प्राच्यं शारीरम् आलुलोचयिषुभिः सदैव स्मर्तव्यम्।

(४) तर्कस्यास्योत्तरमंशतः प्रागेव प्रदत्तम्। प्राच्यप्रतीच्ययो-स्तन्त्रयोः सादृश्यरक्षणेप्सुभिरेवायं तर्क उपस्थापितः। न खलु ते जानन्ति, अत्र खलु प्राच्यप्रतीच्ययोः शारीरयोर्महदन्तरं वर्तत इति। तयोः क इव सिद्धान्तो यथार्थत्वेन ग्राह्य इति निर्णयस्त्वधुना सुदुष्कर एव। समासत एष एव निर्णयो भवितुमर्हति, यत् प्राच्यैर्हि योगदृष्टिभिर्यत् सुसूक्ष्मं तत्त्वं समुद्भावितम्, न खलु तत् स्थूलदृष्टिभिः प्रतीच्यैः कथमप्युपलब्धम्। ते तु मस्तुलुङ्गसहायैः ज्ञानवहतन्तुभिरेव (nerves) ज्ञानं शारीरी क्रिया च सम्पद्येते इत्याहुः। प्राच्यास्तु शरीरातिरिक्तं किमपि चेतनं वस्तु ददृशुः, यत् खलु स्थूलदृष्टिभिर्न कथमप्यवबोद्धुं शक्यते। यदुक्तं सुश्रुते शव-व्यवच्छेदप्रकरणे—

"न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥" इति (शाः ५)

तदेवाव्यक्तं, चेतनः, आत्मा सर्वदेहानां नियामकः परिचालकश्च। तस्य च स्थानं हृदयमेव। स एव तत्रस्थ इन्द्रियद्वारेण देहे प्रविष्टान् शब्दादिविषयान् अन्तर्मुखीभिर्ज्ञानवाहिनीभिर्धमनीभिर्हृदयमागतान् गृह्णाति। मनसा च सङ्कल्पयति, बुद्ध्या चाध्यवस्यति। एवं वहिर्मुखीभि-श्चेष्टावाहिनीभिर्धमनीभिः प्रवृत्त्या निवृत्त्या वा कर्मेन्द्रियैः सर्वकर्माणि कारयति

जीवनयोन्या च चेष्टया शारीरयापनौपयौगिकानि कर्माणि कुर्वन्, शरीरं धारयति यापयति च। न खल्वेता धमन्यः स्वयं कर्त्र्यः, तासां परिचालिका शक्तिस्तु वायुरेव। अत एवैता वातवाहिन्यो धमन्य एव प्रतीच्यानां नार्भ-पदवाच्याः। यदुक्तं डल्वणेन धमनीशब्दनिरुक्तिप्रसङ्गे "ध्मानादनिल-पूरणादित्यर्थः" इति। सर्वविधप्रेरणा जीवितप्राणिनो हृदयस्थाद् आत्मन एव जायत इति, मस्तुलुङ्गस्य किमपि क्रियाकारित्वं प्राच्यैर्न स्वीक्रियते। तच्च स्नेहबाहुल्याद् वातप्रशमनायेति, शिरश्चानेकेषामिन्द्रियाणां स्थानमिति च, तत्र क्रियाबाहुल्यात्, सर्वक्रियाप्रयोजकस्य वायोः प्रत्यनीकस्य स्नेह-रूपस्य मज्जापरपर्यायस्य मस्तुलुङ्गस्य शिरस्याधिक्येन स्थितिरिति प्राच्यसिद्धान्तः। अन्यथा मृतशरीरेऽपि मस्तुलुङ्गसद्भावात् क्रियाकारित्वं स्यादेव। एष एव प्राच्यसिद्धान्तः पाश्चात्त्यसिद्धान्तवैसादृश्याद् भ्रान्त इति साहसवचनम् अस्मादृशां स्थूलदृष्टीनां शोभते नवेति सुधीभिर्विभाव्यम्। एवं विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धेराकुलीकरणयोग्यया भारत्या निबद्धस्य, सुश्रुतशारीरस्य मर्मावबोधे अशक्ताश्चेत् केचन विद्वांसः सर्वमेव शारीरं प्रमादबहुलं ब्रुवन्ति तान् प्रति न किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति। यदि ते आयु-र्वेदे पूर्णामास्थां विभृत्य, जिज्ञासवः स्युस्तर्हि निष्कपटं तैः सदालोचयितुं तेषां पुरतो वर्तमानो भवेयम्। अभिभाषणप्रसङ्गेन विस्तरशस्तर्कावसरो नास्ति। मत्संगृहीते संस्कृतया गिरा निबद्धे शारीरविनिश्चयाख्य-ग्रन्थे विस्तरशो द्रष्टव्यम्।

(५) यथार्थतत्त्वस्याननुसन्धित्सैवेवं तर्कमुत्थापयति यत् प्राच्यतन्त्रे नाभेः ग्रहण्याः क्लोम्नश्च विवृतिर्नास्ति, सत्यामपि च सा तथैव विकृता यया पदार्थनिर्देशः सुदुष्कर एवेति। तर्कस्यास्योत्तरं तेषां पुरतो मदीयशारीर-विनिश्चयाख्यग्रन्थस्याङ्गभेदीयनाम्नस्तृतीयाध्यायस्य कियदंशमुपस्थापयामि। तत्र चेत् कस्यापि संशयः स्यात्तर्हि तैः सह निष्कपटमालोचयितुं सदैवाहं बद्धपरिकरोऽस्मि।

अत्र नाभिरिति चरकोक्त-पञ्चदशकोष्ठाङ्गानामन्यतमत्वेन नासौ

वाह्यनाभिः प्रत्येतव्या। इयं हि पाचकाग्नेः प्रधानं स्थानम्, यदुक्तं वृद्ध-वाग्भटे "तस्यां नाभ्यां विशेषतः प्राणा व्यवस्थिताः। यतश्च साऽन्त-रग्नेरधिष्ठानम्" इति (शां ६) शार्ङ्गधरेऽपि "ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्वाम-भागे व्यवस्थितः" इति (५ अः)। इन्दुव्याख्यायामपि—"अन्तरग्नेः स्थानमामाशय-पक्वाशययोर्मध्यं नाभेरर्द्धाङ्गुलमात्रेण वामपार्श्वे" इति (सू २१ अ)। इत्यतः सा अग्न्याशयोऽपि कथ्यते। सा च आमपक्का-शययोर्मध्यवर्तिनी ग्रहण्या अधः पक्काशयस्योर्ध्वं वर्तते। सा च चतुरङ्गुल-माना। ग्रहण्या अधो नाभेः स्थानमिति परस्तात् प्रतिपादयिष्यते। सुश्रुते चोक्तम् "पक्कामाशययोर्मध्ये नाभिर्नाम" इति (शां ६)। एतस्याः प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम्—

"हृद्वस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश खानि च द्वे। तानि स्वपाणितलकुञ्चितसम्मितानि"......इति। पुनरपि "नाभे-रूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते" इति छान्दोग्यभाष्यानुसारतोऽपि आमाशयादधस्तात् नाभेः स्थानं ज्ञायते। अत्रैवान्तर्विद्रधिर्भवति। वाह्य-नाभ्याञ्चेद् विद्रधिः स्यात्, न सा अन्तर्विद्रधिरिति कथयितुं युज्यते। अस्याश्च सद्यः प्राणहरमर्मत्वात्तद्गतविद्रधेः पक्कावस्थायामसाध्यत्वं शस्त्र-पातनायोग्यत्वञ्च सुश्रुते चोक्तम्—

"हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन॥"

अत्रैव संसक्ततया ग्रहणीमप्यत्रैव व्याख्यास्यामः। तथा च ग्रहणी-वर्णनायां वृद्धवाग्भटः "षष्ठी पित्तधरा नाम पक्कामाशयमध्यस्था, सा ह्यन्त-रग्न्यधिष्ठानतया आमाशयात् पक्काशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयन्ती पचति। पक्कञ्च विमुञ्चति, दोषाधिष्ठिता दौर्बल्यादाममेव, अतोऽसौ अन्नस्य ग्रहणात् पुनर्ग्रहणीसंज्ञा।" (शां ३)। सुश्रुते च "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता। पक्कामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता।" इति (उत्तर ४०)। पुनस्तत्रैव 'षष्ठी पित्तधरा नाम या

चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति।" इति। चरकेणोक्तम्—

"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता।
नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता॥
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः।
दुर्बलाग्निबलाद् दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति॥" (चि १५ अः)

लघुवाग्भटेऽप्युक्तम्—

"स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा॥'

इत्याकरग्रन्थपरम्परासंवादाद् ग्रहणीवर्णनमुपलभ्य तस्याः स्थाननिर्देशः सुगम एव स्यात्। अन्वर्थालोचनाद् "ग्रहणाद् ग्रहणी मता" इति, "अपक्वं धारयत्यन्नम्" इति, "भुक्तमार्गार्गलेव सा" इति वचनाच्च आमपक्वाशयान्तरे नाभेरुपरि एवं कश्चिद्देशविशेष उपलभ्यते, यस्य अन्नावस्थाभेदाद् अधरगुदवत् कदा मुद्रितावस्था, कदा वा विकाशावस्था स्यादिति ज्ञायते। आमाशयस्यान्तिमे भागे एवं किञ्चिद् मुद्रिकाद्वारं वर्तत इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। असति तथैव द्वारे यत् किञ्चिद् भुक्तं सततोद्घाटितमुखतया आमाशयात् तत्क्षणमेव पक्वाशये प्रच्युतं भवेत्। अत एव आमाशयस्यान्तिमद्वारम् एतदन्नग्रहणाद् ग्रहणीसंज्ञितमिति युज्यते। तस्याधो नाभिः क्षुद्रान्त्रस्योर्द्ध्वं चतुरङ्गुलस्थानमेवाभिप्रेयते। जाते च ग्रहणीव्याधौ द्वारमेतद् अंशतः सर्वशो वा सर्वदा समुद्घाटितं तिष्ठेत्, तेन च किञ्चिदुद्घाटिते कियदेवान्नम् आमावस्थायां ततः प्रच्युतं पक्वाशयमेति, तस्य च तत्र पाकासम्भवाद् बहुतरपक्वसंसर्गात् पक्वमपि शकृत् स्वल्पतरेणामेनापि मिश्रिततया सरुजं पूति च ग्रहणीव्याधितो मुञ्चति। सततमत्युद्घाटिते च कदा कदा सर्वमेव खाद्यम् आमावस्थायां पक्वाशयगतम्, अविकृतमेव शकृद्रूपेण निर्गच्छति। ग्रहण्या अपि अग्न्यधिष्ठानत्वं पाचकाग्नेः प्रधानस्थानरूपाया नाभेरूर्द्ध्वं सन्निविष्टतया, ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावस्याग्नेः प्रभावाज् ज्ञातव्यम्। यदुक्तं चरके 'सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता' इ! ति

अस्यार्थः हि यतः सा ग्रहणी अग्निबलेनैव मृदुना अग्निना उपस्तम्भिता क्षीणबला अमुद्रणस्वभावेति यावत्, तीक्ष्णेन च उपबृंहिता सबला च भवति। एवमेव सा दुष्टेनाग्निना दुष्टा सती स्वक्रियास्वसमर्था भवतीति भावः। एवं परिस्थितौ सर्व एवावबोद्धुं शक्नुवन्ति यद् आमाशयस्यान्तिमं द्वारमेतत्। यत्तु पाश्चात्यैः पाइलोरिक अरिफिस् (Pyloric orifice) इत्यभिधयाभिधीयते, तदेव प्राच्यैर्ग्रहणीति कथ्यते। तस्याधस्तात् क्षुद्रान्त्रस्योर्द्ध्वं चतुरङ्गुलं स्थानं यत्तैः 'डिओडिनाम' (Duodenum) इति संज्ञया संज्ञितम् तस्यैवोर्द्ध्वदेशं नाभिरिति कथयन्त्यायुर्वेदज्ञाः। अत्र केचित् प्राच्यपाश्चात्यचिकित्सातन्त्रनिष्णाता विद्वांसस्तदेव द्वारं मुद्रिकाद्वारमभिधाय तदधो वर्तमान तैर्डिओडिनाम इत्याख्यात' ग्रहणीति कथयन्ति। संज्ञैषा युक्ता न वेति सुस्थिरेण मनसा तैरेव विद्वद्भिर्विचारिते समवबोद्धुं शक्ष्यते।

क्लोम नाम कोष्ठाङ्गविशेष उदरगुहायामामाशयस्य पश्चादधोऽन्तर्नाभेर्वामपार्श्वे वर्तत इति निश्चिनुमः। सुश्रुतेऽप्यस्य स्थानं हृदयस्याधः शरीरदक्षिणपार्श्वे निर्दिदेश "तस्य (हृदयस्य) अधो दक्षिणतो यकृत् क्लोम च" इत्युक्त्या। एतद् यन्त्रमपि शोणितजम्, यदुक्तं वृद्धवाग्भटे—"रक्तादनिलयुक्तात् कालीयकम्" इति। अत्र कालीयकं क्लोम च अनर्थान्तरम्। केऽपीदं तिलयन्त्रं तिलकं वाहुः। 'क्लोमतिलकम्' इति डल्वणः। पुनश्च "क्लोम कालखण्डादधः स्थितं दक्षिणपार्श्वस्थं तिलकं प्रसिद्धम्" इति। कालखण्डाद् यकृत इत्यर्थः। दक्षिणपार्श्वस्थमित्युदरस्येति शेषः। तथा च कोष्ठाङ्गानां स्थाननिर्देशे शार्ङ्गधरः "श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः। ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्वामभागे व्यवस्थितः। तस्योपरि तिलं ज्ञेयम्" इत्याह। भावमिश्रोऽपि "जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादकं तिलम्" इत्याह। अत्र तृष्णाच्छादकं तृष्णाया निरोधकमित्यर्थः। जलवाहिशिरामूलत्वाद् यावत्तत्रस्थसञ्चितजलेन शारीरी क्रिया निष्पद्यते न तावत् पिपासोत्पत्तिः; यदाऽत्यर्थं शारीरवारिव्ययेन तु सञ्चितजलाधारं क्लोम शुष्यति तदैव पिपासोत्पत्तिर्भवतीति भावः। चक्रपाणिरपीदं पिपासा-

स्थानमाह। रक्तबाहुल्यादत्र विद्रधिरपि भवितुमर्हति। एवं पूर्वापरं समालोच्य वयमिदं कोष्ठाङ्गं पाश्चात्त्यानां प्यांक्रियाख्यं (Pancreas) यन्त्रमेव क्लोम इत्यत्रबोद्धुं शक्नुमः।

अत्र केचित् 'क्लोम स्याद् गलनाडिका', इति याज्ञिकभाष्यवचनात् कोमलास्थिमयीं श्वासनालिकां क्लोम इत्याहुः। न तत् समीचीनत्वेन मन्यन्तेऽन्ये। कोष्ठाङ्गरूपे हि क्लोम्नि विद्रधिर्भवतीति ध्रुवम्। नास्यां श्वासनाड्यां वाह्येंऽशेऽस्थिमयत्वाद् विद्रधिर्भवितुमर्हति। तदन्तस्तु श्लैष्मिक्यां कलायामर्हन्त्यामपि विद्रधौ तत्र श्वासकृच्छ्रतैवाद्वितीयं लिङ्गं स्यान्न च पिपासाधिक्यम्। क्लोम्नि तु पिपासाधिक्यं नूनं भविता। यदुक्तं सुश्रुते—"× × × × अन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्।

वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वा तथा।

× × × × पिपासा क्लोमजेऽधिका॥" इति (निं ६ अः)

अतश्चात्र विद्रधेरसम्भवान्नास्याः कोष्ठाङ्गक्लोमत्वेन परिग्रहो युज्यते। परं पाश्चात्त्यानां प्यांक्रियाख्ये यन्त्रे प्यांक्रियाटाइटिस, (Pancreatitis) इतिसंज्ञा विद्रधिर्भवतीति सिद्धान्तः तदेव यन्त्रं क्लोम इति समर्थयति। एतदपि जलवाहिशिरामूलत्वेन सारमलविवेके आवश्यकं जलं समाहरतीति स्पष्टं ज्ञायते। शुष्के वा तस्मिन् कर्मान्तरेण वा तत्र सति जलाभावे प्रकृत्यैव जलाकाङ्क्षा भवतीति तृष्णानिदाने 'शुष्क-क्लोम-गलाननः' इति पाठस्य सामञ्जस्यं स्यात्। श्वानं युवानं मघवानमिति पदत्रयस्य वैयाकरणिकैरेकत्र सूत्रे ग्रथनाद् युवानं मघवानं वा स्वसमीपवर्तिनं निर्णेतुं समीहावद् गलाननसमीपवर्त्येव क्लोम इति निर्णयः पण्डितानां भवितुं नार्हति। याज्ञिकभाष्योक्तं क्लोम कण्ठनाडी वा भवतु, एकेन शब्देन पदार्थद्वयावबोधश्चेत् प्रतिबध्येत तर्हि देवभाषेयमचला भवेत्। सुश्रुते "हृदय-क्लोम-निबद्धासु नाडीषु" इति वाक्यस्य बलाच्च सा कण्ठनाडी क्लोम-निबद्धा इति ज्ञायते न तु सैव क्लोम इति। (क्रमशः)

मानसस्थैर्योपायः

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषण-स्मृतिज्योतिस्तीर्थः]

इह खलु संसारे मनःस्थैर्यमन्तरेण न किमपि कार्यं सफलतामुपैति। विषयानुरागिणां वैषयिकेषु, ब्रह्मचारिणां ब्रह्मचर्येषु, व्रतिनां व्रतेषु, पाठकानां पाठेषु, जापकानां जपकृत्येषु, योगिनां योगेषु, भोगिनां भोगेषु, ध्यानशीलानां ध्यानेषु, छात्राणामध्ययनेषु, किं बहुना, सर्वेषां सर्वेष्वेव विषयेषु मनःस्थैर्यं विना नाभिलषितसिद्धिः कथमपि भवितुमर्हति। मनोविजयार्थैव शास्त्रे यमनियमासनध्यानधारणाप्राणायामादयोऽनुष्ठेयत्वेन विहिताः, सतत-चञ्चलस्य बलवतो मत्तमातङ्गकल्पस्य मनसोऽपि योगशास्त्रोक्तनियमेन स्वल्पायासेनैव स्थैर्यं भवितुमर्हति।

स उपायो यथा—यस्य यादृशमासनमभ्यस्तं जातं स तेनैवासनेन समुपविश्य समकाय-शिरोग्रीवः सन् नाभिमण्डलन्यस्तदृष्टिः कञ्चित् कालं निमेषोन्मेषरहितोऽवतिष्ठेत। नाभिमण्डले दृष्टिमनःसंयोगेन क्रमशो निश्वासलाघवं भवति। यावन्निश्वासलाघवं तावन्मनसोऽपि स्थैर्यमुपजायते। अनेनैव नियमेन कियत्कालं नाभिमण्डले दृष्टिमनःस्थापनेन अनायासत एव मनसः स्थैर्यं जायते। मनःस्थिरीकरणाय नैतादृशोऽपर उपायो विद्यते। प्रत्यहं सन्ध्योपासनायाः प्राग् यथाविधि प्रागुक्तनियमेन मनःस्थिरीकरणमवश्यं करणीयम्। दृष्टफलिका चेयं प्रक्रिया। क्रमशोऽभ्यासेन स्वयमपि प्रत्यक्षीकर्तुं शक्नुयादिति नात्र सन्देहलेशः। अथ चेद् विषयविशेषे समासक्तचित्तस्य स्वेष्टदेवताध्यानधारणादिषु मनसो नियोगे शक्तिराहित्यं भवति, तदा मनो यं यमेवाभिनिविशते स एव विषय इष्टदेवत्वेन ध्येयस्तस्मिन्नेव चित्तधारणा कर्तव्या। एवं कृते इष्टदेवता-विषययोरैक्यभावनया चित्तधारणा वर्धमाना भवतीति। अनेनैवोपायेन सत्वरं कृतकार्यो भवितुमर्हति। अस्मादन्यः सुगमः पन्थाश्चित्तजयाय नावलोक्यते।

अपरश्च त्राटकयोगश्चित्तस्थैर्यनिदानं विद्यते। तेन च न केवलं चित्त-स्थैर्यमपि तु नानाविधशक्तिलाभोऽपि भवति। त्राटकयोगप्रकारश्चायम् —सुखोपविष्टेन स्थिरकलेवरेण धातुप्रस्तरान्यतरनिर्मितसूक्ष्मद्रव्योपरि निर्निमेषं दृष्टिः स्थापनीया। दर्शनसमये यथा शरीरं न चलति मनश्च न चाञ्चल्यमुपैति तथा यतितव्यम्। यावन्नयनं जलप्लुतं न भवति तावदेवमेव दृष्टिः स्थापनीया। अभ्यासक्रमेण बहुकालं यावत् तादृशदृष्टिस्थापने शक्ति-राविर्भविष्यति। भ्रूद्वयमध्यबिन्दावेकाग्रचित्तेन दृष्टिविन्यासेऽपि पूर्ववत् त्राटकयोगो भवति। त्राटकयोगसिद्धौ च नेत्रदोषोपशमो निद्रातन्द्रादयः स्वायत्ता भवन्ति, दृष्टिशक्तिः समेधते। किं बहुना हिंस्रजन्तवोऽपि वशीभूता भवन्ति। हिंस्रजन्तूनां नयनोपरि त्राटकसिद्धानां दृष्टीनां संस्थापनेन तेषां हिंस्रप्राणिनां नयनरश्मयः संयता भवन्ति। तत्संयमेन च ते वशीभूताश्च भवन्ति। पाठकानां मध्ये केनचित् परीक्ष्येत चेत्तदा प्रत्यक्षेण सर्वं प्रत्येतव्यमिति नात्र संशयावकाशः।

त्राटकयोगफलं मया यत् प्रत्यक्षीकृतं तद् यथायथं वर्ण्यते। खुलनाजनपदे कपोताक्षनदीतीरेऽध्यापनसमये क्वचिन्निरुद्धोभयपार्श्वेन पथा गच्छता मयाऽ-भिमुखं सवेगमागच्छन विलोलरसनः कश्चित् सरमातनयोऽवलोकितः। तत्-पश्चाद्गतैर्लगुडपाणिभिरनेकैर्जनैरुच्चैरुच्यतेस्म, महोदय! क्षिप्रोऽयं सारमेयः प्रयाति, सत्वरं प्रत्यावर्तताम् प्रत्यावर्ततामिति। प्रायः सम्मुखीनमेव तमव-लोक्य पलायनाक्षमो भीतभीतः प्रसारितातपत्रमाकुञ्चयन् भूमौ संस्थाप्य त्राटकयोगफलपरीक्षणोत्सुक इवैकाग्रचित्तो दृढाध्यवसायेन भगवच्चरणार्पित-मानसो लब्धसाहसः सम्मुखमागच्छतः सारमेयस्य नयनोपरि स्वीयनयन-रश्मिमाहितवान्। अनया प्रक्रिययैव स सरमानन्दनः कियत्कालं मामवलोक्य स्थिरकलेवरः स्थिरदृष्टिरासीत्। व्यतीते पुनः कियति काले उदरतलन्यस्तपुच्छः पूर्वकायप्रविष्टपश्चार्द्धः पथिपार्श्वेन मन्दं मन्दं भीतचित्त इव पलायितुं प्रवृत्तः। महाभीतिहेतुभूते तस्मिन् सारमेये दूरं प्रस्थिते सति महासङ्कटादुत्तीर्णोऽहमिति मन्यमानः सानन्दं पुनरातपत्रं प्रसार्य स्वाभीष्ट-

ग्राममभिगन्तुं समुद्यतः। प्रागुक्ता लगुडपाणयो बहवो ग्रामीणाः समस्वरमुक्तवन्तः, महाशय! परमसाहसिको भवान, यत् क्षिप्तस्य सारमेयस्य सम्मुखभागे जीवनमप्यवहेलयन् कृतान्त-कृतान्त इव समवस्थितवान। भवान् परःसहस्रं धन्यवादानर्हति। मयोक्तं—भद्रमहोदयाः! पलायनासमर्थेन मयैतद् दुःसाहसं समाश्रितम्। मामकीनोऽयं व्यवहारो न कस्यापि प्रशंसनीयः। तथापि तैः सर्वैरेव बहुधा समभ्यर्थितोऽहं संवृत्तः।

त्राटकयोगसिद्धौ क्षिप्तसारमेयवशीकरणं नैव कष्टसाध्यमपि तु प्रबलहिंस्रजन्तूनपि व्याघ्रादीन् दृष्टिमात्रेण वशीकर्तुं शक्नोति। मानवाः पुनरनायासेनैव वश्यतां गमिष्यन्तीति नात्र किमपि चित्रम्। त्राटकयोगारम्भसमये प्रथमं मनश्चाञ्चल्यमधिकमेव भविष्यतीति मत्वा न तस्माद् विरामो युक्तः। क्रमेणाभ्यस्ते चित्तमपि स्वाभाविकचाञ्चल्यं विहाय क्रमेणैव स्थैर्यमाप्नुयादिति। सामान्यशिक्षयापि यादृक् फलमवाप्तं तदपि मादृशानां नाल्पतरं मन्यते। कश्चित् पाठको यदि त्राटकयोगाभ्यासे कृतश्रमो भवेत्तदावश्यमेव स तदीयफलं लप्स्यत इति नात्र संशयलेशोऽपि।

संस्कृत-साहित्य-परिषदस्त्रयोविंशवर्षीय-कार्यविवरणम्

[निबन्धकः—श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्री]

आदौ तावन्निखिलविद्याधिष्ठात्रीं वाग्देवीं भूयो भूयः प्रणम्य संस्कृतसाहित्यपरिषदः परिपोषकान् समागतान् सुधीवर्यांश्च यथायोग्यमभिवादनप्रमोदपरिष्वङ्गं विज्ञाप्य सभापतिमहोदयस्य समाज्ञया संस्कृत-साहित्यपरिषदस्त्रयोविंशवर्षीयकार्यजातं विवरीतुमुत्सहामहे।

प्रारम्भ एव शोकभारपर्याकुलमानसैरस्माभिः परिषदं प्रत्यकृत्रिमम् अनुरागं प्रकटितवतां केषाञ्चन महापुरुषाणां वियोगवार्त्ता भवतां पुरतः समवतार्यन्ते। ये नामासन् महामहोपाध्यायपदभाजो मनीषिणामग्रण्यो-

ऽसामान्यप्रतिभासम्पन्नाः पद्मनाथ-भट्टाचार्य एम्.ए. महोदयाः, तेऽस्मान् शोकाम्बुधौ निमज्ज्य स्वकर्मार्जितं स्थानं समापन्नाः। तेषां लोकान्तर-प्रस्थानेन परिषदः पण्डितसमाजस्य किं बहुना भारतवर्षस्याप्यपूरणीया क्षतिः समपद्यत। परिषदः परमोपकारका महाराज-स्यार-मन्मथनाथ-राय-चतुर्धुरीण-महोदयाः, नगेन्द्रनाथ-वसुज-प्राच्यविद्यामहार्णव-महोदयाश्च परिषत्संसृष्टानस्मान् दुःखमहाम्बुधौ निमज्जितान् कृत्वा वर्षेऽस्मिन् लोकान्तरं प्रस्थितवन्तः। परिषदः परमबान्धवानामेषां वियोगेन या हानिः संवृत्ता, न जानीमः पुनस्तस्याः पूर्तिः कथं भविष्यतीति।

मान्या भद्रमहोदयाः, चतुर्विंशतिवर्षेभ्यः प्राग् अस्यामेव नगर्यां केषाञ्चन दरिद्राणामध्यापकानां छात्राणाञ्च प्रयत्नेन परिकल्पितेयं संस्कृत-साहित्य-परिषत्। जानन्त्येव भवन्तः कीदृक् प्रयत्नो वर्तते सर्वदैव विद्वत्सु तत्तद्-देशीयभाषाणां समुन्नत्यर्थम्। या संस्कृतभाषा श्रुतिस्मृतिपुराणादिशास्त्राणां धात्रीरूपा, या च भारतीयभाषानिवहानां जननी, या भाषा सर्वावयव-परिपुष्टा सर्वसमृद्धिशालिनी, या भाषा सौन्दर्येण गौरवेण भावगाम्भीर्येण च जागतिकभाषाजातेषु काम‌पि प्रतिष्ठां किमपि वैशिष्ट्यञ्चाधिकरोति, या भाषा देवभाषेति भारतीयैरार्यैराद्रियते च पूज्यते च, या खलु भाषा तत्तत्प्रदेशवासिन आर्यान् एकस्मिन्नेव सूत्रे ग्रथितुं प्राभवत, यया खलु भाषया निखिलानाम् आर्यधर्मावलम्बिनाम् आजन्ममरणानुष्ठानानि सम्पाद्यन्ते, तस्या भाषायास्तन्निबद्धसाहित्यस्य च प्रसारसंरक्षणे कर्त्तव्ये एवेति संस्कृत-साहित्यपरिषत्-प्रतिष्ठापकानामुद्देश्यमासीत्। तदुद्देश्यं साधयितुं परिषदियं काश्चनोपायान् अवलम्बितवती। उपायेषु तेषु प्राधान्येन वर्तन्ते—

(१) साधारणसभाधिवेशनविधानम्, बाहुल्येन संस्कृतभाषया कार्याणां परिचालनम्, मासिकाधिवेशनेषु संस्कृतभाषोपनिबद्धानां निबन्धानां पाठश्च।

(२) चतुष्पाठीसंस्थापनेन शास्त्राध्यापनम्।

(३) ग्रन्थागारस्थापनम्, तत्र मुद्रितानां हस्तलिखितानाञ्च संस्कृत-ग्रन्थानां संरक्षणम्।

(४) अप्रकाशितपूर्वाणां संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशः ।

(५) संस्कृतभाषामय्याः पत्रिकायाः प्रचारः ।

(६) संस्कृतरूपकाभिनयः । (७) संस्कृतप्रतिष्ठानान्तरयोगश्च ।

महाभागाः, उपायानिमानुपजीव्य परिषदियं विगते वर्षे किं किं कर्म कृतवती साफल्यञ्च कियल्लब्धवती, तत् सर्वं भवतां विज्ञानार्थम् उपन्यस्यते ।

(१) सभाधिवेशनानि ।

(क) वार्षिकसभा—विगते वर्षे सौराश्विनस्य चतुर्थदिवसे 'युनिभार्सिटो-इन्ष्टिटिउट' इत्याख्ये भवने परिषदो द्वाविंशवार्षिकमहोत्सवो यथारीत्यन्वष्ठीयत । तत्राऽऽध्यक्ष्यमासीत् सुगृहीताभिधानानां संस्कृतभाषायां संस्कृतशास्त्रे च श्रद्धावतां नाटोराधिपतीनां श्रीमतां महाराज-योगीन्द्रनाथ-राय-महोदयानाम् । सभापतिमहोदयेन, स्वर्गतानां भारतविश्रुतनैयायिकानां कामाख्यानाथतर्कवागीशमहोदयानां प्रतिकृतेरावरणोन्मोचनं कृतम् । महात्मनाममीषां विद्यावत्त्वं दाक्षिण्यं दृढचित्तताम् अन्यांश्च बहून् सद्गुणान् समुत्कीर्त्य बहव एव विद्वांसस्तत्र सामाजिकानां चेतांसि श्रद्धायुक्तान्यकुर्वन् । अन्ते च परिषत्सदस्यैः क्षेमीश्वरकविकृतेश्चण्डकौशिकम् इत्याख्यस्य, वत्सराज-कविकृतस्य 'मत्तविलासम्' इत्याख्यस्य च रूपकस्याभिनयेन सर्वेषां चेतांसि समावर्जितानि, समुपार्जिताश्च भूयांसः साधुवादाः इति ।

(ख) साधारणसभा—विगते वर्षे साधारणसभाधिवेशनानि यथारीति सञ्जातानि । तत्र तत्राधिवेशनेषु विपश्चिद्भिः सारगर्भाः संस्कृतभाषामया निबन्धाः पठिताः सम्यक् पर्यालोचिताश्च ।

(ग) कार्यनिर्वाहकसमितिः—विगते वर्षे कार्यनिर्वाकसमितेरधिवेशनेषु तदधिकृताः प्रायः सर्व एव सदस्याः साग्रहं सम्भूय परिषदः कृत्यजातं सम्पादितवन्तः परिचालितवन्तश्च कर्तव्यमप्रमादेन ।

साहाय्यप्राप्तिः—साम्प्रतं देशव्यापिन्यर्थबाधा वर्तते । तेन च सदस्येभ्यः समुत्तिष्ठन्ती भूतपूर्वा मासिकी वृत्तिरद्यत्वे ह्रासमुपेता परिषदं बाधतेतराम् । ततश्चर्णेनेदानीं चलति परिषदित्यपि वक्तुमर्हामः । परं वङ्गीयशासकैर्वर्षे-

ऽस्मिन् रूप्यकाणां नवशती यथापुरं परिषदः साहायकीकृता। तदिदं 'घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्' परिषदं कथञ्चनानन्दयति।

(२) चतुष्पाठी—पण्डितप्रकाण्डानां श्रीमतां सीतानाथसिद्धान्त-वागीशमहोदयानां परिषदाचार्यत्वमस्मिन्नपि वर्षे यथारीत्यवर्ततैव। आलोच्य-वर्षे काव्य-व्याकरण-दर्शनादिशास्त्रेषु त्रिंशदधिकाश्छात्राः कृतपरिश्रमा वर्तन्ते। तेषु पञ्चदश गभर्णमेण्टपरिगृहीतपरीक्षायामवतीर्णाः दश चोत्तीर्णाः। श्रीयुक्तसिद्धान्तवागीशमहोदयानां साहायकार्थं श्रीयुक्तरामधनभट्टाचार्यकाव्य-व्याकरणपुराणतीर्थः सहकार्यध्यापकपदे वर्तमानः सयत्नं शिष्यानध्यापयं-स्तेषां सार्वत्रिकोन्नतिविधौ सर्वथा दत्तावधानो विजयते।

विद्यार्थिनः खलु गुरुगृहमेत्य तत एव आहार्यं वासस्थानञ्चासाद्य विद्या-ग्रहणसौकर्यं लभन्त इति सुप्राचीनेयं भारतीया रीतिः। साम्प्रतम् अध्यापकानां दारिद्र्यातिशयेन क्रमशो विलोपमापद्यमानाया अस्या रीतेः कथञ्चित् संरक्षणार्थं परिषत् प्रतिवर्षं छात्रेभ्यो यथाशक्ति वृत्तिं प्रददाति। परन्त्विदानीमपि प्रयोजनानुरूपार्थागमविरहाद् वृत्तेः परिमाणं वर्धयितुं नैव शक्नोति। अत्रार्थे वदान्यतमानां समवधानं दीयमानमभ्यर्थयामहे। चतुष्पाठीसाहायकविधौ "कलिकाताकर्पोरेशन" इत्याख्यसंसद् अस्मभ्यं चत्वारिंशदधिकां मुद्राणां द्विशतीं प्रायच्छत्, एतदर्थं तदधिकृताः पुरुषा अस्माकं धन्यवादान् अर्हन्ति।

(३) ग्रन्थागारम्—ग्रन्थागारस्य परिपुष्टिः समुन्नतिश्च यावच्छक्ति विधीयेते। अन्यत्र दुष्प्रापा बहवो ग्रन्था अत्र वर्तन्ते। अनुसन्धान-निरताश्छात्रा अध्यापका अन्ये च विद्वांसः स्वाभिमतग्रन्थप्राप्तौ प्रायो वैफल्यं न भजन्त इत्यनल्पमिदं प्रमोदपदं परिषत्परिचालकवर्गाणाम्। परिषद्-ग्रन्थानां सुविस्तृतं विवरणं यथा प्रकाशमुपगच्छेत्, तदर्थमस्माभिः प्रयत्यते। परम् अर्थकृच्छ्रनिबन्धनः प्रत्यूहः कथमप्यतिक्रमितुं न शक्यते। कलिकाताकर्पोरेशन-इत्याख्यसंसदः परिषद् विगते वर्षे ग्रन्थागारोन्नयनार्थं रौप्यकाणां सार्द्धषट्शतीं प्राप्तवती। अतस्तदधिकृतेभ्यो हार्दिकान् धन्य-

आदान् विनरामः। ग्रन्थागारिकपदमध्यासीनः श्रीयुक्त-जानकीनाथ-साहित्य-शास्त्रिमहोदयोऽस्य ग्रन्थागारस्योन्नत्यै यथावज्जागरूको वर्तत इति तस्मा अप्यस्माभिर्धन्यवादो दीयते।

(४) ग्रन्थप्रकाशः—श्रीयुक्त-कालीपदतर्काचार्य-प्रणीतं "प्रशान्तरत्नाकरं" नाम नाटकं वर्षेऽस्मिन प्रकाशितम्।

(५) परिषत्पत्रिका—द्वाविंशतिवत्सरान् यथारीति प्रचरद्रूपं संस्कृत-साहित्यपरिषन्नाम परिषदो मासिकं मुखपत्रं भारतवर्षीयनानाप्रदेश-वास्तव्यानां सुधियां निबन्धजातैः परिगुम्फितं विनोदयति संस्कृतरसास्वाद-लुब्धचित्तानां विदुषां चेतांसीति विदितमेव सर्वेषाम्। इयं पत्रिका कलिकाताविश्वविद्यालयाध्यापकेन नानाशास्त्रेषु लब्धप्रावीण्येन महामहो-पाध्यायपदभाजा पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमता अनन्तकृष्णशास्त्रिमहोदयेन सम्पाद्यमाना संस्कृतपत्रिकानिवहेष्वनन्यविलक्षणां प्रतिष्ठाम् अर्जयन्ती वैशिष्ट्यं किमपि धत्त इत्यत्र नात्युक्तिरस्माकम्।

(६) रूपकाभिनयः—सुरभारतीं प्रति जनानामनुरागसञ्जननार्थं परिषदा तत्सदस्यै रूपकाणामभिनयो विधीयते। अद्य यावद् ऊनविंशति-संख्याकानि नाटकप्रहसनान्यभिनीतानि। तेषु अनेकान्येवानभिनीतपूर्वाणि। प्राचीननाट्यकलायाः समुत्कर्षसाधने सर्वत्रैव परिषत्सदस्या अपूर्वं नैपुण्यम् आविष्कृतवन्तः, येन वङ्गविषयेभ्यो बहिरपि तैरासादितः समादरातिशयः।

(७) प्रतिष्ठानान्तरयोगः—पूर्वेष्विव वर्षेषु विगते वर्षेऽपि पूर्ववङ्ग-सारस्वतसमाजाधीनपरीक्षा परिषदः परिचालनेन निरपद्यत। अत्रास्माकं धन्यवादान् वहन्ति काशीमबाजार-पलिटेक्निक-विद्यालयाध्यक्षाः, यतस्ते तद्विद्यालयभवने परीक्षास्थानव्यवस्थां विहितवन्तः।

अर्थाभावप्रपीडिता परिषद् गृहकोषादृणमादाय अधुनापि कथञ्चित् कार्यं निर्वाहयति। 'कर्पोरेशन' सकाशात् प्राप्ते स्थाने वर्षद्वयाभ्यन्तरे परिषदः स्वकीयभवननिर्माणमत्यन्तमेवापेक्षितं वर्तते। भवनाभावाद् दिने दिने परिपोषमापद्यमानस्य सुविशालग्रन्थागारस्य तथा चतुष्पाठीविभागस्य

च कृत्यावलीपरिचालना क्रमशो दुष्करतामवगाहते। महता प्रयत्नेन संगृहीतानां मुद्रितामुद्रितानाममूल्यग्रन्थरत्नानाम् तथा महतो द्रविणराशेर्विनियोगेन विनिर्मितानां तैलचित्राणाञ्च संरक्षणं संभविष्यति न वेति महतीयं चिन्ता समाक्रामत्यस्माकं चेतांसि।

मान्याः सदस्याः, भवद्भ्यः पुनरपि यथायोग्यमभिवादन-सम्भाषणादिकं विज्ञाप्य विरमामो वयम्। केवलं प्रार्थयामहे—सुरक्षन्तु भवन्तो भवदीयामेव कन्याकल्पां परिषदमिति।

त्रयोविंशतितमे वार्षिकाधिवेशने

संस्कृत-साहित्य-परिषदोऽभिनयः

[दर्शिका—कुमारी श्रीलीलावती दासजा]

मान्याः पाठकमहाभागाः, कौतुकाद् बालभावात् संस्कृतप्रणयितया चाभिनयदर्शनोत्सुकाहं व्यतीते संस्कृतसाहित्यपरिषदस्त्रयोविंशतितमे वार्षिकमहोत्सवे यथास्थानं सम्मिलितवत्यासम्। इतः पूर्वमदृष्टसंस्कृताभिनयाया ममाभिनववस्तुदर्शनेन काममासीद् विस्मेरविमूढा चित्तवृत्तिस्तथापि यथादृष्टमभिनयं यथाशक्ति यथास्वादं वेदयितुमुद्यताहं न जाने भवतां हास्यं वा कोपं वेर्ष्यां वा जनयिष्यामीति।

प्रथमतस्तावन्मम ग्राह्यवचस्त्वप्रत्यायनायेदमेव मन्ये पर्याप्तं स्याद्, यदबलाः काममन्यत्रान्वर्थाभिधाना अपि न खलु कलायामप्यबला इति। नाविज्ञातञ्चैतत् पुराणान्यनुशीलयताम् इतिहासमालोचयतां लोकवृत्तान्तं वा साभिनिवेशं विश्लेषयतां विमलाशयानां पाठकमहाभागानाम्। अतोऽत्र भवन्तो वक्तृविशेषनिस्पृहाः सन्तः सदयमाकर्णयन्तु ममाभिनयिकीमालोचनामिति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये।

प्रथमतस्तावदकुण्ठेन कण्ठेनोपकण्ठं भवतामिदमेवाभिधानीयं यदीदृशोऽभिनयः संस्कृतनाटकानां सम्भवतीति नासीन्मे मानसी वृत्तिः। धन्या

संस्कृतसाहित्यपरिषद् धन्यास्तत्सभ्या धन्या नाट्याभिनयाधिकृता धन्याश्च शैलूषाः। ओद्बोधनसङ्गीतादा सभाकार्यत आ च जर्जरोत्सवात् सर्वमेव कृत्यं सुश्रृङ्खलसुविहितं परिषदधिकृतानां महतीं कर्मनैपुणीमनुमापयति। प्रीता चाहम् ईदृश्याः परिषदो गृहनिर्माणाय वदान्यानां वित्तविसर्जन-प्रतिश्रुत्येति च प्रसङ्गतः प्रकटीकरोमि।

सुसज्जितस्य शैलूषस्य साहाय्यकेनानुसंहितो जर्जरोत्सवो यावत्स्वेव कर्मस्वार्याणामलौकिकताबुद्धिं द्रढयन्नस्माकमपि चेतांसि तदात्वे भावान्तर-जर्जरितान्यकार्षीत्। पुष्पामोदवासिता धूपसुरभी रङ्गभूमिः क्षणं पूजा-मण्डपमिव व्यभात्।

जर्जरोत्सवात् परतश्च मयूरनृत्यम्। अत्रेदमादौ वक्तव्यं, किमिदं नृत्यं दिङ्नागेन कविनैव स्वकृतौ निरूपितं? येन नाट्यान्तर्भावभावनया जर्जरोत्-सवात् परतोऽस्यानुष्ठानकालो व्यवस्थापितः? जर्जरोत्सवो नाट्याङ्गमित्य-श्रृणवम्, तदन्तश्चानुष्ठितं नृत्यमपि तथैव गृह्णीयाज्जनः। संशयोऽयमद्यापि मामनुवर्तते, अनुगृह्णन्तु संस्कृतसाहित्यपरिषत्सभ्याः प्रकृततथ्यावेदनेन संशयानां माम्। नृत्यञ्चेदं किं मायूरमुत टैट्टिभमाहोस्विद् भैह्ममिति न प्राभावि मया तदानीमवबोद्धुम्। अत्र चांशतः संस्कृतसाहित्यपरिषत्-परिचालका अप्यपराध्यन्ति, ये यथाकालं विवरणपुस्तिकामवितरन्तो मामिवान्यानपि पात्रपरिचयादौ च कार्यविज्ञानेन च चिराय तिमिरायेव व्यतरन्। विवरणपुस्तिकालम्भात् परतश्च मया चिन्तितं किमिदं "रवीन्द्र-सरकारेणा"नुष्ठितं मयूरनृत्यं मयाऽवलोकितम्? बाढमस्य व्याधनृत्यमिति नाम मह्यं रोचते। दृष्टमस्माभिरुदयशङ्करभ्रातुरिदमेव मयूरनृत्यम् अपूर्वं नाम तदद्यापि स्मरन्त्या मे चेतसि कमप्यानन्दमातनोति। अस्तु नाम तत्, नूनमङ्गहारे प्रकारभेदो नर्तकयोर्द्वयोर्भवितुमर्हत्येव, परं तालस्यापि व्यतिक्रमस्तत्र मया क्वचित् क्वचिदनुभूत एवेति महदेव मे विस्मयस्थानम्।

अनिन्द्या नान्दी सभ्यानामानन्दं सन्दीपयन्त्यन्वर्थनामैवासीत्। सुभग-शरीरः सूत्रधारः कविगोत्रादीनामावेदनव्याजेन यन्नामाभिनयकौशल-

मात्मीयमाविरकरोत् दुर्लभमेव तन्नाट्यकलासमलङ्कृतानामपि वस्तूनामभिनायकेष्वन्यत्र शैलूषेषु ।

अत्र हि रूपके प्रधानभूमिकानिर्वाहकतया वा नटकर्मनैपुण्याद्वा कारणान्तरेण वा ये नाम शैलूषा मन्मतेन प्राधान्यमर्हन्ति तेष्वन्यतमतामापन्नोऽपि लक्ष्मण आङ्गिकाभिनये साभिनिवेशः प्रेक्षकाणां हृदयं नाधिकृतवान्। अन्तरान्तरा प्रकृतोपयोगिनं रसमुद्भावयन्नप्युच्चारणदोषादनुपादेयवचनतया प्राप्येणापि साधुवादेनात्मानमवञ्चयत्। परम् अभिनेयांशस्य करुणरसप्राधान्येन शरीरसौभाग्येन तत्र तत्राऽऽविष्क्रियमाणेनाभिनयकौशलेन च श्रीमाँल्लक्ष्मणः स्थूलतः स्वं कर्तव्यं साध्वेव समाहितवानिति मे प्रतिभाति। मनोजिघ्राः केचन चास्यापेक्षितमपि विनयमभिनयांशेऽप्रकाशमानमभिसन्धाय मन्मतेन विरुध्यन्ते ।

सीता नामास्मिन्नायिका नाटक इति यथा समपेक्ष्यते तादृशं कलाकौशलमनाविष्कुर्वत्यपि रसविरोधि किञ्चन नानुष्ठितवतीति प्रशस्तिमर्हत्येव लब्धुम्। केचित् पुनरिदमप्यभिप्रयन्ति यत् कामं काम्यत एव कविभिस्तन्वीत्वं नायिकायां न पुनरीदृशं नाम तत्। सीता चेयं ससत्त्वापि कृशविरसां मूर्तिमादधाना चितोत्थितामिव स्वामनुस्मारयन्ती कथमिव दर्शकानां हृदयं प्रविशत्विति ।

इदानीं वाल्मीकेर्वारः समापतितः। अनवद्यमस्याभिनयकौशलम्, उच्चारणशैली च ततोऽप्यनवद्यतरा दृढमस्मान् विस्मापयते स्म। अयथा मुखरायमाणे तस्मिन् दर्शकसमाजे अस्यैवैकस्य वाल्मीकेः सूत्रधारस्य च वचनमानुपूर्व्येण मया गृहीतं नान्यस्य कस्यापि। परं सीतादर्शनावसरे गङ्गातीरे हृष्यताऽनेन या नामास्थिरता प्रकाशिता दुर्वासो-विश्वामित्रमुखान् द्वित्रान् मुनीनपहाय नान्यत्र गालवादिष्वपि सा शोभते, किं पुनस्तादृश आदिकवौ। यस्य च तात्कालिकीमवस्थमालोचयता पीयूषमयलेखनीमुखेन कविनोक्तम्—"निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः" इति। सेयं दुःखस्य दशा वाल्मीकेर्नानन्दस्येति शोकानुभावे प्रकटयितव्ये

सुखानुभावरूपं तथाविधं चाञ्चल्यं प्रकाशयन्नयं रसभङ्गमस्माकमजनयत्। न जाने दिङ्नागस्य स्थूलहस्तेन कीदृशो बाल्मीकिर्विरचितः।

रामो मध्यमतां विगाहते। कुशलवसन्निधौ चानेन प्रकटीकृतमपत्य-वात्सल्यं मामार्द्रीकरोति स्म। कश्चित् पुनरस्याभिनयमधमं मन्यते। शोकप्रकाशापदेशेन तेन कृतोऽव्यक्तशब्दविशेष उद्वेगमेवापादयदिति तन्मतम्।

तापस्या गीतं श्रवणाञ्जलिपुटपेयमासीत्। यदीयं सौकुमार्यं वेशे च तथाऽभविष्यत्, नूनं सुवर्णे सौरभं समरोक्ष्यत्। यज्ञवेदी प्रतिज्ञात-पारितोषिकापि न मह्यं तथात्वेनारोचत। माध्यम्यं पुनरस्या मयापि काम्यत एव। कुशलवौ बालकावपि यथाऽभिनीतवन्तौ नूनं तेन तौ प्रशंसा-मर्हत एव। शिष्टानां शैलूषाणां यन्नाम पदं कविनोपदीकृतं योग्या एवासंस्ते तत्पदमध्यारोढुमिति किमितः परा प्रशंसा तेषां कर्तव्या स्यात्। तेषु पुनः कौशिको विशिष्योल्लेखमर्हति। समुपभुक्ता सामाजिकैस्तस्य निरुपधिर्हास्यरसपरिपाटीति। एवञ्च केषाञ्चिच्छैलूषाणां क्वचित् क्वचिद् मात्रया दोषसद्भावेऽपि वर्तुलतः पुनः प्रशंसनीय एवाभिनयः सञ्जात इति पुनरप्युद्घोषयामि।

तृणीकृतकायक्लेशास्तद्दिवसीयाभिनयनिर्वाहकाः शैलूषमहाभागाः, न खलु न जानामि भवतां परिश्रमञ्चोत्साहञ्च कालक्षेपञ्च, तथापि यत्तत्र तत्र भूतार्थनिवेदनव्यग्रतया भवतां प्रातिकूल्यमाचरं तदर्थं साञ्जलिबन्धं भवतः क्षामये, स्मारयामि च सूक्तिरत्नानीमानि—"न खलु सर्वः सर्वं जानाति" इति, "भिन्नरुचिर्हि लोकः" इति, "यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः" इति च। ततश्च यन्मया भवतां वचनेषु दोष आविष्कृतस्तदिदं ममानभिज्ञतया वा रुचेर्भेदेन वा वाचां स्वभावेन वेति निरपवादा एव भवन्तः सर्वत्रेति शम्।

संस्कृत-साहित्य-परिषदो १३४६ वङ्गाब्दीय-

काय-परिचालकाः

सभापतिः

महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-दुर्गाचरण-सांख्य-वेदान्ततीर्थः ।

सहकारि-सभापतयः

१। महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-अनन्तकृष्ण-शास्त्री ।

२। „ श्रीयुक्त-फणिभूषण-तर्कवागीशः ।

३। डक्टर-श्रीयुक्त आदित्यनाथ-मुखोपाध्यायः, एम. ए., पि-एइच. डि.

४। पण्डित-श्रीयुक्त-द्वारिकानाथ-न्यायशास्त्री ।

५। पण्डित-श्रीयुक्त-सीतानाथ-सिद्धान्तवागीशः

६। महाराज-श्रीयुक्त-भूपेन्द्रचन्द्र-सिंहः, वि. ए. (सुसङ्ग)

७। राजा श्रीयुक्त-भूपेन्द्रनारायण-सिंह-बाहादुरः, एम्. एल. सि. (नसीपुर)

८। श्रीयुक्त-शरच्चन्द्र-वसुः, बार-अयाट-ल, एम. एल. ए.

९। „ वैजनाथ-वाजोरिया, एम. एल. ए.

१०। „ यतीन्द्रनाथ-वसुः, एम. ए., एम. एल. ए.

सम्पादकौ

१। श्रीयुक्त-अमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्री, एम. ए., पि-एइच. डि.

२। श्रीयुक्त-गणपति-सरकार-विद्यारत्नः

सहकारि-सम्पादकाः

१। पण्डित-श्रीयुक्त-दीनबन्धु-साहित्यशास्त्री ।

२। „ „ रामकृष्ण-चक्रवर्ती, एम. ए.

३ । पण्डित-श्रीयुक्त-अशोकनाथ-शास्त्री, वेदान्ततीर्थः, एम. ए., पि. आर. एस.

४ । ,, ,, हेमेन्द्रनाथ-भट्टाचार्यः

५ । ,, ,, विष्णुपद-भट्टाचार्यः, काव्यतीर्थः, एम. ए.

कार्यनिर्वाहक-समितेरपरे सदस्याः

१ । पण्डित-श्रीयुक्त-जगदीशचन्द्र-वेदव्यासः ।

२ । ,, ,, जगन्मोहन-ज्योतिर्विनोदः ।

३ । ,, ,, वामापद-विद्यारत्नः ।

४ । ,, ,, दक्षिणाचरण-भट्टाचार्यः, एम. ए.

५ । ,, ,, जानकीनाथ-साहित्यशास्त्री ।

६ । ,, ,, कालीपद-तर्काचार्यः ।

७ । ,, ,, वामाचरण-काव्यतीर्थः

८ । ,, ,, चिन्ताहरण-चक्रवर्ती काव्यतीर्थः, एम. ए.

६ । ,, ,, योगेन्द्रमोहन-विद्यारत्नः ।

१० । ,, ,, दक्षिणाचरण-भट्टाचार्यः ।

११ । ,, ,, काशीनाथ-भट्टाचार्यः, वि. एस्-सि. (Engr.)

१२ । श्रीयुक्त-भूपेन्द्रनाथ-वसुः, एम. वि. (काउन्सिलर, कलिकाता करपोरेशन)

१३ । श्रीयुक्त-राजेन्द्रनारायण-वन्द्योपाध्यायः, वि. एल्. (काउन्सिलर, कलिकाता करपोरेशन)

१४ । पण्डित-श्रीयुक्त-दुर्गामोहन-काव्य-सांख्य-पुराणतीर्थः, एम. ए.

१५ । ,, ,, कालीपद-व्याकरण-तीर्थः ।

१६ । श्रीयुक्त-भूपति-राय-चतुर्धुरीणकाव्यतीर्थः ।

१७ । ,, सुनीतिकुमार-चट्टोपाध्यायः, एम. ए., डि. लिट्.

१८ । पण्डित-श्रीयुक्त-उपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः ।

१९ । श्रीयुक्त-व्रजेन्द्रकिशोर-भट्टाचार्यः ।

२०। पण्डित-श्रीयुक्त-चण्डीचरण-तर्कतीर्थः ।

२१। श्रीयुक्त-उपेन्द्रनाथ-घोषालः, एम. ए., पि-एइच. डि.

२२। ,, रमाप्रसाद-मुखोपाध्यायः, एम. ए., वि. एल.

२३। कविराज-श्रीयुक्त-विमलानन्द-तर्कतीर्थः ।

२४। श्रीयुक्त-गौरीनाथ-भट्टाचार्यः एम. ए., पि. आर. एस.

२५। पण्डित-श्रीयुक्त-तारानाथ-न्याय-तर्कतीर्थः ।

२६। महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-हरिदास-सिद्धान्तवागीशः ।

२७। श्रीयुक्त-दामोदर-दास-खान्ना, वि. ए.

२८। पण्डित-श्रीयुक्त-हारानचन्द्र-शास्त्री ।

२९। कविराज-श्रीयुक्त-शिवनाथ-सेनः, वि. ए., एम. वि.

३०। ,, ,, ज्योतिषचन्द्र-सरस्वतीः ।

३१। श्रीयुक्त-श्यामाचरण-काव्य-व्याकरणतीर्थः ।

३२। ,, त्रिदिवनाथ-रायः, एम. ए., वि. एल.

३३। कविराज-श्रीयुक्त-जानकीनाथ-काव्यतीर्थः ।

३४। रायबाहादुर-श्रीयुक्त-गोविनलाल वन्द्योपाध्यायः, वि. ए.

संस्कृत-साहित्य-परिषदो त्रयोविंशवर्षस्य (१३४५ वङ्गाब्दस्य)

आय-व्यय-निष्कर्षः

(१) साधारण-कोषः

आयः		व्ययः	
गतवर्षस्य व्ययावशिष्टः		पत्रिकार्थम्	... ६४२।~०
हस्ते	... १७=१०	पुस्तकालयार्थम्	८४२।=१५
ष्ट्याम्प	... ६॥।~१०	पुस्तकप्रकाशार्थम्	... ५२॥≡१०
वृत्तिरूपेण प्राप्तः		सभाभिनयाद्यर्थम्	... २४६॥~०
(कलिकातातः)	१०६७॥।=	शिक्षाविभागार्थम्	... ११०॥।=५
(स्थानान्तरात्)	...३४५॥०	गृहभाटकालोकार्थम्	७२६॥।=१०
सामयिक-दानरूपेण		वर्तनाद्यर्थम्	... ४३३॥।०
दातृभ्यः	...२३०)	गृहोपकरणाद्यर्थम्	... १८।~५
गवर्नमेण्टसकाशात्		पाथेयार्थम्	... ४०।=१०
(१९३८-३९)	...६००)	पत्रादि-शुल्कपत्रार्थम्	... १३॥।१५
कर्पोरेशन-सकाशात्		शुल्कार्थम्	... ३४।=१०
पुस्तकालयार्थम्		सारस्वतपरीक्षार्थम्	... २३=
(१९३७-३८)	...६५०)	भि. पि. शुल्कपत्रार्थम्	... १४।०
चतुष्पाठीसाहाय्यरूपेण		विविधविषयार्थम्	... ४४॥~
(१९३७-३८)	...२४०)	ऋण-प्रत्यर्पणार्थम्	... ४२८।~
पुस्तकादि-विक्रयात्	१००।≡१०	गृहकोषस्य ऋण-प्रत्यर्पणार्थम्	२२॥०
प्रावेशिक-रूपेण	... १।०	अग्रिमादि-प्रत्यर्पणार्थम्	... २३२)
भि. पि. शुल्कपत्रात्	... ८॥।=१०	स्थायि-कोषे प्रदानार्थम्	... १००)
कुशीदरूपेण	... ५७।≡१०	ग्रन्थालय-कोषे प्रत्यर्पणार्थम्	३६॥।=
अन्यतः	... ४६॥।~		४३६६॥।=
ऋणात्	... ५००)	उद्वृत्तः	
अग्रिमादि-प्रत्यर्पणात्	... १६०॥।≡	हस्ते	२२=५
		ष्ट्याम्प	१≡५
	४३६३≡१०		४३६३≡१०

(२) गृहकोषः

(१३४५ वङ्गाब्दे)

गतवर्षस्य व्ययावशेषितः

(१६४५-५५) ५%

गवर्नमेण्ट-लोनपत्रे	...१०००)
हस्ते	... ५)
	१००५)
प्राप्तः	... ५५१)
साधारणकोषात् प्रत्यर्पितम्	२२॥०
	१५७८॥०
व्ययः	... २२॥०
	उद्वृत्तः १५५६)

उद्वृत्तस्य विवरणम्—

पूर्वोक्ते गवर्नमेण्ट-लोनपत्रे	१०००)
सेण्ट्राल-व्याङ्कागारे	... ५५६)
	१५५६)

(३) ग्रन्थालय-कोषः

(१३४५ वङ्गाब्दे)

गतवर्षस्य प्रत्यर्पणावशेषितः	५०८)
१३४५ वङ्गाब्दे न्यासरूपेण प्राप्तः	६४)
	५७२)
१३४५ वङ्गाब्दे प्रत्यर्पितः	८४)
	उद्वृत्तः ४८८)

उद्वृत्तस्य विवरणम्—

गृहकोषे ऋणरूपेण दत्तम्	१२२)
सेण्ट्राल व्याङ्कागारे	... ११~१०
पोष्ट आफिसागारे	... १०।१०
हस्ते	... २०७।१०
साधारण-कोषे ऋणरूपेण दत्तम्	... १३७।~१०
	४८८)

परिषदः साधारण-कोषस्य

ऋणम्

१३३३ वङ्गाब्दात् १३४४ वङ्गाब्द-पर्यन्तं गृहकोषात् गृहीतम्	४१७८॥०
अग्रिमादिरूपेण	... १३०।१५
ग्रन्थालयकोषात् गृहीतम्	१७७≶१०
	४४८६ ⌒१५
१३४५ वङ्गाब्दे वृद्धिः	... १६~१०
	४४६६॥।≈१५

श्रीरामकृष्ण चक्रवर्ती

आय-व्यय-लिपि-रक्षकः

श्रीअमरेश्वर ठाकुरः

सम्पादकः ।

जे. सि. चक्रवर्ती

आय-व्यय-लिपि-परीक्षकः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

November, 1939	१८६१-शकीये कार्त्तिके २२श-वर्षस्य ७म-संख्या	Vol. XXII No. 7.

श्रीश्रीदुर्गाष्टकम्

[निबन्धकः—श्रीकैलासचन्द्र-स्मृतितीर्थः]

कल्पादौ विधिविष्णुशङ्करमुखान् सृष्ट्वा सुरॉल्लीलया
सर्ग-स्थित्युपसंहृतीर्नियमतः कर्तुं क्षमाञ्छाश्वतीः ।
कल्पान्ते जगता सहैव च पुनः संजह्रुषी स्वात्मनि
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥१॥
विष्णोः कर्णमलोद्भवौ दमयितुं दैत्यौ मधुं कैटभं
चैनं बोधयितुं तथैव विधिना निद्रायमाणं विभुम् ।
आकृत्या रहिता क्वचिच्च सहिता संप्रस्तुता तामसी
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥२॥
देवानां महिषासुरेण बलिना संपीड्यमानात्मनां
तेजोराशिसमुद्भवा क्षयकरी तस्यासुरस्याञ्जसा ।
नाके निर्जरवृन्दवन्दितपदा शान्तेः पुनः स्थापनाद्
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥३॥

धूम्राक्षादिविनाशपूर्वकमहो शुम्भं रणे सानुजं
हत्वा तीव्रपराक्रमञ्च दनुजाधीशं सुरेन्द्रार्दनम् ।
कुर्वाणा सुरराजशासनगतं स्वर्गं पुनः शान्तिदं
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥४॥
श्रीकाली भुवनेश्वरी च वगला धूमावती भैरवी
तारा छिन्नशिरस्तथैव कमला मातङ्गिनी षोडशी ।
गन्तुं दक्षपुरं पुरा धृतवती रूपाण्यमूनि क्षणाद्
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥५॥
श्रुत्वा श्रीशिवनिन्दनं पितृकृतं यज्ञानले विग्रहं
हुत्वा जन्म पुनर्धराधरवरान्नित्याऽप्यवाप्य स्वयम् ।
शम्भुं प्राप्तवती तमेव च पतिं तप्त्वा तपो दुश्चरं
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥६॥
विघ्नाध्यक्ष-षडानन-प्रसविनी पञ्चानन-प्रेयसी
भक्तानां विपदां विनाशनकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा ।
गौराङ्गी त्रिगुणात्मिका त्रिनयना तापत्रयोन्मूलिनी
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥७॥
दक्षं पादसरोरुहं विनिहितं सिंहस्य पृष्ठे समं
वामञ्चापि वरासुरोपरि लसत्कान्ति क्वणन्नूपुरम् ।
यस्या देवसुरेन्द्रमौलिमणिभाप्रोद्भासितं भाति सा
दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु मे दीनस्य विश्वेश्वरी ॥८॥

सनातनधर्मस्य प्राचीनता च महत्ता च

[निबन्धकः—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः]

'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः'।

केचित् सुधारकाभासा जना आचक्षते यत्—'सनातनधर्म' इति शब्दस्य रचनाऽर्वाचीना। प्राक् त्वस्मद्धर्मस्य 'वैदिक' इति विशेषणमासीद् न खलु 'सनातन' इति। तस्माद् 'वैदिकधर्म' इति वा 'आर्यधर्म' इति वा नाम स्थापनीयं न 'सनातनधर्म' इति। अथ च ये भवन्त आत्मनः सनातनधर्मण आचक्षते, ते भवन्तः सर्वे पौराणिका एव। पौराणिकधर्मश्चाऽर्वाचीन इति।

अत्र प्रश्ने वयं मीमांसामहे। तथाहि—वादिनामुक्तः प्रश्नो निर्मूल एव। अस्माकं धर्मस्य 'सनातनधर्म' इति सञ्ज्ञा सृष्टिप्रक्रमकालादेव वर्तते। अस्मदीयधर्मस्य नाम 'सनाननधर्म' इत्यपि वर्तते, 'पुराणधर्म' इत्यपि च। तत्र समातनधर्मस्य द्विविधो विग्रहः, सनातनस्य धर्म इति, सनातनो धर्म इति च।

तत्र 'सनातन' इति परमात्मनो नाम। तस्य धर्मोऽयम्। अत्र वेदस्य साक्ष्यं श्रूयताम्—'सनातनमेनमाहुः' [अथर्ववेदे १०।८।२३] 'यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम्' [अथर्व० १०।८।२२] श्रीमद्भगवद्गीतास्वपि उक्तम्—'त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे' [११।१८] एतदादौ 'सनातन' इति परमात्मनो नाम। तस्य धर्मत्वात् सनातनधर्म इति नाम। सना भवः इति सनातनः। सना इति 'सदा' इत्यर्थे अव्ययम्। तस्मात् 'अव्ययेभ्यष्ट्यु ट्यु लौ तुट् च' [४।३।२३] इति पाणिनिसूत्रेण च ट्युल् तुडागमश्च। 'युवोरनाकौ' [पा० ३।१।१] इति सूत्रेण च योरनादेशः। एवं 'सनातन'-शब्दसिद्धिः। तस्य धर्म इति सनातनधर्मः। अथवा सनातनश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारयः [२।१।५७ पा०]।

अन्ये ये धर्मास्ते न नित्याः, न च परमात्मप्रणीताः। परमात्मप्रणीत-धर्मनियमानामियत्ता न भवति। तत्र उत्सर्गापवादादयोऽनेके नियमा भवन्ति, सार्वभौमिकता सार्वकालिकता च भवति। अत एव तत्र परीवर्तो न भवति। मनुष्यनिर्मित एव धर्मे दशद्वादश नियमा भवन्ति, स धर्म ऐकदेशिको नियतकालिकश्च भवति। परं परमात्मप्रणीते धर्मे सर्वविधाधिकारिणां हिताय विविधा नियमा भवन्ति। परमात्मनः समकाल एव सनातनो धर्मः। अत एवास्य पुराणधर्म इत्यपि नाम। अत एव वेदे 'धर्मं पुराणमनुपालयन्ती' [अ० १८।३।१] 'अयं पन्था अनुवित्तः पुराणः' [ऋग्वेदे ४।१८।१] इति श्रूयते। 'पुराणधर्म' इत्यपि अस्मद्धर्मस्य नाम। आर्य-समाजो नामार्वाचीनसम्प्रदायोऽस्मदीयधर्मस्य नाम 'पुराणधर्म' इति द्वेषवशा-देव समाचष्टे कदर्थनार्थं वा सनातनधर्मणाम्, परं वेदेनैव तन्नामाभिहित-मस्मद्धर्मस्य। तेन नात्र द्वेषलेशस्यापि प्रयोजनीयता।

'पुराणधर्म'स्यापि 'सनातनधर्म'स्येव विग्रहः। पुराणस्य धर्म इति, पुराणो वा धर्म इति। पुराण इति परमात्मनो नाम। तथा च महाभारते 'पुराणपुरुषो विभुः' [वनपर्वणि १८९।५४], श्वेताश्वतरोपनिषदि 'वेदा-ऽहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात्' [३।२१], 'प्रत्नमिन्द्र ! हवामहे' [अथर्ववेदे २०।२४।९] अत्र इन्द्रस्य परमात्मनो विशेषणं 'प्रत्न' इति, पूर्वत्र 'सनातन' इति। अतस्तत्प्रवर्तितधर्मस्यापि 'सनातनधर्म' इति 'पुराण-धर्म' इति वा नाम।

'मा नः पथः पित्र्यान्मानवाद् अधिदूरं नैष्ट' [ऋ० ८।३०।३], हे देवाः ! अस्मान् पितृपरम्पराप्राप्तात् पथो मा दूरीकार्ष्ट यूयम्। तादृशः पित्र्यधर्मः सनातनधर्म एव। 'वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम्' [श्रीमद्भागवत-पुराणे ७।११।४], 'सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम्' [महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि ६१।३४], 'मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः' [भागवतं १०।४।३९], एतदादिप्रमाणैर्यत्र 'सनातनधर्म'शब्दस्य प्राचीनता, तत्र सनातनधर्मस्यापि प्राचीनत्वं परमात्ममूलकत्वञ्च सिद्ध्यति। एवं

'त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव' [श्रीमद्भागवत० ३।१६।१८]। अत्रापि परमात्मावतारैः सनातनधर्मस्य रक्षा प्रोक्ता। 'अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्' [मनुस्मृति० ९।६४] इति नियोगस्य सनातनधर्मविरुद्धता प्रोक्ता मनुना। 'भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम्' [वाल्मीकिरामायणे किष्किन्धाकाण्डे १८।१८]। अत्रापि भ्रातृभार्यया सह व्यभिचारः सनातनधर्मविरुद्धः प्रोक्तः।

'प्रियं च नानृतं ब्रूयाद् एष धर्मः सनातनः' [मनुस्मृतौ ४।१३८], 'भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम्' [भागवत० ७।११।२], 'श्रुति-गणान् यथा। तपसा ऋषयोऽपश्यन् यतो धर्मः सनातनः' [भागवत० ८।१४।४], 'सनातनोऽमृतो धर्मः' [महाभारत० वनपर्व० ३१३।६६]. इदमा-दिभिः प्रमाणैः सनातनधर्मस्य सर्वादिता, परमात्मप्रणीतता, श्रुतिमूलकता च सिद्धा भवन्ति। तेनास्य शब्दस्यार्वाचीनताऽपास्ता।

सनातनधर्मणां त्वयं स्वकीय एव, अत एव त एतच्छब्दं प्रयोक्तु-मधिकृता एव। ये आर्यसमाजिकसंस्कारापन्नाः सनातनधर्मद्विपश्चैत-च्छब्दप्रयोगेऽयुक्ततामवगच्छन्ति, ते स्वनेतर्यपि ध्यानं निदधतु। स्वा० दयानन्देनाऽपि एषोऽस्माकं शब्दः प्रयुक्तः। तथा च—'हम देह की रक्षा के लिये सनातनधर्म को नहीं त्यागेंगे' [श्रीमद्दयानन्दप्रकाशे संगठन-काण्डे १० सर्गे ३७८ पृष्ठे]। अत्र स्वा० दयानन्देन 'सनातनधर्म'-शब्दः प्रयुक्तः। यदि स्वा० सत्यानन्दप्रणीत-स्वा० दयानन्दचरितस्थमिदं वाक्यं स्वा० दयानन्दस्य न मन्येत, तर्हि तदीयस्वमुखतः प्रोक्त एष एव शब्दो द्रष्टव्यः। तथा च सत्यार्थप्रकाशे—'पुरुषों के न्याय को सनातनधर्म के आश्रय करके किया करें' [षष्ठसमुल्लासे १०२ पृष्ठे]। आर्यसमाजिकाः 'सातवलेकर'प्रभृतयोऽपीमं शब्दं प्रयुञ्जते। एतेनास्य शब्दस्य जन-सम्मतत्वादप्यदसोयाऽर्वाचीनता परास्ता।

वैदिकधर्म इति त्वेकदेशि नाम। यथा च—वैदिकधर्मः, श्रौतधर्मः, स्मार्तधर्मः, पौराणिकधर्म इत्यादि। परन्तु सर्वेषां समुचिता संज्ञा तु

'सनातनधर्म' इति। 'आर्यधर्म' इत्यपि न व्यापकं नाम, यत आर्या ब्राह्मणा एव मताः। तेषामेव चोपलक्षणेनानेन कचिद् द्विजमात्रमप्यभिप्रेयते। परं शूद्रास्तज्ज्ञा अवर्णा जातयश्च आर्या न भवन्ति, 'उत शूद्रे उत आर्ये' [अथर्ववेदे १९।६२।१] इत्यादौ शूद्रस्य आर्यस्य च पृथग्ग्रहणाल्लिङ्गात्। 'आर्यधर्म' इति शब्दस्थापनेन तदीया सार्वदेशिकता न स्यात्। परं सनातनधर्मे तु शूद्रादीनां वर्णानां चाण्डालादीनाञ्चावर्णानामपि धर्मवर्णनम्, अतः स एव व्यापकशब्दः।

संसारस्थसकलसम्प्रदायाः सनातनधर्मस्यैव शाखाः। तत्र काश्चित् त्रुटिताः काश्चिच्च जीर्णाः कीटव्याप्ताश्च; काश्चिद् भग्नाः। आर्यसमाजो नामार्वाचीनतमसम्प्रदायोऽस्यैव सनातनधर्मस्यार्वाचीनशाखारूपः, परन्तु बहुविधत्रुटिपूर्णः। अर्वाचीनत्वादेवास्य हारित्यं दृष्ट्वा जना अस्मिन् मुह्यन्ति। तत्साम्प्रदायिका अस्मान् 'पौराणिकाः' इति द्वेषवशादेव आह्वयन्ति, यत् इमे पुराणैकाश्रया इति। परं मैवम्—सनातनधर्मस्य आदिमपुस्तकं वेदः, ततो धर्मशास्त्राणि, ततः पुराणेतिहासाः। आर्यसमाज एव नियोगादिसिद्ध्यर्थं पुराणाद्याश्रयमवलम्बते तदीयपूर्वापरप्रसङ्गं हित्वा। परं सनातनधर्माणस्तु वेदमूलकत्वादेव सर्वं वर्णयन्ति।

सनातनधर्मणामेव इदं कथनम्—'श्रुति-स्मृति-पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते। तत्र श्रौतं प्रमाणं तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' [व्यासस्मृतौ १।४] 'श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ। उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः' [मनु० २।१४]। वैदिक्योः परस्परविरुद्धवार्तयोरुभयोर्मननस्य रहस्यमिदम् यद्—वेदो द्विजजनहितैषी। स परस्परविरुद्धावप्युपायौ वक्ति परमुभावेव तौ हितजनकौ भवतः। यथा—विषदूरीकरणस्य मार्गद्वयमस्ति, एको मार्गो विषविरुद्धपदार्थैर्विषनाशः, अपरो विषेणैव विषदूरीकरणम्। एवमुष्मणो दूरीकरणं शीतौषध्याऽपि भवति उष्णौषध्याऽपि। इमावुपायौ मिथो विरुद्धावपि उभावेव जनानां हितप्रदौ उपायौ; तथैव वेदे परस्परविरुद्धोपायावपि जनानां लाभप्रदावेव;

अत एवोभयोर्देशकालानुकूल्येन स्वानुकूलस्यान्यतरमार्गस्यावलम्बनं विधेयमिति रहस्यम् ।

अस्य धर्मस्य सनातनत्वाद् अर्थाद् अत्यन्तप्राचीनत्वाद् एतत्कर्ता वक्तुं न शक्यः। नायं धर्मो भगवता श्रीकृष्णचन्द्रेण उत्पादितः, किन्तु ततः प्रागपि आसीत्। श्रीकृष्णेन तु तद्रक्षा कृता, न तु तन्निर्माणम् । नायं धर्मो भगवतो रामचन्द्राद् अवतारान्तरेभ्यो वा प्रचलितः; तेभ्यः पूर्वमपि तत्सद्भावात् । नायं धर्मो मनु-व्यास-याज्ञवल्क्यादिभिः प्रणीतः, किन्तु ग्रन्थबद्धः कृतो व्याख्यातो वा। वेदप्रकाशनाद् अप्ययं प्राचीनोऽस्ति यतस्तत्राप्यस्य वर्णनम् । यस्य वस्तुनो नियतः स्वामी न दृश्येत, तस्य स्वामी राजा भवति। एवं सनातनधर्मस्य कोऽपि स्वामी न दृश्यते, तेन परमात्मैव तत्स्वामी, अत एवापौरुषेयः। स एव परमात्मा सनातनः, तस्य चायं धर्मः, तेन सनातनधर्मः। यतः सृष्ट्यारम्भकर्ता परमेश्वरः, स एव आदिमऋष्यादिसृष्ट्यै स्वधर्मशिक्षां ददौ। ईश्वरस्य च सनातनत्वात् पुराणत्वाच्च स धर्मः 'सनातनधर्म-पुराणधर्म'-शब्दवाच्यो बभूव। ईश्वरस्य निर्भ्रान्तताकारणाद् एष धर्मोऽपि निर्भ्रान्तोऽत एव आप्तोऽसिध्यत् ।

वर्तमानधर्मास्तु अर्वाचीना एव। तदीयमिदमेव लक्षणं यत्तेषां कर्तारः स्मर्यन्ते, तेषां वत्सरा अब्दा वा प्रसिद्धा एव। एषु केचित् शतवर्षतः, केचित् सहस्रवर्षतः प्रचलिताः। तेषु केचित् १३०० वर्षतः, केचिद् १९०० वर्षतः, केचन २५०० वर्षतः प्रवृत्ताः। एष्वधिकप्राचीनोऽपि पञ्चसहस्रवर्षतो नाधिकप्राचीनः। परमस्माकं सनातनधर्मस्त्वत्यन्तं प्राचीनः। अस्यारम्भे वर्षसङ्ख्याया इयत्तैव न वक्तुं शक्या। प्रत्युत एतदेव वक्तव्यं यत्—तत्र सङ्ख्यैव समाप्तिं गच्छति। अत्र विषये मम 'कल्पः सृष्टिसंवत्सरश्च' इति लेखो जयपुरीय'संस्कृतरत्नाकरे' [५।३-४] द्रष्टव्यः।

अर्वाचीनधर्मेषु जैनबौद्धनास्तिकादयो बहवः सम्प्रदायाः प्रचलिताः।

तत्र जैना अस्माकं मूर्तिपूजादिसिद्धान्तेषु किञ्चिन्निकटाः। समस्तेऽस्माकं साहित्ये वेददर्शनादि यत् किमपि वर्तते, तत्राऽप्येकस्य दर्शनस्य योग-दर्शनस्य, तस्याप्येकस्य पादस्य साधनाख्यस्य, तस्याप्येकस्य सूत्रस्य 'यमनियमासन' [२।२९] इत्यस्य प्रथमं योगाङ्गं यमं, तस्यापि भेदानाम् 'अहिंसा सत्यमस्तेय'—[२।३०] इत्यादीनां प्रथममहिंसाख्यं भेदं प्राधान्ये-नावलम्ब्य प्रवृत्ताः। अत इमेऽस्मदेकदेशभूता एव। एषां प्रवर्तको महावीरस्वामी। बौद्धानां प्रवर्तको गौतमबुद्धः। नास्तिकमत-प्रवर्तक-श्चार्वाकः। इमे सर्वे भारतीया अपि बह्वंशेषु सनातनधर्मविरुद्धा एव। एषामब्दा निश्चिता एव। नैते बहु-प्राचीनाः। अत्र जैना वैक्रमाब्दात् ४०० वर्षपूर्वं, बौद्धाश्च ६०० वर्षेभ्यः पूर्वमारब्धाः। एवमन्येऽपि हिन्दु-सम्प्रदायाः सनातनधर्मस्यैव कञ्चिदेकदेशं मुख्यतया आश्रित्य स्वसार्द्ध-तण्डुलकृशरां पृथक् पचन्ति।

तत ईशवीयधर्मः प्रचलितो वैक्रमाब्दस्य प्रथमशताब्द्याम्। तस्य प्रचलतः १९३८ अब्दा वर्तन्ते। तत्प्रचालक ईशुख्रिस्तः, तन्नाम्नैव स धर्मः। अत्र बौद्धधर्मस्य छाया पतिता। ततो मोहम्मदधर्मस्य आरम्भो वैक्रमसंवत्सरस्य षष्ठशताब्द्यामभवत्। अस्य प्रचलतः १३५७ वर्षाणि जातानि। मोहम्मदश्च तत्प्रवर्तकः। ततः सिक्खधर्मः प्रचलितः, तत्प्रचालको नानकमहोदयः। अस्य जन्म-संवत् १५२६ वैक्रमः, कार्तिकान्ते मृत्युः १५९६। स गुरुः कथ्यते स्म। तदीयाश्च 'शिष्याः' मूर्धन्यषकारस्य 'ख'कारोच्चारणकारणात् 'शिख्य' इति कीर्त्यन्ते स्म। ततः क्रमशोऽपभ्रंशे जाते 'सिक्ख' इति अमीषां सञ्ज्ञा स्थिता, शकारस्य सकारोच्चारणं प्रसिद्धमेव। अयं नानको विष्णुभक्त आसीत्। स विष्णुं 'श्रीवाहगुरुः' इत्यवोचत्। 'श्रियं-लक्ष्मीं वहतीति श्रीवाहः, स चासौ गुरुः। शिवभक्तोऽपि आसीत्। शिवञ्च 'अकालपुरुष' इति आचष्टे स्म। स ओङ्कारप्रेम्यपि ववृते। ततस्तच्छिष्यैरपभ्रंशं कृत्वा 'श्रीवाहे गुरु' इति एवमन्येऽपि अपभ्रंशाः प्रचालिता रूढाश्च कृताः। एवं

गोविन्दसिंहो दुर्गाभक्त आसीत्। मौहम्मदैः सह युद्धे कतिचनावश्यकवस्तूनि तेन निधाप्यन्ते स्म, ततस्तच्छिष्यैस्तत्र साम्प्रदायिकतारूपं प्रापितम्। इमे प्रवर्तकाः स्वयं वेदपुराणादिभक्ता देवपूजका एवमस्मन्नैकटिका अविद्यन्त। ततः कालक्रमाद् एतेष्वपि साम्प्रदायिकतावादो रूढो जातः, स्वप्रवर्तकप्रणीतग्रन्थमेव ते ततो वेदवद्पूजयन्। ग्रन्थपूजातिरिक्तमूर्त्तिपूजापि शनैः शनैः शिथिलीकृता तदीयशिष्यैः।

ततो नानकतनुजनुषा श्रीचन्द्रेण स्मृतिपुराणादिषु कलियुगकृते संन्यासनिषेधं दृष्ट्वा तमाश्रमं पुनः प्रकारान्तरेण प्रचालयितुं तदपेक्षया भूयिष्ठसौविध्योपेन उदासीनधर्मः प्रचालितः। एतेनापि धर्मेण सनातनधर्मस्य नैकट्यं प्राप्य संस्कृतभाषाञ्चाऽधीत्य सनातनधर्मस्य भूयसी सेवा कृता। परन्तु अद्यत्वे अस्मिन्नपि रूढिवादः प्रवर्धमानो दृश्यते, आत्मानञ्च संन्यासाश्रमात् प्राचीनं साधयितुं चेष्टते। एषां सर्वेषामब्दसंख्या नियता। १४५६ वैक्रमे संवत्सरे कबीरधर्मः, १६०१ वैक्रमे वत्सरे दादूधर्मः—इत्येवमादयो बहवः सम्प्रदायाः प्रचलिताः। परमेषां व्यापकता न जाता। ततः १८४७ वि० ब्राह्मसमाज-प्रार्थनासमाजदेव-समाजादयः सम्प्रदायाः प्रवृत्ताः। परमेषां वेदेन सह सम्बन्धाभावाद् व्यापकता न जाता।

तत इमानेव समाजान् अनुकृत्य आर्यसमाजोऽर्थाद् दयानन्दधर्मः प्रचलितोऽर्वाचीनतमः। अस्य प्रवर्तकः स्वा० दयानन्दो जन्मना ब्राह्मणः कथ्यते। श्रूयते यदयं काण्डी ब्राह्मण इति। अस्य जन्म १८८१ वैक्रमसंवत्सरः, मृत्युश्च १९४० वि०। अस्याऽद्य यावत् त्रयाणां पितॄणामनुसन्धानमजनि आर्यसमाजिकानां द्वारा। अद्यत्वे दयानन्दाब्दः ११५। स्मर्तव्यं यद्—अयमब्दः सनातनधर्मिदयानन्दस्यैव। यतोऽयं तदीयजन्माब्दः। स जन्मत आरभ्य बहुवर्षपर्यन्तं सनातनधर्मा एव अतिष्ठत्। प्राक् तदीयाः शिष्यास्तस्य मरणाब्दं लिखन्ति स्म, ततस्तस्य जन्मशताब्दी १९८१ वैक्रमे वत्सरे मथुरायां जाता। ततो भूयिष्ठे विवादे जातेऽन्ततस्तज्जन्माब्द एव दयानन्दाब्दो निरणोयत। एवं शताब्दी अपि सनातन-

धर्मिदयानन्दस्यैव जाता ससमारोहम्, अङ्कोऽप्यधुना सनातनधर्मिदयानन्दस्यैव लिख्यते। आर्यसमाजिकस्य दयानन्दस्य तु अद्यावध्यपि शताब्दी न व्यतीता। १८८१ वैक्रमे वत्सरे तज्जन्माभवत्। ततो मार्गप्रदर्शकमूषकमहाशयकृपया तस्य किञ्चिज्ज्ञानं जातं यत्—स मूर्तिपूजां तत्याज। तथापि शिवभक्तो रुद्राक्षमालाधारी भस्माङ्कितललाटतटश्चाऽऽसीत्।

प्रागयं सनातनधर्मं सुधारमात्रमैच्छत्; परं पुनः प्राचीनसिद्धान्तेषु क्रान्तिकरणे बह्वीमसंयतां सुविधाप्रियां च जनतां स्वपक्ष्यां भवन्तीं दृष्ट्वा स्वसम्प्रदायप्रवर्तनेच्छुरभवत्। 'अस्माकं समाजस्य ब्राह्मसमाज-देवसमाजादीनामिव कदाचिद् अव्यापकता न भवेद्' इति विचिन्त्य आडम्बररूपेण वेदेन सह स्वसम्बन्धमस्थापयत्। तत्राप्यर्थे स्वैराचारमेव व्यवस्थापयत्। अन्यानि च सनातनधर्मपुस्तकानि वेदानुकूलत्वेनैव मान्यानि निरधारयत्; परन्तु वेदानुकूलतायामपि तेन स्वेच्छैव विनिर्गामिका स्थापिता। यस्य पुस्तकस्य यमंशं स्वानुकूलमकलयत्, तं वेदानुकूलमाचष्ट, स्वानभीप्सितांशश्च वेदविरुद्धमघोषयत्।

एतस्य फलमिदं जातं यत्—स यस्य कस्यचिदपि पुस्तकस्य प्रमाणं दातुं शक्तो जातः, यदि वयं तस्यैव पुस्तकस्य प्रमाणं दद्याम; तर्हि तैस्तद् वेदविरुद्धं प्रोच्यते। ईदृक्षे कूटजाले बहवो मुग्धा जिज्ञासुमृगा आगत्य बद्धा बभूवुः। ततः सं० १९३३ वैक्रमे तेन आर्यसमाजोऽर्थाद् दयानन्देच्छाधर्मः प्रचालितः, तस्मात् पूर्वं तन्नामापि नासीत्। तस्मिन्नपि समयेऽयं मृतकश्राद्धं मेने। अन्यान्यांश्चापि सनातनधर्मसिद्धान्तान् मेने १८७५ ईशवीयप्रकाशिते स्वसत्यार्थप्रकाशे।

पश्चादयम् ईशवीयादिप्रवाहपतित इहत्यानां स्वतन्त्रविचारवतां प्राचीनतापराङ्मुखाणां च जनानां स्वसमाजे बाहुल्यं वीक्ष्य तांस्तत्र स्थिरीकर्तुं, तादृक्षजनानां कृते असुविधोपेतान्, सनातनधर्मस्य बहून् सिद्धान्तान् अमान्यान् अघोषयत् स्ववक्तृतासु, प्राक्तने च स्वपुस्तके तेषां मुद्रणद्वारा

प्रक्षिप्ततामुद्घुष्य वर्तमानार्यसमाजसम्प्रदायस्य आधारस्तम्भं द्वितीयसत्यार्थ-प्रकाशं निरमिमीत। तस्य मुद्रणप्रकाशनं तु तन्मरणस्य पश्चादजनि। अत एव केषाञ्चिद् विचारोऽस्ति यत्—तदनुयायिभिस्तत्र स्वमन्तव्यान्यपि प्रक्षिप्तानि।

(क्रमशः)

(प्रकृतिविलासकाव्ये प्रथमो विलासः)

सारस्वतसर्वस्वम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—साहित्यभूषण-कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

त्वामाश्रित्य प्रबलशफराः क्षुद्रमत्स्याश्च सर्वे
स्वैरं क्रीडन्त्यविरतमविज्ञातदुःखाः समन्तात्।
नैवोत्साहः स्थलतनुभृतामीदृशः स्यान्महाब्धे
संक्रामन्त्याश्रयगतगुणा ह्याश्रितान्निर्विशेषम् ॥३६॥
नैल्यं व्योम्नः स्वयमयमहो ! निर्मलापोऽप्युदन्वान
ऊरीकृत्य प्रतिवितरति श्रेयसे स्वामृतांशुम्।
सत्यप्येवं त्यजति न वियत्स्वीयमालिन्यदोषं
रिक्तात्मानो न खलु भुवने सन्निवर्त्या महद्भिः ॥३७॥
स्निग्धाम्भोधे शृणु मम गिरं दूरमुत्सार्य गर्व
पश्य व्योम त्वदपि विभवैः श्रेष्ठमत्यन्तशान्तम्।
उच्चस्थानं जगति भजते मौनमालम्बमानो
व्यर्थालापैर्व्रजति सुमहानप्यधस्तादवस्थाम् ॥३८॥

अद्भिः सिन्धुर्दिनकरकरैरुद्धृताभिः समन्तात्
सिञ्चन् कृत्स्नामपि वसुमतीं क्षेममाधाय भूयः ।
गृह्णात्युज्जीवयितुमखिलानापगारूपिणीस्ता
दत्तादानं भवति महतामन्यनिःश्रेयसाय ॥३६॥

कालेऽनादौ प्रवहति विपर्यासहेतौ समेषा-
मेकोऽम्भोधिः प्रकृतिवशगोऽप्यभ्रवन्निर्विकारः ।
निर्मर्यादं चरितुमपथे न व्यवस्यत्यपीशो
धीरो लोके न हि विकुरुते जातुचित्कारणेषु ॥४०॥

संहृष्येयुः सरसहृदयाः शुष्कनीरः समुद्रः
स्याच्चेद्दीप्तं प्रचुरतरमुद्वीक्ष्य सद्रत्नजातम् ।
मेर्वादेः किं जगति विलसेत्ख्यातिरुच्चैस्तदानीम्
औदासीन्यं दधति नितरामन्यकीर्तौ महान्तः ॥४१॥

शब्दैरब्धे किमपि किमपि श्राम्यसीव प्रवक्तुं
कस्तेऽनर्घं हृदयपिहितं वेद भावं रसार्द्रम् ।
लोकः कामं वदतु जडधिं त्वां ततो मा व्यथिष्ठाः
शाठ्यादारोपयति हि जनः स्वात्मदोषं परत्र ॥४२॥

गृह्णन्नर्णः सदयहृदयाद्वारिवाहस्त्वदब्धे
वर्षत्युच्चैर्जलद इति च ख्यातिमाप्नोति पृथ्व्याम् ।
दत्ते साक्षाद् य इह भुवने स्तौति लोकस्तमेव
द्रव्यस्वामी त्वहह ! लभते नैव चित्तेऽवकाशम् ॥४२॥

नेत्रानन्दं मनसि कलयन्नात्मरत्नाकरत्वं
पारावार ! त्वमिह भुवनेऽदर्शयिष्यः समेषाम् ।
लोकोऽनङ्क्ष्यत्सपदि तरसाऽन्योन्यघातं विनिघ्नन्
साधूनामप्यहह ! कृपणानर्थहेतुः प्रवृत्तिः ॥४४॥

त्वत्सञ्जातं सकलजगदुन्मूलने मूलभूतं
त्र्यक्षः कश्चिद्विषमपि पिबन् धर्मराजं व्यजेष्ट ।

सत्येवं ते मधुरममृतं शश्वदास्वाद्य देवाः
प्रापुर्नैर्जर्यमिति नतरामद्भुतं नः पयोधे ॥४५॥
खर्वः पूर्वं सलिलमखिलं ह्याचचाम प्रभावा-
दौर्वोऽद्यापि स्थगयतितरां सन्ततं ते प्रवृद्धिम् ।
नो चेल्लोकं खलु कबलयेः सर्वमप्याशु दर्पाद्
न क्षन्तव्यो भुवि हि महतामप्यनल्पोऽवलेपः ॥४६॥
क्षेमं कर्तुं सकलजगतां बद्धदीक्षः सरस्वन्!
प्रीत्या सर्वस्वमपि दिशसि त्वं महात्मैव सत्यम् ।
सत्यप्येवं तव पुनरिमामार्भटीं नाद्रिये यत्
त्यागः कीर्तिं हरति महताऽडम्बरेण प्रयुक्तः ॥४७॥
अप्राधान्यं नियतिवशतः प्रापिताः स्वाभिधेयैः
शब्दास्सर्वे व्यवहृतिजुषोऽप्यर्थतादात्म्यभाजः ।
प्राधान्यं ते पुनरुपगताः पाणिनिप्रोक्तशास्त्रे
निर्वर्णा अप्युपरि गणिता न्यक्कृतार्थास्तु तेऽब्धे ॥४८॥
नानादिग्भ्यः स्वयमुपगता माननीया मनोज्ञा
उच्चैर्भूभृत्प्रवरदुहितॄरर्णव! त्वां वृणानाः ।
शब्दैरेते सरभसमये! दुःश्रवैर्मा बिभीषः
स्त्रीणां भीरूण्यबलहृदयान्यन्तरेणैव हेतुम् ॥४९॥
संस्कार्याम्भस्तव जलधरैः स्वादयोग्यं दधत्यः
पुष्णत्यः क्ष्मां द्रुमनिबिडितां जीवराशीनवन्त्यः ।
पूता देवायतनशतसंसेवनान्निर्झरिण्य-
स्त्वामाश्लिष्यन्त्यमितसुकृतैर्वर्धसे धर्मदारैः ॥५०॥
सिन्धुर्गङ्गा तपनतनया हृद्य-गोदावरी च
श्रीकावेरी निरुपमरसा शर्मदा नर्मदाऽपि ।
अन्तर्वाहिन्यपि च पतितान् पावयन्त्यस्तटिन्यः
प्रेयांसं त्वां परमरसिकं कामयन्ते महान्तम् ॥५१॥

यत्रागाधस्त्वमसि जलधे ! तत्र वातस्तरङ्गा-
नुत्थाप्य त्वां प्रकृतिचलितं नैव शक्नोति कर्तुम्।
तत्राऽऽधत्ते विकृतिममितां यत्र नैवंविधस्त्वं
दुश्चेष्टानामणुरपि कदाप्यप्रदेयोऽवकाशः ॥५२ ॥
सौन्दर्याणां जगति लसतां देवतां मूलभूतां
पद्मामब्धे ! दधिथ तनयां स्वस्य पुंसे परस्मै ।
अत्यन्ताय ह्यजनि युवयोः श्लाघ्य एषोऽनुबन्धः
सद्भिः सङ्गो भवति हि सतां सर्वसंप्रीणनाय ॥५३॥
लब्धुं वार्धेऽहमहमिकया संप्रवृत्याऽऽत्रजद्रय-
स्तुष्यन्त्वेते सुमनस इति श्र्यादिभावान्वितीर्य ।
पर्यैक्षिप्ता अपि पशुपतिं कालकूटं प्रदाय
स्थाने शक्तिं जगति महतां ज्ञातुमन्ये ह्यशक्ताः ॥५४॥
किं त्वं क्ष्मायां वहसि बहुलं भागमाक्रम्य किं वा
त्वय्युर्वीयं प्लवत इति मे संशयं वारिराशे !
मित्रस्याद्य व्यपनय परं प्रष्टुमिच्छामि नैवं
प्राज्ञंमन्याकुलितभुवने ज्ञानवान् दुर्लभो नु ॥५५॥
अप्येकस्या जगति जलधे ! क्षुद्रशुक्त्याः स्वरूपं
ज्ञातुं शक्तो भवति नतरां हन्त ! वैज्ञानिको यः ।
द्वित्रैः शब्दैः किमपि कथयन स प्रसिद्धयत्यनथ-
र्वक्तुः कीर्त्यै क्वचन समये कल्पतेऽर्थाग्रहोऽपि ॥५६॥
उड्डीयोच्चैर्विदधति जलाभ्यन्तरोत्थाः शकुन्ताः
श्रेणीबन्धं नयनसुभगं त्यक्तदुःखानुबन्धाः ।
ह्ले हित्वाऽन्योन्यमुदितकथाः पञ्चषांस्ते निमेषान्
संभूयाम्भस्यमितकुतुकाः सन्निमज्जन्ति भूयः ॥५७॥
द्वीपान्युद्धान्त्यमितविभवैः श्रेष्ठवस्वोकसारा-
स्पर्धीन्यद्रिद्रुमवनसरित्स्तोमचेतोहराणि ।

ऋक्षाणीवाम्बरतलमलं कुर्वते सर्वथा त्वां
प्लो रत्नाकर ! हि महिमा मानहीनस्तवायम् ॥५८॥
विद्युत्वन्तो भवति नितरां हन्त वर्षन्त्युदग्रा-
स्तप्तेऽत्यन्तं जगति दिनकृद्दृष्टिपातात्समन्तात् ।
रुन्त्स्व स्वैरं त्वमिदमुदधे ! पक्षपातप्रयुक्तं
दत्त्वादानं पुनरपि ततो नैव कल्पेत भूत्यै ॥५९॥
व्योमश्यामं सजलजलदश्यामलः पद्मनाभ-
स्त्वं च श्यामः कुवलयदलश्यामला शैलकन्या ।
स्थेम्ने भूमेरधिकृतवतां किस्वधीकारचिह्नं
किं वा नैल्यं परममहिमव्यञ्जकं रञ्जकं वः ॥६०॥
चेतः शान्तिं मम वितरतात्संप्रसन्नः प्रचेता
वर्धस्वाब्धे ! त्वमपि मुदितश्चन्द्रसन्दर्शनेन ।
कुर्वन् सन्ध्याप्रणतिमुपयाम्यालयं श्रीकुमार्याः
सर्वस्वं स्तादुपरि सततं स्निग्ध ! सारस्वतं मे ॥६१॥

श्रीजीवदेवभक्तिभागवतम्

[निबन्धकः—श्रीकरुणाकर-काव्यव्याकरणतीर्थः, एम्. ए]

नाविदितमेतद् भवतां यदुतकल-भूमिरियं बहुविद्यवंशजातैर्गजपतिरित्यु-पाधिधारिभिर्नरपालैर्बहुकालं शासिनाऽभूदिति । एषाञ्चोत्कलभूखण्डाधि-पानां कुलपरम्परागतप्रथया समुद्गीतकीर्तिकलापका भुवि सुविदिता वत्स-वंशावतंसा भूमिदेवतनयाः कुलगुरवोऽभूवन् ।

प्रादुरभूदस्मिन् वत्सान्वयेऽसीमशेमुषीकः कविसमाजशिरोमणिर्जीव-देवाभिधानो द्विजो यस्तु कविसार्थसार्थकी-कृत-पदवीकः कवि-डिण्डिम

इति विख्यातिं भुवि लेभे। अयं हि उत्कल-भू-भागस्य तदानीन्तन-नरपते-ररिकक्षहुताशनस्य प्रबलप्रतापस्य प्रतापरुद्रदेव-वर्मणः कुलगुरुरभूत्। नरपतिरयं श्रीचैतन्यागत-पथ-पान्थो जातः। राजवंशोऽयं स्वशासनसमयस्य चतुर्दशहायने (सप्तदशाङ्के) दाक्षिणात्ये प्रख्यातप्रतापं कृष्णदेवनामानं कर्णाटकभूखण्डस्य तदानीन्तनमहीपालं विजेतुं सैन्यसामन्तसहायस्तदभिमुखः प्रतस्थे। समयेऽस्मिन् मध्येऽध्वनो राज्ञाऽनेन कविरयं संप्रार्थितो यत्किल श्रीमद्भागवताख्यग्रन्थस्य दुरधिगमतया तत्त्वजालावबोधने प्रायो न प्रभवन्ति साधारणमतयो मनुष्याः। अतः कृपया तत्रत्यं सारसार्थं समुद्धृत्य सुखबोधाय कमपि ग्रन्थमेकं विरचयन्त्वत्रभवन्त इति। एवं हि स्वशिष्येण सम्यगनुरुद्धः पञ्चत्रिंशद्वर्षीयोऽयं विपश्चिदपश्चिमो जीवदेवो गोदावरीसरित्समीपं वेङ्कटाख्यशिखरिशिखरे वसतिं विधाय मासेनैकेन मकरेण काव्यमिदं निबबन्ध। काव्येऽस्मिन् श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्था विषयाः श्लक्ष्णया गिरा निर्वर्णिता आसते।

काव्यरत्नमिदं साहित्यनिबन्धनिचयेषु कविगोष्ठीगरिष्ठस्य श्रीहर्ष-प्रणीतस्य निरुपमस्य नैषधीयाख्यस्य महाकाव्यस्य सर्वथा समकक्षतां यास्यतीत्याकलयामि।

काव्यस्यास्य भाषापद्धतिस्त्वतीव शोभनाऽपि च मनोहारिणी वर्तते। वर्णिताश्च विषयाः साक्षान्मूर्तिमन्त इव राजन्ते। नायं काव्य-शेवधिरद्यापि मुद्रणसरणिमुपगतः। सुरगवीसमुपासकानां सचेतसां चेतां-स्यत्र सम्यगावर्तयितुं ग्रन्थस्यास्य भूमिकायां तथा प्रान्तलेखे यद् वर्णितं वर्तते तत्सर्वमविकलं संक्षेपतो मयाऽत्र निगद्यते। तथाहि भूमिकायां कविनाऽनेन ग्रन्थस्यास्य प्रणयनप्रयोजनं निरधारि, प्रान्तलेखस्तु उत्कलेऽस्मिन् धर्मपद्धतौ कदा कथंकारं कस्य मतं समादृतं जनैरिति तदुदन्त-जातसंपृक्त आस्ते।

तथाहि भोजराजानस्तदीयकुलगुरवश्च शक्तिसमुपासकाः संबभूवुः। केशरिवंशजानां गङ्गान्वयसमुत्पन्नानाञ्च शासनसमये तु शैवाराधनं

प्रदेशेऽस्मिन् प्रभावं वितताम। प्रतापरुद्रराजत्वकाले तु कालक्रमानुसारं वैष्णवाराधनमपि प्रादुरभूत्। (अयं हि प्रतापरुद्रो वीररुद्रनाम्नापि काव्येऽभिहित आस्ते)। इतिहासपर्यालोचनयाऽवगम्यते यदयं प्रतापरुद्रः श्रीचैतन्यचरणान्तेवासी भवंस्तदीयदीक्षां जग्राहेति।

अद्यत्वे तु यद्यप्युत्कलशासनवास्तव्या ब्राह्मणा न किमपि समादरणकणं प्रदर्शयन्ति श्रीचैतन्यप्रचारिते धर्मे मते वा, तथापि तदानीन्तनराजगुरवस्तन्मतावलम्बिनोऽभूवन्निति ग्रन्थोऽयं सुस्पष्टमाख्याति।

यद्यपि केशरिवंशजाताः केचन राजान उत्कलभूमिमिमां शशासेति तथ्यालोडने वितथप्रयासानां केषाञ्चन पुरावृत्त-प्रतिपद्धुरीणानां मानसे सन्देहः समुदेति, तथापि निःसंशयं ग्रन्थस्यास्य प्रान्तलेखस्तु तदन्वयसम्भूतौ सोमेश्वरोद्योतकेशरिनामधेयौ नरपालौ प्रख्यापयति। अयं हि सोमेश्वर उदयकराभिधानाय ब्राह्मणवराय ग्राममेकं स्वराजत्वसमयस्य द्वादशाब्दे ददाविति तस्य दानपत्रादवगम्यते। उद्योत-केशरि-महीपतेः शिलालेखजालन्तु साम्प्रतमपि श्रीभुवनेश्वराभ्यर्णखण्डगिरिभूधरस्य नवमुनिललितेन्दुगह्वरयोर्दृष्टिपथमारोहति।

गजपति-कपिलेन्द्रदेवो हि प्रदेशेऽस्मिन सूर्यवंशीय-प्राथमिको भूपो बभूव। स तु आद्वात्रिंशद्वत्सरमुत्कलभूमिमिमां प्रशास्य कृष्णातटिनीतटे प्राणांस्तत्याज। तदात्मजः पुरुषोत्तमदेवस्तु विजयनगरस्य तदानीन्तननरपालं समरे विजित्य समानां त्रिंशतमभिव्याप्य प्रदेशमिमं प्रशासत् कटकपत्तनप्रान्तप्रवाहिण्याश्चित्रोत्पलातरङ्गिण्यास्तीरमासाद्य स्वाराज्यं गतः। तदानीं तस्य तनयः प्रतापरुद्रस्तु सप्तदशहायनः सिंहासनमारुरोह। सिंहासनसमारोहणमहोत्सवसंविधानानन्तरमेव गौडभूभागस्य तदानीन्तननरपतिविजिगीषया प्रययौ। पराजित्य च गौडमहीपालमपारीत् स्वपितरं सुविमले जाह्नवीजले।

"सद्योऽभिषेकसलिलैः कृतमौलिरेव संख्ये विजित्य रणजित्वरगौडराजम्।
नद्यां निवापसलिलेन स विष्णु-पद्यां प्रातर्पयत् पृथुयशाः पितरं त्रिपक्षे॥"

अयञ्च महीपालः स्वनामाङ्कितहैमसुद्राणां प्रचारमाज्ञापयामास। यासु भगवतः श्रीगोपालस्यापि प्रतिकृतिरङ्किताऽभूत्।

कवेरस्य नान्या कापि कृतिरासाद्यते ऋते देववाणीविलसितान्नाटकात्। रूपकामद'मुत्साहवत्या'ख्यामाधत्ते।

इदमपि रूपकमेतावन्तमपि कालं मुद्रणमुपजातं कुत्रचिन्नोपलभ्यते। रूपकस्यास्याध्ययनेनावसीयते यदयं कविधौरेयो जीवदेवः स्वशिष्येण प्रतापरुद्रदेववर्मणा चामीकरातपत्रचामरैर्विविधैश्च पटहैः पुरस्कृतः पणनेऽपि तेषामनुमतिं प्राप। तत्रत्यश्लोकस्तु:—

अष्टौ हाटकचामराणि कनकच्छत्रं डमड्डिण्डिमं
यो लब्धः प्रथितप्रतापविभावाच् श्रीरुद्रदेवेश्वरात्।
श्रीजीवः कविडिण्डिमो नृपगुरुर्नानाकलाचञ्चुर-
स्तस्योत्साहवतीति रूपकमिदं सभ्यैः सदा सेव्यताम्॥

नाटकेऽस्मिन पद्यमेतत् कवेरस्य कृतिनैपुण्यपराकाष्ठां प्रख्यापयति।

जीवदेवकवेर्वाणी जीवनाय रसायनम्।
नानन्दयति कं लोके नागरीनयनान्तवत्॥

सूर्यवंशसम्भूतस्य कपिलेन्द्रदेववर्मणः सिंहासनाधिरोहणसमयतः कोऽपि विशिष्टाब्द उत्कलेऽस्मिन प्रचलति। साम्प्रतमुत्कल-प्रचलित-पञ्जिकासु स एवाब्द उपलभ्यते। पञ्जिकाप्रमाणतः कपिलेन्द्र-प्रचलित-कालस्तु चतुरधिकपञ्चशताब्दी। एतस्मादेवावगम्यते यदयं कपिलेन्द्र-देववर्मा खीष्टजन्मतः षट्त्रिंशदधिकचतुर्दशशताब्द्यां सिंहासनं समलञ्चकार। काव्यस्यास्याध्ययनेनैव निश्चप्रचं भवति विदुषां यदयं कपिलेन्द्र-नरपति-र्द्वात्रिंशद्वत्सरान् राज्य शशास। तस्य तनयः पुरुषोत्तमदेवस्तु त्रिंशतं हायनान्यभिव्याप्य भूभागमिमं शशास। प्रमाणादस्मादेव निश्चीयते यदस्य प्रतापरुद्रदेववर्मणः शासनारम्भसमयस्तु खीष्टजन्मतोऽष्टोत्तरनवत्यधिक-चतुर्दशशताब्द्यामभूत्। अयन्तु प्रतापरुद्रः सप्तदशवर्षीयः सिंहासनमारु-

रोहेति काव्यमिदं कथयति। अतोऽस्य जनिस्तु द्वयशीत्युत्तरचतुर्दश-शताब्द्यामभूदिति सम्भाव्यते ।

कविरयं काव्यमिदं सप्तदशाङ्के (प्रतापरुद्रदेववर्मणः शासनकालस्य चतुर्दशहायने) व्यरीरचत्। अतः काव्यरत्नस्यास्य प्रणयनन्तु खीष्ट-जन्मत एकादशोत्तर-पञ्चदशशताब्द्यामभूदिति निश्चीयते। कविरयं पञ्चत्रिंशवर्षीयः काव्यमिदं निर्ममे। अस्मादेवावसीयते यदस्य जननन्तु खीष्टजन्मतः सप्तसप्तत्युत्तरचतुर्दशशताब्द्यामभूदिति ।

उत्कलभूमिमधिवसतां वत्सान्ववायजानां भूमिदेवानां कुले कविरत्नमिद-मुदपद्यत। एते च वत्सवंशधरा उत्कल-नरपतीनां राजगुरवो बभूवुः। अद्यापि च तदन्वयजाता राजगुरवः परिलक्ष्यन्ते। काव्यनिबन्धस्यास्य प्रान्तलेखपर्यालोचनातोऽवगम्यते यत्तदानीन्तनराजगुरवो वत्सवंशकीर्ति-राशिख्यापका बहुविधं प्रज्ञाकौशलं प्रदर्श्य भुवि सुयशसः संजाताः। साम्प्रतमपि तदन्वयसम्भूताः श्रीपुरुषोत्तममण्डलान्तिके वीर-नरसिंहपुर-नामके ग्रामे निवसन्ति ।

नूनमेव गीर्वाणवाग्विलासचतुराणां चेतःप्रीतिकरं भविष्यति काव्य-रत्नस्यास्याशु मुद्रणम्, सहृदयानाञ्च किमपि प्राणरसायनमप्यस्य प्रकाशनं स्यादिति विश्वसिमि। संस्कृतसाहित्य-स्वर्वृक्षसंसेविनां सम्मोदाय ग्रन्थ-स्यास्य मौलोपक्रमोपसंहारौ निबद्ध्येते मयेति शम् ।

भक्तिभागवतस्योपक्रमः*

"विजृम्भतां सा गुणलोभनीया सूर्योदयक्ष्मापतिपद्ममाला ।
या पुण्डरीकाक्षमहावतारस्फुटान्तरालंकृतपुण्डरीका ॥
स तत्र जज्ञे कपिलेन्द्र-नामा गजाधिपो दाशरथेर्द्विरुक्तिः ।
भूभृत्कबन्धैर्विनिधाय बन्धं कीर्तिं प्रियां प्राप रणाम्बुधौ यः ॥

---

* उपसंहारस्त्वस्यागामिन्यां संख्यायां मुद्रापयिष्यते ।

ततो महीमण्डलसार्वभौमः पुरूरवःश्रीः पुरुषोत्तमोऽभूत् ।
रमासमाश्लेषसमानवाणीसमागमानन्दविनोददक्षः ॥
ततोऽभवद् व्यङ्कटकाकतीयः प्रतापरुद्रः स महीमहेन्द्रः ।
यस्य प्रतीपा युधि जृम्भदम्भं दोस्तम्भदम्भोलिहता भजन्ते ॥
स एकदा भागवतावतंसो वेदान्तविद्यापुरुषावतारः ।
स्वच्छप्रभास्थानविशुद्धविद्वन्मुक्तावलीनायक इत्यवादीत् ॥
पुराणगम्भीरपयःपयोधेर्भावामृतं भागवतं प्रतीमः ।
स्कन्धं विशुद्धं दशमं ततोऽपि समुद्धृतं सारमुदाहरामः ॥
अस्मिन् गभीरार्थमहाप्रवाहे न बालकानामुचितः प्रवेशः ।
यतस्ततः कोमलकाव्यभङ्गीविशुद्धबन्धं कुरुत प्रबन्धम् ॥
ततो गुरुस्तस्य मतो बुधानां श्रीजीवदेवः कविपण्डितेन्द्रः ।
समुल्लसद्भागवतामरद्रुच्छायाश्रितः काव्यमिदं तनोति ॥"

भवभूतिप्रसिद्धिः

[निबन्धकः—अव्वारि-वासुदेव-शास्त्री]

महाशयाः ! सुधियः !

ललितललितैः पदगुम्फनैः, सुमधुरैः पद्यगद्यैः स्वादून् रसवत्प्रबन्धान् विरचय्य, आचन्द्रार्कस्थायिना यशःकायेनाद्यापि जीवन्तं महाकविं भवभूतिमधिकृत्य प्रवर्तमानां काञ्चन प्रसिद्धिं विमृशामि । अत्र गुण एव गृह्यतामिति विनयेन प्रार्थये ।

अमुं महाकविं, "काव्येषु नाटकं रम्यं नाटकेषु शकुन्तला" इति प्रसिद्धिवतः शाकुन्तलनाटकस्यापि रचयिता कविकुलशिरोमणिः कालिदास एव इत्थं प्रशशंस—

"नाटकेषु च सर्वत्र वयं वा वयमेव वा ।
उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।"

इति । उत्तरचरिते भवभूतेर्विशिष्टत्वमेतैः कारणैरूहितं भवेत् ।

१ । स तत्र अनन्यसाधारणीं शैलीमाश्रितवान् कथाविपरिणामविषये । श्रीमद्रामायणगाथायां महान्तं विपरिणामं च कृतवान् । वाल्मीकिः स्वे आदिकाव्ये "कुशलवयो रामेण सङ्गतयोः सीतां रामः स्वपातिव्रत्यनिदर्शनं किमपि कर्म कुर्विति जगाद । ततः सीता स्वमातरं सर्वसहां विवरं देहीति प्रार्थयमाना तया भूविवरे दत्ते, सर्वस्मिन जने 'नमो नमस्सीतायै भूगर्भोद्भूतायै' इति वन्दमाने 'रघुकुलेशं विना मे मनोऽन्यं न जानीते' इति भणन्ती रत्नसिंहासननिषण्णा मात्रा सह भूविवरं विवेशे"ति जगाद । अत्र तु अन्तर्नाटकेन उभयोस्संयोगवाञ्छां प्रदर्श्य सीतारामयोरन्ते संयोगं वर्णयामास । एतेन विपरिणामेन अन्यैश्च विपरिणामैर्युक्ता एतदुक्तकथैव इदानीमपि जनेषु नवनवतिसङ्ख्याकेषु स्थिरा वसति । एवं, वियुक्तयोर्नायिका-नायकयोः पुनस्संयोगवर्णनेन अत्र शृङ्गाररसः परिपुष्टः । अन्यथा श्रीमद्रामायणोत्तरकाण्डयथास्थितगाथावर्णने शृङ्गाररसोऽसम्पूर्ण आभासतां भजेत् । रामे च सामाजिकानाम् "अत्यन्तपातिव्रत्यादियुक्तायामपि एष इत्थमाचरती"ति आदरः कदाचिल्लुप्येत । इत्थं रामायणकथाविपरि-णामेन रामे सामाजिकानां भक्तिभावादिपरिपोषणं भवति । शृङ्गाररस-सिद्धिश्च भवेत् । एतेन विपरिणामेन अन्यैश्च विपरिणामैः कथासंविधानस्य अतीव सुन्दरत्वमापादितम् ।

२ । किञ्च, अस्मिन् प्रबन्धे सर्वत्र करुणरसं प्रवाहयामास ।

"जगज्जीर्णारण्यं भवति च विकल्पव्युपरमे
कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ।"

इति धीरस्यापि श्रीरामचन्द्रस्य दुःखसंवेगं वर्णयामास । "मिथिलायां प्रदग्धायां न मे किञ्चित्प्रणश्यति" इत्युक्तवतः सर्वसङ्गपरित्यागिनो जनकस्यापि

"अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥"

इत्यादिना शोकं वर्णयामास। स शोकवेगेन आत्महत्यायै प्रयतितु-मारब्धवानिति, असूर्यनरकप्रवेशभिया तथा न कृतवानित्यपि "अन्धतामिस्रा हि असुर्या नाम ते लोकाः प्रेत्य तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येव-मृषयो मन्यन्ते ।" इत्यादिना वर्णयामास। एवमेव अरुंधत्यादितत्तत्पात्राणा-मपि "सन्तानवाहीन्यपी"त्यादिना शोकं वर्णयामास। एवं निस्सङ्गादीनामपि दुःखातिशयवर्णनेन "एतेषामपि मनःक्लेशकारि सीताप्रवासनम् किमुत धीर-तरस्यापि संसारिणः श्रीरामचन्द्रस्य" इति रामे सम्पूर्णतया करुणरसो वर्णितो भवति। स करुण आनन्दात्मतया परिणमन् "अमन्दानन्दात्मा परिणमति पूर्णो रसभरः" इति रीत्या सहृदयान् सामाजिकान् आनन्द-कन्दलितहृदयारविन्दान् करोति ।

३। प्रत्यनन्तरीभवावः, अन्तर्मर्माणि सीव्यति, भवत्प्रसादोपादान एष महिमा, उद्गीथविदः, सभाजनोपस्थायिनः, इत्यादीनां शास्त्रमर्यादामनु-लङ्घयताम् अद्भुतानाञ्च पदानां प्रयोगः कृतोऽनेन ।

४। रसप्रधानेऽप्यस्मिन्नाटके पात्रैरेव

"मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकं,
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः"

इत्यादिभिः क्षत्रियब्रह्मचार्यादिवर्णनद्वारा धर्मशास्त्रादीनामपि सर सतया सुमधुर उचितः प्रवेशः कृतोऽनेन। तस्मा"द्भवभूतिर्विशिष्यते" इति कविशिरोमणिसूक्तिः समञ्जसैव प्रतिभाति ।

"न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते
तदस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥"

इति रीत्या तूष्णीमभूत्वा कालिदास एनम् इत्थं प्रशशंसेत्यनेनापि भवभूतिरुत्तरचरिते अनन्यसाधारणप्रतिभां प्रादर्शयदित्यपि ज्ञायते।

शर्वरी-वर्णनम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास-गोस्वामी]

विकीर्य धीरं तिमिरावगुण्ठनं मुखे पृथिव्याः परिणामपाण्डुरः।
सरोजिनीं हन्त विचुम्ब्य मानिनीं सद्यः प्रतस्थे विधुरो दिवाकरः ॥१॥

लुप्तच्छायः खलु दिनमणिर्धेनवः प्राप्तगोष्ठाः
सुप्तप्रायो घनतरुगणः शोभते श्रेणिबद्धः।
सन्ध्यावाद्यं ध्वनति पवनो मन्थरः पुष्पगन्धै-
र्नौभिः कीर्णा विलसति सरिद् वीचिभङ्गाभिरामा ॥२॥

चुम्बन् कुन्दकलिं रजः प्रचलयन् संचूर्णयञ्छीकरान्
धुन्वन् दीपशिखाः शनैः प्रतिगृहं पल्लीवधूज्ज्वालिताः।
विन्दन् मन्दिरतः सुखं श्रवणयोर्माङ्गल्यवाद्यध्वनिं
रुद्धोच्छ्वास इव प्रसह्य धरणेः सन्ध्यानिलः सर्पति ॥३॥

मन्दं मन्दं वहति पवनश्चन्द्रिकार्द्रा धरित्री
रात्रिर्मञ्जुः सुरभितदिशः कोकिलालापमत्ताः।
स्वल्पालोकः कुसुमितगिरिः शोभतेऽसौ सुदूराद्
धीरोदात्तं नदति मधुरं निम्नगा स्वच्छनीरा ॥४॥

लुण्ठन् रूक्षालकान्तर्नवपथिकवधूं सौध-वातायनस्थां
क्लिश्नन् गङ्गातरङ्गप्रतिहततरणीदीपबिम्बानि चुम्बन् ।
विष्वक् शीतः सलीलं मलयजसुरभिः स्निग्धवाणीरकुञ्जा-
ल्लिम्पन् पीयूषधारास्रुतिभिरिव तनुं वात्ययं नैशवातः ॥५॥
शैलोत्सङ्गविसर्पिनिर्भरसरित्कल्लोलकम्प्रामल-
श्वेतच्छायमगाधसुप्तशिखिभिः संसक्तगोपानसि ।
ज्योत्स्नोद्भातनिरभ्रनीलनभसि प्रोत्तुङ्गचूडालसद्-
वल्लीगुल्मजटालमौनगिरिशागारं पुरः प्रेक्ष्यते ॥६॥
क्वचिदसह-रथाङ्गद्वन्द्वशोकातुरश्री-
श्चकित इव कदाचिन्मर्मरस्तब्धजीवः ।
लिखित इव विभाति क्षीणशीतांशुभासा
पवनदरविधूतः कीचकारण्यभागः ॥७॥
क्वचिज्ज्योत्स्नोद्भासि क्वचिदपि तमिस्रेण पिहितं
क्वचिद्वातोद्धूतस्फुटकुमुदिनीमञ्जुसलिलम् ।
क्वचित्तन्द्राहीनैर्मुखरितहरिद् विष्किररुतै-
रविस्पष्टं चित्रप्रतिममधुना भाति भुवनम् ॥८॥
क्वचिद्रुद्धश्वासो यतिरिव चिरं नीरवतया
क्वचिज्झीङ्कारावैः क्षुभितकरणः सागर इव ।
क्वचित् स्तेनप्रायश्चकितचकितो मर्मररवैः
क्वचिच्चिन्ताहीनो मनुजनिलयश्चार्भक इव ॥९॥
क्वचिद्गीतालापो रहसि मधुरं प्रेमिकवचः
क्वचिद्ग्रामायूनां ध्वनिरथ नदीनां कलकलः ।
शुनामुच्चैर्घुष्टं खगकुलरुतं यामिकरवो
विचित्राणामेषामिह हि मधुरं सङ्गतमभूत् ॥१०॥
क्वचित् खद्योतानां विलसितमये गुल्मगहने
घनच्छायासान्द्रे सरसि मलिनैश्चन्द्रकिरणैः ।

दरस्पृष्टे भृङ्गाः स्फुटकुमुदिनीरेणुकपिशाः
कलं गुञ्जन्त्येते नवमधुकणास्वादविकलाः ॥११॥
लक्ष्म्या सङ्गमयन्नयं कुमुदिनीं तां पद्मिनीं मोचयन्
रक्तान सङ्घटयन् खगान विघटयन सन्तापयन प्रोषितान ।
भूमिं शीतलयन समं चपलयंश्चौरान यतीन स्थापय-
ल्लोँकान नीरवयञ्छुनश्च भषयन प्राप्तो हि नैशः क्षणः ॥१२॥
तन्द्राहीनविधुप्रभापुलकितोन्माद्यत्कुरङ्गीदृशां
लीलोत्क्षिप्तभुजप्रबद्धयुवकप्रेमाक्षरैराकुला ।
प्रश्च्योतन्मधुबिन्दुचूतमुकुलास्वादप्रहृष्यत्पिक-
स्निग्धोन्मत्तकुहूरवैर्विलसति प्रौढा मधोर्यामिनी ॥१३॥
मुग्धा भाति विभावरी शशिकला स्वप्राभिभूतं शनै-
र्विश्वं राजतधारया स्नपयति प्रोत्खातमेघं नभः ।
मन्दं वाति समीरणः कुमुदिनीप्रत्यग्रगन्धं हर-
न्नित्थं वृत्तशतैर्मनः किमपि मे वैवश्यमापद्यते ॥१४॥
मौनेयं खलु तापसीव रजनी तन्द्रालुरिन्दोः कला
विश्वं मुग्धमिहास्ति कर्ममुखरं मायाप्रभावादिव ।
दूरादेति वनानिलः परिणतो मन्दारगन्धैर्बला-
न्निक्षिप्येव मुहुर्मुहुः सुखमये चेतांसि चिन्ताह्रदे ॥१४॥

आयुर्वेदे धान्वन्तरीयं तन्त्रम्

[निबन्धकः—कविराजः श्रीज्योतिषचन्द्र-सरस्वतीः]

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

न केवलमेवंविधं ह्रस्वकायं शारीरमायुर्वेद एवोपलभ्यते, धर्मशास्त्र पुराणे सङ्गीतादिशास्त्रेष्वपि एवमेव वर्तते। सर्वत्रैव समानरूपतया शारीरमादौ विपुलमेवासीत् साम्प्रतं तस्य ध्वंसावशेष उपलभ्यत इति

मतवादो न युक्तियुक्त इवाभाति। प्राच्यसंहितादिषु हित्वा चरकसुश्रुतौ बहवो ग्रन्था लुप्ताः, तेन त्वायुर्वेदस्य प्रधानतया कापि न वस्तुक्षतिः सञ्जाता। ते हि ग्रन्था न खलु चरकसुश्रुतवदुपादेया आसन्निति तेषां संरक्षणाय जनतानां समीहादौर्बल्यात् पुनर्लिपिकरणाभावाच्च ते लोपं गताः। यद्यत्र केचिद् वडिशाच्च्युतो मत्स्यः सुबृहन्नेवेति विवेचयेयुस्तर्हि ते साम्प्रतमंशतः प्राप्तां मुद्रितां भेलसंहितां काश्यपसंहितां वा चरक-सुश्रुताभ्यां तुलनया समालोच्यावबोद्धुं शक्नुवन्ति, तासां लुप्तप्रायाणां संहितानां किन्नाम योग्यत्वमासीदस्ति वेति। अतः परःसहस्रवर्षात् प्रागपि अष्टाङ्गहृदयकार आह—

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ।
भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम्॥ इति।

तदात्वेऽपि ताश्च संहिता न जनताभिराद्रियन्तेस्म, एवं जनानामादराभावादेव ता लुप्ताः आदरातिशय्यादेव संग्रहग्रन्था अपि वाग्भट-निदान-सिद्धयोगादयो भूतेष्वपि बहुषु विप्लवेषु बहुभिर्बहुभिर्लिपिकरणाद् अद्यत्वेऽपि वर्तमाना दृश्यन्ते। अतस्तादृशानादृतग्रन्थलोपादायुर्वेदस्य लोपापत्तेः कल्पना न युक्ततां बिभर्ति। विलुप्तेष्वपि बहुषु आयुर्वेदग्रन्थेषु मानवानां सदैवावश्यकानामुपादेयानां ग्रन्थानां रक्षा बभूवेति नास्त्यत्र सन्देहावकाशः। कालवशाद्वा कदाचिन्मानवानां शक्तिस्वाध्यायविद्यादेर्ह्रासात् ते ते उपादेया अपि ग्रन्था मलिना अपि पुनः कालान्तरे विद्वद्भिः प्रतिसंस्कृता औज्ज्वल्यमेवावहन्तिस्मेति कल्पना स्वाभाविकी। यातु, निरर्थकालोचनयाऽलम्। अद्यत्वेऽपि यथोपलभ्यमानं शारीरश्चेच्छवव्यवच्छेदादिपुरःसरमध्याप्येत तर्हि तत्सहाया एव विद्यार्थिनोऽनायासेनायुर्वेदस्य शल्यं शालाक्यं वाऽवबोद्धुमध्यापयितुं वा शक्नुयुः।

न साम्प्रतमपि तादृशं विद्यायतनं सृष्टमिति परं नो दौर्भाग्यम्। सत्यमेतद् यद् भारतेऽस्मिन् नानाप्रदेशेष्वातुरालयैः सह ये तावद् विद्यागाराः संस्थापिताः, सर्व एवैते पाश्चात्त्यशिक्षितानां कर्तृत्वेनानुकूल्येन वा तथैव शिक्षितैः परिचालितानां राष्ट्राणां विश्वविद्यालयानां वा सहायेन परि-

-चालितत्वात् तेष्वायुर्वेदस्य सनातनी धारा पूर्णतयोपेक्षिता। तत्र तत्र प्राच्ये शारीरे शल्ये शालाक्ये वा शुकवदध्यापितेऽपि शवव्यवच्छेदादिपुरःसरः प्राच्यप्रथया शारीरपरिचयो न भवति। नवा शल्ये शालाक्ये वा प्राच्यमतेन कर्मदर्शनं कर्माभ्यासो वा सम्पद्यते। किं ब्रूमः, तत्र तत्र शल्यशालाक्योक्तानां व्याधीनां रोगनिर्णय उपक्रमो वा न प्राच्यमतेन भवति, डाक्तारैरेव प्रतीच्यविधानेन तेषां व्याधिर्निरुच्यते उपक्रम्यते च। तत्र प्राच्यवैद्यानां प्रवेशाधिकारः प्रायो न वर्तत एव। समासत एषां संस्कारकामिनामेतदेव प्रधानतया काम्यं यद् आयुर्वेदाच्छल्यशालाक्यादीन्यङ्गानि संछिद्य तत्र पाश्चात्यानां कृत्रिमाङ्गयोजनमेव संस्कार इति। परतन्त्रादविरुद्धं योग्यं किञ्चिद् ग्रहीतुं नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः, परं तच्चेदनुकूलं स्यात्, तदा तन्निगीर्य स्वभावधारया सम्मिश्रय चेद् गृह्येत, तर्हि तत् संस्कारपदवाच्यं भवितुमर्हति। दृढबलेनोक्तम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम्।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं संस्कृतञ्च पुनर्नवम्॥ इति।

न खल्वङ्गे दुष्टे तच्छित्त्वा तत्र कृत्रिमाङ्गयोजनं संस्कारपदवाच्यं भवितुमर्हति। एवं पाश्चात्यशारीरे आयुर्वेदस्यात्मदानं तस्योपघातायैव भविष्यति। पाश्चात्यं शारीरतन्त्रमविकृतं देवगिराऽनूद्य तस्य चायुर्वेदरूपेण प्रचारस्तस्याहितायैव विरुद्धसिद्धान्तसमावेशाद् भविष्यति न हिताय। आङ्गलभाषाज्ञानविरहितानान्तु वैद्यानां पाश्चात्यशारीरस्य सुखेन ज्ञानायायमनुवादग्रन्थो भविष्यतीत्यत्र नास्ति संशयावकाशः।

शल्यतन्त्रोक्तानां व्याधीनामुपक्रमस्तु त्रेधा भिद्यते तद्यथा—पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्म चेति। तत्र षष्टिमुपक्रमान धान्वन्तरीया भाषन्ते। तत्रापतर्पणादयो विरेचनान्ता एकादश उपक्रमाः पूर्वकर्मेति कथ्यते। ते पुनः प्रायो व्रणशोथविलयनाय वेदनालाघवाय च प्रयुज्यन्ते। भेदनाद्याः सीवनान्ता अष्टावुपक्रमाः प्रधानकर्मेति। ते पुनर्यन्त्रशस्त्रादिप्रणिधानेन सम्पद्यन्ते। शेषाः पुनरेकचत्वारिंशदुपक्रमा पश्चात्कर्मेति कथ्यते। ते खलु व्रणभाव-

मापन्नस्य शोधनरोपणादौ प्रयुज्यन्ते। पाश्चात्त्यतन्त्रे तु पूर्वपश्चात्कर्मणी लघुतरे एव दृश्येते। अतस्तेषां प्रधानकर्मकुशलत्वेऽपि न सर्वत्र सुफलं दर्शयितुं शक्नुवन्ति डाक्ताराः। आयुर्वेदे तु तयोः प्रणाली तथैव व्यासत उपदिष्टा उपादेया चेति, तत्सहाया वयं पाश्चात्त्यानामत्युन्नतशल्यतन्त्रेणाप्य-साध्यानां व्याधीनां निरामये समर्था भवामः। ये चान्तर्विद्रधयः (हृन्नाभि-वस्तिगताः) पक्वा निष्प्रतीक्रिया भवन्ति, तेषामप्युपशमोऽनेनैव सुव्यवस्थितेन पूर्वकर्मणा निःसंशयं सम्पादितोऽस्माभिः। एतेनैव च शस्त्रपातनसाध्येष्वपि व्याधिषु विना शस्त्रोपचारं नैरुज्यं सम्भवति। पश्चात्कर्मण उपादेयतया च तत्सहाया वयं पुनः पुनः शस्त्रप्रयोगेणापि सुचिरकालेन ये च नाडी-व्रणा न सर्वदा सिद्धिमावहन्ति, तानप्यहोरात्रेणैव पूरयितुं समर्था भवामः। अतस्तयोरालोचनाऽत्र निरर्थिकैव।

आयुर्वेदो हि प्रधानकर्मणो विवृतिं स्वल्पाक्षरेणैवोपदिशति। कुत्र कुत्र वा किमपि प्रणालीवैशिष्ट्यं नोपदिष्टम्। पाश्चात्त्यतन्त्रे तु प्रधानकर्मणो विवृतिर्बाहुल्येन दृश्यते। न सेयमायुर्वेदस्य न्यूनता। शस्त्रपातनं हि प्रधानतः कर्मदर्शनं कर्माभ्यासञ्चापेक्षते। सकृत् कर्मदर्शनाद् विद्यार्थिनां यादृक् ज्ञानं भवति न तथा शतपत्रात्मकेन ग्रन्थसम्भारेण। पाश्चात्त्यानां म्याष्टाइटिस संज्ञके (Mastetis) व्याधौ यं पुनरायुर्वेदज्ञाः स्तनविद्रधिमभिदधति, तत्तन्त्रे द्वित्राणि पत्राणि प्रधानकर्मवर्णनायामेव वर्तन्ते। आयुर्वेदस्तु तदर्द्धश्लोकेनैवाह। ये तु कर्मदं नापश्यन् तेषामतिसंक्षिप्ता आयुर्वेदवाणी यथा सहायो भवति तथैवातिविस्तृतं पाश्चात्त्यनिर्वचनम्। परं सकृदेव कर्मदर्शने आयुर्वेद-वर्णनायाः स्वल्पतया विद्यार्थिनां कण्ठस्थकरणे सुगमतैवायाति। अतः कर्मदर्शन-कर्माभ्यासयोः सौकर्ये जाते प्राच्यमतेनापि शल्यं शालाक्यं वाऽध्यापयितुं सर्वथा सुशकम् एव। एवं परिस्थितौ त्वरितमेव आयुर्वेदविद्यालयेषु प्राच्यतन्त्रमनुसृत्य कर्मदर्शनाय कर्माभ्यासाय च परिचालकवर्गैरवश्यं यतितव्यम्। अद्यत्वे तु तत्र तत्र पाश्चात्त्यतन्त्रमेव शल्यादिकं डाक्तारैरध्याप्यते; एवं तेषां विधिमनुसृत्य कर्माभ्यासयन्ति,

अतस्तदायुर्वेदशिक्षार्थिनः किमप्युपकाराय न भवति। न ते प्राच्यतन्त्रानुसारतः शल्यादिगतव्याधेरङ्गादेर्वा संज्ञामपि ज्ञातुं प्रभवन्ति। एवञ्च प्राच्यतन्तस्यार्थावबोधरहितानां छात्राणां तदध्यापकानामपि तन्त्रेऽस्मिन् महती अश्रद्धा प्रजायते। अत एव क्रमशः एत एव विद्यालयाः दिनाद्दिनं स्वकर्मत आयुर्वेदशल्यादिपु जनतानामश्रद्धामुत्पादयन्ति, दूरमास्तां तेष्वचर्च्चितानां शल्यादीनां चर्चा।

तत्र तत्र स्नातकेषु विद्यार्थिपु पाश्चात्त्यशल्यादिकमध्यापितेष्वपि मुष्टिमेया अपि शल्यतान्त्रिका अभवन्न वेति संशयः। अतस्तथाविधैरशल्यतान्त्रिकैरकायचिकित्सकैर्वा जगति किं प्रयोजनं संसाधितं भविष्यति इति विद्यालयाध्यक्षैः साम्प्रतं चिन्तयितुं युज्यते। पुनरपि तानध्यक्षान प्रार्थये न खलु ते प्राच्यशल्याद्यनुशीलने विरोधिनो भवन्तु ; सहायका एव भवन्त्विति। नास्त्यत्र विमतिर्यद् विद्यालयपरिचालका डाक्तारानेवाध्यक्षान कुर्वन्त्विति। परं तानायुर्वेदज्ञान् रचयन्तु, अन्यथा एम, वि, वि, एस इत्युपाधिमात्रमोहेन आयुर्वेदाज्ञेन डाक्तारेण विद्यालयं परिचालयन्तस्ते आयुर्वेदस्याहितायैव भवेयुः। वस्तुतस्तु ये खलु पाश्चात्त्यतन्त्रनिष्णातास्तेषामायुर्वेदे प्रवेशः सुगम एव स्याच्चेत्तेऽखण्डया श्रद्धया महता च श्रमेण तमायत्तीकर्तुं यतेरन्। तेषाञ्चेदायुर्वेदमात्रं प्रायः प्रमादपूर्णमित्यश्रद्धा स्याद्, आलोचनायोग्यकालव्ययेऽपि कुण्ठा भवेत्तर्हि तथा एम् वि, उपाधिधारिणा वैद्यमण्डल्यामाविर्भाविणायुर्वेदस्यानिष्टमेव स्यान्नेष्टम्। प्रकृतिगतयोग्यतामृते न कोऽपि शल्यतान्त्रिको भवितुमर्हति। तस्मात् डाक्तारेपु सर्व एव शल्यतन्त्रपरीक्षोत्तीर्णा अपि नानेके शल्यतान्त्रिका भवितुमर्हन्ति। एवं परिस्थितौ साम्प्रतं येषां डाक्ताराणां शल्यतन्ते योग्यता वर्तते तेषु ये केचिदायुर्वेदे आस्थावन्तस्ते चेत् प्राच्यशल्यादितन्त्रं श्रमेणाधीयुः, यदि वा संस्कृतविद्यार्थिषु ये केचिच्छल्यशालाक्यतन्त्रालोचनयोग्यास्तांश्चदष्टाङ्गमायुर्वेदमध्याप्य तदनुकूलेन शवव्यवच्छेदादिना शारीरपरिचये कर्मदर्शने कर्माभ्यासे च निष्णातान् कर्तुं शक्नुमः ; तर्हि त एव यथार्थतः शल्यतान्त्रिकास्तदध्यापकाश्च भवितु-

मर्हन्ति। आ विंशवर्षात् प्रचरितेष्वेतेषु विद्यागारेषु जनतानां प्रभूतार्थव्ययेन परिचालितेष्वपि नाद्यापि एकोऽपि तादृग् गुणवान् शल्यतान्त्रिक आविर्भूत इति परं नो दुःखाकरम्। साम्प्रतं भारते एक एव महामहोपाध्याय-पदभाक् श्रीमद्-गणनाथ-सेन-महोदयः पाश्चात्त्यतन्त्रनिष्णातोऽपि प्राच्यतन्त्र-माद्योपान्तमालोचितवान्। अस्माकन्तु दौर्भाग्यतः पाश्चात्त्यशल्यतन्त्र-परीक्षोत्तीर्णोऽप्ययं महाभागो न शल्यतान्त्रिकोऽभूत्। अन्यथायुर्वेदस्य पूर्वपश्चाज्ज्ञानेन सहैव 'पाश्चात्त्यानां जितहस्तता चेत्तस्यास्थास्यत, तर्हि साम्प्रतमायुर्वेदस्य महते हितायाभविष्यत्। जगति च तस्य जयपताका उड्डीयमानाऽभविष्यत्।

आयुर्वेद-फेकाल्टि इत्याख्या समितिरपि वङ्गे पाठपत्रीं निर्दिश्य परीक्षाभियोग्यं वैद्यं स्रष्टुं कांक्षति, तत्रापि प्राच्यशल्यशालाक्ययोः शिक्षायाः प्रणाली विशेषतो नैराश्यप्रदा एवाभवत्। यतः समितेरस्याः प्रवर्तकाः पारिषदाश्च न तादृक् प्राच्यशल्यशालाक्याभिज्ञा इति तयोर्विचारेऽनभिज्ञत्वेन तेषां निर्देशो नानुकूलस्तत्र भविष्यतीति मन्ये। प्राच्यचतुष्पाठीप्रथया शिक्षात एव शल्यादीनामवनतिरिति विचार्य ते तदुच्छित्तिं कर्तुं बद्धपरिकरा एव कृतकृत्या आसन्। नियताध्ययनानां ग्रन्थानां पाठपत्री आयुर्वेदानु-कूला न भवति। शल्ये तु प्रायः पाश्चात्त्यप्रथया निरूपितानां व्याधीनां वैद्यकसंज्ञाभास एव पाठपत्र्यामुल्लिखितः। तेन पूर्णतया पाश्चात्त्यप्रथयैवा-ध्ययनं भविष्यतीति निरूप्यते। शालाक्ये तु पाठपत्री शोच्यतरैव। सुश्रुते ये षट्सप्ततिः वाग्भटे च चतुर्नवतिर्नेत्ररोगा उल्लिखिताः, तेषु कतिचिद् ये पाश्चात्त्यनिर्दिष्टा वैद्यकसंज्ञासादृश्यमावहन्ति, तेषामेव पाठ्यत्वेन निर्देशः पूर्णतयायुर्वेदस्य पाश्चात्त्यपारतन्त्र्यं सूचयति। अद्यत्वे विद्यागारेषु यथैव सेलुलाइटिस (Cellulitis) सेप्टिसिमिया (Septicae-mia) अप्थालमिया (opthalmia) प्रभृतीनां व्याधीनां पाश्चात्त्यभावेन निर्देशो भवति इतः परस्तादपि तस्यैवानुबन्धः प्रधानतः स्थास्यतीति पाठपत्र्यां सूच्यते। यातु, अलं परचर्यालोचनेन। भाविनि काल एव

फलदर्शनेनास्य युक्तायुक्तत्वे विचारयितुं शक्ष्यन्ति पण्डिताः। यद्यपि पाठपन्थ्यां चरक-सुश्रुत-वाग्भटादीनां प्रचरतामामायुर्वेदग्रन्थानां प्रायः पूर्णतया पाठ्यत्वेनोल्लेखो दृश्यते तथापि तत्र प्राच्यं धान्वन्तरीयमध्यापितं स्यादित्यत्रास्ति महान् संशयावकाशः।

विश्वविद्यालयैश्चेदायुर्वेदशिक्षा नियन्त्रिता भवेत्तदा तस्योन्नतेरवसरः स्यादिति मन्ये। तत्तु नियन्त्रणञ्चेत् पाश्चात्यशिक्षितमात्रैर्भवेत् तर्हि शिवमृत्तिकया शाखामृगनिर्माणं भवेदिति च शङ्का सदैव मनसि न उदेति। ते हि विश्वपण्डिता आयुर्वेदहितेप्सवः तं नियन्तुं डाक्ताराणामेव मतं विशेषतोऽपेक्षेरन्। अतः प्रतियोगितोऽनुकूलं किञ्चित् प्राप्तुं कुतः सम्भावना न जाने। एवमेव गते वर्षेऽस्मिन् कलिकाताविश्वविद्यालये संस्कृतविभागे एम् ए इत्युपाधिलिप्सूनां विद्यार्थिनामवश्यपाठ्यत्वेनायुर्वेदस्य निर्देशः प्रस्तावित आसीत्। संस्कृतानुरक्तानामनेकैः विशेषतो डाक्तारइत्युपाधिक-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष-सुरेन्द्रनाथ-प्रमुखैरनुमोदितोऽप्ययं प्रस्तावः पाश्चात्य-चिकित्सकानां मतमनुसरद्भिः सभ्यैर्विरोधितया परिहृतोऽभवत्। न तत्र केषाञ्चिदायुर्वेदज्ञानां मतमपेक्षितमासीत्। दुर्लभजीविकेऽस्मिन् काले अनेके एम्,ए इत्युपाधिका वैद्यत्वं स्वीकुर्वन्तोऽपि न सर्वथायुर्वेदग्रन्था-नालोचयितुं प्रभवन्ति। विश्वविद्यालय एव चैते वर्षद्वयं चेत्तं तानधीयेरंस्तर्हि योग्यवैद्यत्वं कथञ्चिल्लभेरन्। इत एव विभागेऽस्मिन् विद्यार्थिसंख्यापि समधिकाऽभविष्यत्। तत्र चेत् पाश्चात्यविज्ञानमिति 'फिजिओलजि' इत्यादीनां पाठे न कापि विमतिः स्यात् तर्हि आयुर्वेदपाठे अस्मद्देशीयत्वेन प्रबलां बाधां सृजन्तोऽस्मद्देशीया एव पण्डिताः कथं न लज्जन्ते, न जानीमहे।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालये तु आयुर्वेदविभागो वर्तते। तत्राप्यायुर्वेद-धान्वन्तरीयं न तथाद्रियते यथा पाश्चात्यम्। आतुरालयेऽप्यस्मिन् पाश्चात्य-शल्यतान्त्रिका एव प्रायः सर्वानेव व्याधितांश्चिकित्सन्ति, पञ्चषास्तु व्याधिताः परीक्षार्थं प्राच्योक्तपश्चात्कर्मभिरुपक्रम्यमाणा अपि न प्राच्य-शल्यतान्त्रिकैरुपचर्यन्ते। सत्यपि प्राच्यशल्यज्ञे न तत्र तस्यावसरो दीयते।

विश्वविद्यालयकर्तृणां पाश्चात्त्याभिमुखी मनोवृत्तिरस्यैवायुर्वेदविद्यालयस्याध्यक्षत्वे डाक्तारानेवान्वेषयति। तैस्तु वरमायुर्वेदज्ञानविहीना असंस्कृतज्ञा अपि डाक्तारा योग्यत्वेन निर्वाच्यन्ते न तु विशिष्टायुर्वेदज्ञाः। एवमायुर्वेदविद्यालये चेद् विश्वविद्यालयाधीनेऽपि पूर्णतया अनायुर्वेदज्ञैर्विद्यार्थिनोऽध्यापिताः स्युस्तर्हि तस्योन्नतेः का नामाशा वर्तते? न खलु त एव कर्तृपक्षा अत्र निर्वचनीया भवन्ति, वयमपि आयुर्वेदशल्यादिष्वज्ञास्तदालोचयितुमप्ययोग्यास्तान् बोधयामः आयुर्वेदे शल्यादिकं पाश्चात्त्यशल्यादितुलनयाऽयोग्यमेवेति।

आयुर्वेदे शल्यस्य शालाक्यस्य च पूर्णता प्राधान्यञ्च नात्र प्रतिपाद्यते। 'शल्यतन्त्रशिक्षाप्रणाली' 'आयुर्वेदे शालाक्यतन्त्रम्' नाम मन्निबन्धद्वयं द्रष्टव्यम्। निबन्धेऽत्र सर्वेषां पाश्चात्त्यशिक्षितानां विगीतिर्गीताऽस्माभिरिति नावगन्तव्यम्। तथैव शिक्षितस्य यस्य मनोवृत्तिः साकल्येन पाश्चात्त्याभिमुख्यभवत्, तस्यैव विगानमत्रोद्दिश्यते न तु सर्वेषाम्।

माननीयाः सभापतिमहोदयाः, प्रेयांसः सुहृदः, समवेता महिलाश्च, नूनमनेन सुदीर्घेण कटुतरेणाभिभाषणेनात्यर्थमुद्वेजिता भवन्तः क्षन्तुमर्हन्ति। भवतां श्लैष्मिकजडतायां कटुरेव पथ्यम्, दिनाद्दिनं मधुरोपसेवया जाड्यं नो वर्धत एव। प्राच्यगौरवस्य माधुर्यं तथाऽस्मान् मोहयति तथा जडतां नोऽभिवर्धयति, येनाद्यत्वे कट्वी वाण्येव हिताय भवेत्। शल्यतान्त्रिकास्तु व्याधिमोक्षाय निर्ममा भवन्ति। सत्स्वेतावत्सु शिक्षायतनेषु चेदद्यापि नैकमपि प्राच्यं धान्वन्तरीयं स्रष्टुं प्रभवेम, तर्ह्यस्माकं जडता कीदृगधिका इत्यनुमातुं सर्व एव प्रभवन्ति। आशास्महे श्रीश्री७जगदम्बाकृपयाऽनेन कटुप्रयोगेण चास्माकं जडता विद्युत्प्रणाशं प्रणङ्क्ष्यतीत्यलम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

December, 1939	१८६१-शकीये अग्रहायणे २२श-वर्षस्य ८म-संख्या	Vol. XXII No. 8.

प्रकृतिविलासकाव्ये

काननकामनीयकम्

[निबन्धकः—सा. भू. कृष्णमूर्तिशास्त्री]

कल्याणमाकलयतात्कुलशैलकन्या
धम्मिल्लफुल्लतरमल्लिमिलन्मिलिन्दा।
प्रत्यग्रवारिधरसोदरविग्रहश्री-
रश्रान्तनर्तनपरा विपिनान्तदुर्गा ॥१॥

अस्ति ह्यनन्तपुरमप्रतिमैः स्वसंपत्-
स्तोमैर्विलुम्पितनिलिम्पपुरावलेपम्।
नीलाद्रिपङ्क्तिरिव भोगिनि यस्य मूर्तिः
स श्रीपतिर्यदधितिष्ठति पद्मनाभः ॥२॥

दृग्भ्यां निपीय भगवन्तमनन्ततल्पं
निध्याय तं स्तवमयैः कुसुमैः समर्च्य।
विप्राग्रणीः स मतिमान्नगरे विरज्यत्
दृष्ट्वाऽभिनन्दितुमियेषतमां वनानि ॥३॥

आरण्यका न हि कदाप्ययथार्थमाहुः
प्राणात्ययेऽपि न जहत्युपकारचिन्ताम् ।
पौरास्तु जिह्ममतयः प्रचरन्त्यमार्गे
पुण्यात्मनां हि भवनं वनमित्यमंस्त ॥४॥

उत्थाय पङ्कजकुलस्य विकासतः प्राङ्
निर्वर्त्य कृत्यमखिलं द्रुतमात्मनीनम् ।
धीरः पुरात्स निरगादलकाभिरामात्
सौभाग्यमीक्षितुमना विपिनान्तलक्ष्म्याः ॥५॥

उच्चावचाचलसमाकुलदिङ्मुखानि
छायाद्रुमैरविरलैर्निचुलीकृतानि ।
स श्यामशाद्वलसरोवरमेदुराणि
कीर्णान्यवाप हरिणैर्विपिनस्थलानि ॥६॥

नीडोदरेषु विहगा व्यरुवन्मनोज्ञं
म्लानप्रभामबिभरुस्सुरतप्रदीपाः ।
संप्रावदन्धुतमुखाः कृकवाकुसङ्घा
रोचींष्यनुष्णकिरणं दिवि नाप्यपुष्णन् ॥७॥

उन्मीलनोन्मुखसरोजविराजितायाम्
उन्निद्रहंसमिथुनैरुपशोभितायाम् ।
जप्त्वाऽघमर्षणमृषिप्रवरा झरिण्यां
सस्नुर्दिवस्पतिदिशं गतवत्यनूरौ ॥८॥

लीढ्वाऽङ्गकानि निजजिह्विकयाऽतिमृद्व्या
स्तन्यं स्नुतं हरिणयोषिति पाययन्त्याम् ।
अर्धप्रबुद्धहरिणार्भकवक्त्रतस्तत्
क्षित्यामपप्तदतिफेनिलमीषदुष्णम् ॥९॥

अत्यन्तसंस्तुतमिलिन्दपुरन्ध्रिवाचं
श्रुत्वापि हन्त नलिनीमनपेतदुःखाम् ।

आश्वासयन्निव निवेद्य सहस्ररश्मे-
रभ्यागमं स्वयमदीपितरामनूरुः ॥१०॥

पुत्रा इवावनिभृतां रतिमन्दिरेभ्यः
पुष्पन्धयाः कतिपये कुमुदोदरेभ्यः ।
प्रस्थातुमप्युदसहन्त न शीतकत्वा-
ल्लक्ष्म्यां सरोरुहविहाररसोत्सुकायाम् ॥११॥

पीयूषकल्पमकरन्दमिलद्रजांसि
नीहारशीकरकरम्बितकेसराणि ।
प्रत्यूषशीतपवनेरितपादपेभ्यः
पुष्पाणि वृन्तगलितान्यपतंस्तटिन्याम् ॥१२॥

हित्वा सुषुप्तिमतिमात्ररतिश्रमोत्थां
पक्षान्स्वचञ्चुभिरदन्तुरमालिखन्त्यः ।
नीडोदरेषु शयितान्कमितॄनपत्यैः
प्राबोधयन्नुषसि हुङ्कृतिभिः कपोत्यः ॥१३॥

बद्ध्वाऽञ्जलिं कमलकोषमिषेण मूकै-
र्वाचंयमत्वमलिभिः स्वयमावहन्त्यः ।
अंभःकणाश्रुवदना दयितं तपस्वि-
न्यालोकितुं समुदकण्ठत पद्मिनी द्राक् ॥१४॥

त्वत्कान्तिलेशमुपजीव्य निशि भ्रमद्भि-
श्चन्द्रादिभिर्दिगुपभुक्तचरा मघोनः ।
पूतात्मनः किमुचिता विहृतिस्तयेति
प्रोद्यन्तमर्यमणमम्बुजिनी जहास ॥१५॥

संरक्ष्य नक्तमधिकैरवगर्भमिन्दुः
संवेशितां श्रियमनिद्रसहस्रपत्रे ।
प्रत्यर्पयन् त्सवितृमण्डलमध्यवर्ति-
पुंसे क्रमेण कृतकृत्यतया तिरोऽधात् ॥१६॥

गीतिं मुदा मधुकरीषु वितन्वतीषु
हंसीषु पत्रपुटताडनतोऽप्सु तालान् ।
तीरद्रुमेषु विकिरत्सु सुमान्यभीक्ष्णं
लक्ष्मीर्ननर्त सरसीरुहरङ्गधाम्नि ॥१७॥

श्यामायितेऽपरिमितैस्तरुभिर्वनान्ते
निःशेषमेष विनिहन्तुमिनप्रकाशः ।
नैवाऽशकत्सततसन्तमसाधिकारं
मूर्खस्य चेतसि विमोहमिवोपदेशः ॥१८॥

अभ्रङ्कषाद्रिजमहौषधिसारमिश्राः
स्रोतस्विनीरमृतसोदरवारिपूराः ।
आवर्तचक्रपरिवर्तितपाटलौघा
दृष्ट्वा जहर्ष नितरां धरणीसुरेन्द्रः ॥१९॥

जम्बूफलानि गलितानि पचेलिमत्वाद्
आतन्वताऽच्छसलिलान्यरुणच्छवीनि ।
शैलेन्द्रकन्दरपथात्सरयं वहन्त्या
धुन्या निमज्जदिभराजविराजितायाः ॥२०॥

प्रक्रान्तचाटुवचनाः प्रणमद्द्विरेफैः
पुष्पोद्गमैश्च रुचिरैः कृतमन्दहासाः ।
रम्यैः प्रबालनिकरैरनुरागपूर्णाः
पर्यष्वजन्त लतिकाः सहकारवृक्षान् ॥२१॥

मित्रस्य च क्रमिकमभ्युदयं समीक्ष्य
सेर्ष्याणि काननतमांसि वनं विहाय ।
संभूय शलविवरोदरभाञ्ज्यभूवं-
स्तप्तुं तपः किमु तदस्तमयाय तूर्णम् ॥२२॥

स्वादून्यरण्यसुलभानि फलानि जग्ध्वा
पीत्वा पयः प्रसृमरं सरसं सरस्याः ।

मध्येऽह्नि भूमिदिविषत्पिकसारिकाढ्यम्
अध्यास्य कुञ्जभवनं पवनं सिषेवे ॥२३॥
उच्चण्डचण्डकरमण्डलमण्डजोऽपि
दृष्ट्वा न हिण्डितुमियेष बहिर्द्रुषण्डान् ।
कण्डूलगण्डतलताण्डवलोलभृङ्ग-
वेतण्डराड्भ्रमति कश्चिदुदस्य शुण्डाम् ॥२४॥
आखेटकाय निशि निष्कुटिताटवीकं
जग्ध्वाऽतिगृध्नु पिशितं बहु कण्ठदघ्नम् ।
शार्दूलमण्डलमढौकत गाढनिद्रां
प्रच्छायपादपमहीभृदुपत्यकायाम् ॥२५॥
शूलाऽकृत प्रसृमरारुणशोणितानि
प्रत्यग्रशल्यपललानि पलालवह्नौ ।
न्यग्रोधमूलभुवि कौटिलिकः किरात-
व्रातो ज्वले निजगभस्तिभिरभ्ररत्ने ॥२६॥
माद्यन्द्विपः कमलिनीं निजकर्णजाहे
कर्णेजपैर्भ्रमरकैरिव बोध्यमानः ।
निर्मथ्य गाहितुमसोढतरार्कतापो
धावत्यनोकहवरान्पथि पातयित्वा ॥२७॥
स्वापात्परत्र निभृतत्वमतिद्विषन्तः
शाखामृगा अपि निगृह्य मतिं श्रमेण ।
जोषं बभूवुरह ! संयमिसंस्तवेन
शोकापनोदपदवीमिव लब्धुकामाः ॥२८॥
शाखावलम्बिवपुषश्च बलीमुखानां
डोलायिताः कतिपयेऽजगरा द्रुमेषु ।
वीरुद्द्रुमाद् द्विरदवृन्दकरैर्विकृष्य
दूरेतरां सपदि चिक्षिपिरे जवेन ॥२९॥

सद्यो निगीर्णमदवारणदन्तुराणि
पीनोदराण्यजगराः शयिता दधानाः ।
स्वेदद्रवान्निजशरीरभवानपोप्यन्
अभ्यर्णगामि कृकलासकुलं तृषार्तम् ॥३०॥

(क्रमशः)

पितॄणां श्राद्धफलभोक्तृता

[निबन्धकः—श्रीकुलमणिमिश्रशर्मा धर्मशास्त्राचार्यः]

लम्बोदरं विघ्नहरं प्रणम्य वाणीं पुनः काशनिकाशभासम् ।
विज्ञापयत्येष जनः सुधीपु दोषा विहेया इति सानुरोधम् ॥

विदन्तितरां तत्र विदितवेदितव्या विद्यावदातहृदया नरसुलभसकलविमलगुणैकनिधानाः सज्जनाः यद् भूलोकवर्त्तिषु नरनिचयेषु भारतीयाः सनातनीया एवा वहमानकालतः सर्वात्मना धर्मपरास्तद्विश्वासार्पितपंचनिश्वासा आसन् । इदानीमपि इतरेतरदेशवंशसंभवेभ्यो निजनिष्ठास्तिकतया वर्वृतति सर्वोपरीति । धर्मात्मतया च ते सततमनुतिष्ठन्ति स्वर्गापवर्गफललाभाय कार्त्तिकादिमासेषु स्नानदानहविष्यादिकम्, संपादयन्ति कारिरीप्रभृतीन् वृष्टिसमभिलाषुका वर्षासु तदवग्रहे, पूजयन्ति वरिवस्यार्हांश्च यथाभावपुरःसरं, ददति द्रविणादिकं कुलशीलदयाभिजनसंपन्नब्राह्मणेभ्यः संक्रमणादिपुण्यकालेषु, विदधति पञ्चयज्ञान् प्रत्यहं पक्तिसिद्धये, येषां पुनर्विलसति धर्मबुद्धिर्मनसि सर्वतोभावेन, नटति कृतज्ञता हृदयनिलये, अनुसरन्ति नूनं दूना अपि पितृपितामहाश्रितसरणिं, भजन्ति देवान् धर्मवृद्धये, तद्धिया दारुदृषन्मयानपि, अर्चयन्ति तर्पयन्ति प्रसादयन्ति च पितॄन् देवधिया ततोऽधिकतया च जलदानेन पिण्डदानेन विप्राशनेन, प्रकारान्तरेणापि । तदीयेषु नियतमवश्यकर्त्तव्येषु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मसु श्रद्धया पिण्डदानादिद्वारेण निर्लोभं यत् पितृसात् क्रियते, तदेव श्राद्धमित्याचक्षते । तत्र च

पुत्रादिभिः प्रदत्तमन्नादिकं पितरो न हि स्वरूपतो गृह्णन्ति, यथा वाराणसी-पुरीवास्तव्यो देवदत्तः कालिकापत्तननिकेतनेन सोमदत्तेन प्रदत्तां वृत्तिं गृह्णाति सर्वजनसमक्षम्। अतो "न हि पितरः श्राद्धफलभाजः, निरर्थमेव प्रदीयते तेभ्य" इत्यपि वक्तुं न युज्यते, श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादौ पितॄणां तदवाप्तेः प्रतिपादितत्वात्, तदन्यथोररीकरणे च श्रुत्यादीनामप्रामाण्यात्, अप्रामाण्ये च तेषाम् अस्तिकताया मूलोच्छेदापत्तेः।

संप्रति यथा कस्माच्चित् स्थानाद् रूप्यकादिकं स्थानान्तरं प्रेष्यते, तथा श्राद्धफलं पितृसमीपं प्रेष्यते। तत्प्रकारो यथा—कटकनगरीवास्तव्यः कश्चिज् जनः अद्यत्वे प्रचलता संवादपत्रप्रचारककार्यालय-(पोष्टआफिस्) द्वारेण रेंगुननगरीवास्तव्यस्य कस्यचिदात्मीयस्य सविधं पञ्चविंशतिं मुद्राः प्रेरयति, तास्तु मुद्रा नहि स्वरूपतो रेंगुन्नगरीं यान्ति, परन्तु कटक-नगरीमधिवसता देवदत्तेन रेंगुननगरीनिषण्णाय शुभदत्ताय इयत्यो मुद्रा दत्ता इति लिपिबद्धपत्रमात्रं प्रमाणीभूय तद्वाहकयानद्वारा निर्दिष्टस्थान-संवादपत्रप्रचारककार्यालयमेत्य प्रोक्तशुभदत्तस्य मुद्राप्रापणे कारणं भवति। प्रत्यक्षतस्तु नात्र रूप्यकदाता कटकनागरिको देवदत्तः, नवा तत्करसमर्पित-रूप्यकनिकरः, किन्तु निःसंशयं शुभदत्तो गृह्णाति रूप्यकाणि मामकीन-बुद्ध्या।

तद्वदत्र श्रद्धाभक्तिसंवलितेनोत्तराधिकारिणाऽनुष्ठीयमानात् श्राद्धादि-कर्मणो मीमांसाग्रन्थसिद्धान्तीकृतः कश्चिद् अपूर्वाख्यः संस्कारविशेषो रूप्यकप्रापकप्रमाणपत्रवत् (मनि-अर्डर्‌फर्म्-सदृशः) प्रादुर्भवति। तेन चापूर्वाख्यदापकपत्रद्वारेण उद्दिश्यमानाः पितरो गृह्णन्ति समग्रश्राद्ध-फलम्।

यथा च मनिअर्डर्‌फर्म् इत्यांगलभाषाप्रसिद्धं प्रमाणपत्रमवलोक्य रूप्य-काणि यथायथं विनियोक्तुं तत्कर्मणि राजपुरुषा नियुक्ता वर्तन्ते तथाऽत्र पितृभ्यः फलदानकर्मणि भगवता नियुक्ता आदित्यवसुरुद्राख्यया व्यपदिष्टा देवताः। अस्माभिरनुष्ठितात् कर्मणो योऽपूर्वाख्यसंस्कारविशेषो

जायते, स तु तेषामेव पितृकव्यप्रापणकर्मणि नियुक्तानां वस्वादीनां सविधमेव याति। प्रमाणमत्र श्राद्धकरणावसरे "अस्मत्पित्रे वसुरूपाय, पितामहाय आदित्यरूपाय, प्रपितामहाय रुद्ररूपाय" इति चिन्त्यते, तानेव तु निर्दिश्य प्रदीयते चापि कव्यम्।

ते च देवा मरपुरवास्तव्यैः पुत्राद्युत्तराधिकारिभिरनुष्ठितात् श्राद्धकर्मणः समुत्पन्नमपूर्वाख्यं फलदापकप्रमाणपत्रम् (मनिअर्डर्फर्म्) अवलोक्य दानकालोच्चारितवासस्थानादिनिरूपणानुसारं स्वस्वपितॄन् प्रापयन्ति श्राद्ध-फलम्। यथा—

पुरीमण्डलान्तःपाति-खोर्द्धा-संवादपत्रप्रचारकार्यालयान्तर्वर्ति-मुकुन्द—प्रसादग्रामवास्तव्येन एता मुद्राः प्रापणीया इतिवद् भरद्वाजसगोत्रः अस्मत्-पिता नारायणदेवशर्मा तृप्यतामिति निर्देशानुरूपं वसुरुद्रादित्याः प्रददति कर्मफलम्। यथा वाऽकस्माद् उत्सृष्टो वत्सतरो गोसहस्रमध्यगतामपि निजां जननीमधिगच्छति, तथाऽत्र वैशिष्ट्यपरिचायकगोत्राद्यभिधानसंपदा स्वकीयपुत्रादिप्रदत्तमन्नादिकं निजा एव पितरो गृह्णन्ति, नान्ये।

ग्रहणप्रकारः

यद्यप्यत्र केचन पितरो देवत्वमाश्रिताः केचिद्वा तृणरूपेण परिणताः, के वा कर्मदोषेण बलीवर्दसंज्ञावहाः सन्तो रूपान्तरिताः स्युस्तर्हि तत्र तदधिष्ठातृदेवा वसुप्रभृतयस्तत्फलदापकमपूर्वमवेक्ष्य तन्निर्दिष्ट-पितॄणां देहानु-रूपखाद्यप्राप्त्यर्थं तत्तत्खाद्यप्रदायकदेवसविधमनुमननद्वारेण तदेवापूर्वाभिधेय-प्रमाणपत्रं प्रेरयन्ति। तत्तत्खाद्यदानसमर्थाश्च देवा नियतं ददति कृत-कर्मणः परिमाणानुरूपं फलम्।

दृष्टान्तत्वेनात्र यदि कश्चिद्बलीवर्दव्यसनी गोपालकं गोखाद्यार्थमर्थमर्पयति, तदात्र पालस्तद्भोजनानुरूपं धान्यकुलुत्थमाषपलालादिकं क्रीणाति। यदि वा व्याघ्रव्यसनी ददाति धनादिकं तर्हि तच्छासकः संगृह्णात्यर्थव्ययद्वारेण रुरुच्छागल-कौलेयकादीनां पलानि।

एतेनात्रेदं ज्ञायते यत्, प्रदीयमानमुद्राणां यथा ग्राहकानुरूपं रूपान्तर-

परिणमनं भवति तथात्र प्रभवतितरामपूर्वाख्यः संस्कारविशेषो नानायोनि-जनुषां पितॄणां प्रापणविषये विभिन्नप्रकारोपजीवकखाद्यभोगादिरूपेण। यथा देवत्वमाप्तस्य पितुर्होमादिसंभूतहव्यरूपेण, नरत्वमास्थितस्य नानैश्वर्य-द्वारेण, व्याघ्रीभूतस्य मृगादिरूपेण, मृगरूपेणावतीर्णस्य तृणरूपेण, तृणरूपेण परिणतस्य जलरूपेण, वृक्षादिरूपाश्रितस्य भूरसरूपेण, विप्रवृत्ते-र्यजनाध्यापनद्वारेण, क्षत्रियस्य विजयरूपेण, वैश्यस्य शस्यसंपद्रूपेण च पुत्राद्यनुष्ठितश्राद्धकर्मापूर्वं परिणमते। पितरश्च यथाजाति यथाकर्म यथाबुद्धि कृतकर्मणोऽपूर्वाख्यप्रमाणपत्रीकृतकर्मफलानुसारेण निजभोग्यं प्राप्नुवन्ति रूपांतरपरिणता अपि।

(क्रमशः)

सनातनधर्मस्य प्राचीनता च महत्ता च

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीदीननाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः]

अस्तु—यत् किमपि भवतु, तदनुयायिभिरयं तत्र तत्र प्रशस्य विख्यापितः। अदसीयविख्यापनस्य प्रकारा भिन्नभिन्नैर्भिन्नभिन्नविधया अवलम्बिताः। इयं लीला तैर्दयानन्दचरितपुस्तकेषु अत्यर्थं कृता। पुराणा-नन्दकैरप्येभिः 'यद्विवाहस्तद्गीतगानम्' इति न्यायमाश्रित्य तेषु ईदृशा अर्थवादा ईदृश्यश्चासम्भविन्यो घटना ईदृक्षाश्च स्तुतिवादाः सम्भृताः, यान् दृष्ट्वा मुग्धजिज्ञासुवर्गोऽत्र आगत्य एषां पार्श्व-बद्धः। इमे भवन्ति स्वनेतुः प्रसेधनप्रकाराः, ये एभिरीशवीयेभ्यः शिक्षिताः। तानेव अनुसृत्य इमे स्वपुस्तकानामल्पमूल्यं चक्रुस्तेषां प्रचारातिशय्याय।

अस्तु, यत्किमपि भवतु। अयमार्यसमाजोऽपि सनातनधर्मस्य शाखान्तरेभ्यो निकटतरा अर्वाचीनतमशाखा। अत एवास्य हारित्यं

दृष्ट्वा अर्वाञ्चो जना अत्र अनुरज्यन्ति। यदि अयं समाजः प्रक्षिप्ततारूप-ब्रह्मास्त्रस्य आविष्कारं ब्राह्मणेभ्यो गालिप्रदानञ्च नाकरिष्यत्; तर्ह्ययं नूनं सनातनधर्मे विलीनोऽभविष्यत्। परमेतदादिक-तदीयदोषतोऽयं तस्मात् क्रमशः पृथगेव जातः। अधुना तु स्वप्रवर्तक-स्वा-दयानन्दस्य सिद्धान्तेभ्योऽपि क्रमशः पश्चात्पदो भवन् वर्तते, सनातनधर्मतस्तु क्रमशो दूरदूरे गच्छन् दृश्यते।

तथाप्ययं स्थूलत 'एव'-वादी, सनातनधर्मोऽस्ति 'अपि'-वादी। स यं यं सिद्धान्तम् 'अपि'-शब्देन उभयरूपेण मेने, अयमार्यसमाज 'एव'-वादी सन् उभयोः सिद्धान्तयोरन्यतरसिद्धान्तमेव स्वकीयमकार्षीत्। तथाहि—

सनातनधर्मः परमात्मानं निराकारमपि मनुते साकारमपि च; आर्यसमाजस्तु निराकारमेव मनुते इति भेदः। सनातनधर्मः सन्ध्याहवनमप्युपास्ते मूर्तिपूजामपि च, आर्यसमाजस्तु सन्ध्याहवनमात्रम्। सनातनधर्मः कर्मकाण्डोपासनाकाण्डपर्यन्तं मूर्तिपूजां मनुते, ज्ञानकाण्डे च तामावश्यकीं न मनुते, परमार्यसमाजस्तु सर्वदैव तामनावश्यकीमाचष्टे। सनातनधर्मो जन्मना वर्णव्यवस्थां मनुते, गुणकर्मणा तु सम्मानम्, आर्यसमाजस्तु गुणकर्मानुसारमेव मन्यते तद्व्यवस्थाम्। सनातनधर्मो मन्त्रभागस्य ब्राह्मणभागस्यापि च वेदत्वं मनुते, आर्यसमाजस्तु मन्त्रभागस्यैव। सनातनधर्मो वेदान् तदनुकूलस्मृतिपुराणेतिहासानपि च मनुते, आर्यसमाजो वेदमात्रम्, तत्र च अर्थान् स्वेच्छानुसारं करोति।

सनातनधर्मो मृतस्य पितुः श्राद्धमिच्छति, जीवतः सेवाम्; आर्यसमाजस्तु जीवितस्यैव श्राद्धं वष्टि। सनातनधर्मः स्वकृतकर्मणः फलं स्वस्मै अपि मनुते परस्मै अपि, परमार्यसमाजस्तु स्वस्मै एव। सनातनधर्मः परमात्मनोऽपि देवानामपि च पूजां वष्टि, आर्यसमाजस्तु परमात्मन एव। सनातनधर्मः पारमार्थिकत्वे अद्वैतवादं मन्यते, भक्तिवादे उपासनायां वा द्वैतवादम्; आर्यसमाजस्तु द्वैतवादमात्रम्। सनातनधर्मो जीवात्मानं पूर्वजन्मानुकूलं कर्मणि परतन्त्रं मनुते, अन्यत्र च

स्वतन्त्रम् ; आर्यसमाजस्तु आत्मानं कर्मणि सर्वथा स्वतन्त्रमेव मन्यते। सनातनधर्मश्चातुर्वर्ण्यस्य स्पृश्यताम्, अवर्णानां चाण्डालादिकानां च अस्पृश्यतां मनुते ; परमार्यसमाजस्तु सर्वेषां स्पृश्यताम्। सनातनधर्मो द्विजेभ्यो यज्ञोपवीतं दत्ते तदितरेभ्यो न ; आर्यसमाजस्तु सर्वेभ्यस्तद्ददते। सनातनधर्म आदौ मङ्गलार्थम् 'ॐ' शब्दमपि उपादत्ते 'श्री' शब्दमपि च ; आर्यसमाजस्तु 'ओं' शब्दमात्रम्। सनातनधर्मो ज्यौतिषे गणितं फलितञ्च इत्युभयं मनुते, आर्यसमाजस्तु गणितमात्रम्। सनातनधर्मोऽधिकांशे पृथिव्या अचलतां मन्यते, एकांशे च पृथिव्या गतिम् ; परम् आर्यसमाजस्तु पृथिव्या गतिमात्रं मन्यते न स्थिरताम्।

एवमन्यसिद्धान्तेष्वपि अनुभूयताम्। परमधुना आर्यसमाजः केषुचित् स्वसिद्धान्तेषु स्वस्वामिनोऽपि दूरं गच्छन् वर्तते। स्वा० दयानन्दो विधवा-विवाहं नेच्छति द्विजेषु, परन्तु 'नियोगं' वष्टि। आर्यसमाजस्तु नियोगं न वष्टि, किन्तु विधवाविवाहम्। स्वा० दयानन्दोऽस्पृश्यानामस्पृश्यतां मनुते, शूद्रेभ्यो यज्ञोपवीतदानं न मन्यते ; परमार्यसमाजस्तद्विपरीतदिशि गच्छन् वर्तते। स्वा० दयानन्देन कन्यायज्ञोपवीतं न निर्दिष्टं क्वापि स्वपुस्तके, आर्यसमाजस्तु तत्रैव आग्रही। अधुना आर्यसमाजः स्वा० दयानन्दकृत-'संस्कारविधौ' अपि संशोधनं कतिचिद्विधिदूरीभावञ्च अभिलषति। सत्यार्थप्रकाशे च तृतीयवारं मुद्रापितात् तस्माद् अद्य यावद् बहूनि संशोधनानि अकार्षीद् द्वितीयसत्यार्थप्रकाशापेक्षया ; अग्रे कर्ता च। यतोऽयं समाजः प्रायो न खलु वेदशास्त्रादि-प्रणयी, किन्तु सुविधाप्रणयी। अस्य जन्म सनातनधर्मादेव जातम् इति निरूपितपूर्वमेव। यतोऽस्य प्रवर्तकः स्वा० दयानन्दः। स च मूर्तिपूजकस्यैकस्य सनातनधर्मण एव पुत्र आसीत्। स्वा० दयानन्दात् पूर्वमिमे ऐकदेशिका विचारा नासन्, न च तेन मातृगर्भाद् एते शिक्षिताः, प्रत्युत सनातनधर्मस्य शास्त्राणि आपाततः पठित्वा स तत्र स्वेच्छानुसारेण कांश्चिद् ऐकदेशिक-सिद्धान्तान् संगृह्य, तेषां च वैदिक इति संज्ञां कृत्वा स्वकीयमिमं सम्प्रदायं प्राचीक्लृपत्।

आर्यसमाजोत्तरमेको वर्गस्तस्मादेव उत्पन्नः 'सुधारक'-नामा। आर्यसमाजे ये सनातनधर्मसदृशाः सिद्धान्ताः शिखायज्ञोपवीतादिधारणस्य ; अयं तत्र असभ्यतां मत्वा तत्परिधानाचरणं न करोति। अयं स्वा० दयानन्दस्य नाम स्थापयित्वा तद्विरुद्धानपि सिद्धान्तान् प्रचारयति। अयं स्वकीयसर्वकर्माणि वेदासम्बद्धान्यपि वैदिकानि वक्ति। अधुना आर्यसमाजस्य प्रायशो विलयः समजनि। तत्राधुना सुधारकाभासानां बाहुल्यम्।

एवमन्यान्ये बहवः सम्प्रदाया मतवादा वा सनातनधर्मणामालस्येन उपेक्षया च सम्पन्नाः। केचिच्च सम्प्रदायाः सनातनधर्मसिद्धान्तानां बाहुल्यात् सर्वांस्तान् अनुकर्तुमशक्ताः सन्तस्तदीयान्यतमसिद्धान्तं प्राधान्येन स्वीकृत्य स्वसम्प्रदायान् उपबृंहयामासुः। सर्वसम्प्रदायानां सर्वसिद्धान्ततत्त्वानुसन्धाने अवश्यमेव तेषु सनातनधर्मच्छाया द्रक्ष्यते। सनातनधर्मो वेदादिकान् स्वस्वविषयेऽधिकप्रमाणभूतान् मेने। तत्र आर्यसमाजेन वेद एव प्राधान्येन अवलम्बित आडम्बरार्थम्, अन्यस्मिन् सनातनधर्मसिद्धान्तद्वन्द्वे च एकैकः सिद्धान्तोऽवलम्बित इति प्रागुक्तम्। एवं जैनैः सनातनधर्मस्य मूर्तिपूजा प्राधान्येन स्वीकृता, प्रकारभेदस्तु वैलक्षण्याय कर्तव्य एवाऽसीत्। एवं बौद्धैर्जैनैश्च सनातनधर्मस्य अन्यतमोऽहिंसासिद्धान्तोऽपि प्राधान्येन अवलम्बितः। समातनधर्मे रजस्तमोगुणिनां कृते हिंसायुक्तयज्ञा अपि नियमिताः सन्ति, मौहम्मदास्तत् प्रकारान्तरेण स्वीचक्रुः। सनातनधर्मे पञ्चशिखाधारणमपि श्रूयते, ततश्चूडाकरणावसरे कैश्चित् सर्वाः शिखा मुण्ड्यन्ते, कैश्चिच्च मुख्यशिखा स्थाप्यते, मौहम्मदैरपि तदवलम्ब्य पञ्चशिखादिस्थापनं क्रियते, ततः सर्वाः शिखाश्चूडाकरणादिसमये छिद्यन्ते। एवमीशवीयैः सनातनधर्मस्य अवतारवादः स्वीकृतः। 'सिक्खैः' सनातनधर्माद् ग्रन्थपूजा शिक्षिता। एवमन्यत्र स्वयमनुसन्धेयम्।

केचित् सनातनधर्मे काठिन्यं संयमातिशयञ्च दृष्ट्वा स्वसौविध्यानु-

सारिणः सम्प्रदायान् प्रचालयामासुः। सुविधाप्राप्तास्वादानामग्रेऽपि तादृशाः सम्प्रदायाः सम्पत्स्यन्ते। सौविध्यबहुलेऽपि आर्यसमाजे बहवो विभागा जाता 'घासमांसपार्टी' प्रभृतयः। परं सनातनधर्मः सर्वतः प्राचीनः। अयं सर्वधर्माणां पिता अस्ति। अस्य सिद्धान्ताः स्थिराः सन्ति, देशकालमपेक्ष्य शीघ्रं परिवर्तनं नाऽऽप्नुवन्ति। अत एव क्रान्तिप्रियाः केचिद् उदासते एतस्मात्। अस्य साहित्यं सुदृढम्। अदसीयाः सिद्धान्ता एतादृशे स्वैराचारयुगेऽपि यत्र तत्र प्रसृता एव सन्ति। यदि सनातनधर्माणः स्वसाहित्यदर्शनव्यग्राः स्युः, वाक्शक्तिं लेखशक्तिञ्च धर्मविषये समेधयेयुः; तर्हि तेषां प्रतिस्पर्द्धी प्रतियोगी वा न कोऽपि सम्प्रदायस्तिष्ठेत्।

अनेनैव सनातनधर्मेण प्राचीनसमये जैनबौद्धनास्तिकादिधर्मैः सह शास्त्रार्थान् विधाय ते धर्मा निरस्ताः। तेषाञ्च प्रभावो भारताद् अपसारितः। अयमद्यापि स्थैर्यं बिभर्त्ति, अग्रेऽपि च स्थास्यति। अस्मिन्नद्यापि एतावन्तो विद्वांसः सन्ति, ये भिन्नधर्मणो विदुषो वर्षाण्यध्यापयितुम् अलम्भूष्णवः स्युः। अस्य जनसङ्ख्या एतावती वर्तते यत् तस्यां समस्ता भिन्नसाम्प्रदायिकाः कल्पितनिज 'ट्रेड्मार्का' अपि विलीनाः स्युः; तर्हि सुपरिगवेषणेनापि ते नो लभ्येरन्। अस्मिन् धनराशिरपि एतावान्, येन भिन्नधर्माणः सवस्त्रभूषणाः सगृहाद्युपकरणाश्च क्रीयेरन्। अयं गम्भीरोऽस्ति धर्मः, वृद्धत्वात्; चञ्चलो नास्ति।

केचिद् धर्माभासा ये अद्यत्वे अर्वा घटा इव युवानो दृश्यन्ते; तेषु चाञ्चल्यं, कार्यस्फूर्त्तिः कलकलश्च दृश्यते यद्यपि; तथापि तेषु परिणामचिन्तनशक्तिर्न वर्तते। तत्परिणतिस्वरूपे ते यत् किमपि आन्दोलनं प्रारभमाणा अपि परिणामे विषसदृशं तज्ज्ञात्वा ततस्तत्परिवर्तनं कुर्वन्ति, नवीनञ्चाऽऽन्दोलनं प्रारभन्ते। तैः शीघ्रतायां मरुत्तरगतिः स्वीकृता, पश्चाद्-दर्शनं तेषां कृत्यं न। जनतापि च कदाचित् तच्छीघ्रकारित्वमोहकत्वादिदर्शनमत्ता तद्-रजसा रजस्वलीभूतमात्मानं न जानीते। पश्चाज्ज्ञाने

जाते स्वरजस्वलतां दृष्ट्वा ह्रीणा विषण्णा च सा तादृशमरुत्तराध्यक्षेभ्यो गालिं ददाति। पुनस्तमेव प्राचीनं पन्थानमनुसरति, अत्र सनातनधर्मस्यैव गाम्भीर्यं कारणम्।

अर्वाचीनमतान्तराणामेतदप्येकं दौर्बल्यम्, यत् तानि केवलं परधर्म-निन्दनमात्रे पर्यवसन्नानि। तत्तन्मतावलम्बिनस्तत्तन्मतेभ्यः प्रच्याव्य स्वमतं स्वीकारयितुं विविधाभिर्विधाभिश्चेष्टन्ते; परं न तथा सनातनधर्मः। सनातनधर्मो नवयुवकगणधर्म इव न क्रोधनो न च चञ्चलः; प्रत्युत शान्ति-शीलः, स्थिरकार्यवान, सर्वेषामस्थिमज्जसम्पृक्तः। अयमन्यसम्प्रदायवर्गा इव न खलु छलमलपरिबृंहितः, किन्तु सत्यतादृढः।

मतान्तरेषु सर्वविधपुरुषाणां कृते एकविधैव साधनसरणिर्निर्दिष्टा, यथा-मूषको हरिद्रायाः खण्डेन स्वमापणिकं मेने। कामं केचन बुद्धिमन्तो भवेयुर्मूर्खा वा, भोगलोलुपा वा भवेयुर्जितेन्द्रिया वा, संन्यासिनो वा स्युर्गृहस्था वा, धनशालिनो वा वर्त्तेरन् दरिद्रा वा, सर्वैस्तत्र एकस्मिन्नेव साधनसोपानमार्गे प्रवर्त्तितव्यम्। परन्तु सनातनधर्मे नैषा दृश्यते असम्पूर्णता। अपौरुषेयधर्मेऽत्र अधिकारिभेदेन बहवः साधनभेदा निर्दिष्टाः। विविधश्रेणीया मानवाः स्वयोग्यतानुरूपं साधनमनुष्ठाय निजमात्मानमुपकर्त्तुं प्रभवन्ति। अयं सनातनधर्मो भिन्नभिन्नाधिकारिणः समाने एव मार्गे बाध्यान् न करोति।

एतदीयधर्ममहत्त्वावर्णनाय नास्माकं पार्श्वे समयोऽस्ति, न च सौविध्यम्। तेन वयमत्रैव विरिरंसामः। एतेन सिद्धं जातं यद् अस्मदीयधर्मस्य 'सनातनधर्म' इति नाम प्राचीनमेव। एतदीया एव 'ॐ, गुरुकुल, मन्दिर, बलिदान, पण्डित' प्रभृतयः शब्दा आर्यसमाजादिकेन प्रयुज्यन्ते। ईदृक्षस्य सनातनधर्मस्य अस्माभिरवश्यं भक्तैर्भाव्यम्, तद्विद्रोहिणां मुखमुद्रणाय यतनीयम्। अयमेव धर्मोऽनादिरनन्तः, ईश्वरीयः, सर्वदा एकरसः, प्राणिमात्रस्य कल्याणकारी, अपरिमितसाहित्यवान, जगद्व्यापकश्च। देवा अपि नैतमतिवर्त्तन्ते। एतस्य सेवयैव स सनातनः पुराणपुरुषो भगवान्

सन्तुष्यति। आधुनिका धर्म्यायासास्तु प्रायश्छलवलयुक्ताः, मलमलिनाश्च। तत्र गमनं धर्मविरुद्धमेव। बहव एव पण्डिता आर्यसमाजादिकं त्यक्त्वा, विनैव सनातनधर्मणां प्रेरणां स्वयमेव सनातनधर्मशरणं प्राप्ताः। सनातनधर्मस्य तावन्तो विद्वांस आर्यसमाजादौ न गताः; (ये गता अपि, ते मतान्तरकर्तृकचातुरीपाशे निबध्यैव) इति सिद्धः कोऽप्यस्य अतिशयः। अस्यैव सनातनधर्मस्य सिद्धान्तान् वेदशास्त्रपरिपुष्टान् विधाय 'संस्कृत-साहित्यपरिषत्'पाठकानां सेवायां समये उपहारीकर्तास्म इत्यलमक्षर-क्षरणेन। शम्।

भक्तिभागवतस्योपसंहारः*

अस्ति प्रशस्तिललितो लवणाब्धितीरे
नीलाचलाञ्चलतटीमुकुटायमानः।
एकस्त्रिमूर्तिकुहनाकृतचित्रमूर्ति-
र्लक्ष्मीपतिः सकलदैवतवन्दनीयः ॥१॥
तत्पादपद्मतुलसीदलसंप्रसूत-
सौरभ्यहृतहरिदन्तरवैष्णवालिः।
देशः स उत्कल इति प्रथितः पृथिव्यां
निर्व्याजभुक्तिसखमुक्तिसमर्थहेतुः ॥२॥
तस्मिन् नृपाः समभवन् किल भोजवंश्या-
स्तद्देशशक्तिविरजापदपद्मभक्ताः।
तैः पूजिता विमलवत्सकुलप्रभूताः
केचिन्नृपालगुरवः प्रथिता द्विजेन्द्राः ॥३॥

---

* विशेषबुभुत्सायां पूर्वसञ्चिका द्रष्टव्या। सं० सा० प० स०।

मृत्युञ्जयः समभवत् प्रथितः स तेषा-
माचार्यवर्यचरणः सकलागमज्ञः ।
यः पञ्चतामुपगतं नरपालसूनुं
मृत्युं विजित्य सहसा पुनरानिनाय ॥४॥
वात्स्या हरार्धतनुभागपदाब्जसेवाः
स्थातास्तदीयकुलवृद्धिकरा बभूवुः ।
भोजान्वयक्षितिभृतां गुरवः पवित्रा
मन्त्रैकसाधनपरा भुवि याजजूकाः ॥५॥
भोजेषु तेष्वविनयादिव राजपीठाद्
भ्रष्टेपु केशरिकुलं तदलञ्चकार ।
तैरर्च्चिता द्विजवरा गुरवस्तथैव
जाता जगत्प्रथितवत्ससगोत्रिणस्ते ॥६॥
उद्योतकेशरिकुलस्य गुरुर्बभूव
तेषु प्रसिद्धमहिमा भवदेवनामा ।
सोमेश्वरो नृपकुलस्य समर्च्चनीयो
वंशः स तेन कृतिनैव कृतप्रतिष्ठः ॥७॥
येनोद्धृते सकलविस्तृतयन्त्रसारे
तन्त्रार्णवे महति मज्जति सर्वलोकः ।
यत्स्थापितामरकुलैरिह कृत्तिवासः-
क्षेत्रं बभूव बत यद् विपुलावकाशम् ॥८॥
भूपेषु केशरिकुलप्रभवेषु तेपु
विप्रापकारदहनैः प्रलयं गतेषु ।
देवद्विजातिपदपङ्कजचञ्चरीका
भूपा बभूवुरथ केचन गङ्गवंश्याः ॥९॥

× × × ×

अनुबन्धिका*

[निबन्धकः—श्रीकालीपदतर्काचार्यः]

विदाङ्कुर्वन्तु श्रीमन्तो विबुधधौरेयाः! यदिदं प्रशान्तरत्नाकरं नाम नवीनं रूपकं वाल्मीकेः कविकुलगुरोः पूर्वरूपस्य रत्नाकरस्य दस्युवृत्ति-मास्थितस्य सुकठोरकलुषवृत्तिप्रशान्तिमधिकृत्य सन्निबद्धमास्ते। सोऽयं रत्नाकरो नाम रामायणमहावस्तुप्रजापतेः श्रीवाल्मीकिमहर्षेः पूर्वरूपमिति सुप्रथितमेव कथिकापारम्पर्येणा गोपालादानरपालम्। तदिदं रत्नाकर इति वाल्मीकेः पूर्वं नामधेयं कृत्तिवासकृतवङ्गभाषामयपद्यात्मकरामायणग्रन्थ एव सुस्पष्टमुल्लिखितमुपलभ्यते। अध्यात्मरामायणग्रन्थे महर्षिवाल्मीकिना स्वमुखेनैव श्रीरामसमीपे यदात्मवृत्तमुपवर्णितमयोध्याकाण्डे षष्ठसर्गे तत्र रत्नाकर इति नाम्नो गन्धोऽपि नासाद्यते। तत्रत्यो वृत्तभागस्तु कृत्तिवासादि-परिगृहीतेन सर्वत्र साम्प्रतिकेषु प्रथितेन वृत्तभागेन प्रायेण तुल्य एव †। मम सुयोग्यच्छात्रेण वेथुनकलेजाख्यराजकीयमहाविद्यालयस्य संस्कृताध्यापकेन श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिकाव्यतीर्थ-एम्-ए-महोदयेन निबद्धं 'बाङ्गला रामायणे रत्नाकरेर उपाख्यान ओ ताहार मूल' इत्याख्यवङ्गभाषामयनिबन्धं

---

* पत्रिकायामस्यां प्रकाशं नीतस्य निबन्धककृतस्य "प्रशान्तरत्नाकर" नाटकस्यायं मुखबन्धः।

† राम त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम्।
यत्प्रभावादहं राम ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान्॥
अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्द्धितः।
जन्ममात्रद्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा॥
शूद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना मेऽजितात्मनः।
ततश्चोरैश्च संगम्य चोरोऽहमभवं पुरा॥

तथा स्कन्दपुराणादिकमालोच्य विज्ञायते, यथा न केवलमध्यात्मरामायण एव, परमन्यत्रापि तद्वृत्तमस्ति निबद्धम्! तस्मादेव वङ्गभाषामयनिबन्धाद् विशेषतो विज्ञायते यथा वङ्गेभ्यो बहिरपि साधारणेषु प्रसिद्धं क्वचित् क्वचिदीदृशमेव वाल्मीकेः पूर्ववृत्तं लब्धप्रचारमास्ते। कर्णालिमण्डले लब्धप्रचारमीदृशमेकं वृत्तं १८९५ खृष्टाब्दे Indian Antiquary इत्याख्य-

---

धनुर्बाणधरो नित्यं जीवानामन्तकोपमः ।
एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ॥
साक्षान्मया प्रकाशन्तो ज्वलनार्कसमप्रभाः ।
तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान् ॥
ग्रहीतुकामस्तत्राहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवम् ।
दृष्ट्वा मां मुनयोऽपृच्छन् किमायासि द्विजाधम ॥
अहं तानब्रवं किञ्चिदादातुं मुनिसत्तमाः ।
पुत्रदारादयः सन्ति बहवो मे बुभुक्षिताः ॥
तेषां संरक्षणार्थाय चरामि गिरिकानने ।
ततो मामूचुरव्यग्राः पृच्छ गत्वा कुटुम्बकम् ॥
यो यो मया प्रतिदिनं क्रियते पापसञ्चयः ।
यूयं तद्भागिनः किं वा नेति वेति पृथक् पृथक् ॥
वयं स्थास्यामहे यावदागमिष्यसि निश्चयः ।
तथेत्युक्त्वा गृहं गत्वा मुनिभिर्यदुदीरितम् ॥
अपृच्छं पुत्रदारादींस्तैरुक्तोऽहं रघूत्तम ।
पापं तवैव तत् सर्वं वयन्तु फलभागिनः ॥
तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो विचार्य पुनरागमम् ।
मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करुणापूर्णमानसाः ॥
मुनीनां दर्शनादेव शुद्धान्तःकरणोऽभवम् ।
धनुरादीन् परित्यज्य दण्डवत् पतितोऽस्म्यहम् ॥

पत्रे प्रकाशितमभूत्। तत्रापि रत्नाकर इति नाम नास्ति। तत्र पुनरेष विशेषः, यद् वाल्मीकेः पूर्वरूपेण किरातेन रामनाम समुच्चारयितुमशक्यमिति मुनयस्तं 'म्र' इति शब्दजपमुपदिष्टवन्तः। अथ बहुवर्षानन्तरं यदा मुनयस्तेन मार्गेण व्रजन्तो वल्मीककूटमुपेत्य विश्रामार्थमाश्रितवन्तस्तदा तदभ्यन्तरात् समुद्गतं निरन्तरं शब्दमाकर्ण्य वल्मीककूटं भित्त्वा तस्मात्

रक्षध्वं मां मुनिश्रेष्ठा गच्छन्तं निरयार्णवम्।
इत्यग्रे पतितं दृष्ट्वा मामूचुर्मुनिसत्तमाः॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते सफलः सत्समागमः।
उपदेक्ष्यामहे तुभ्यं किञ्चित्तेनैव मोक्ष्यसे॥
परस्परं समालोच्य दुर्वृत्तोऽयं द्विजाधमः।
उपेक्ष्य एव सद्वृत्तैस्तथापि शरणं गतः॥
रक्षणीयः प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेशतः।
इत्युक्त्वा राम ते नाम व्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम्॥
एकाग्रमनसात्रैव मरेति जप सर्वदा।
आगच्छामः पुनर्यावदुक्तं तत्त्वं सदा जप॥
इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वे मुनयो दिव्यदर्शनाः।
अहं यथोपदिष्टं तैस्तथाकरवमञ्जसा॥
जपन्नेकाग्रमनसा बाह्यं विस्मृतवानहम्।
एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः॥
सर्वसङ्गविहीनस्य वल्मीकोऽभून्ममोपरि।
ततो युगसहस्रान्त ऋषयः पुनरागमन्॥
मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः।
वल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्करः॥
मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर।
वल्मीकात् सम्भवो यस्माद् द्वितीयं जन्म तेऽभवत्॥

पूर्वपरिचितं किरातं प्रकाशयामासुः। तेनैव चास्य वाल्मीकिरिति नाम प्रसिद्धिमापत्। इति।

वाल्मीकेः पूर्वं नाम समुत्पत्तिं पितरौ चाधिकृत्य भूयांसो मतभेदाः समुपलभ्यन्ते। तिलकाख्यरामायणटीकाकृतः वल्मीकमृत्कूटप्रभवत्वात् वल्मीकाख्यमुनिपुत्रत्वाद्वा वाल्मीकिरिति संज्ञेति विकल्पं कृतवन्तः। तत्र वाल्मीकेः पूर्वनामविचारो नास्त्येव। (१)

रामायणशिरोमणिटीकाकारा बहुकालिकतपस्यया वल्मीककूटप्रच्छन्नस्य वरुणेन कृतया वृष्ट्या वल्मीकभेदनस्य कृतत्वात् प्रकाशितत्वेन वाल्मीकिरिति प्राचेतस इति च संज्ञाद्वयं गौणपुत्रत्वप्रयुक्तं भृगोः मुख्यपुत्रत्वाच्च भार्गवादिसंज्ञामपि समुपपादयन्ति। (२) ऋक्ष इत्यस्य मुख्यं नाम इति तत्रैवोपपादितमास्ते।

इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम।
अहं ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभवम्॥ इति।
(अध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्ठसर्गः)

१ उक्तं हि तिलकाख्यरामायणटीकाकृता रामेण रामायणीयप्रथमश्लोकटीकायाम्—'वाल्मीकिः वल्मीकस्यापत्यम्। वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् वाल्मीकिरित्यसौ। इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः। वल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणमस्य वल्मीकापत्यत्वं गृहीत्वेञ् साधुरपत्यार्थः। यद्वा वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञेत्याहुः।' इति।

२ उक्तं रामायणशिरोमणिटीकायाम्,—'वाल्मीकिर्वल्मीकगौणपुत्रः।... गौणत्वञ्च बहुकालिकतपःस्थितिहेतुकवल्मीकाकृतित्वप्राप्त्यनन्तरं वरुणकृतवृष्ट्या निष्पन्नत्वात्, अत एव वक्ष्यमाणप्राचेतसव्यवहारोऽपि न विरुद्धः। प्रचेतोनिरूपितगौणपुत्रत्वस्यापि अस्मिन् सुवचत्वात् गौणपुत्रत्वयोर्विरोधाभावात्। अत एव भृगुपुत्रत्वमप्यस्मिन् न विरुद्धम्। भृगुनिरूपितमुख्यपुत्रत्वस्य अस्मिन् विद्यमानत्वात्। गौणपुत्रत्वमुख्यपुत्रत्वयोर्विरोधाभावात्। अत एव—'अथा-

भूषणाख्यरामायणटीकाकारो गोविन्दराजोऽपि प्रायेण शिरोमणि-टीकाकारमतमेवानुवर्तमानो दृश्यते। तत्र तावदयं विशेषः यत्, भृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेता नाम, तदपत्यतया वाल्मीकेः प्राचेतस इति संज्ञा। 'चक्रे प्रचेतसः पुत्रस्तं ब्रह्माप्यन्वमन्यत' इत्यादौ प्रचेतःपुत्रत्वस्य स्पष्टमुक्तेः। (३)

ब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः। बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् बाल्मीकि-रित्यसौ' ॥ इति ब्रह्मवैवर्तवचनम्। 'अतृप्तस्तं मुनि वन्दे प्राचेतसमकल्मषमिति लवकुशोक्तिः। 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् बाल्मीकिर्योऽभिधीयते'। इति विष्णुपुराणवचनञ्च संगच्छते।......अतएव ज्ञापकादस्य ऋक्ष इति रूढनाम। तस्यात्रानुक्तिस्तु आत्मनाम गुरोर्नामेत्यादिस्मृत्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्ध-त्वात् निषेधस्य च रूढनामविषयत्वात्।' इति।

३ उक्तं हि गोविन्दराजटीकायाम्,—'बल्मीकस्यापत्यं बाल्मीकिः। अत इञ् इति इञ्प्रत्ययः। नन्वसौ कथं बल्मीकापत्यं, यतो भृगुपुत्र एवायं प्रतीयते। तथा च विष्णुपुराणे 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् बाल्मीकिर्योऽभि-धीयते'। इति। अत्रापि उत्तरकाण्डे वक्ष्यति 'भार्गवेणेति संस्कृतौ' 'भार्गवेण तपस्विना' इति च। अन्यत्र प्रचेतोऽपत्यत्वमभिधीयते। 'चक्रे प्रचेतसः पुत्रस्तं ब्रह्माप्यन्वमन्यत'। इति। 'वेदः प्राचेतसादासी'दिति च प्रसिद्धम्। अतः कथमस्य बल्मीकापत्यत्वम्? उच्यते,—निश्चलतरतपोविशेषेणास्य बल्मीका-वृतौ जातायां प्रचेतसा वरुणेन कृतनिरन्तरवर्षेण प्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यै-वास्य प्रचेतोऽपत्यत्वं बल्मीकापत्यत्वञ्च सङ्गच्छते। ननु कथं तत्प्रभवत्व-मात्रेण तदपत्यत्वम्? नैवम् गोणीपुत्रः कलशीसुत इति तत्प्रभवेऽपि बहुल-मुपलब्धेः। उक्तं च ब्रह्मवैवर्ते—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः। बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् बाल्मीकिरित्यसौ'। इति। मास्तु अपत्यार्थत्वं तथापि बाल्मीकिशब्दः साधुरेव गहादिषु पठितत्वात्। यद्वा भृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेता नाम तस्यायं पुत्र ऋक्षो नाम, 'चक्रे प्रचेतसः पुत्र' इति पुत्रत्वाभि-

स्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे वैशाखमाहात्म्ये एकविंशाध्याये दृश्यते कृणुर्नाम मुनिः कठोरं तपस्तप्यमानो वल्मीकाच्छन्नदेहतया वल्मीक इति ख्यातो बभूव, तेनैव स्त्रीस्मरणात् स्खलितेन्द्रियेण कस्याश्चित् शैलुष्यामुत्पाद्यमानः किरातधर्मा पुत्रः कालेन रामायणकर्ता वाल्मीकिरिति ख्यातोऽभूत्। (४)

स्कन्दपुराणे आवन्त्यखण्डे अवन्तीक्षेत्रमाहात्म्ये चतुर्विंशाध्याये भृगुवंशजो विप्रः सुमतिर्नाम, तस्य कौशिकी नाम भार्या, तस्यामुत्पन्नस्तस्य पुत्रः अग्निशर्मा नाम ; तस्य वेदादिविमुखस्य दस्युवृत्त्यादिव्यापारास्तदुपशान्तिश्च अध्यात्मरामायणादिवृत्तभागैः प्रायेण तुल्यतां दधते। निरुक्तानि त्रीणि नामानि नान्यत्र समुपलभ्यन्ते। तत्रत्यवृत्तभागः सविस्तरः सुस्पष्टश्च (५)। शतकोटिरामचरितान्तर्गतश्रीमदानन्दरामायणे वाल्मीकीये

धानात्। भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामे राघवरघुनन्दनशब्दवदुन्नेयौ। वाल्मीकिशब्दः पुंवत्त्वोपचाराद् अत एव क्वचित् वाल्मीकेन महर्षिणा इति सम्बन्धमात्रे अण् प्रयुज्यते।' इति। (रामायणे बालकाण्डे १म-सर्गे १म-श्लोकटीका)।

४ कृणुर्नाम मुनिः कश्चित्तस्मिन्नेव सरोवरे।
तपो वै दुस्तरं तेपे बाह्यव्यापारवर्जितः॥
वल्मीकमभवद् देहे तस्य कालेन भूयसा।
वल्मीक इति तं प्राहुरतो वै मुनिपुङ्गवम्॥
पश्चात्तपोविरामान्ते कृणौ स्मृतिपथं गते।
स्त्रियोऽनुस्मरतो राजन् स्खलितं चेन्द्रियं मुनेः॥
जग्राह शैलुषी काचित्तस्यां जज्ञे वनेचरः।
लोके प्रख्यापयामास कर्मबन्धनिकृन्तनीम्॥
(स्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे वैशाखमाहात्म्ये २१ अध्यायः)

सनत्कुमार उवाच—

आसीद् व्यास पुरा विप्रः सुमतिर्भृगुवंशजः।
रूपयौवनसम्पन्ना तस्य भार्याथ कौशिकी॥

राज्यकाण्डे चतुर्दशसर्गे बाल्मीकेरनेकेषां जन्मनां वृत्तान्ताः समुपलभ्यन्ते। तत्र कुत्रापि रत्नाकर इति नाम नास्ते। आनन्दरामायणस्य निरुक्त-सर्गीयसुविस्तरसन्दर्भपाठेनैव पाठकानां ते सर्वे विषयाः स्कन्दपुराणादितः केचन विशेषाश्च बोधविषयतां यास्यन्तीति ग्रन्थगौरवभिया नेह तत्सन्दर्भाः समुद्ध्रियन्ते। आनन्दरामायणसंसूचिता बाल्मीकेः पूर्ववृत्तान्ताः सुतरां

तस्य पुत्रः समुत्पन्नो ह्यग्निशर्मेति नामतः।
स पित्रा प्रोच्यमानोऽपि वेदाभ्यासं न मन्यते॥
ततो बहुतिथे काले ह्यनावृष्टिरजायत।
तस्यां विपद्गतः सोऽथ दक्षिणामाश्रितो दिशम्॥
ततोऽसौ सुमतिर्विप्रः सभार्यः सपुत्रस्तथा।
विदेशं काननं प्राप्तः कृत्वा आश्रममाश्रितः॥
आभीरैर्दस्युभिः सार्द्धं सङ्गोऽभूदग्निशर्मणः।
आगच्छति पथानेन यस्तं हन्ति स पापकृत्॥
स्मृतिर्नष्टा गता वेदा गतं गोत्रं गता श्रुतिः।
कस्मिंश्चिदथ काले तु तीर्थयात्राप्रसङ्गतः॥
सप्तर्षयः पथा तेन सुव्रताः समुपस्थिताः।
अग्निशर्माथ तान् दृष्ट्वा हन्तुकामोऽब्रवीदिदम्॥
वस्त्राणीमानि मुञ्चध्वं छत्रिकोपानहौ तथा।
हन्तव्या हि मया यूयं गन्तारो यमसादने॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा अत्रिर्वचनमब्रवीत्।
अस्मत्पीडनजं पापं कथं ते हृदि वर्त्तते॥
वयं तपस्विनो भूत्वा तीर्थयात्राकृतोद्यमाः।

अग्निशर्मोवाच—

ममास्ति माताथ पिता सुतो भार्या गरीयसी।
पोषयामि सदा तांस्तु एतन्मे हृदि संस्थितम्।

विस्तृताः सुगमाः सोपपत्तिकाश्चेति तत्पाठाय वाचकमहोदयान् साग्रहं प्रविवर्तयिषामः। वयमस्मिन् रूपके वाल्मीकेः पूर्वनामविषये तत्पितृनाम-

---

अत्रिरुवाच—

पित्रादीनाशु पृच्छस्व स्वकर्मोपार्जितं प्रति।
यद् युष्मदर्थं क्रियते पापं तत् कस्य कथ्यताम्।
यदि ते कथयन्ति स्म मा मृषा प्राणिनोऽवधीः।

अग्निशर्मोवाच—

न कदाचिन्मया ते तु संपृष्टा ईदृशं वचः।
युष्माकं वचसा मेऽद्य प्रतिबोधः प्रवर्तते।
गत्वा पृच्छामि तान् सर्वान् कस्य भावश्च कीदृशः।
यूयमत्रैव तिष्ठध्वं यावदागमनं मम।
इत्युक्त्वा तान् जगामाशु पितरं स्वमुवाच ह।
धर्मस्य प्रतिघातेन प्राणिनां पीडनेन च।
सुमहद्दृश्यते पापं कस्य तत् कथ्यतां मम।
पिता प्राह तथा माता नापुण्यमावयोरिह।
त्वं जानासि यत् कुरुषे कृतं भाव्यं पुनस्त्वया।
तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा भार्यां वचनमब्रवीत्।
तयाप्युक्तं न मे पापं पापमेतत्तवैव तु।
तद् वाक्यमब्रवीत् पुत्रं बालोऽहमिति सोऽब्रवीत्।
तज्ज्ञात्वा हृदयं तेषां चेष्टितञ्चैव तत्त्वतः।
नष्टोऽहमिति मन्वानः शरणं मे तपस्विनः।
क्षिप्त्वाथ लगुडं कृष्णं येन वै जन्तवो हताः।
प्रकीर्य केशांस्त्वरित ऋषीणामग्रतः स्थितः।
प्रणम्य दण्डपातेन ततो वचनमब्रवीत्।
न मे माता न च पिता न भार्या न च मे सुतः।

विषये च स्कन्दपुराणादिमतं परिहृत्य वङ्गविषये अन्यत्र च समतिप्रसिद्ध-तया आबालवृद्धं सुदृढसंस्कारगोचरतया च वङ्गभाषामयपद्यरामायण-प्रजापतिकृत्तिवासादिपरिकल्पितं वाल्मीकेः रत्नाकरेति पूर्वनाम तत्पितुश्च

सर्वैस्तैः परिमुक्तोऽहं भवतां शरणं गतः ।
सुष्ठूपदेशदानान्मां नरकात्त्रातुमर्हथ ।
एवं तं वादिनं दृष्ट्वा ऋषयोऽखिमथाब्रुवन् ।
भवतो वचनादस्य प्रतिबोधः समागतः ।
भवतायमनुग्राह्यः शिष्यो भवतु ते मुने ।
तथेत्युक्त्वाथ तान् प्राह चात्रिर्ध्यानं समाचर ।
अनेन ध्यानयोगेन महामन्त्रजपेन च ।
अनेकदुस्तरात्युग्रपापकृज्जनघातकः ।
संस्थितो वृक्षमूले त्वं परां सिद्धिं गमिष्यसि ।
इत्युक्त्वा ते ययुः सर्वे सकामं सोऽपि तत्र वै ।
तद् ध्यानस्थोऽभवद् योगी वत्सराणि त्रयोदश ।
तस्योपर्यभवत्तस्य वल्मीकोऽविचलस्य च ।
निवृत्तास्तु पथा तेन मुनयस्तत्र शुश्रुवुः ।
उदीरितं ध्वनिं तेन वल्मीके विस्मयान्विताः ।
ततः खनित्वा वल्मीकं काष्ठीभूतोरुशङ्कुभिः ।
तं दृष्ट्वोत्थापयामासुर्मुनयो नयसंयुतम् ।
नमश्चक्रेऽथ तान् सर्वान् स विप्रो मुनिपुङ्गवान् ।
तान् प्राह प्रणतो भूत्वा तपसा दीप्ततेजसः ।
प्रसादाद् भवतामद्य ज्ञानं लब्धं मया शुभम् ।
दीनोऽहमुद्धृतः सर्वैर्मग्नोऽहं पापकर्दमे ।
श्रुत्वा तस्येति तद् वाक्यमूचुः परमधार्मिकाः ।
वल्मीकेऽस्मिन् स्थितः पुत्र यतस्त्वमेकचित्ततः ।

च्यवनेति नामैव समवलम्बितवन्तः। बङ्गभाषामयरामायणकविः कृत्तिवासः पुनः कुतो मूलग्रन्थादेतन्नामद्वयम् आसादितवानिति नैव निर्णेतुमर्हामः। अस्तु तस्य मूलं मास्तु वा, वयन्तु केवलं तदीयनाम्नोः सर्वत्र सामाजिकेषु सुचिरात् प्रभृत्येव प्रचरद्रूपत्वात् तदन्यथाकारेण सामाजिकानां भावविच्छेद-माशङ्कमानाः तदनुसृतामेव सरणिं सम्भावयन्तः स्वकृतौ तदुपादानं कुर्मः। तदत्र पुराणविदामुपपत्तिमतीं क्षमां समनुभवितुमिच्छामः। (६)

बाल्मीकिरिति ते नाम भुवि ख्यातं भविष्यति।
इत्युक्त्वा मुनयो जग्मुः स्वां दिशं तपसान्विताः।
गतेषु मुनिमुख्येषु बाल्मीकिस्तपतां वरः।
कुशस्थल्यामथागम्य समाराध्य महेश्वरम्।
तस्मात् कवित्वमासाद्य चक्रे काव्यं मनोरमम्।
रामायणञ्च यत् प्राहुः कथां सुप्रथमस्थिताम्। इति
(स्कन्दपुराणे आवन्त्यखण्डे अवन्तीक्षेत्रमाहात्म्ये २४ अध्यायः)

६ उक्तं हि कृत्तिवासेन बङ्गभाषामयपद्यरामायणे रामायणोत्पत्तिप्रकरणे—

'च्यवन मुनिर पुत्त नाम रत्नाकर
दस्युवृत्ति करे सेइ बनेर भितर।
... ...
ब्रह्मा बले तव नाम रत्नाकर छिल
आजि हइते तव नाम बाल्मीकि हइल।
येइ राम नाम हैते हइला पवित्त
सेइ ग्रन्थ रच गिया रामेर चरित्त।

अस्यानुवादः—

च्यवनस्य मुनेः पुत्रो रत्नाकर इति श्रुतः।
गहनाभ्यन्तरे सोऽसौ दस्युवृत्तिपरोऽभवत्।
... ...

अध्यात्मरामायणादि-प्राचीनसाहित्यग्रन्थप्रसिद्धं वाल्मीकेः पूर्वं वृत्तं सूत्रमात्ररूपेण परिगृहीतवता मया प्रकृतरूपकनिर्माणे प्रारम्भादन्तपर्यन्तं वस्तुविनियोगे शीलपरिकल्पने च

'यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्' ॥
'अविरुद्धं तु यद् वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।
तदप्यन्यथयेद्धीमान न वदेद् वा कदाचन' ॥

इत्याद्यालङ्कारिकवचनबलादेव यदवलम्बितं निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं, तेन नाटकीयवस्तुनि प्रकर्षो वा भूयानपकर्षो वेत्यत्र श्रीमतां रसभावानुभव-दक्षाणां विबुधधौरेयाणामेव निरपेक्षं विचारं प्रमाणकोटौ स्थापयामः ।

अत्र हि रूपके सामाजिकानां बोधसौकर्याय रसप्रतीतिविलम्बप्रयुक्त-लोकातीतसुखविच्छेदपरीहाराय च गद्यभागेषु पद्यभागेषु सङ्गीतकदम्बकेषु च यथासम्भवं दुरूहपदादिसन्नियोगपरिहारेण सन्निवेशिताः सुपठाः सुगमार्थ-शब्दसम्भाराः । न खलु तथा समुपयुज्यन्ते विचित्रालङ्कारवक्रोक्त्यादि-समुपबृंहिता वाक्पद्धतयो रूपकेष्वभिनयप्रधानेषु यथा कथाकाव्य-महाकाव्य-खण्डकाव्यादिकेषु । अत एव नितरामनिच्छतामपि रूपककाव्यनिर्मातॄणां प्रवर्तितव्यमीदृशे वैचित्र्यविशेषपरिशून्ये वाङ्मयमार्गे । आशास्महे यदेतत् सर्वमनाकुलं विचार्य रूपकवाङ्मयसमालोचनायां निपुणधियः प्रवर्तिष्यन्ते ।

किञ्च साम्प्रतिके काले संस्कृतविद्यागरिष्ठेषु प्राकृतभाषाया विशेषतः प्रचारविरहेण प्राकृतभाषामयाः स्वल्पाः सुगमार्थाश्चापि सन्दर्भाः सातिशय-मायासं विना स्वं स्वमर्थं नैव बोधपदवीं लम्भयन्ति, समुत्पादयन्ति चातिमात्रं

ब्रह्मोवाच समाख्या ते रत्नाकर इति स्थिता ।
अद्य प्रभृति ते नाम बाल्मीकिरिति संस्थितम् ।
यतो रामाभिधानात्त्वं सम्प्राप्तोऽसि पवित्रताम् ।
ग्रन्थं रचय तस्मात्त्वं श्रीरामचरिताश्रयम् ।

विरागमन्तःकरणस्य। तत एव साम्प्रतं बहुत्र रूपकप्रयोक्तारः सामाजिकानां त्वरितरसोन्मेषमपेक्षमाणाः तत्तत्पात्रप्रयोक्तव्यप्राकृतभाषामयसन्दर्भाणां विपरिवर्तनेन प्रयुञ्जते गीर्वाणवाणीमयानेव वचनसङ्घातान्। अत एवास्माभिरपि प्रकृते रूपके प्राचीनालङ्कारिकोपदिष्टं नयमतिक्रम्य सर्वेषां पात्राणामविशेषेण संस्कृतपदमयान्येव वाक्यानि विनियोजितानि। तदेव सामाजिकानामनायासवस्तुविज्ञानाय त्वरित-रसोन्मेषाय च समुपयुक्तमिति प्राचीननयातिक्रममप्यदोषं मन्यमानाः सन्तुष्यामः।

सुविदितमेवैतत सहृदयगोष्ठीगरिष्ठानां यत् कालक्रमानुसारेण विविधशिल्पकलादीनां क्रमिकाभ्युदयव्यपेक्षया च मानसिकवासनाभेदाः समुपजायन्ते सामाजिकानामिति। यत्र किल काले प्रयोगमभिसन्धाय यद् रूपकं समपेक्ष्यते, तत्र तत्कालानुगुणगुणानुबन्धिविषयसङ्घातो नोपसंहितश्चेत् नोपयुज्यते तदिदं सन्तोषाय निःशेषाय तत्कालप्रभवाणां सामाजिकनिकुरम्बाणाम्। तदनुरोधादेव साम्प्रतिकसामाजिकभावानुगुणवस्तुसन्निवेशाय कृतोऽत्र मया यथामति प्रयत्नो भूयान्। साफल्ये वैफल्ये वा तत्प्रयत्नस्य रूपदक्षाणां गुणदोषप्रविभागविदां विदुषां रसिकतल्लजानाञ्च निरपेक्षमन्तःकरणमेव प्रमाणं, नान्यत्।

इदमत्र प्राप्तकालमभिधेयं यत् साम्प्रतं तत्तत्प्रदेशेषु सत्यपि तत्तन्माण्डलिक-व्यवहारानुकूलप्राकृतापभ्रंशभाषाप्रसारे सकलभाषाप्रसूतेः संस्कृतभाषायाः सार्वजनीनायाः सकलदेशसाधारण्या अपि नैव तावान् प्रसारः समादरो लोकायतेषु प्रयोजनेषु समुपयोगो वा विज्ञानगोचरताम्प्रतिपद्यते। तत एव हि साम्प्रतं नाविर्भवन्ति यथाकाममुत्कर्षवन्तः काव्यग्रन्था, नापि परितो मण्डयन्ति संस्कृतसाहित्यभाण्डागारं नवीननिबन्धकारसमुपहृतानि नवीनानि प्रशस्तिभाजनानि दार्शनिकादिनिबन्धरत्नानि। दुराग्रहवशेन हन्त केनचिद् विरचितेऽपि कस्मिंश्चित् संस्कृतनिबन्धे दुर्लभाः खलु कथञ्चित् तत्पाठपरिश्रमस्वीकर्तारोऽपि। निबन्धकारैः स्वीयवस्तुनो गौरवज्ञानप्रेरणया वा स्वकृतेः प्रकर्षपरीक्षणकाम्यया वा परप्रतिपादनेनात्म-

निबन्धस्य साफल्यसम्पिपादयिषया वा कथञ्चित् केचित् तदाकर्णने प्रवर्तिता अपि किञ्चित्कालोत्तरमसमाप्त एव निबन्धश्रवणे विमनायमानाः समुत्पादयन्ति तेषां निबन्धकृतां महान्तमान्तरं खेदम्। तत्तत्कारणकदम्बकेनैवाद्य लोके तिरोधानेन नवीनसंस्कृतग्रन्थनिर्माणसमारम्भसमुत्साहस्य क्रमशः क्षीणक्षीणतामाससाद भगवती कल्याणवती गैर्वाणी वाणी। इत्थं समापतितेऽपि भगवत्या गीर्वाणवाण्या वराकाणां तदीयसेवकानाञ्च सुमहत्येव विपत्सन्निपाते यदेषा संस्कृतसाहित्यपरिषत् संस्कृतसाहित्यसमुन्नयनैकव्रता मदीयामिमामतिक्षुद्रामपि कृतिं स्वीयद्रविणराशिव्ययेन निरतिशयसमुत्साहेन च प्राकाश्यं नीतवती तेनास्याः सुगभीरामान्तरिकीं कृतवेदितां निवेदयामः।

किञ्च एतदनुबन्धिका-सम्बन्धिवस्तुनिकुरम्बनिबन्धने मदीयसुयोग्यच्छात्रचरस्य वेथुनकलेजाख्यराजकीयमहाविद्यालयाध्यापकस्य श्रीमतः चिन्ताहरणचक्रवर्तिकाव्यतीर्थस्य रत्नाकरवृत्तान्तप्रतिपादकवङ्गभाषामयनिबन्धात् समासादितो मया सुमहानुपकारः, तथा एतद्ग्रन्थमुद्रापणादिविधौ मदीयप्रियच्छात्रस्य संस्कृतभाषामयनैकनिबन्धनिर्माणेन नैकग्रन्थसम्पादनाद्युत्कर्षेण च लब्धवर्णस्य प्रतिभानवतः संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकासम्पादकस्य श्रीमत उपेन्द्रमोहनकाव्यसांख्यतीर्थस्यायुष्मतः संशोधनादिकृत्यपरम्परया समासादितं सुमहत् साहायकमिति ताविमौ नितरामाशिषा वर्द्धयामः।

अन्ते च सप्रश्रयं साशङ्कं सोपचारञ्च विशेषविदुषो वाचकमहत्तमान् अर्थयामहे, यद् भ्रमधर्मतया मानुषाणां स्वल्पज्ञतया च प्रकृतग्रन्थनिर्माणसाहसिकस्य प्रतिपदमेवात्र सम्भाव्यमानान् दोषानमी स्वभावसुलभकारुण्यप्रचयेन परिहरन्तः काचित्कमपि सन्तं गुणलेशं बहुलीकुर्वाणा मदीयप्रकृतग्रन्थनिर्माणपरिश्रमं नयन्तु सफलताम् इति शम्।

धार्मिकेतिकर्तव्यता

[निबन्धकः—कुप्पा श्रीआञ्जनेयशास्त्री]

अस्मिन् भारते धर्मदेशेऽधुनार्षधर्मस्य महानुपप्लवः प्रादुर्भूतः। विषमेऽस्मिन् समये धार्मिकाणां कीदृशीतिकर्तव्यता ? यां नावमाश्रित्य उपप्लवार्णवमतितरामतितरेदार्षधर्म इत्ययं प्रश्नः सर्वानप्यास्तिकाग्रगण्यान् निमज्जयति विचाराम्बुधौ। तत्र वयं यथाशक्त्युपायनिवेदनेनास्माकीनसंवित्सार्थक्यमनुभवामः। अस्मदीयेऽल्पे प्रयत्ने गुणग्रहणपारीणा भवन्त्विति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे सहृदयाग्रगण्यान् विद्वद्वरेण्यान्। धर्मविषये प्रस्तुतराजकीयशासननिर्मूलनाय प्रस्तुतराजकीयशासनसभासु धर्मपक्षपातिसज्जनप्रवेशनेन, तादृग्जनसङ्ख्याधिक्य(Majority)सम्पादनेन च स्वातन्त्र्यं सम्पादनीयम्। तेन च तन्निर्मूलनं सुलभम्। स च सभाप्रवेशो देशेऽस्मिन् सर्वस्मिन्नपि बहुधा धर्मप्रचारमन्तरा न सम्भवति। ततो धर्मप्रचारादेव अस्मदीयानां जनसम्मतयः (Votes) सुबहुश आपतिष्यन्ति। स च प्रचार आस्तिकाग्रगण्यैरलोलुपैः (सवेतनैरवेतनैर्वा) लौकिकैः पाश्चात्त्यविद्यासमर्थैर्वैदिकैश्च प्राच्यविद्यानिपुणैः कारयितव्यः। तेषाञ्च प्रचारकाणां वर्णाश्रमतत्त्वावबोधनाय, विशेषतः सर्वधर्माणामैहिकप्रयोजनावेदनाय च सर्वविधवैदुषीसमलङ्कृतपण्डितपरिमण्डितायाः सभायाः साहाय्यकम् आवश्यकम्। तया च सभया देशीयविद्वन्मणिभ्यः कञ्चन कञ्चन धर्ममधिकृत्य वैद्यकानुसारेण नीत्यादिनिखिलशास्त्रानुसारेण च यानि लौकिकप्रयोजनानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि व्यासरूपेण संग्रहीतव्यानि। अत्र धर्मपक्षपातिदेशभाषापत्रिकादिसाहाय्यकमप्यावश्यकम्। अखिलस्यैतत्कार्यभारस्य निर्वहणाय धनसाहाय्यकमेव मुख्यतमम्। अतस्तादृशीं सभां निर्माय, निर्मितां वा सभामुक्तलक्षणलक्षितां कृत्वा यावच्छक्ति धनं सम्पाद्य उक्तप्रकारेण प्रचारः कारयितव्यः। एवं सत्यवश्यं फलोपलब्धिर्भविष्यति। एतदेवाद्यतनदेशकालानुरोधि शास्त्राविरोधि च। तदेतदसंशयमृषिसम्मतं भवत्येव। अशिष्टाप्रतिषिद्धमपि वा भवेत्। इति केचित्।

अन्ये त्वेवं भणन्ति—नायमनुकूलः पन्थाः। यदि विपुलावकाशोऽभ-

विष्यत् तदाऽऽचरणयोग्यः फलकारी चायमभविष्यत् । न तथाऽद्य । महात्मगान्धिमहाशयस्य विजृम्भणात्पूर्वं तत्समकालं वाऽयमुद्यमः परिग्रहीतव्यः स्यात् तदाऽवश्यं फलकारी भवेदेव । इदानीन्तु तन्मतं दिगन्तव्याप्तमभवत् । तदीयाः प्रबला भूत्वा राज्यमप्याक्रम्य क्षणे क्षणे एकमेकं शासनं, पदे पदे एकमेकमभयशासनं (Ordinance) च कुर्वन्ति । तैश्च पुनःशासनायुधानि नूतनानि निर्माय, पुरातनानि च शातयित्वा धार्मिकशिरःसु प्रक्षिप्यन्ते । अतः कदाचित्स मार्गोऽपीदानीममार्ग एव, यतो भवने दह्यमाने कूपखननयत्नतुल्यः । इदानीन्तनधार्मिकावस्था "अग्रे व्याधः करधृतधनुः पार्श्वयोर्जालमाले पृष्ठे वह्निर्दहति विपिनं सर्वतः सारमेयाः । एणी गर्भादलसगमना डिम्भकैर्लग्नपादा"—इत्यादिकुरङ्गपञ्चकोक्तैतदेण्यवस्थासदृशी । अत एव मन्ये समन्तादूभयभीता एणी यथा निःसहाया "लक्ष्मीनाथ त्वमसि शरणं किं करोमि क्व यामी"त्येवं लक्ष्मीनाथमेव तथाभूतायां विपत्तौ शरणमापन्ना, अस्माकमपि तथात्र स एव शरणम्, नान्यः । नूनं तच्छरणागतिरेवास्मदिष्टसाधनम् । इतिकर्तव्यता तु विदितचरैवास्तिकानां सर्वेषामपि । एवमेव सर्वे वयं प्रतिज्ञापूर्वकं बोधिता गीतोपदेष्ट्रा भगवता—"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" इत्यनेन । इदमत्र हृदयं भगवतः—यदा वर्णाश्रमधर्मस्य हानिर्भवति अधर्मस्य चाभ्युत्थितिस्तदाऽऽत्मानं सृजाम्येव । नात्र स्वल्पोऽपि संशयः कार्य इति । इदमीश्वरहृदयं ये जानन्ति, ते तदाराधनं विना अन्यत्साधनं धर्मरक्षणायास्तीति न मनसाऽप्यूरीकुर्वन्ति । तथा यतमानेषु मध्ये कस्मिंश्चित्काले केषांचिद्बन्धनं सम्भवेत् । पुनः कुत्रचित्काले कैश्चिद्भाग्यशालिभिः फलमनुभावयिष्यति भगवान् स्वप्रतिज्ञाभङ्गभीरुः । पूर्वेषामपि भगवदाराधनस्येदमेव फलं यद्धर्मरक्षणाख्यम् । विषयेऽस्मिन्नेषा रामायणगाथाऽपि विशेषेणादर्तव्या तात्पर्यतः । श्रीमद्रामायणेऽरण्यकाण्डे षष्ठसर्गः—

"वैखानसा बालखिल्याः सम्प्रक्षाला मरीचिपाः ।...

सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोऽन्विताः ।

सर्वे ब्राह्मया श्रिया जुष्टा हठयोगाः समाहिताः।
शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः।...
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्।
हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने।...
एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम्।
क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः।
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः।
परिपालय नो राम! वध्यमानान्निशाचरैः।...
एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम्।
इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः।
नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञप्तोऽहं तपस्विनाम्।
केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम्।
विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतमिमम्।" इति

एते महर्षय आहारनियमोपपन्ना उग्रव्रतास्तीव्रतपसो ब्राह्मश्रिया जुष्टा धर्मध्वंसिराक्षसैर्बहुधाऽपकृता विनिहतसत्क्रियाः सन्तो राक्षसेभ्यो धर्मं प्राणांश्च रक्षितुमपारयन्तस्तदर्थमवतीर्णं श्रीरामं शरणं जग्मुः। श्रीरामस्तु धर्मरक्षणमात्मकृत्यमिति प्रकटयन् स्वकृत्यं निर्वाहयामास इत्यनेन कथनेन धर्मे रक्षितव्ये जायमानायाः साधनाकाङ्क्षाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाश्च शान्तिरुक्तविधिनैव कार्येति स्पष्टं प्रतिपाद्यते इति।

वयन्तु ब्रूमः—

एतन्मतद्वयसम्मेलनमावश्यकमिति। मतद्वयसम्मेलनं नाम भगवदाराधनपुरस्सरं फलं भगवदायत्तं निश्चित्य, एतत्कालोचितस्य पूर्वोक्तसभानिर्माणधर्मप्रचारादिकस्य निर्वहणमेव। न चात्र वृद्धसम्मतिर्नास्तीति भ्रमितव्यम्। भगवत्सम्मतेरेव सत्त्वात्। तथा हि:—"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" इत्यादिभिरुद्बोध्य पार्थं युद्धाय प्रोत्साहयतो गीतोपदेष्टुर्भगवत इदमेव हृदयमिति शिवम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

January, 1940 | १८६१-शकीये पौषे २२श-वर्षस्य ६म-संख्या | Vol. XXII No. 9.

संयमो नः शुभावहः

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषण-स्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः]

अये, सदाचारपरायणाः कल्याणाकाङ्क्षिणः शुभाशयाः, शास्त्रविधिमनुसृत्य व्यवहारपरायणेषु मानवेषु सततं कल्याणमेव जायते, तदितरेषु पुनरकल्याणम्। अत एवोक्तं भगवता भगवद्गीतायाम्—

"यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥"

सकलमानवमङ्गलहितोपदेशिन्यां श्रुतौ स्मृतौ च यादृशं विधानं वर्तते तदनुवर्तनपुरःसरं व्यवहरतामस्माकं भुक्तिर्मुक्तिश्च युगपत् सुलभे भवतः। मानवाः खलु प्रायो भोगलोलुपाः। केनोपायेनाक्षतस्वास्थ्येन दीर्घायुषा दीर्घकालं भोगः कर्तुं शक्यते, श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रनिवहेन विधिनिषेधवचोभिः स उपायो मानवानां प्रदर्शितः। अहो, मानवाः खलु तादृशशास्त्रवाक्यमवज्ञयैव नाद्रियन्ते। भोगपरतन्त्राणां मानवानां न खलु शास्त्रविधिना भोगः प्रतिषिद्धः किन्तु वैधभोगः प्रदर्शितः। न च कदापि वैधभोगेन मानवाः शक्तिहीना उच्छृङ्खलस्वभावा वा भवितुमर्हन्ति। विधिनिषेधप्रतिपालनपूर्वकं वृत्त्यनुशीलनेन हितमन्तरेण नाहितं सम्भवति। अस्माकं

पूर्वपुरुषा महर्षयः सुसंयतहृदयाश्चतुराश्रमफलमुपभुञ्जाना मानवत्वस्य पूर्ण-साफल्यं समधिगतवन्तः। ते च महर्षयो दीर्घायुषो नीरोगशरीराः संयमावलम्बनेनैव परमानन्दहृदया अव्याहतशक्तयश्चासन।

ब्रह्मचर्याश्रमे संयमाभ्यासवशेन, गार्हस्थ्याश्रमेऽपि दाम्पत्यप्रणयादि-सुखे व्यापृता न मोहवशमापन्नाः संवृत्ताः। ते च महात्मानः कर्तव्यबोधेनैव सांसारिककृत्यं समाचेरुर्न भोगोन्मत्ततयेति।

शास्त्रविधिमनुल्लङ्घ्य प्रचरतां तेषां न कदापि शक्तिवैकल्यं सञ्जातम्। तदीयमहावंशोद्भवानामाधुनिकानामस्माकं यादृशी शोचनीया दशा समायाता, तत् केवलं विधिनिषेधप्रतिपालनविरहादेवेति स्वीकरणीयम्। इदानीन्तनाः पाश्चात्त्यशिक्षाभिमानिनः प्रायः स्वल्पवयस्का युवकाश्च शास्त्रवाक्येषु महतीमवज्ञामेव प्रकाशयन्ति। तेषां हावभावप्रदर्शनेनानुमीयते, शास्त्रं खलु तेषां परमः शत्रुः। किन्तु शास्त्रविधिलङ्घनेन ते महापुरुषाः पाश्चात्त्यसभ्यतानुकरणेन च क्रमशो हीनशक्तयोऽकालपलितकेशकलापा यौवनेऽपि धृतनेत्रदर्पणाः स्वास्थ्यहीनाः प्रायशो रोगपीडितपरिजनाः परि-दृश्यन्ते। ये पुनर्यथाशक्ति शास्त्रपथानुवर्तिनस्तेषां न तथा शोचनीया दशा संजाता। ते च षष्टिहायना अपि दृढदशना अपलितकेशकलापा उपनयन-विहीना अपि सूक्ष्मदर्शनाः सुस्थदेहाः कर्मदक्षा दृश्यन्ते। अहो, पश्यन्तोऽप्यमी पाश्चात्त्यशिक्षाभिमानिनः कथंकारं शास्त्रानुशीलनपरा न भवन्ति? न तज्ज्ञातुं शक्यते। मन्ये कुशिक्षैव तानधो नेतुं सततं यतते। किं वा कुशिक्षाजन्यसंस्कारवशेनैव तेषामेतादृशी दशा समुपागता। अनेनैव जातेरवनतिर्भवतीति विज्ञायते। यावच्च भारतीयाः सनातनधर्मपथावलम्बिनो न भवेयुस्तावत् परःसहस्रप्रयत्नेनापि न जातीयोन्नतिर्भविष्यतीति नास्ति विषयेऽस्मिन संशयावकाशः। न हि मनःसंयोगपूर्वकं शास्त्रमनधीत्य शास्त्रेष्ववधीरणा समुचिता।

शास्त्रवाक्यावज्ञया न केवलं स्वस्य परिणामदुःखभोक्तृत्वं, जातेरप्यधो-नयनमवश्यम्भावीति। शास्त्रं हि सर्वेषां सुखभोगस्य सुपथं निर्दिशति,

न हि शास्त्रं मानवानां शत्रुः किन्तु परममित्रमेव। मोहाविष्टचेतस एव मित्रभाषितमिव शास्त्रसुभाषितं नाकर्णयन्ति। शिक्षिता अशिक्षिताश्च प्रायः सर्वे सर्वशास्त्रसारं भगवद्गीताशास्त्रं समाद्रियन्ते, श्रद्धालवः खलु गीतायाम्। तदीयश्लोकमेवालम्ब्य प्रबन्धोऽयं प्रकाशितः। तत्र भगवता श्रीकृष्णेनाभिहितं "ये पुनः शास्त्रविधिलङ्घनेन स्वेच्छाचारिणो भवन्ति, ते कदाचिदपि न सिद्धिं न सुखं न च परमां शान्तिं प्राप्नुवन्ति।" एतेनैतदवसीयते शास्त्रसम्मताचारेणैव सिद्ध्यादयो लभ्यन्ते। न हि जगति सुखप्रयासिनो मानवा न सन्ति।

"सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम्।
तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः॥"

इति दक्षसंहिता। अत एव सुखप्रार्थिभिर्धर्मोऽनुष्ठेय एव। न हि धर्मेण विना सुखमुत्पद्यते; धर्माचरणमेव सुखस्य निदानम्। धर्माचरणे च शास्त्रस्य प्रयोजनं, न तेन विना धर्माचरणं सम्भवति, अलौकिकस्य धर्मस्य शास्त्रमात्रावगम्यत्वात्। न हि एकादश्युपवासादिषु धर्मो भवतीति प्रत्यक्षेण लौकिकवाक्येन वा परिज्ञातुं शक्यते। स्वेच्छया प्रचरतां मानवानां सुखशान्तिविरहो भवेदिति निश्चित्य परमकारुणिकैर्महर्षिभिर्मानवहितैषिभिर्वेदार्थस्मरणेन मन्वादिभिर्धर्मशास्त्राणि प्रणीतानि। यथा जनकजननीशासनेन सन्तानस्य कल्याणमेव जायते, तथा शास्त्रशासनेन मानवानां परमकल्याणमेव जायते। वैधभोगपक्षपातिनी खलु गीता। अत एवोक्तम् "बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम्। धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥" हे भरतर्षभ, अर्जुन; अहं बलवतां जनानां कामरागविवर्जितं बलमस्मि। एवमहं भूतेषु प्राणिषु धर्माविरुद्धः कामोऽस्मि। भगवान् स्वकण्ठत एवाभिहितवान्, "अहं धर्माविरुद्धः कामः।" अत्रैव संयमस्य प्रयोजनीयत्वम्। न हि संयममन्तरेण धर्माविरुद्धेन कामेन मानवानां परितृप्तिः सम्भवति। स एव धर्माविरुद्धः कामः, यः शास्त्रपथानुसारेण प्राप्तः। मानवा यदि शास्त्रविधानानुसारेण सदाचारं परिपालयन्ति तदा

सर्वविधसुखशान्तिलाभेन कृतार्था भवेयुरिति बुद्ध्वापि विमूढचेतसो मानवा नावधारयन्ति। किं कर्तव्यं ? किमकर्तव्यं ? कः संयमः को वा व्यभिचारः ? सर्वेषामेतेषां यथार्थमुपदेशकं शास्त्रमेव। गीतायामभिहितम्—

"तस्माच्च शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रं विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥"

शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकं कर्तव्याकर्तव्यविषये प्रमाणम्। शास्त्रार्थसन्देहे शास्त्रानुशिष्टसदाचारपरायणानामुपदेशो ग्रहणीयः। अथवा गुरूपदेशो ग्राह्यः। किन्तु सुमहद् दुःखमिदानीं संजातं यत् शास्त्रं गुरुश्च द्वे एते पाश्चात्त्य-शिक्षितानामवज्ञाविषयौ संवृत्ते। यदि ते स्वाभिमानं परिहरन्तः संयमशिक्षाभ्यस्ताः परमाप्तवाक्यशास्त्रानुवर्तिनश्च भवन्ति तदैव जातेरुन्नतिर्भवेत्। ते च परमां शान्तिं प्राप्स्यन्तीति, दृढचित्तो ब्रवीमि।

प्राचीनसाहित्ये विज्ञानपरिचयः

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-काव्य-व्याकरणतीर्थः]

[मूर्त्तितत्त्वम्]

अयि! प्रेक्षावन्तः सहृदयाः प्रियपाठकमहाभागाः! शिल्पशास्त्रात्मकं कञ्चन निबन्धं भवतां पुरतः समुपहरिष्यामीति इतः प्राक् प्रतिश्रुतमासीत्। तदद्य प्राक्प्रतिज्ञातस्य निबन्धस्य समुपहारः क्रियते।

पञ्चरात्रागमान्तर्गत"हयशीर्षपञ्चरात्र"*नाम्नि पुस्तके प्रतिमाशिल्पं प्रासादशिल्पं चावलम्ब्य बहवो विषया वर्तन्ते। प्रथमतस्तावत् किं नाम

---

* पुस्तकमिदं माननीय-श्रीयुक्त-कुमार-शरत्कुमार-रायमहोदयस्य संस्कृत-ग्रन्थागारे सुरक्षितं वर्तते।

पञ्चरात्रमिति निर्णेतव्यम्। पञ्चविधं रात्रं यत्र इति वाक्येन पञ्चरात्रमिति पदं निष्पन्नम्। रात्रपदन्तु ज्ञानपरम्—

"रात्रन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्। पञ्चरात्रमिति ख्यातम्" इति "नारदपञ्चरात्रे" प्रोक्तम्। "शब्दस्तोममहानिधौ" अपि "पञ्चरात्र"शब्दो द्रष्टव्यः। हयशीर्षीयप्रथमखण्डस्य चतुर्थपटले प्रतिष्ठाविहित-सद्गुरुलक्षणनिर्णयावसरे—

"आकाशवायुतेजांसि पानीयं वसुधा तथा।
एता वै रात्रयः प्रोक्ता ह्यचैतन्यास्तमोत्कटाः"॥

इत्युक्तमास्ते। अत्राकाशादयो वाय्वन्ताः पदार्था रात्रिशब्देनाभिधीयन्ते। तत्र हेतुमुपन्यस्यति "ह्यचैतन्यास्तमोत्कटा" इति विशेषणाभ्याम्। हि यस्माद् आकाशादयः पञ्च अचैतन्याश्चैतन्यशून्या जडाः, तमोत्कटा उत्कटतमोगुणाश्च।

अहङ्कारस्य तमःप्रधानादंशात्तेषामुत्पादात् जडत्वावरकत्वादिसाधर्म्येण तेषां रात्रित्वमभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च—

"रात्रीणामप्यथैतासां व्यतिरिक्तं निरञ्जनम्।
स यदा बुध्यते तत्त्वं तदा मुक्तोऽनुकीर्त्यते।
तदसौ भगवान् विष्णुः परमात्मा न संशयः"॥

इत्यादिग्रन्थेन रात्रिशब्दप्रतिपाद्यभौतिकदेहाभिमानिनो जीवात्मनो बद्धावस्था तद्व्यतिरिक्तस्य तु निरञ्जनस्य भगवतः परमात्मनो मुक्तावस्था सुधीभिरुन्नेया।

इदञ्च पञ्चरात्रं नाम शास्त्रं मृदादिमयानां मूर्त्तीनां निर्माणप्रतिष्ठादिशैलीं तथा प्रासादनिर्माणप्रतिष्ठादिपद्धतिञ्च विशेषेण वर्णयति। अन्ये च ये ये विषया ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादिताः, तानन्यत्र प्रतिपादयिष्यामि, तेषामस्य प्रबन्धस्य विषयबहिर्भूतत्वात्। अत्र केवलं प्रतिमाशिल्पविषयकाणि कानिचित् प्रमाणानि प्रदर्श्यन्ते।

हयशीर्षपञ्चरात्रस्याष्टादशपटले प्रतिमाशिल्पप्रारम्भे प्रतिमानिर्माणाय कर्मकुटीरस्थाननिर्णयमवलम्ब्य प्रोक्तम्—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं परम् ।
यन्न कस्यचिदाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं परम् ॥
प्रासादस्योत्तरे भागे शिलां नीत्वा तु देशिकः ।
कृत्वा कर्मकुटीं रम्यां प्रतिमाकर्म कारयेत् ॥
चतुरस्रायतां कृत्वा शिलां संस्थाप्य चार्चयेत् ।
शिरो मुखञ्च पृष्ठञ्च अङ्कयित्वा तु बुद्धिमान्" ॥ इति

शिलायां सूत्रधारणप्रकारमाश्रित्यैवमाह—

"मध्यसूत्रं समास्फाल्य तीक्ष्णशस्त्रेण चोत्किरेत्" ।

अङ्गुलीभिः प्रतिमाङ्गानां स्थानपरिमाणनिर्णयं प्राह तत्रैव—

"अभिप्रेतप्रमाणन्तु नवधा प्रविभाजयेत् ।
नवमे भास्करैर्भक्ते भागं स्वाङ्गुलमुच्यते" ॥
"द्व्यङ्गुलं गोलकं नाम्ना कलानेत्रं तदुच्यते ।
भागमेकं त्रिधा भक्त्वा पार्ष्णिभागं प्रकल्पयेत् ॥
भागमेकं तथा जानौ ग्रीवायां भागमेव च ।
मुकुटं तालमात्रं स्यात् तालमात्रं तथा मुखम् ॥
तालमात्रेण कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा ।
नाभिमेढ्रान्तरं तालं द्वितालावूरुकौ तथा" ॥
तालद्वयेन जङ्घा तु"

ततश्च तत्रैवाष्टादशपटले सूत्रधारणरीतिमाह—

"सूत्राणि शृणु साम्प्रतम् ।
कार्यं सूत्रद्वयं पादे जङ्घामध्ये तथापरम् ।
जानौ सूत्रद्वयं कार्यमूरुमध्ये तथापरम् ॥
मेढ्रे तथापरं कार्यं कट्यां सूत्रं तथापरम् ।
मेखलाबन्धसिद्ध्यर्थं नाभ्याञ्चैवापरा तथा ॥
हृदये च तथा कार्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा ।
ललाटे चापरं कार्यं मस्तके च तथापरम्" ॥

इत्यादिरूपेण सूत्रधारणरीतिः प्रकटीकृता ।

ततश्च प्रतिमाङ्गानां विस्तारपरिमाणमाह तत्रैव—

"ललाटं नासिकावक्त्रं कर्तव्यं चतुरङ्गुलम् ।
ग्रीवाकर्णन्तु कर्तव्यमायामाच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुले हनुके कार्ये विस्ताराच्चिबुकन्तथा ।
अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकीर्तितम् ॥
परेण द्व्यङ्गुलौ शङ्खौ कर्तव्यावलकान्वितौ ।
चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्णनेत्रयोः ॥
द्व्यङ्गुलौ पृथुकौ कर्णौ कर्णार्द्धाङ्गश्च पञ्चमे ।
भ्रूसमेन तु सूत्रेण कर्णश्रोत्रं प्रकीर्तितम्" ॥
विद्धं षडङ्गुलं कर्णं विद्धञ्च चतुरङ्गुलम् ।
चिबुकेन समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् ॥
खड्गपात्रं तथा वर्तिं शष्कुलीं कल्पयेत्तथा ।
अङ्गुलेनाधरः कार्यस्तस्यार्द्धेनोत्तराधरम् ॥
अर्द्धाङ्गुलं तथा गोजी वक्त्रन्तु चतुरङ्गुलम् ।
आयामेन तु वै पुण्यात् ? सार्द्धमङ्गुलमुच्यते ॥

एवंविधैर्बहुभिः प्रमाणवाक्यैः सर्वासां प्रतिमानां लक्षणान्यत्र ग्रन्थे निरूपितानि ।

प्राचीने भारतवर्षे प्रतिमानिर्माणशैली महान्तमुत्कर्षं लभमाना आर्य-जातीनां महद्गौरवमवर्द्धयत् ।

विशेषतोऽस्मिन् वङ्गदेशे हयशीर्षपञ्चरात्रमतानुसारेणैव प्रतिमानिर्माण-पद्धतिः प्रचलितासीत् । प्रतिमानिर्माणमवलम्ब्य प्रतिमादीनां सूक्ष्माति-सूक्ष्मतया परिमाणकथनम् अन्यस्मिन् ग्रन्थे न दृश्यते ।

इत्येवं सर्वासां प्रतिमानामङ्गविस्तारस्य साधारणमानमुक्त्वा विशिष्य प्रतिमालक्षणं निरूपयति । तत्रादौ वासुदेवप्रतिमालक्षणमाह—

"वासुदेवन्तु कुर्वीत चतुर्बाहुं सुरेश्वरम् ।
दक्षिणोपरि चक्रन्तु पद्मञ्चाधः प्रकल्पयेत् ॥
वामोपरि गदा कार्या शङ्खञ्चाधः सुशोभनम् ।
एतल्लक्षणसंयुक्ता प्रतिमा सन्निधा भवेत् ॥
श्री-पुष्टी चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते ।
ऊरुमात्रोच्छ्रितायामे किञ्चिदावर्जिते तथा ॥
मालाविद्याधरौ कार्यौ प्रभामण्डलसंस्थितौ ।
प्रभां विभूषयेद् यत्नाद् गजव्यालादिभिर्बुधः ॥
पद्माभं पादपीठन्तु यथा शोभासमन्वितम् ।
देशदेशानुरूपेण कर्तव्यं देशिकोत्तमैः" ॥

मूर्तिलक्षणानां दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् । अन्यासां मूर्तीनां लक्षणानि प्रबन्धगौरवभिया नात्र प्रपञ्चितानि ।

एवमत्र ग्रन्थे विंशपटले श्रियः, एकविंशे वैनतेयस्य, द्वाविंशे केशवादिप्रतिमानां, त्रयोविंशे दशावतारप्रतिमानां, चतुर्विंशे नवव्यूहप्रतिमानां, पञ्चविंशे त्रैलोक्यमोहन-विश्वरूपादिप्रतिमानां, षड्विंशे ग्रहप्रतिमानां, सप्तविंशे स्त्रीदेवतामूर्तीनां, अष्टाविंशे अष्टलोकपालप्रतिमानां, ऊनत्रिंशपटले रुद्रप्रतिमानां, त्रिंशपटले गौरीप्रतिमायाः लक्षणानि विशिष्य निरूपितानि ।

भक्तिभागवतस्योपसंहारः

(पूर्वानुवृत्तिः)

स्वर्लोकभोगरसिके पुरुषोत्तमेन्द्रे
तस्यात्मजः सुरतरुर्भुवि वीररुद्रः ।
भर्ताभवत् समुचितो धरणेर्नवीनः
सौन्दर्यसप्तदशवत्सरमत्स्यकेतुः ॥

× × × ×

तस्याभवद् गुरुरसौ कविराजराज-
श्रीमत्त्रिलोचननृपालगुरोस्तनूजः ।
श्रीजीवदेवकविडिण्डिमपण्डितेन्द्रो
रत्नावतीशिशुरनारतकृष्णभक्तः ॥

× × × ×

अङ्केऽस्य सप्तदशके नृपतेः स पञ्च-
त्रिंशाब्दचुम्बितवयाः कविडिण्डिमोऽयम् ।
गोदावरीपरिसरे निवसन्नकार्षीन्-
मासेन तत्र मकरेण महाप्रबन्धम् ॥

विज्ञस्य दूषणमपि स्पृहणीयमेव
कान्ताधरे पतिरदक्षतवद् विभाति ।
अत्यादरोऽतिकुटिलस्य खलस्य नेष्टो
व्यालस्य चुम्बनमिव प्रथमं भयानाम् ॥

एषा कृतिः सुकृतिभिर्मम शीलनीया
कृष्णस्य पादतुलसीदलशीतलेति ।

रत्नाकराः कति न सन्ति तथापि शर्वः
सर्वोत्तमे शिरसि विष्णुपदीं बिभर्ति ॥
तेभ्यो नमोऽस्तु भववारिधिजीर्णपङ्क-
संलग्नमोक्षणविचक्षणपादुकेभ्यः ।
कृष्णेतिवर्णयुगलश्रवणेन येषा-
मानन्दथुर्भवति नर्तितरोमवृक्षः ॥
एकः परं रचयितुं प्रहरात् प्रबन्ध-
मेकः परं षडपि खण्डयितुं मतानि ।
शक्तो मुकुन्दपदपङ्कजचिन्तनेन
श्रीजीवदेवकविडिण्डिम-पण्डितेन्द्रः ॥

इति श्रीमद्व्यवहर्तृमहापात्रकविराज-गजराजराजगुरु-श्रीमन्त्रिलोचन-देवाचार्यतनय-श्रीमद्व्यवहर्तृमहापात्र-कविडिण्डिम-गजराज-राजगुरुजीवदेवाचार्यविरचितं भक्तिभागवतं महाकाव्यम् । इति

पितॄणां श्राद्धफलभोक्तृता

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकुलमणिमिश्रशर्मा धर्मशास्त्राचार्यः]

यथा मनिअर्डर्फर्माभिधेयं प्रमाणपत्रमासन्नकार्यालयाद् दूरतरं स्थानं रेलाख्यया व्यपदिश्यमानेन बृहद्बाष्पीययानेन जलयानेन वा याति, तथाऽत्र पुत्रादिभिः क्रियमाणस्य श्राद्धादेः कर्मणोऽपूर्वं सूरकरेण वैश्वानरतेजसा वा वसुप्रभृतीनधिगच्छति, ते च देवा यथायथं पितॄन् फलेन योजयन्ति ।

अनेन तु एकेनापि श्राद्धेन दाता, उद्देशभूमयः, अधिष्ठातारः, अपरे च देवाः संतुष्यन्ति । यथा कस्यचिन्नृपतेः सकाशात् "जज्"नाम्ना व्यप-

दिश्यमानः प्राड्विवाको गृह्यमाणया भृत्या तत्कर्तृतया च व्ययितेन धनेन क्षीरविक्रयी गोपाललालः, तेनापि चीवरक्रयार्थं गृहीतमूल्यस्तन्तुवायः, तन्तुवायसकाशादपि धान्यविक्रयेण प्राप्तमुद्रः साधुरपि तुष्यति।

तथात्रानुष्ठीयमानकर्मापूर्वं पितरं तद्योग्यभोगेन, फलदातॄंश्च देवान् तदभ्यवहार्यादिना योजयति। तेनैव कव्यवाहकाः सूर्यादयः, कव्यदातारश्च पुत्रादयोऽपि स्वदानजन्यधर्मेण हेतुना धनधान्यगोपुत्रादिभिस्तृप्यन्ति।

अपि चानेन निरयसंश्रया अपि पितरो नरकमवतीर्य दिवं विशन्ति। दृष्टान्तस्त्वत्र—यदि कोऽपि कोपी प्रभुः केनाप्यपराधेन कञ्चन वन्दीकरोति, तत्र यदि कश्चन वन्दीभूतात्मनीनः अभ्यवहार्यद्रव्यरूपेण व्यवहार्यवस्त्रादिरूपेणान्येन वा प्रकारान्तरेण उपढौकनेन तमेव जनबन्धनकृतं तर्पयति तर्हि वन्दीभूतं तूर्णं मोचयति बन्धनात्। अल्पमात्रया तृप्तश्चेत् प्रभुस्तदा सु-खाद्य-दानादौ दृष्टिं क्षिपति। तथात्र श्राद्धादिकर्मभूम्ना तृप्ताश्चेद् वसुप्रभृतयस्तर्हि पितरः पितृत्वं परित्यज्य देवत्वमधिगच्छन्ति, स्वल्पमात्रया तृप्ताश्चेत् सुस्थानेन सुखेन महता सौभाग्येन च योजयन्ति।

पितॄणां फलावापनविषये दृष्टान्तत्वेन प्रतिभातितरां पौराणमुपाख्यानम्।

पुरा स्यमन्तकमणेरन्वेषणार्थं पातालपुरीं प्रस्थितो भगवान् कृष्णचन्द्रः प्रबलपराक्रमेण जाम्बवता सममयुध्यत बहुकालपर्यन्तम्। तत्र च संगराजिरे कदाचिज् जाम्बवतोत्तानीकृतः प्रभुस्तदधिरूढोरःस्थल आसीत्। इत्यवसरे दिनेषु गच्छत्सु द्वारकापुरीवास्तव्याः सर्वे कृष्णो मृत इति बुद्ध्या विदधुः कृष्णस्य प्रेतकृत्यं पर्णनरदाहविधिना। प्रेतकृत्यविधौ यदा प्रद्युम्नेन इदमस्मत्पित्रे कृष्णचन्द्राय प्रेताय इति पूरकपिण्डं दत्तं तदाऽसौ भगवान् प्राप्तपिण्डो धृतसहस्रकेशरिविक्रमः प्रबलमपि परिपन्थिनमाजावजयत्।

अत एवात्र स्पष्टं प्रतीयते यत् पुत्रादिभिः प्रदत्तमवश्यं पितरः प्राप्नुवन्ति येन केनापि रूपेण यत्र क्वचनापि लोके वर्तमानास्तद्विग्रहानुरूपं भोगम्, तेषां च परिचालका देवा वसुप्रभृतयः प्रीताः सन्तः पितॄणां तात्कालिकावस्थापेक्षया उत्कृष्टतरपदं प्रापयन्ति। तथा च श्रूयते—

"उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असून् य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥"

अवरे एतल्लोकस्थाः, परासः उत्कृष्टलोकस्थाः, मध्यमाः मध्यलोकस्थाः, सोम्यासः सोमयज्ञसंपादिनः, ये असून् ईयुः अर्थात् वायुभूताः, ऋतज्ञाः सत्यज्ञाननिष्ठाः अवृका ज्ञानवन्तः, ते सर्वे पितर उदीरतां स्वावस्थानीभूतस्थानविशेषात् उत्कृष्टतरस्थानविशेषं गच्छन्तु ।

इत्यादिना श्राद्धफलेनापि पितॄणां पापक्षयपूर्वक-स्वर्गादिफललाभोऽवगम्यते । अन्यतरच्चात्र प्रमाणं शास्त्राणि । इयमत्र विवृतिर्यद् ये जैमिनिपराशरादयो महर्षयो धर्माचार्यास्तेऽपि ज्योतिषग्रन्थरचयितारः, यदि ज्योतिषग्रन्थोक्तं ग्रहनक्षत्रादीनां गमनागमनादिकं प्रत्यक्षीक्रियते ग्रन्थलेखानुसारं, कथमिवात्र तेषामेव तथ्यगिरां मुनीनां वचसि असत्यतारोपः क्रियते नास्तिकैः ।

बाल्ये वयसि पठिता वर्णमाला यथा वृद्धावस्थायामपि पठनसमये प्रत्याययति, तथात्र कर्मसमाप्तावप्यवशिष्यमाणोऽपूर्वाभिधेयसंस्कारविशेषोऽप्रत्यक्षविषयोऽपि फलेन नियोजयति श्राद्धकर्तारं, पितरं तदधिष्ठातारमपि देवसमूहमिति पर्यवसितमित्यलं भूम्ना । इति ।

प्रकृतिविलासकाव्ये

काननकामनीयकम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्तिशास्त्री]

द्वारेषु मृत्युनगरस्य विदारितेषु
वक्त्रेष्वयत्नपतितान् विपिनद्विपानाम् ।
स्तोमान् यथेच्छमह ! जग्रसिरे क्षुधार्ता
भाग्योदयादजगराश्चलशैलकल्पाः ॥३१॥

यत्नेन कन्दफलमूलसमित्कुशादी-
न्याहृत्य नैजमुटजव्रजमाव्रजन्तः ।
उद्यम्य दण्डनिवहान् परिभर्त्स्य रिक्त-
हस्तीकृता मुनिसुताः पथि वानरेन्द्रैः ॥३२॥

स्वैरं विवृत्य फणिनः स्वफणाश्चरन्तो
गारुत्मतेन विरुतेन निकुञ्चिताङ्गाः ।
त्रासान्नितान्तमतिदुर्गमवेणुमूल-
वल्मीकसंहतिषु संन्यविशन्त सद्यः ॥३३॥

यावत् सरोवरमवातरदत्यगाधं
तावद् व्यकृष्यततरां विपिनद्विपेन्द्रः ।
ग्राहेण भीमवपुषाऽतितरस्विनाऽन्ते
कृच्छ्रादमुच्यत सुहृत्तरहस्तिसार्थैः ॥३४॥

तीक्ष्णैरयःखरतरैर्महिषा विषाणै-
र्वन्या निपानसलिलानि विलोडयन्तः ।
दुर्दर्शवक्त्रकुहरानुपकण्ठभाजो
नाजीगणन् बत मनागपि पुण्डरीकान् ॥३५॥

रोमन्थमभ्यसितुमारभतोपविष्टं
प्रच्छायपादपतले सुखमैणवृन्दम् ।

तेनारमन्त परिमृज्य तदङ्गकानि
स्वैरं कुमारनिकराश्च तपोधनानाम् ॥३६॥
लीना मरालमहिलाः कमलोदरेषु
शैलेन्द्रकन्दरवरेषु मयूरनार्यः ।
एणाङ्गनाश्च मुनिपर्णगृहोदरेषु
पुष्पेषु भृङ्गललनाश्च निदाघतप्ताः ॥३७॥
नोदेति नास्तमयते परमार्थतो यो
लोकान् सृजत्यवति संहरति प्रभावात् ।
द्रष्टा च यः सुकृतदुष्कृतयोः समेषां
मित्रः क्रमात्स भगवानजिहीत तापम् ॥३८॥
तस्मिन् क्षणे द्युमणिरैन्धतरां प्रतीच्या
संरक्तया कनककेतकदामदत्तम् ।
धृत्वेव काननमनोकहसंकुलं तत्
तन्वन् पिशङ्गमभितः प्रकरैः कराणाम् ॥३९॥
नीडोदरेषु तिमिरं निशि मा प्रसाङ्क्षी-
दित्याकलय्य निजचञ्चुपुटैः शकुन्ताः ।
कृत्वा च्छदैर्विरहितान् रजनीमुखान्ते
खद्योतकीटनिवहान् बत निक्षिपन्ति ॥४०॥
पाटीरमेदुरमहाद्रिपयोधराढ्यां
ज्योत्स्नांशुकां गिरिसरिद्रशनासनाथाम् ।
पुष्पोद्गमेन सुभगां विपिनान्तलक्ष्मीम्
अश्लिक्षदिन्दुरमृतप्रकिरैः करैः स्वैः ॥४१॥
कुञ्जेषु गुञ्जदलिभिः परिरञ्जितेषु
पुष्पोद्गतैः परिमलैर्निचुलीकृतेषु ।
संफुल्लमल्लिपरिकल्पिततल्पकेषु
भूपाः पुरन्ध्रिभिरकुर्वत मारकेलिम् ॥४२॥

स्वैरं करैः परिममर्श कृशोदरीणा-
　　मिन्दुर्घनानि जघनानि लतागृहेषु ।
पर्णान्तरेण सदनोदरमाविशद्भिः
　　पुष्पेषु केलिकलनैकविलोलुपानाम् ॥४३॥

कस्याश्चिदङ्कनिहितां मणिवल्लकीं स्व-
　　कण्ठस्वरानुसरणं परिवादयन्त्याम् ।
एणास्तृणेषु विमुखा निभृतोर्ध्वकर्ण-
　　माकर्णयञ्छशिकरैर्विशदे निकुञ्जे ॥४४॥

धुन्वत्यधिज्यमधिकं धनुरिक्षुधन्व-
　　न्याधून्वति त्रिविधगन्धवहे च लोध्रान् ।
धैर्यं विधौ धुवति धामभिरद्रिरन्ध्रे
　　धन्या वधूर्निधुवने धियमाबबन्ध ॥४५॥

वल्गत्पयोधरमनोहरहीरहारा
　　व्याकीर्णमूर्धजपरिच्युतपारिजाता ।
शश्वत्क्वणत्कनककिङ्किणिकाञ्चि काचित्
　　कुञ्जेऽन्वभून्मदनकेलिसुखं वराङ्गी ॥४६॥

वामभ्रु वश्चिबुकमग्रकरेण हारि
　　प्रेम्णोन्नमय्य रमणेऽनुनयत्यभीक्ष्णम् ।
कस्याश्चिदक्षिकमलप्रभवोऽपि राग-
　　श्चेतोम्बुजन्म समशिश्रियत क्रमेण ॥४७॥

कश्चित्प्रतप्ततपनीयसगोत्रगात्रां
　　वामेक्षणां मसृणवर्तुलपीवरोरुम् ।
आश्लिक्षदध्युपवनं वनकैरविण्यां
　　संस्पर्धमान इव वीक्ष्य विधुं प्रसक्तम् ॥४८॥

मानेन सार्धमुपगच्छति तत्र नीव्या
　　बन्धे क्रमाच्छिथिलतां कमितुः पुरस्तात् ।

कस्याश्चिदिन्दुरसितोत्पलयुग्ममेष
नेष्टे समुद्घटयितुं स्म करैर्निकुञ्जे ॥४९॥

जारैः किरातवनिताः सह रन्तुकामाः
श्रोणीभरेण च शनैः क्रमणेऽपि खिन्नाः ।
एकान्तमन्दिरधियाऽद्रिदरीर्विशन्ति
व्यद्रावयन्नदयमृक्षयुगाणि नक्तम् ॥५०॥

कान्तारपद्धतिषु कृत्रिमगर्तसत्त्व-
शङ्काकलङ्कितधियः करिणः प्रवृद्धाः ।
स्थाणून् मुहुः करधृतान् भुवि निक्षिपन्तो
नक्तं चरन्ति कलभैरनुगम्यमानाः ॥५१॥

पाटीरकोटरविनिर्गतभोगिरत्न-
ज्वालावलीकवलितासु वनस्थलीषु ।
निश्चक्रमुर्न चकिता दिवसभ्रमेण
मूकाश्च घूकनिकराः क्षुधिताः क्षपायाम् ॥५२॥

यावत्क्षुधा गजरिपुः समगर्जदुर्व्वी-
र्भूमौ निवेश्य वदनं समुदग्रदंष्ट्रम् ।
तावद्भिया कतिपये हरिणा विशीर्णाः
पञ्चास्यपार्श्वमुपगम्य झटित्यनश्यन् ॥५३॥

ग्राव्णां च दुर्गभुवि संविशतां हरीणां
सावर्ण्यतो बत भिदाग्रहमन्तरेण ।
सुस्निग्धवर्ष्म परितश्चरदेणवृन्दं
दुष्टात्मनां कवलतामचिरादयासीद् ॥५४॥

स्वस्यैव चेष्टितवशात् पिहितात्मवक्त्रः
स्निग्धीकृतैर्व्रततिपर्णचयैर्बतान्धः ।
व्याघ्रो रुदंश्च परितः कलभाधिरूढैः
कुन्तैरघानि मृगयारसिकैः किरातैः ॥५५॥

पुच्छेन भूमिमभिहत्य रुषा विदार्य
　　वक्त्रं प्रभातरलमक्षियुगं प्रसार्य ।
द्वीपी निपत्य बत मृत्युरिव क्षणेन
　　कण्ठेऽग्रहीद्धरिणकं क्षुधितः क्षपायाम् ॥५६॥
वृत्यावृतव्रजनिरुद्धमजार्भकाणां
　　स्तोमं प्रविश्य निभृतं विदिताभ्युपायः ।
रात्रावचूचुरदरण्यनिवासिनोऽपि
　　संवञ्च्य बुद्धिविभवेन शृगालवर्गः ॥५७॥
उत्प्लुत्य शश्वदभितो मसृणाङ्कानाम्
　　आक्रीडतां समुदयः शशशावकानाम् ।
श्रुत्वा वृकौघविरुतं निभृतोर्ध्वकर्णं
　　तूर्णं व्यलीयत लतासदनोदरेषु ॥५८॥
अप्सु प्रतप्तरजतद्रवसन्निभासु
　　संफुल्ल-नील-कमलावलिकोमलासु ।
मन्दानिलाकुलतरङ्गपरंपरासु
　　वाप्या व्यहार्षुरसकृद्रमणैः करिण्यः ॥५९॥
मन्दानिलाकुलितवल्लिनिकुञ्जपुञ्ज-
　　गुञ्जन्मनोज्ञमधुपव्रजमञ्जुलेयम् ।
एणार्भकैस्तत इतः कुतुकाद्व्रजद्भिः
　　कं रञ्जयेत्सहृदयं न वनोदरश्रीः ॥६०॥
विद्वन्मनोहरतरं ललिताभिधानं
　　सद्वृत्तरत्नमचिरन्तनभावगर्भम् ।
आचन्द्रतारकमरण्यविहारि दुर्गे !
　　स्तात् कामनीयकमिदं भुवि काननस्य ॥६१॥

काव्यशास्त्रस्य कीदृशी शिक्षोपयुक्ता

[निबन्धकः—श्रीसरोजेन्द्रनाथ-भञ्ज-काव्यतीर्थः बि. ए.,]

भक्तानामवगाहनाय सततं या स्नेह-निस्यन्दिनी
या देवी परमा क्षितौ प्रतिदिनं पुण्याय यद्दर्शनम् ।
घोरावर्ततमोरुजापनयने या प्रार्थितोपस्थितिः
कल्याणं दिशतात् सदा सुरुचिरा मातेव सा भारती ॥

काव्यशास्त्रस्य साम्प्रतं कीदृशी शिक्षा उपयुक्ता इति विचारे कर्तव्ये इदमेव प्रथमं समुदेति सुधियां मनसि यत् अपि नाम काव्यं शास्त्रशब्द-वाच्यम् उत अन्यथा वा। शिष्यते अनेन इति शास्त्रम्। एवञ्च न हि वेदादीनामिव काव्यानां शास्त्रत्वम् एतेन कस्यचित् शासनादर्शनात् इति पूर्वपक्षे एवमुत्तरयामः। यथा हि वेदादिशास्त्रेषु प्रवृत्तिनिवृत्तिमूलोपदेशा दृश्यन्ते एवं काव्येष्वपि। काव्यं हि रामादिवत् प्रवर्तितव्यम् न रावणादि-वत् इति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरम्। शास्त्रन्तावत् त्रिविधं प्रभुसम्मितं, सुहृत्सम्मितं, कान्तासम्मितञ्चेति। तत्र काव्योपदेशस्य कान्तासम्मिततया प्रभुसम्मितवेदादिशास्त्राणाम् उपदेशेभ्यो रुचिरतरत्वमुपादेयत्वञ्चास्त्येव। एवञ्च काव्यस्य शास्त्रत्वमङ्गीकार्यम् एव। "पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत् प्रति-बिम्बितम्। यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति" इत्यभिधा-वृत्तिकारिकाव्याख्यानावसरे उक्तं मुकुलभट्टैः—"व्याकरणमीमांसातर्क-साहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषु उपयोगात्" इति। शास्त्रनिरूपणे राज-शेखरेणाप्युक्तम्—"पञ्चमी साहित्यविद्येति यायावरीयः, सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः" इति।

"काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति स्मृतिशास्त्रवचनं तु असत्काव्यविषय-मेव। यत्तु काव्यं बहुभिरेव पूर्वाचार्यैर्न शास्त्रशब्देन व्यवहृतम् तत्र विलक्षण-

मिदं काव्यशास्त्रम् अपरशास्त्रेभ्य इति मनसिकृत्यैवेति मन्यामहे। अर्थस्य द्वैविध्यं स्वीकुर्वता उद्भटेनोक्तम् "किन्तु द्विरूप एवासौ विचारित-सुस्थोऽविचारित-रमणीयः। तयोः पूर्वमाश्रितानि शास्त्राणि तदुत्तरं काव्यानीति"। वस्तुतस्तु काव्यशास्त्रमिदम् अपरशास्त्रविलक्षणमासीन्। किं तावत् काव्यविद्या इति मतविकल्पे स्पष्टमुक्तम् राजशेखरेण—"नामधातु-पारायणे, अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्कार-तन्त्रं च काव्यविद्याः।" इति। तत्र नामधातुपारायणे इति व्याकरणम्। अधुना हि साहित्यशास्त्रस्य यादृशी शिक्षा वरीवर्ति तत्र व्याकरणशास्त्रस्य सम्यगध्ययनं न दृश्यते। व्याकरणस्य साधारणज्ञानं साहित्याध्येतॄणां स्वल्पमेवोपकुरुते। व्याकरणं हि सम्यक् पदज्ञानम्; सति च तादृशे ज्ञाने नवीनपदनिर्माणे प्रवृत्तिर्व्युत्-पत्तिश्च जायेते अन्यथा अपरनिर्मितं शब्दजातमेव सम्बलं भवति, क्रमाच्च अपरविधेया स्वचिन्ता। यच्च व्याकरणं नाम महान् भाषासहाय इति तद् निर्विवादमेतत्। इदं हि व्याकरणाध्ययनं प्रथमतया अवर्जनीयाङ्गतया चासकृदुपदिष्टं साहित्यशास्त्रधुरन्धरैः। आह च सूरिवर्यो भामहः—

"विद्यानां सततमपाश्रयोऽपरासां
तासूक्तान्न च विरुणद्धि कांश्चिदर्थान्।
श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयं
माध्यस्थ्याद् भवति न कस्यचित् प्रमाणम्॥" इति।

आलङ्कारिकशेखर आनन्दवर्द्धनोऽप्याह "प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम्" इति। किञ्च "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इत्यप्याम्नातम्। अत एव हि च्युतसंस्कृतिर्महादोषत्वेन गण्यते। अस्य च दोषस्य असाधुत्व-मिति नामान्तरम्। युक्तमुक्तमाग्नेये "शब्दशास्त्रविरुद्धं तदसाधुत्वं विदुर्बुधाः" इति।

एवञ्च साहित्यशास्त्रे व्याकरणस्य विस्तरशः शिक्षा इदानीमावश्यकी।

साहित्यशिक्षायाम् अपरमपि किञ्चित् चिन्त्यम्। कविशेखरो राज-

शेखर एवमस्मान् भणति—"राजा कविः कविसमाजं विदधीत। राजनि कवौ सर्वो लोकः कविः स्यात्। स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत्...... तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्तयेद् भावयेत् परीक्षेत च......तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च। श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्य-परीक्षा—

"इह कालिदास-मेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥"

इति। इदानीन्तनसमये यद्यपि तादृशी साहित्य-सभा परीक्षा च असम्भवप्राया तथापि राजशेखरोक्तेः सारमस्माभिर्ग्राह्यम्। अधुना सर्वत्रैव काचित् समितिर्दृश्यते। मन्ये, समितिनिर्माणं कलियुगधर्मः। एवमपि यदि काचित् साहित्यगोष्ठी क्रियते तदा साहित्यचर्चा सुगमा भवेत्। इयं तावत् साहित्यगोष्ठी कापि आधुनिकविलक्षणा भवेत्। तद्यथा—अस्यां साहित्य-सभायां विचाराः प्रवर्तयितव्याः समस्यापूरणादिकञ्च कार-यितव्यम्। काव्येषु याः खलु प्रहेलिका दृश्यन्ते नूनं ताः सर्वा अपि प्राचीनसाहित्यचर्चारीतिं गूढं कथयन्ति, ताश्चात्र प्रवर्तयितव्याः। एवं तर्हि साहित्यगोष्ठी काव्यनिर्माणे वाग्मितायां च महत् साहायकं वितरेत्।

एवंरूपा साहित्यगोष्ठी प्राचीनकालेषु विलसन्ति स्मेत्यपि नाप्रमाणम्। तथा च कादम्बर्याम् "कदाचिदक्षरच्युतक-मात्राच्युतक-बिन्दुमती-गूढ-चतुर्थपाद-प्रहेलिकाप्रदानादिभि"रिति। भोज-प्रबन्धे समस्याविनोदप्रबन्धः। श्लेषनिपुणस्य सुबन्धोरेवमाक्षेपोक्तिर्दृश्यते—

"सा रसवत्ता विहता, नवका विलसन्ति, चरति नो कं कः।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये॥"

"प्रयच्छति चमत्कृतिं विरचनाविधौ चेतसः
सभासु पठितो भवत्यसमसाधुवादाप्तये।
प्रथामुपगतस्तनोत्यतितरामुदारं यशो
न पुष्यति मनोरथं कमिव काव्यचिन्तामणिः॥"

इत्यपि सुभाषिते। किञ्च साहित्याध्येतारो यत् छन्दःशास्त्रमपि न सम्यगधिगच्छन्ति तत्रापि साहित्यगोष्ठीनामत्यन्ताभाव एव कारणम्। छन्दो हि केवलं ग्रन्थपाठेनैव नाधिक्रियते। अस्य पुनः पुनरनुशीलनं विना धारणं दुःशकं भवति। श्लोकपादपूरणं श्लोकैरेव प्रत्युत्तरदानम् इत्यादिरीतयोऽस्याधिगमे हेतवः। एवञ्च कोशाध्ययनमपि आनुषङ्गिकं फलं भवेत्। तनुवाग्विभवत्वं कदाचिदपि न यशसे। एवं तर्हि साहित्य-शास्त्रस्य मौखिकपरीक्षा कापि अवश्यमभ्युपेया इति सुस्थितमेव। परन्तु साहित्यशास्त्रे अलङ्कारतन्त्रस्यापि नवीना शिक्षा-पद्धतिरुपयुक्ता।

आलङ्कारिकाणां वैयाकरणमतानुवर्तित्वं प्रागुक्तम्। "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति वैयाकरणमतानुसार्येव आलङ्कारिकाणां मतम्। किञ्च ध्वनि-स्थापने वाक्य-स्फोटं स्वीकुर्वता आनन्दवर्द्धनाचार्येण स्वस्य वैयाकरण-मतानुविधेयत्वं प्रकटीकृतम्। अस्य च अलङ्कारशास्त्रस्य वैयाकरणानां शब्दखण्ड-विचार-सहकृता एव शिक्षा उपयुक्ता। विद्वद्भिर्बहु गवेषितोऽपि अलङ्कारतन्त्रे अयं पन्था नाद्यापि सम्यक् क्षुण्णः। तत्र साहित्या-ध्येतृभिः सावहितैर्भवितव्यम्।

पुरा साहित्यशास्त्रमिदं न सुगममासीत्। अधुना हि छात्राः केवलं महाकविसम्बन्धिनो ग्रन्थान् पठन्ति साहित्यशास्त्रस्य सर्वाङ्गीणां शिक्षां लब्धुं न यतन्ते। अत एवेदानीं साहित्यशास्त्रमिदं किञ्चिद् उपेक्ष्यं लघु वस्तु सञ्जातम्। वस्तुतस्तु साहित्यमेव सर्वशास्त्राणां सारम्। अत एव शास्त्रपूर्विका साहित्यविद्या। सम्यगाह यायावरीयः—"इह हि वाङ्मयम् उभयथा शास्त्रं काव्यं च। शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानाम्। पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत। नह्यप्रवर्तितप्रदीपास्ते तत्त्वार्थसार्थमध्यक्षयन्ति।" इति।

उपसंहारे इदमेव वक्ष्यामः। येयं संस्कृतभाषा व्यास-वाल्मीक्यादिभि-र्दत्तजीविता कालिदासस्य मानसराजहंसी भवभूतेर्वश्यानुवर्तिनी, वाणस्य रसनाग्रनर्तकी एकदा दिगन्तानुद्भासयामास सेयमिदानीं मलिनेव दीनेव

कथमवसीदति। किमद्यापि न कश्चिद् व्याहरति "पुराणमित्येव न साधु सर्वम्" इति। कथम् एतावतापि कालेन न कोऽपि जातो भवभूतेः समानधर्मा। मृतेयं संस्कृत-भाषा इत्यपि न वक्तुं शक्यम्। सा निगडिता इत्युच्यतामित्याह कश्चित् पाश्चात्य-सूरिः। साहित्याध्येतार एव भाषायाः पोत-स्वरूपाः। त एव भाषां विनेतुं शक्नुवन्ति। तेषामेव यत्नेन पुनः पुनरनुशीलनेन चेयं संस्कृत-भाषा अवश्य रुचिरतरा स्यात् इति मे मतिः। तथा सति "साहित्यशास्त्रस्य साम्प्रतं कीदृशी शिक्षा उपयुक्ता" इति प्रश्नोऽपि न समुद्भवेत्। आह च दण्डी—

"न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना-
गुणानुबन्धि प्रतिभानवत्त्वम्।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम्॥ इति शम्।

सन्ध्या-वर्णनम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास गोस्वामी]

अथ गैरिकरागरञ्जिते वरुणाशादयिताञ्चलेऽचिरात् ।
नवफुल्लकुमुद्वतीरजःसुरभिः सर्पति शीतलानिलः ॥१॥
करुणं रुदतीव पद्मिनी पिहितान्तर्मधुपध्वनिच्छलात् ।
सवितुः करवञ्चिता शनैरभिमानादिव मुद्रितेक्षणा ॥२॥
अचिरागतविप्रयोगजां विमृशन्तौ गुरुवेदनां मुहुः ।
सरितं नयनाम्बुशीकरैः सृजतः सम्प्रति कोकदम्पती ॥३॥
विहगाः स्वकुलायमास्थिताः स्तिमितान्तःकलकाकलीध्वनिम् ।
विरतालसपक्षधूननाः सुखनिद्रामचिरादुपागताः ॥४॥
शुभदीपकरा विमोहिनी श्लथगम्भीरपदेव सुन्दरी ।
अयते तिमिरावगुण्ठिता भुवि सन्ध्या जडितेक्षणा शनैः ॥५॥
अधुना भवनोत्थकुण्डलीकृतधूपागुरुधूमराजिभिः ।
अपि गोष्ठनिवृत्तगोखुरोद्धतपांशुप्रचयैस्ततं नभः ॥६॥
ऋषिभिर्नियतं विभावसौ हुतसर्पिःशुचिगन्धमन्थरः ।
सुरसद्मसु वाद्यमङ्गलध्वनिमाशासु तनोति मारुतः ॥७॥
अशिवैः परितः शिवारुतैरपि झिल्लीध्वनिभिर्मदावहैः ।
मुखराः ककुभश्चकासति स्फुटखद्योतविलासविह्वलाः ॥८॥
लपतां खलु वीणया मुहुः कलसङ्गीतचयस्य योगिनाम् ।
सह मूर्च्छनया प्रलीयते तनुरेखा दिवि काननश्रियः ॥९॥
हिमचन्द्रिकयाऽभिनन्दयन् रवितापाहतकान्तिमोषधीम् ।
दरकम्पितवेणुकाननादुदितः खे सहसा कलानिधिः ॥१०॥

ग्रन्थनिकषः

नव्यस्मृति-प्रश्नोत्तर-विवेकः—

खुलनाजिलाधीन-सांदियाग्रामवास्तव्यस्तत्रभवान् विद्वद्वरः श्रीआशुतोष-काव्य-व्याकरण-स्मृतितीर्थमहोदयः स्मृति-प्रथमपरीक्षापाठ्यभूतेषु तिथ्युद्वाह-प्रायश्चित्ततत्त्वेषु सम्भावितानामष्टषष्ठ्यधिकशतप्रश्नानामुत्तरवाक्यात्मकं कमप्यभिनवं नव्यस्मृतिप्रश्नोत्तरविवेकाख्यं ग्रन्थं विरचितवान्। विगत-वर्षत्रयपरिगृहीतस्मृतिप्रथमपरीक्षाप्रश्नोत्तरसमावेशेनासौ ग्रन्थः सम्पूर्णतां प्राप्तः। पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि यावत् स्मृतिप्रधानां शब्दसाहित्यमीमांसादि-विषयामध्यापनां बहुतरविद्यार्थिनामाहारव्ययभारवहनपूर्वकं सम्पादयन्नयं ग्रन्थकृद् वङ्गीयपण्डितकुले ख्यातिमतुलां लेभे। धीरवरस्यास्याति-प्रचुराणां सुरुचिराणां स्मृतिशास्त्राध्ययनबोधाचरणप्रचारणानां चरम-फलभूतोऽयं ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परमध्यापकानामपि महोपकाराय भविष्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः। स्मृतिप्रथमपरीक्षार्थिभिर्न केवलमेतद्-ग्रन्थतो यावत्प्रष्टव्यप्रश्ना एव विज्ञेया अपि तु विनैवाकरग्रन्थाध्ययनं निखिलविज्ञेयार्थाः सम्यगवगन्तुं शक्याः। विद्यार्थिहिताय रचितस्यास्याति-प्रचुरप्रचारः सर्वथा काम्य एवास्माकम्। प्रकाशकश्चास्य पुस्तकस्य श्रीशिवेन्द्र-नाथ-काव्यस्मृतिरत्नमहोदयः। मूल्यमस्याणकाष्टकम्। पत्रतदक्षरादिकञ्चातिरमणीयम्। प्राप्तिस्थानन्तु—पि. सि. चक्रवर्त्ती एण्ड ब्रादार्स, ७४, वेचु च्याटार्ज्जी ष्ट्रीट्, कलिकाता।

परीक्षकः—

काव्य-व्याकरण-पुराण-षड्दर्शन-सांख्य-वेदान्त-

तर्कतीर्थ-तर्काचार्याद्युपनामकः

श्रीउपेन्द्रचन्द्र-देवशर्मा।

सत्यानुभावम्*

प्रथमः सर्गः

वैकुण्ठसद्मनि समुज्ज्वलरत्नमञ्चे
पद्मालयाकरसरोजनिषण्णपादः।
नारायणः करतलोन्नमितोत्तमाङ्गः
प्रोवाच चारुवचनानि मृदुस्मितेन ॥१॥
कान्ते कलिः कलयति प्रबलप्रभावं
पुण्याः क्रिया जगति सम्प्रति नामशेषाः।
पापस्य वश्यमिव विश्वमिदं प्रपद्ये
सद्यः समुद्यतमहो तिमिरं समृद्धम् ॥२॥
सत्कर्म नो दधति साधुकुलप्रसूता
भूतानि भव्यपदवीमभितस्त्यजन्ति।
हिंसादिदोषविनिवर्तितसत्त्यवृत्ता
हा हन्त शान्तिसरणिं प्रविलापयन्ति ॥३॥
स्वार्थं समर्थयितुमर्थिपदे समर्था,
नाप्यर्थिनां भवति कामनयाऽर्थपूर्तिः।
सन्देहमन्दहृदया जनता जगत्यां
विश्वासलेशमपि न क्वचन प्रयाति ॥४॥
निःशङ्कमेव च कपर्दकलाभहेतोः
शक्नोति हन्तुमपि जीवशतं मनुष्यः।
गेहागताय बत भिक्षुजनाय सायं
नो भक्ष्यदानविधये विदधाति कामम् ॥५॥
मार्गं गतो नयनहीनजनः कदाचिद्
गन्तव्यमार्गमनुयुज्य जराविशीर्णः।

---

* श्रीसत्यनारायणवृत्ताश्रयं महाकाव्यम्।

लोकेन कौतुकपरेण हृतादरेण
सन्दिश्य मार्गमपरं क्रियते हताशः ॥६॥
वाणिज्यकर्मणि बहुच्छलता प्रजाता
विक्रेतुरस्ति शठता परिमाणकाले ।
क्रेतुश्चकास्ति वचनादिमिषेण तद्वद्
द्रव्यार्घदानविधिवैमुखमेव नित्यम् ॥७॥
हव्यादिकेषु भुजगादिवसाप्रसेकाद्
भव्यप्रियेषु नितरामपवित्रताऽभूत् ।
तैरद्य यज्ञविधयो न भवन्ति सिद्धाः
क्रुद्धा भवन्ति तत एव सुराः समृद्धाः ॥८॥
दुग्धेषु मुग्धजनतापरिवञ्चनार्थं
नीरं प्रभूतमधुना भुवि मिश्रयन्ति ।
गोपाः परार्थविमुखाः परलोकमूढाः
कस्मात्ततो भवतु पुण्यविशेषयोगः ॥९॥
यज्ञेषु विज्ञहृदयान्यपि नो रमन्ते,
देवा न तृप्तिमुपयान्ति हुतोपयोगात् ।
तस्मादमी न नियमात् सलिलादिदानैः
शस्यादिसम्पदि भजन्त्यनुकूलभावम् ॥१०॥
क्षेत्रेषु बीजमुचितं विनिकीर्य लोकाः
श्रान्तिं वृथैव रचयन्ति समग्रकालम् ।
कुत्रापि भूरिसलिलैः क्षयमेति शस्यं
कुत्रापि तत् सलिलहीनतया विशुष्कम् ॥११॥
सूरप्रतापवशतः क्वचन प्रदेशे
शुष्के जले जनगणो म्रियते तृषार्तः ।
तत्रैव हन्त समये प्रचुराम्बुयोगाद्
गोमानुषादिबहुजीवविनाशदोषः ॥१२॥

यस्मिन् कदाचन जनाः पवनातिदैन्या-
न्निश्वाससंग्रहविधावपि शक्तिशून्याः ।
तत्रैव कालनियमेन विशालवेगो
वातो विनाशयति संसृतिसन्निवेशम् ॥१३॥
स्रोतोमुखे पतितमात्मजमात्मजां वा
शोचन्तमन्तरितधैर्यबलं स्वबन्धुम् ।
संवीक्ष्य तत्र करुणातरलीकृतात्मा
को वा न वेत्ति हृदये विषमं विषादम् ॥१४॥
गेहे सदागतिहृते विकृते जलाद्यैः-
र्यातान् महीरुहतले वसतिं विशीर्णान् ।
पर्याकुलान् निजजनैः परितः समेतान्
दृष्ट्वाऽतिकष्टमुपगच्छति राक्षसोऽपि ॥१५॥
दुर्भिक्षराक्षसमसीमविशालकुक्षिं
सन्तर्पयन्ति कति जीवनभक्ष्यदानैः ।
आकालिकं मरणमद्यतनं जनानां
दौर्भाग्यमेव भुवि सूचयति प्रभूतम् ॥१६॥
नास्ते तथा तरुषु भूरिफलप्रसूति-
र्नो वा ततः सुरसता रसनासुखार्था ।
पुष्पेषु सौरभभरो न पुरेव भाति
क्षुद्राकृतिं तरुलताप्रसवाः श्रयन्ते ॥१७॥
जम्बूरसेन समसावि यतः पृथिव्यां
जाम्बूनदः सुविपुलो विलसत्सुवर्णः ।
तत्राद्य पादपफलं शुकतुण्डकुक्षौ
पर्याप्तमेव निहितं किमतः परं स्यात् ॥१८॥
वृक्षोपजातफलसम्पदमाप्नुवन्तः
पूर्वं समं खगगणैः सुखिनो गृहस्थाः ।

किन्त्वद्य पक्षिनिवहोऽपि तया न तृप्तो
दूरे कथा गृहपतेः परितृप्ततायाः ॥१९॥
आदौ युगे मुनिगणाः फलमूलभक्ष्या
निर्विघ्नमेव सशमाः समयाननैषुः ।
वृक्षाजिनेन परिवार्य निजं शरीरं
लज्जानिवारणममी व्यदधुस्तदानीम् ॥२०॥
किन्त्वद्य सन्ततविलासगृहीतचित्ता
वित्तोद्धता विविध-वाधित-कृत्यमत्ताः ।
बह्वर्थसाध्यविधिसाधनमात्मतृप्त्यै
सम्पादयन्ति सुतरां परलोकमूढाः ॥२१॥
शास्त्रे विगीतविधिसाधनतत्पराणां
रोगादयो बहुविधाः प्रचिता भवन्ति ।
तेषां निरासमपि कर्तुमशक्नुवन्तः
सन्तो विषादविवशा वृजिने पतन्ति ॥२२॥
विस्मृत्य वेदवचनानि विमूढभावा
विप्रादयो विदधति प्रणयं कुकृत्ये ।
देवद्विजातिगुरुभक्तिरभूद् विलुप्ता
वेदोदितो विधिरवाधि विलासकृत्या ॥२३॥
यत्र प्रजा दिवसकर्म समग्रमेव
प्रावर्तयन्त विधिशास्त्रकथानुरूपम् ।
तत्राद्य कामसदृशं विषयं चरन्त्यो
निर्बाधमेव जनतामपि पातयन्ति ॥२४॥
ज्ञात्वापि दीप्तिविषमं दहनं पतङ्गा-
स्तत्रोत्पतन्ति भयलेशमपि त्यजन्तः ।
आन्ध्यं व्यधायि दुरितेन जगत्प्रपञ्चे
नास्ते विवेकविमला मतिरेव तस्मात् ॥२५॥

देवोत्सवेषु हृदयं न तथाऽनुरक्तं
तौर्यत्रिकं न च दिशो मुखरीकरोति ।
सङ्गीतनृत्यकुशलासु सुतोत्सवादौ
वाराङ्गनासु नितरामजनि प्रसादः ॥२६॥

सन्ध्यादिवन्दनकृते नहि मन्दसन्धा
मन्दा मुहूर्तमपि हर्त्तुममी सकामाः ।
कामोपचारपरिवार-विधेर्विधाने
मोहेन हा बत युगान्यपि यापयन्ति ॥२७॥

प्रत्यक्षदेवसदृशौ पितरौ पृथिव्यां
लोको न मानयति भूरितरप्रमोहात् ।
भार्यामनोरथफलानि विधातुमद्धा
श्रद्धापरो बहुषु कर्मसु मार्मिकोऽसौ ॥२८॥

रात्रावपत्रपमनिष्टवचःप्रचारं
मिथ्यापि नित्यमपरान्वयजा विधाय ।
भ्रात्रा समं घटयते बत वैरभावं
यस्मात् परस्परकथास्मरणेऽपि कोपः ॥२९॥

दूरं गता गृहपतेरिह पञ्च यज्ञा
न स्मर्यते विधिपदं शुभदं समाजे ।
वेदस्मृतीरितसदाचरणं विशीर्णं
वर्णप्रथाऽर्णवगतेव तरी विपन्ना ॥३०॥

एकस्य वित्तमपरः कपटेन हृत्वा
स्रक्चन्दनादिविषयेषु परत्वमत्या ।
प्रत्यूहकूटमवधूय बिभर्त्ति भोगं
व्यामोहमुग्धमनसां क इव प्रबोधः ॥३१॥

धर्माधिकारनियमाद् बहिरापतन्तः
सन्तोऽपि कालविकृताः परिभूयमानाः

राज्ञामधर्मचयसञ्चयमावहन्ति
के वा न कालनियमस्य भवन्ति वश्याः ॥३२॥
कालेन सूरकिरणाः प्रलयं प्रयान्ति
कालेन रात्रिरपि याति सुदूरमस्तम् ।
कालेन तापक-तपर्त्तुसमृद्धिलोपाद्
वर्षागमो भवति लोकहिताय बाढम् ॥३३॥
ग्रीष्मात् परं जलदकालगतीरदृष्ट्वा
भूमौ न शारदरुचिः प्रचरत्यकाले ।
बाल्यात् परं तरुणतामपहाय मुग्धां
गृह्णाति कः परिणतिं वयसः शरीरी ॥३४॥
स्वाध्यायसिद्धमनसां सविधे गुरूणां
यद् ब्रह्मचर्यपरिपालनमास्त पूर्वम् ।
तद्व्यस्तमस्तनियमानुगमं जनानां
विद्याग्रहो ग्रहविकारवशाद् विलुप्तः ॥३५॥
उद्दालकप्रभृतिशिष्यगणस्वभावम्
आचार्यकेषु नहि शिष्यगणाः श्रयन्ते ।
शुश्रूषणा तु बहुदूरमिता गुरूणां
कुर्वन्ति वञ्चनममी नियतं हि तेषाम् ॥३६॥
नो विश्वसन्ति गुरुसद्वचनप्रपञ्चे
मञ्चस्थिता गुरुमधःस्थितमातुदन्ति ।
विज्ञाय तत्त्वमणुमात्रमतीव दृप्ता-
स्तृप्ता भवन्ति नहि शुद्धिमुपैति विद्या ॥३७॥
मिथ्यापि लोकवलये भवताद् यशो मे
लोका विदन्तु मम सिद्धिकथां मृषापि ।
इत्येव सम्प्रतितनेषु मतिः प्रवृत्ता
सत्ये न कस्यचन चित्तमशङ्कवृत्तम् ॥३८॥

आचार्यपादरजसो ग्रहणेन मूढा
आचार्यमेव चरितार्थमनुस्मरन्ति ।
आदेशलेशपरिपालनमप्यकाले
सम्पद्यते गुरुतया गुरुदक्षिणावत् ॥३९॥

गुर्वङ्गनासु नवनर्मवचोविभङ्ग्या
सम्भाषणादि वितनोति जनोऽभिमानी ।
जानन्नपि प्रसभमात्मकृतापराधं
वाधं कथञ्चन न साधयितुं स ईष्टे ॥४०॥

शास्त्रे विदन्ति च यथा विषयान् विधेयान्
द्वेषं ततो विरचयन्ति परत्र रागम् ।
नानाविधागमसमागमविह्वलत्वाद्
आपातदर्शिन इमे वृजिने पतन्ति ॥४१॥

उन्माददोषविषमा इव शिष्यसङ्घा
व्याघातयन्ति गुरुसङ्घि महत्त्वलिङ्गम् ।
दूरेऽस्तु सम्प्रति कथा गुरुदक्षिणाया
व्याजेन यन्ति गुरुतो बत दक्षिणां ते ॥४२॥

प्राणैः पणैश्चिरपरिश्रमशोधनार्थं
संज्ञां गुरोः कथमपि ज्ञपयन्ति विज्ञाः ।
केचित् प्रशस्तिरसिका गुरुनामचर्चां
हित्वा निजप्रतिभया प्रवदन्ति विद्याम् ॥४३॥

इत्थं गुरुष्वपि गते विपुलप्रमादे
व्यस्तोऽभवत् सुमधुरो गुरुशिष्यभावः ।
नो शिक्षयन्ति गुरवः सुगभीरमर्थं
न्यस्ताग्रहा न खलु तत्त्वपदं स्मरन्ति ॥४४॥

स्रक्चन्दनादिविषयानिह विस्मरन्तः
प्राञ्चो विलासमणुमात्रमपि व्यमुञ्चन् ।

भोगाभिलाषविषमाधुनिकप्रपञ्चे
धीरास्तु दारसुतभूषणदानधन्याः ॥४५॥
गेहाङ्गना हरितगोमयपुण्यलेपैः
प्रातस्तरां न भवनान्यधिवासयन्ति ।
नो वा सुगन्धभृतचन्दनचारुनीरै-
रभ्युक्षयन्ति तव सङ्गतये प्रदोषे ॥४६॥
सायं प्रदीपमनिधाय गृहे शयाना
मुग्धाङ्गना श्रयति सुप्तिकृतं व्यलीकम् ।
अन्येन भाषितमवेत्य निजापराधं
पारुष्यपूर्णवचनेन मृषा विधत्ते ॥४७॥
श्वश्रूनिदेशमवमत्य वधूर्यथेच्छं
कर्माणि साधयति संसृतिदोषभाञ्जि ।
पत्युः प्रियेषु निजशान्तिपदाविरोधैः
संसज्जते विषयवासनयाऽभिभूता ॥४८॥
देवाय भोज्यमनिवेद्य मृषैव भुङ्क्ते
विप्राय नार्पयति भोजनकाङ्क्षिणे वा ।
स्वामेव तर्पयितुमुत्तरलां रसज्ञां
लोकः प्रयत्नशतमातनुते विशेषात् ॥४९॥
यागाग्निधूमविरहोपचितप्रकोपो
देवो न वर्षति धरोरसि शस्यहेतोः ।
तस्मात् क्षितेः सकलशस्यवियोगदोषाद्
वृद्धिः प्रजासु न भवत्यतिमात्रसारा ॥५०॥
शस्यादिसारपरिशून्यतया धरण्यां
तेजो व्यलुप्यत चिरं जनतासमाजे ।
षड् वैरिणः प्रतिजनं सुतरां जयन्ति
व्याकोप एष कलिनिर्जितपुण्यभूतेः ॥५१॥

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

February, 1940	१८६१-शकीये माघे २२श-वर्षस्य १०म-संख्या	Vol. XXII No. 10.

प्रकृतिविलासकाव्ये

पर्वतपारम्यम्

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

श्रियं कुर्यादुर्वीधरशिखरमाश्रित्य रुचिरं
समिद्धः श्रीलक्ष्म्याः पतिरुपनिषद्वेद्यचरणः ।
अभिद्रुह्यद्देवान् दनुजकुलमुन्मूल्य सकलं
जगत्क्षेमं कामं विदधदवतीर्य क्षितितलम् ॥१॥

कथङ्कारं पारम्यमहमभिदध्यां शिखरिणां
प्रकृत्यैव स्थैर्यं जगति भजतामुन्नतिमपि ।
क्ष्मां बिभ्राणानां सुभगतरभावैर्विलसतां
महासत्त्वानां संस्तुत-यमि-शतानां च महताम् ॥२॥

महेन्द्राख्यं क्ष्माभृत्प्रवरमयमुर्वीसुरवरः
समारुह्य द्रष्टुं धियमधिकमानोज्ञकमधात् ।
प्रकृत्याः श्रीमातुः सुकृतिसुलभं नृत्यमतुलं
पिबन् दृग्भ्यां लीनो भवति सुखवार्धौ सहृदयः ॥३॥

क्व वा वारां राशिः प्रकृतिमुखरो दुःश्रवरवैः
क्व वाऽरण्यं गुण्येतरमृगगणाकीर्णमनिशम् ।
समुच्छ्रायं प्राप्ताः क्व जगति कुलक्ष्माभृदधिपाः
क्षितेर्मातुर्मूर्ता इव च महिमानो विजयिनः ॥४॥
स्थितः क्वाप्यंश्चामीकरशिखरिसम्राड्कुसुमतीं
तुषाराद्रिर्गौरीगुरुरनघरत्नौघनिलयः ।
अवन्ध्यश्रीर्विन्ध्योऽविरलतरकान्तारबहुलो
महेन्द्राद्रिः सह्यो मलयगिरिरेते बहुमताः ॥५॥
गिरिं दर्शं दर्शं भुवनमपि विस्मृत्य सपदि
द्विजः संबोध्यैवं किमपि किमपि स्वैरमवदत् ।
निवेशः शैलानां सकलमहं ! वाचालयितुम-
प्यलं नेत्रानन्दाकलनकुशलोऽयं सहृदयम् ॥६॥
छदौ चिच्छेदाद्रिप्रवर ! तव वज्रेण मघवा
तदत्यन्तं युक्तं ह्यजनि विधिसङ्कल्पवशतः ।
न चेदेवं दिव्याभरणमतुलं भारतभुवो
जगन्मातुर्देव्याः कथमिव भवेश्चिन्तय मनाक् ॥७॥
निवेशस्ते रम्यः प्रतिजनपदं विन्दति महा-
नरण्यैर्व्याप्तोऽयं विविधमभिधानं श्रुतिसुखम् ।
भवत्प्रान्तग्रामानधरतरवृन्दारकपुरान्
सुखादध्यासीना जगति खलु मर्त्याः सुकृतिनः ॥८॥
हिमाद्रिर्मूर्धानं परमकमनीयोऽनुवसति
त्वमप्येकं पार्श्वं क्षितिभृदुदयाख्योऽपरमपि ।
अलङ्कर्वाथे द्वावुदरमपि विन्ध्यः स भजते
गरीयस्याः स्वर्गादपि शतगुणं भारतभुवः ॥९॥
प्रकृत्या देदीप्रं तव मघवनीलोपलचितं
विचित्रैर्धातूनामवनिधर ! वर्णैः शबलितम् ।

वपुर्भावत्कं श्रीसमुदयविलासैकसदनं
हरत्यक्ष्णोः शक्तिं तरणिकिरणौघप्रगुणिनम् ॥१०॥
द्रुमाः सर्वे नम्राः परिणतफलैस्ते निचुलिताः
प्रतानिन्यः पुष्पैर्मिलदलिकदम्बैः शबलिताः ।
वनान्ताः पाटीरद्रुमपरिमलैस्ते कबलिताः
प्रतीका द्रष्टॄणामचल ! तव नृणां पुलकिताः ॥११॥
असामान्यं शैलाधिप ! वसुमतीत्वं प्रकटय-
स्यनन्तायास्तुङ्गावयवपदमाश्रित्य विशदम् ।
जगज्जीवातूनां शरणमसि मुख्यं जलमुचां
क्षितेरुद्भूता त्वं परमरमणीया परिणतिः ॥१२॥
सरिच्छ्रेण्यः कामं पतनकमनीया नयनयो-
र्दरीभ्यः स्यन्दिन्यो रुचिरवरहीरस्रगुपमाः ।
भुवो देव्याः पीनस्तनभरधुरां भूरि दधतः
परिष्कुर्वन्त्यद्रीन सरसतरपाटीरसुरभीन ॥१३॥
वसानेव स्निग्धं हरितरुचि वासो विलससि
प्ररूढैस्त्वय्यल्पेतरविटपिवीरुत्समुदयैः ।
ससूनैरुत्फुल्लैर्हृदयहरवर्णैरिव मणि-
प्रभेदैराकल्पं कलयसि च माले ! शिखरिणाम् ॥१४॥
समुत्तुङ्गे शृङ्गे समुपचितकार्पासरुचय-
श्चरन्तः स्वच्छन्दं विपरिणतिमाप्त्वा बहुविधम् ।
तवोष्णीषायन्ते ह्यचल ! करिचर्माम्बरशिरः-
सरित्स्रोतस्तोमान भृशमुपहसन्तः सितघनाः ॥१५॥
परिष्कुर्वत्यब्धेस्तटभुवमुदग्रोर्मिमुखराम्
अरण्यानी कामं तव चरणसेवाप्रणयिनी ।
स्फुरत्सत्त्वोद्रेकं हरिहृदयमनोह्लादनपरं
वृणीते त्वां विश्वम्भरमिव हि लक्ष्मीरविरतम् ॥१६॥

अनुद्भूतात्मानः प्रथममथ गण्डोपलपथ-
क्षरद्धाराकारास्तदनु तनुकुल्याकृतिजुषः ।
विनिष्क्रामन्त्योऽद्रेर्विवरनिकरात् पातमुखराः
क्रमात्संवर्ध्य क्ष्मां जलधिमुपगच्छन्ति सरितः ॥१७॥
भुवं कृत्स्नां पुष्णन् दुहितृभिरसङ्ख्याभिरनिशं
समर्प्यैनाः पत्ये महितविभवायाम्बुनिधये ।
प्रशान्तात्मा विश्राम्यसि तटमधिष्ठाय जलधे
महान्तस्ताटस्थ्यं नहि जहति निर्वर्त्य भविकम् ॥१८॥
न वेदायं स्वीयाभ्युदयचयमूलं सलिलधि-
र्यदार्यं नेदिष्ठं गणयति न रात्रिन्दिवमपि ।
अमर्यादं शब्दायत इति जहीहि क्रुधमिमां
क्षमाहीनो नैव श्वशुरपदमध्यासितुमलम् ॥१९॥
समुद्रः प्रत्यग्रैर्मुदिरनिकरैर्वर्धयति ते
गभीरं कान्तारं द्विरदमुख-हिंस्रैः परिवृतम् ।
दरीद्वारस्फारारवमुखरवारां गिरिसरि-
द्वराणां वा राशिं त्वमपि निवहैः स्फावयसि तम् ॥२०॥
प्ररूढास्त्वय्यद्रे ! फलभरविनम्रा द्रुमवराः
परिष्वक्ताः पुष्प्यद्व्रततिभिरुदञ्चद्द्विजरवाः ।
हरन्तः श्रान्तिं द्राङ्मलयमरुदाधूतविटपा
वितीर्याऽऽत्मच्छायां संकरुणमवन्ति श्रितवतः ॥२१॥
धनायान्धाः कामोपहतमतयो द्वेषकलुषा
महारोगग्रस्ताः सततमपमृत्युप्रणयिनः ।
अविद्वांसः सत्यं विहितपरहिंसाभिरुचयः
कथं सौभाग्यं तेऽमितमनुभवेयुः पुरनराः ॥२२॥
अमोघैर्द्युम्नौघैः सदनशतमभ्रङ्कषशिरो-
गृहप्रेङ्खच्चित्रध्वजपटलरोचिष्णु रचितम् ।

अधिप्रस्थं तेऽद्रिप्रवर ! वरसुभ्रूभिरनिशं
रमन्तेऽध्यासीना विषयसुखलोभेन धनिनः ॥२३॥
समीरे पाटीरद्रुमपरिमलोद्गारचतुरे
कुमुद्वत्याश्लेषं कलयति कलानामधिपतौ ।
अधिज्यं प्रद्युम्ने धनुरधिकमाधून्वति मुहु-
र्व्यथां हृद्यां काञ्चिद्युवजनमनांसि द्रुतमधुः ॥२४॥
चिरादाकाङ्क्षन्तीमतिबलवशामप्यवसरं
विजानन् रोलंब ! त्वमनुभव कामं कुसुमिताम् ।
इमां वल्लीं स्निग्धामिति मदिरनेत्रा विलसितै-
रपश्यन्तीवान्यं तरुणमभणत् काप्युपवने ॥२५॥
उदञ्चद्भ्रूवल्लिः प्रणयकलहेन प्रियतमे
परिष्वङ्गं कुर्वत्यनुनयवचोभिः सरभसम् ।
परं संमन्वानास्तनयुगलसङ्घर्षणसुखं
शनैराचिक्षेप प्रियकरयुगं कापि तरुणी ॥२६॥
स्मरार्ता प्राणेशं चिरमधरपानैकरसिकं
निवार्य द्राक् साचीकृतनिजमुखाब्जेन चतुरा ।
सहासं प्रोवाच स्पृशसि यदि नीवीं सरभसं
विदध्यां ते शिक्षां नियतमिति काचिद्वरतनुः ॥२७॥
कबर्याः स्निग्धाया श्रथनमिपतः कापि युवतिः
कथञ्चिद्विस्रंस्य स्वयमुपरि वासोऽभ्रसदृशम् ।
मुहुर्बाहूत्क्षेपैस्तरुण-नरमेकं वशयितुं
व्यनक्ति स्माऽऽमूलं पृथुलतरवक्षोजयुगलम् ॥२८॥
समुत्क्षिप्य क्षौमं विहरति मरुत्येकसुतनू-
रुदभ्रभ्रूभङ्गं स्तनयुगसमाच्छादनविधिम् ।
पुरो यूनः कस्याप्यसकृदभिनिन्येऽपि तु परं
व्यभातामूरू द्वौ मदनविजयस्तम्भसदृशौ ॥२९॥

अदर्शः किं ? कामोपम ! मम पतिं पर्वतभुवि
प्रवासी नायास्यत्यचिरमथवा यामि सदनम् ।
ब्रुवाणेत्थं नैवोदचलदसकृद्वीक्ष्य कमपि
स्वनिश्वासोत्कम्प्रस्तनभरविनम्रं करमणी ॥३०॥

(क्रमशः)

आश्रमधर्मः

(भाद्रसंख्यातोऽनुवर्तते)

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः एम्. ए.]

अमितत्वेऽपि अतिभोजनं मनुनैव निषिद्धं यथा—

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टं क्वचिद्व्रजेत् ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वास्थ्यञ्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ इति ।

दैवपैत्रकर्मसु पित्रादिब्राह्मणत्वेन निमन्त्रितो ब्रह्मचारी भुञ्जीत । तेन नास्य व्रतलोपः स्यादिति । एतदाह मनुर्यथा—

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्हितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ इति ।

व्रतवदृषिवदित्यनेन मधुमांसादिभोजननिषेधोऽभिप्रेतः । याज्ञवल्क्योऽप्याह यथा—

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ इति ।

ब्राह्मण इत्युक्त्या क्षत्रियवैश्यब्रह्मचारिणोः श्राद्धे भोजनं निषिद्धम् ।

व्रतपीडा च मधुमांसादिभोजनेन भवतीति तदकुर्वन्निस्यर्थः। व्रतघ्नत्वेन वर्जनीयान्याह मनुर्यथा—

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम्॥
द्यूतञ्च जनवादञ्च परीवादं तथानृतम्।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च॥ इति।

रसा इक्षुरसादयः। मधुनो रसत्वेऽपि पृथक् तदुपादानमधिकदोषायेति बोद्धव्यम्। गौतमोऽप्याह यथा—"वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जन-यानोपानच्छत्र-काम-क्रोध-लोभ-मोह-वादन-स्नान-दन्तधावन-हर्ष-नृत्य-गीत-परीवाद-भयानीति"। याज्ञवल्क्यश्चाह यथा—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लीलपरीवादादि वर्जयेत्॥ इति॥

उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टम्। तत्तु गुरुव्यतिरिक्तमिति बोध्यम्, "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमि"ति वशिष्ठवचनेन गुरोरुच्छिष्टभोजने दोषाभावकीर्तनात्। शुक्तं परुषं वचः, स्वभावमधुरं कालवशादम्लतां गतं दध्यादिव्यतिरिक्तं भोज्यञ्च। भास्करालोकनमिति भास्करस्योद्यतोऽस्तं गच्छतश्चालोकनम्। तथा च मनुः—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥ इति।

अन्यथा सर्वथादित्यदर्शनाभावे भिक्षादीनामपि बाधः स्यात्।

अथ वेदाध्ययनमाह मनुर्यथा—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिनोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना॥ इति।

यस्य च या शाखा पित्रादिक्रमागता तच्छाखीयेन विधिना संस्कृतः प्रथमं तां शाखामधीत्य ततः शाखान्तरमधीयीत इत्येतदाह वशिष्ठो यथा—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ॥ इति ।

वैदिककर्माण्यपि तच्छाखीयविधानेनैव कार्याणीत्येतदाह स एव यथा—

परम्परागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ इति ।

शाखान्तरीयविधानेन कर्मकरणे दोषमाह लौगाक्षिर्यथा—

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद् बहिस्कार्यो हव्यकव्येषु दातृभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह—

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत् तस्य चेष्टितम् ॥ इति ।

वशिष्ठश्चाह—

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः ॥
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥ इति ।

वेदाध्ययनस्य नाक्षरग्रहणमात्रत्वमपि त्वर्थज्ञानपर्यवसायित्वम् । तथाचाह पराशरः—

ज्ञातव्यः सर्ववेदार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रमधीते यः पङ्के गौरिव सीदति ॥
वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थं तद् व्यर्थं तुषाणां कण्डनं यथा ॥
पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजांश्चार्थविवर्जितान् ।
पशूनिव च तान् प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ इति ।

उशना चाह—

योऽधीत्य विधिवद् वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ इति ।

लघुव्यासोऽप्याह—

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद् द्विजः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यथा पशुर्भारहारी न तस्य लभते फलम् ।
द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ इति ।

वेदाभ्यासस्य पञ्चविधत्वमाह दक्षो यथा—

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानञ्चैव विप्रेभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥इति ।

वेदाध्ययनस्य श्रेष्ठतपस्त्वमुक्त्वाऽध्ययनफलमाह मनुर्यथा—

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥
आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

अधीतशास्त्रस्याप्यननुष्ठानशीलस्य निन्दामाह स एव यथा—

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ इति ।

अध्ययननियममाह मनुरेव यथा—

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ इति ।

द्वितीयजन्मन्युपनयने गुरुरेव पिता इत्येतदाह स एव यथा—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति।

आचार्यसेवकस्य ब्रह्मचारिणस्तद्गृहे कर्तव्यमाह व्यासो यथा—

जघन्यशायी पूर्वं स उत्थाय गुरुवेश्मनि।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेन पार्श्वतः।
किङ्करः सर्वकाले च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
नाभुक्तवति चाश्नीयाद् अपीते चाम्बु नो पिबेत्।
न च तिष्ठत्युपविशेदासीनः प्रस्वपेन्न वा ॥ इति।

याज्ञवल्क्यश्चाह—

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥ इति।

नियमविशेषमाह यमो यथा—

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रः स्यात् पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे।
सदाऽजघन्यसंसेवी जितस्मरो जितोदरः ॥
जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान्।
शुश्रूषुरनहन्ता च गुरुदेवार्चने रतः ॥ इति।

हारितश्चाह "अथोदकुम्भकुशपुष्पसमिन्मूलफलाहरणसम्मार्जनोपलेपनाङ्गशुश्रूषाप्रभृतिभिर्गच्छन्तं शयानमासीनं भक्त्याऽनुवर्तेत नास्य निर्माल्यशयनासने छायापादुके चाक्रामे"दिति। गुरुपूजाफलमाह शङ्खो यथा—

न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया।
ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥ इति।

गुरुणा सहैकासनोपवेशननिषेधमाह मनुर्यथा—

नीचशय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ।
गुरोश्च चक्षुर्विषये काचिच्चेष्टास्य नो भवेत् ॥ इति।

एतच्च गोयानादिव्यतिरिक्तविषयम्। तथाच स एवाह—

गोऽश्वोष्ट्रयान-प्रासाद-प्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलक-नौषु वा ॥ इति ।

ननु हारीतेन "हस्त्यश्वारोहणञ्चैव संत्यजेत् संयतेन्द्रियः" इत्यादिना तदारोहणं निषिध्यते मनुना च तद्विधीयत इति विरोधोऽनयोरिति चेन्न, मनुवचनञ्चैतदापद्विषयकं ज्ञेयम् । विष्णुरप्याह "नास्यैकासनो भवेदन्यत्र शिलाफलक-नौयानेभ्य" इति । गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधमाह मनुर्यथा—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ।

सतो दोषस्य ख्यापनं परीवादः । तथाह सतो दोषस्य ख्यापनं निन्देति । स्वयं गुरुनिन्दाकरणे दोषमाह मनुरेव यथा—

परीवादात् खरो भवति श्वा वा भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरः ॥ इति ।

परिभोक्ता च यो गुर्वननुज्ञातस्तद्धनं भुनक्ति तादृशः । हारीतोऽप्याह—

अमृतस्य प्रदातारं गुरुं यस्त्ववमन्यते ।
न चैनं वहति ब्रह्म तिर्यग्योनौ च जायते ॥
ऋचं वा यदि वार्द्धं वा पादं वा यदि वाऽक्षरम् ।
सकाशाद् यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ इति ।

गुरोर्नामोच्चारणे दोषमाह मनुर्यथा—

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिं भाषितचेष्टितम् ॥ इति ।

अत्र केवलमित्युक्तेः समक्षमुपाध्यायादिपदेनायं सम्बोध्यः । परोक्षमप्यस्यान्यस्मै परिचयदानकाले उपाध्यायादि-पदसंयुक्तं नामोल्लिखेत् । तथाच गौतमः "नाम-गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेदि"ति । समानतो मानेन सहेत्यर्थः । गुरुवद् गुरुपत्न्यादयोऽपि सेव्या इत्येतदाह नारदो यथा—

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत सततं गुरुम् ।
तद्भक्तिं गुरुदारेषु पुत्रपौत्रे तथैव च ॥ इति ।

मनुस्तु गुरुपत्न्या अभ्यञ्जनादिकरणं निषेधति यथा—

अभ्यञ्जनं स्नपनञ्च गात्रोद्वर्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
ब्रह्मचर्यं तपो भैक्षं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

तपश्चात्र ब्रह्मचारिनियमः । अन्यत् सर्वमाकरे ज्ञेयम् ।

अथोपकुर्वाण-नैष्ठिक-भेदेन ब्रह्मचारिद्वैविध्यमाह दक्षो यथा—

द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः ।
उपकुर्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रोपकुर्वाणस्वरूपमाह व्यासो यथा—

उपकुर्वाणको यस्तु द्विजः षड्विंशवार्षिकः ।
केशान्तकर्मणा तत्र यथोक्तचरितव्रतः ॥
समाप्य वेदान् वेदौ वा वेदं वा प्रसभं द्विजः ।
स्नायीत गुर्वनुज्ञातः प्रवृत्तोदितदक्षिणः ॥ इति ।

अत्रायमर्थः—यः प्रागुक्तब्रह्मचारिव्रतं यथोक्तकालं सम्पाद्य तत्राश्रमे वेदान् वेदौ वेदं वाधीत्य यथाविहितस्नानानन्तरं स्वशक्त्या गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तदनुमतिक्रमेण समावर्तनं करोति स एवोपकुर्वाणो ब्रह्मचारीत्युच्यते । लघुविष्णुराह—

अनेन विधिना सम्यक् कृत्वा वेदमधीत्य च ।
गृहस्थधर्ममाकाङ्क्षन् गुरुगेहादुपागतः ॥ इति ।

अत्रानेन विधिनेति ब्रह्मचर्यावलम्बनेन तद्धर्ममनुतिष्ठन् उपकुर्वाणो गुरुगेहात् समावर्तनं कुर्यादित्यर्थः । मनुराह—

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ इति ।

विधिरयमुपकुर्वाणस्यैव, नैष्ठिकस्य स्नानाभावात् । ब्रह्मचर्यावस्थायां तादृशद्रव्ययाच्ञानिषेधात् स्नास्यन्नित्युक्तम् । स्नानकाले प्राप्ते प्रतिग्रहादिनापि पूर्वोक्तद्रव्याण्याहृत्य गुरवे दक्षिणां दद्यादिति ।

दक्षश्चाह—

स्वीकरोति यदा वेदं चतेद् वेदव्रतानि च ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो गृही भवेत् ॥ इति ।

एतद्वचनमप्युपकुर्वाणविषयकमेव ब्रह्मचर्यानन्तरं द्वितीयाश्रमग्रहणोपदेशात् ।

नैष्ठिकलक्षणमाह लघुविष्णुर्यथा—

वेदस्वीकरणे हृष्टो गुर्वधीनो गुरोर्हितः ।
निष्ठां तत्रैव यो गच्छेन्नैष्ठिकः स उदाहृतः ॥ इति ।

निष्ठामिति समाप्तिम्, आमरणं गुरुकुले वास इति तात्पर्यम् । व्यासश्चाह—

यस्तूपनयनादेतदा मृत्योर्व्रतमाचरेत् ।
स नैष्ठिको ब्रह्मचारी ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ इति ।

अत्रायमर्थः—यस्तूपनयनमारभ्य आमृत्यु गुरुकुले वसन् एतद् ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठेत् स नैष्ठिकब्रह्मचारीति कथ्यते । एतस्य फलमाह ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयादिति । नैष्ठिकब्रह्मचारिणमधिकृत्य मनुराह यथा—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ इति ।

शरीरस्या समाप्तेः मृत्युपर्यन्तमित्यर्थः । गुरौ प्रेतीभूतेऽपि नैष्ठिकस्य विधानमाह याज्ञवल्क्यो यथा—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ इति ।

तदभाव इति आचार्यसान्निध्याभावे गुरुपुत्रे, तदभावे गुरोः सवर्णायां पत्न्यामिति "गुरुदारे सवर्णे वा" इत्यादिमनुवचनात् । सर्वाभावे तु आचार्याग्निसन्निधौ वसेत् न तु समावर्त्ततेति तात्पर्यम् । मनुश्चाह—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ।।
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ इति ।

पारेसमुद्रम्

[निबन्धकः—आर. अप्पन्नाचार्यः, बि.ए.]

*स्वपादपीठायितनामभूभृन्नामाब्धिकन्याकरपुष्करस्य ।
सूयेत मे भक्तमधुव्रतायामृतं नृसिंहस्य पदाम्बुजन्म ॥१॥
सुव्यापृतिश्रान्ततया दिनान्ते विश्रान्तये सागरमागतोऽस्मि ।
एवंविधैरेव हि संविधानैः प्रफुल्लतां कूणितमेति चेतः ॥२॥
आगन्तुकं मामयमप्युदन्वान् फेनावलिव्यञ्जितमन्दहासः ।
समाह्वयत्यूर्मिकरैस्तथाहि शिष्टोऽतिथेः सत्कृतिकृत् प्रकृत्या ॥३॥
युगान्तकालप्रतिसंहृतानि जगन्ति बिभ्रत्पुरुषः किमेषः ।
शङ्खी गभीरो नवनीरदाभः कुक्षिस्थनानाजलजन्तुजालः ॥४॥
सा मे वधूष्वेकतमाऽपि चित्रं ! मन्दाकिनी मां न हि सङ्गतेति ।
दीर्घोष्णनिश्वासमिवाम्बुराशिर्वेलानिलेन प्रकटीकरोति ॥५॥

---

* श्रीनामगिरिलक्ष्मीः, सेयं कुलदेवता निबन्धकस्य

चुम्बन्नदीः केवलभूमिजाता य उत्क एषो रमते प्रकामम् ।
अहो ! महानित्यपि लब्धवर्णो न मे प्रियत्वे भवितुं स साधुः ॥६॥
अहं तु कृष्णाङ्घ्रिपयोजयोनिः पिनाकिनो मूर्ध्नि च राजमाना ।
इतीव सिन्धुं दृढदृप्तमत्ता स्वर्गापगा किन्तु तिरश्चकार ॥७॥
अनेकवर्णांशुकचित्रदृश्यैः संस्मारयत्यब्धितटं जनौघैः ।
प्रफुल्लनानाप्रसवं वनान्तम् अन्तर्डयच्चित्रपतङ्गसङ्गम् ॥८॥
आकर्षति प्रेष्ठ इव स्वकीये नभस्वति स्वं परिधानमेताः ।
तत्संनिगृह्णन्ति विलज्जमाना ऊरुप्रदेशार्पितलोलहस्ताः ॥९॥
वेणीवनद्धामपि पुष्पमालां स्वसंनिवेशाद्गलितां विचिन्त्य ।
सरोषमाकृष्य तु काऽपि योषा पदे पदे पूर्वपदे करोति ॥१०॥
अन्या तु कन्या करवेत्रखण्डं निजाङ्गुलीरन्ध्रविचारि धत्ते ।
परा तु नारी करवस्त्रखण्डं अङ्गुष्ठतर्जन्युपगूढकोटिम् ।
धुनोत्यसौ संभ्रमचञ्चलाक्षी निश्वासलोलं मधुपं विनेतुम् ॥११॥
काप्यर्पयित्वा स्वशिशुं तु धात्र्यै हस्तेन हस्तं परिपीड्य भर्तुः ।
मिथस्तदाभाषणलोलुपाऽऽस्ते स्त्रैणस्य लक्ष्म्याश्च गतिर्हि वक्रा ॥१२॥
अंसस्खलद्गन्धवहानुयायिमरालचित्रप्रचुरोत्तरीयाः ।
सुवर्णयष्टिप्रतिमा इमा हि काञ्चीगुणस्निग्धबृहन्नितम्बाः ।
कुर्वन्त्यवस्थाभिरिव स्वकाभिर्मृषा सुमेषोर्मकरध्वजत्वम् ॥१३॥
क्रीतः क्व चेलोऽयमहो ! नवीनो विभूष एष क्रियते च केन ।
इत्यादिपृच्छाशतमर्पयन्त्यः परस्परं प्रत्यबलाश्चलन्ति ॥१४॥
अप्रस्फुटं च स्खलितं द्रवद्भिरालापजालैर्हृदयस्य चोरम् ।
सद्यःसमभ्यस्तगतिप्रकारं प्रसारितैकाङ्गुलिबालनालम् ॥१५॥
माता पिता चोभयतो गृहीत्वा निजं तनूजं परितो नयन्तौ ।
आनन्दविस्फूर्तिनिमीलिताक्षौ मुक्तेः सुखं त्वैहिकमेव वित्तः ॥१६॥
अन्योन्यसाकूतविसृष्टदृष्टी संलापमत्तौ पितरौ विलोक्य ।
जानुद्वयं स प्रणिपात्य भूमौ तथा पुरः पाणितलौ च बालः ।

ब्रूते वयस्यं करिवच्चरेयम् आधोरणत्वं त्वमवाप्नुहीति ॥१७॥
अलंगलत्पाणिप्रवालतालं दरस्फुरत्कुड्मलदन्तचारु ।
हसन्ति नृत्यन्ति लुठन्ति यान्ति स्खलन्ति धावन्ति च ते तु पोताः ॥१८॥
तत्त्वाय नूनं स्पृहयामि बाल्यं तदेकमेवामलहर्षवर्षि ॥१९॥
केचिज्जनन्या जनकेन चान्ये भ्रात्रा तथैके सुहृदा तथान्ये ।
केचिन्निजप्रेष्ठतमैर्जनैश्च प्रायः समस्ता मिथुनं चरन्ति ॥२०॥

विश्वासदेवी-कृता गङ्गा-वाक्यावली

[निबन्धकः—डा० यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः]

संस्कृत-साहित्येषु नारीणां कृतिः सर्वतोमुखी । अत्र वयं नारी-कृति-ष्वन्यतमां विश्वासदेवीकृतां गङ्गावाक्यावलीमधिकृत्य किञ्चिद् वक्तुकामाः स्मः ।

विश्वासदेवी-कृतिरन्या कापि नाद्यापि अस्मदृष्टिगोचरीभूता, पुस्तकेऽस्मिन् यद्यपि तस्याः परिचय-रूपाणि विवरणानि न बहुलानि लभ्यन्ते तथापि सा विद्यापतेः समसमयेति ग्रन्थादस्माज्ज्ञायते । अतः सा शिवसिंहानुज-चन्द्र-सिंहपत्नी विद्यापति-महिता मिथिला-राज्ञी लक्ष्मी [लखिमा-]देवी-सिंहासन-परिपूरयित्रीति विज्ञायते । विद्यापतिः शिवसिंह-लखिमादेवी-सभाकविरपि आसीत् इत्यस्मात् स विश्वासदेव्या वयसा ज्यायान् इति अनुमीयते । तयोः कालस्तु खीष्टीय-चतुर्दश-शताब्दीति प्रथितमेव ; ततः सा खीष्टीय-पञ्चदश-शताब्दी-समये जन्मपरिग्रहं स्वीचकारेति मन्यामहे ।

गङ्गा-वाक्यावलीयं स्मृति-शास्त्र-रूपा । पूत-भागीरथी-स्मरणादिविषय-काणि विविधानि कृत्यानि अस्य वर्णन-विषयाः । विद्यन्तेऽत्र सप्त-विंशतिः

प्रकरणानि स्मरण-कीर्तन-यात्रा-श्रवण-गति-वीक्षण-नमस्कार-स्पर्शन-श्राद्धा-भय-सर्वबन्धु-प्रतिकृति-क्षेत्रावगाहन-स्नान-तर्पण-मृत्तिका-जप-दान-जलतोय-पानाश्रय-प्रायश्चित्त-कृतकृत्य-मृत्यस्थिस्थिति-प्रयागमरण-विघ्न-समाख्यानि। प्रमाण-वाक्यानि प्रायशः पुराण-स्मृति-ज्योतिः-शास्त्रेभ्यः संगृहीतानि; तान्यधिकृत्य विरचितानि विश्वासदेव्या सङ्कल्पवाक्यानि सर्वाणि। ग्रन्थमेतमाश्रित्य भक्तास्तीर्थगामिनस्तीर्थगता वा गार्हस्थ्याश्रमभाजस्तद्-व्यतिरिक्ता वा सर्वे पुण्यबलाः पार्थिवमपार्थिवं वा सुखं स्वर्गं मोक्षं वा प्राप्नुयुरित्यहो मिथिलाधीशाया महिममण्डितः प्रयत्नः। स्मरण-कीर्तनादिषु प्रकरणेषु वक्तव्य-विषयाः सुष्ठु बहुशः प्रोक्ताः, समालोचनानि च हृद्यानि निरपेक्षाणि च। प्राचीन-ग्रन्थेऽस्या ग्रन्थकर्त्र्या अधिकारः सर्वथा विस्मयजननशीलः। ततोऽप्यद्भुतमिदं यत् सा सविशेषं सम्यक् सर्वमविविच्य न किञ्चन वाक्यं स्वीचकारेति। विरुद्ध-वाक्य-समन्वये तस्याः प्रतिभा निपुणं प्रदर्शिता। श्राद्ध-प्रयागवपने अधिकृत्य अस्या विचारप्रसङ्गावतार-मीमांसे धीमतामपि व्यामोह-निराकरण-चित्त-प्रसादन-कुशले। गङ्गा-वाक्यावली गङ्गा-विषयक-ग्रन्थेषु श्रेष्ठा वर्णन-विषय-बाहुल्या-द्वर्णन-गौरवाद्धर्म-प्रचोदनाच्चेति न कोऽपि सन्देहः। स्मार्त-शिरोमणि-रघुनन्दनोऽपि अस्य ग्रन्थस्य वाक्यानि भूयो भूय उद्धृतवांस्तस्य मलमास—प्रायश्चित्त-श्राद्ध-तिथि-तत्त्वाख्येषु निबन्धेष्वित्यहो महान् महिमा विश्वास-देव्या धर्मप्राणताया विद्यावत्तायाश्च। ग्रन्थोऽयमंशतोऽपि नायसाक्षरै-र्मुद्रित इति निर्धार्य वङ्गीय-रयाल-एसियाटिक-सोसाइटीस्थौ द्वौ*-इण्डिया-अफिसस्थमृ†-एकमादर्शमनुसृत्यास्माभिरद्य प्रकाश्यते। सर्वप्रकाशश्च

* महामहोपाध्याय हरप्रसाद-शास्त्रि-कृत-काव्य-ग्रन्थ-क्याटालग, १६२५' पृः ८५५-५६, संख्ये २८३६-४०।

† इगेलिङ्ग [Eggeling]-कृत-क्याटालग, चतुर्थ-खण्डः, १८६४, पृष्ठा ८७५-७६।

पत्रिकायामसम्भव इत्यंशत एवायं पाठकेभ्य उपह्रियते। सत्यवसरे ग्रन्थाकारेणायं मुद्रापयिष्यत इत्याशास्यते। इण्डिया-अफिसाधिकृतादर्शः कलिकाता-महानगरीस्थ-इम्पीरियाल-लाइब्रेरी-ग्रन्थागाराध्यक्ष-महोदयैरस्मदनुरोधेन श्वेतद्वीपादानीतः। सर्वथाऽस्मत्-पाठ-सहायतां कुर्वाणेभ्य एसियाटिक-सोसाइटी-सम्पादक-महोदयेभ्य इम्पीरियाल-लाइब्रेरी-अध्यक्ष-महाशयेभ्यः, विशेषतः इण्डिया-अफिस-लाइब्रेरी-ग्रन्थागाराध्यक्ष-पण्डित-प्रवर-डक्टर एइच्. एन. रेण्डेल, [Dr. H. N. Randle] महाशयेभ्यः कृतज्ञतां विज्ञापयामि।

गङ्गावाक्यावली

स्वस्त्यस्तु वस्तुहिन-रश्मिभृतः प्रसादादेकं वपुः श्रितवतो हरिणा समेत्य।
तन्नाभि-पङ्कज-सहोत्थ-मृणाल-लीलामाविष्करोति हृदि यस्य भुजङ्ग-राजः[1] ॥
यावद् गङ्गा विभाति त्रिपुर-हर[2]-जटा-मण्डलं मण्डयन्ती
मल्ली-माला[3] सुमेरोः शिरसि सित-महावैजयन्ती[4] जयन्ती।

1. The reference is to the combined body of Hari and Hara. The serpent Śeṣa which serves as a decoration of Śiva's body watches with interest the sportive movements of the lotus fibre arising out of the navel-lotus of Hari. For details about Hari and Hara, see HariV., chap. 125, pp. 373-375. ; VāmP., Chap. 59, सार्धं-त्रिनेत्रं कमलाहि-कुण्डलं...हरिं हरञ्चैव नगेन्द्र-भूषणं, etc.

2. त्रिपुरहर is Śiva who burnt the three citadels made of gold, silver and iron in the sky, air and earth and occupied by the Asuras ; cp. Tait Saṃh., vi, 2, 3, 1 ; AitBr., ii, 11 ; ŚatBrā, vi. 3. 3. 25.

3. त्रिपुर......मल्ली माला cp. मदन-मथन-मौलेर्मालती-पुष्प-माला, Vālmīki's Gaṇgā-stava.

4. Cp. स्वर्गारोहण-वैजयन्ति ; etc. ; op. cit,

M. Vasanta-tilaka.

यावत् पाताल-मूलं स्फुरदमल-रुचिः शेष-निर्मोक-वल्ली
तावद् विश्वास-देव्या जगति विजयतां गाङ्ग-वाक्यावलीयम् ।।

× × × × × ×

अथ तोय-पान-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्-स्वरूपी जनार्दनः ।
स एव द्रव-रूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः ।।"

स्कान्द-मात्स्ययोः—

"तीर्थ-यात्रादिकं कृतस्नमकुर्वाणोऽपि मानवः ।
गङ्गा-तोयस्य माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग्भवेत् ।।"

भविष्ये—"कन्या-दानैस्तथाऽन्यत्र भूमि-दानैश्च भक्तिनः ।
अश्व-दानैश्च गो-दानैः स्वर्ण-दानादिभिस्तथा ।।
रथाश्व-गज-दानैश्च यद् यल्लाभमुदाहृतम् ।
तत्तच्छत-गुणं गङ्गा-तोय-पानादवाप्नुते ।।"

अद्य बहु-कन्या-बहु-भूमि-बह्वन्न-बहु-गो-दान-बहु-स्वर्ण-दान-रथाश्व-गज-दान-जन्य-पुण्य-शत-गुण[पुण्य]-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

महाभारते—"चान्द्रायण-सहस्रेण यश्चरेत् काय-शोधनम् ।
यः पिबेद्वै यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ।।"

अद्य चान्द्रायण-सहस्र-जनित-काय-विशुद्धि[1]-प्राप्ति-कामो गङ्गाम्भः-पानमहं करिष्ये ।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-तीरे वसेन्नित्यं गङ्गा-तोयं पिबेत् सदा ।
दीक्षितः सर्व-यज्ञेषु सोम-पानं दिने दिने ।।"

अद्य सर्व-यज्ञ-दीक्षितत्व-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-पूर्वक-प्रतिदिन-सोम-पान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

---

1. A. add. r. 'त्वशुद्धि' not found in C.

स्कान्दे—"गण्डूष-मात्र-पानेन[1] अश्वमेध-फलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदाप[2]स्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥"

अद्य अश्व-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-जल-पानमहं करिष्ये। सकृदल्प-जल-पान-मात्रे एतदेव फलम्। स्वच्छन्द-जल-पाने तु मुक्तिः फलम्।

दान-धर्मे—"चान्द्र-व्रत-सहस्रन्तु यश्चरेत् काय-शोधनम् ।
पिबेद् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां [नरौ ? नवा] समौ ॥"

अद्य चान्द्रायण-व्रत-सहस्र-करणक-काय-शोधन-विशिष्ट-काय-शुद्धि-कामो गङ्गाम्भःपानमहं करिष्ये ।

स्कान्दे—"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चाथ यामुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति ॥
नाभ्यन्तर्गत-तोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तद्वत्तीर्थ-फल-प्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ॥
वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
न वर्ज्यं जाह्नवी-तोयं न वर्ज्यं तुलसी-दलम् ॥"

आश्रय-प्रकरणम् ।

ब्रह्माण्डे—"परमात्मा शिवो[ह्यस्या ? ह्यन्य]स्तस्मादन्या[3] हि जाह्नवी ।
इति यः सेवते गङ्गां स न[4] मोक्षस्य भाजनम् ॥"

दान-धर्मे—"अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः ।
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥"

महाभारते—"पितृ-मातृ-सुतैः सर्वैः संत्यक्तः पतितोऽपि वा ।
महारौरव-योग्यश्चेत्तामाश्रित्य दिवं व्रजेत् ॥"

---

1. V. r. A. [IOL. Ms.] गण्डूष-पान-मात्रेण ।
2. V. r. A. पिबेच्चाप ।
3. V. r. A. तस्माद्धन्या ।
4. V. r. C. स नो ।

दान-धर्मे—"ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रि-वर्गदाम्[1]।
त्रिलोक-गोप्त्रीं ये गङ्गामाश्रितास्ते दिवं गताः ॥"
अद्य दिव-गमन-कामो गङ्गामहमाश्रये।
तथा—"[यस्यां ? योऽस्यां]वसेद्र[2]क्षति चापि मर्त्य-
स्तस्मै प्रयच्छन्ति शुभानि देवाः।
तद्भावितः[3] स्पर्शन-दर्शनेन
इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥"
अद्य बहु शुभ-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये।
नारदीये—"किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः।
वास एव हि गङ्गायां ब्रह्म-ज्ञानस्य कारणम् ॥"
अद्य ब्रह्म-ज्ञान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये।
स्कान्दे—"सर्व-देवैश्च मर्त्यैश्च पूजनीयो महर्षिभिः।
यो वै गङ्गां समाश्रित्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥"
अद्य सर्व-देव-बहु-मर्त-बहु-महर्षि-पूजनीयत्व[4]-प्राप्ति-कामो गङ्गामाश्रित्य स्थितिमहं करिष्ये।

दानधर्मे—"लम्बेदवाक्शिरा[5] यस्तु युगानामयुतं पुमान्।
यस्तिष्ठति यथेष्टन्तु गङ्गायां स विशिष्यते ॥
तिष्ठेद् युग-सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान्।
मासमेकन्तु गङ्गायां समौ स्यातां नवा[6] समौ ॥"
अद्य [लम्बमान-शिरोऽवाग् (?) अवाक्शिरोलम्बमान] युगायुत-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गातीरे स्थितिमहं[7] करिष्ये।

---

1. V. r. A. त्रि-वर्गगां।
2. V. r. C. वसेत्क्षति। 3. V. r. A. तत्तावितास्पर्शन।
4. V. r. C. निर्भय-प्राप्ति। 5. V. r. C. लम्बेन वाक्शिरा।
6. V. r. A. नरा (?)। 7. V. r. A. स्थितिरहं (?)।

अद्यैक-पाद्--करणक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य--पुण्य-विशिष्ट-पुण्य--प्राप्ति-कामो मासमेकं गङ्गा-तीरे स्थिति-महं[1] करिष्ये ।

ब्राह्मे—"लम्बेतावाक्-शिरा[2] यस्तु युग-कोटिं समाहितः।
श्रयेद् यथेष्टं गङ्गां यः स च तस्माद्विशिष्यते ॥"

अद्य [लम्बमान-शिरोऽवाग् (?) अवाक्शिरोलम्बमान] युग-कोटि-समाहित-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य--प्राप्ति-कामो गङ्गामहमाश्रये ॥

भविष्ये—"किं तस्य यज्ञ-दानेन किं जपैस्तपसाऽपि वा ।
षण्मासेनापि किं तस्य यो वै गङ्गां न सेवते ॥"

महाभारते—"पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि ये नराः ।
पश्चाद् गङ्गां निषेवन्ते[3] तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥"

अद्य पूर्व-वयःकृत-सर्व-पाप-कम-नाश-पूर्वक-परम-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-महमाश्रये ।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-सेवापरस्येह दिवसार्धेन यत् फलम् ।
न तच्छक्यं प्रयत्नेन प्राप्तुं क्रतु-शतैरपि ॥"

अद्य बहु-क्रतु-शत-जन्य-फल-विशिष्ट-फल प्राप्ति-कामो गङ्गामहं सेवे ।

स्कान्दे—"अहो किं बहुनोक्तेन गङ्गा सेव्या नरैः सदा
नान्यत् संसार-वृक्षस्य[4] नाशकं मोक्षदायकम् ॥"

अद्य सांसारिक-दुःख-नाश-पूर्वक-मोक्ष-प्राप्ति कामो गङ्गामहं सेवे ।

नारदीये—"महापातकिनो मर्त्याः सेवन्ते यदि जाह्नवीम् ।
महापातक-पञ्चभ्यो मुच्यन्तेऽन्यस्य का कथा ॥"

अद्य पञ्च-महापातकादि-सर्व-[5]पातक-नाश-कामो जाह्नवीमहं सेवे ।

भविष्ये—"त्रि-रात्रं सप्त-रात्रं वा स्थिति-मात्रेण भक्तितः ।
गङ्गा-तीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ॥"

1, V. r. A. स्थितिरहं (?) । 2. V. r. A. लम्बेदवाक् ।
3. V. r. A. समाश्रित्य । 4. V. r. C. दुःखस्य ।
5. सर्व-पातक is omitted in C.

अद्य नरक-दर्शनाभाव-कामस्त्रिरात्रं सप्त-रात्रं वा गङ्गा-तीरे स्थितिमहं करिष्ये ।

नारदीये—"कलौ तत्-परम-ब्रह्म-प्राप्तये सत्वरं नृणाम् ।
गङ्गा-भजनमेवाऽऽहुर्महोपायं महर्षयः ॥"

अद्य पर-ब्रह्म-प्राप्ति-कामो गङ्गा-भजनमहं करिष्ये ॥

ब्राह्मे—"तिष्ठेद्युग-[1]सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
सेवते मासमेकन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥"

अद्यैक-पाद-करणक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामोऽद्यारभ्य मासमेकं गङ्गाम्भःसेवनमहं करिष्ये ।

अथ प्रायश्चित्त-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ।
यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा ॥"

महाभारते—"चान्द्रायणं पराकं वा प्राजापत्यमथापि वा ।
प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ॥"

पाद्मे[2]—"प्रायश्चित्तं परं तीर्थ-स्नानं महर्षिभिः कृतम् ।
किन्तु तीर्थे त्यजेद्धीरुर्मनसाऽप्यशिवां क्रियाम् ॥"

ननु मन्वादि-धर्म[3]-शास्त्रे प्रायश्चित्त-प्रकरणे[4] ब्रह्म-वधादि-पातके[5] प्रायश्चित्तत्वेन गङ्गायां शिव[6]-गोविन्दयोर्नाम च, तत् कथं [7]न विहितम् । तथा च

नन्दिकेश्वरे—"कोटयो[8] ब्रह्म-हत्याया अगम्या-गमनस्य च ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्तनात् ॥"

---

1. V. r. A. त्रि-युगानां
2. A. add. r. तथाच
3. V. r. C. धर्म is omitted.
4. V. r. C. प्रकरणम् ।
5. V. r. C. पातके is omitted.
6. V. r. C. गङ्गा-शिव- ।
7. V. r. A. नाम-कथनं ।
8. V. r. C. कोटिशो ।

स्कान्दे—"कृत[1]-पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैवं[2] शिव-संस्मरणं परम् ॥"

ब्राह्मे—"गोविन्दं संस्मरेद् यस्तु शाठ्येनापि सकृन्नरः ।
सर्व-पापैः प्रमुच्येत तत्-क्षणान्नात्र संशयः ॥"

ब्राह्मे—"अप्यन्य-चित्तः क्रुद्धोऽपि यः सदा कीर्तयेद्धरिम् ।
सोऽपि दोष-क्षयान्मुक्तिं लभेच्चेदि-पतिर्यथा ॥"

सत्यं, नहि लघु-कर्मणि-गुरु-कर्मणो विधानम् । यदाह विष्णुः—

"एनसि लघुनि लघूनि गुरुण्यपि च गुरूणि" प्रायश्चित्तानि इति शेषः ।

तथा ब्राह्मे—"पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्त-पराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद् यथा ॥"
तथा तथैव संस्मृत्य[3] प्रोक्तानि परमर्षिभिः ।
पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः ।
प्रायश्चित्तानि विप्रेन्द्रा जगुः स्वायम्भुवादयः ॥

तथा च स्कान्दे—

"पापे लघूनि लघुनि गुरूणि च गुरुण्यपि ।
प्रायश्चित्तानि दीयन्ते नान्यथा शुध्यति[4] नरः ॥"

इति वेद-दर्शनात् । गङ्गाया गरीय[5]स्त्वात् प्रायश्चित्तत्वेन[6] । निरूपिता गङ्गेति । एवं शिव-गोविन्दयोर्नाम्नस्तु विशेषः परमो मत[7] इति ।

(क्रमशः)

1. V. r. C. कृते ।
2. V. r. C. तस्यैकं ।
3. V. r. A. संस्मृत्या ।
4. V. r. C. शुध्यते ।
5. V. r. C. गयागीयस्तत्वात् ।
6. Extra reading in C. प्रायश्चित्ते ।
7. V. r. C. पूर्वस्यैव वक्तव्य इति ।

राज्ये न पुण्यपरमं हृदयं नराणां
पापानुवृत्तिरुदपादि मनःसु तेषाम् ।
स्वार्थे रतिः प्रतिपदं प्रतिभाति पूर्णा
नैकोऽपि हा प्रकृतिदुःखसुखे विवेकी ॥५२॥
दुःखानि वेदयितुमद्य जनोपकण्ठं
शीर्णस्वरेऽपि सति कण्ठतटे जनानाम् ।
नोत्सादनाय दयते हृदयं नु तेषां
तस्माद् विकारशतमाविरभूदकस्मात् ॥५३॥
चाण्डालमन्नमपि विप्रकुलप्रसूतै-
रास्वाद्यते सपदि सादरमद्य बुद्ध्या ।
हिंसासु शास्त्रविहितासु विरक्तचित्ता
मांसादि रासनसुखाय जनाः पचन्ति ॥५४॥
कामाय कम्रवनितामनुसन्दधानः
प्राणैः पणैस्तदुपभोगविधौ निषक्तः ।
धर्मप्रसङ्गमपि माङ्गलिकं विमुञ्चन्
पारत्रिकापकृतिमेव नरश्चिनोति ॥५५॥
उद्दण्डमाण्डलिकमण्डलदण्डभीत्या
नीत्या कथञ्चन विनीतमृदुप्रकृत्या ।
चौर्यादिपर्युषितमन्तरमुतकुलानां
स्वप्नेऽपि नेच्छति सनातनधर्ममार्गम् ॥५६॥
वाचा प्रचारयति पुण्यमयोपचारान्
आचारमात्मनि समञ्चति पापसारम् ।
वैडालकव्रतमनिष्टकरं परेषां
प्रायः प्रसारमुपयाति नृणां समाजे ॥५७॥
कर्मान्तरेऽप्यसति नित्यविधाववज्ञां
विज्ञोऽपि कालवशगः श्रयते दुरन्ताम् ।

सन्ध्यादिनित्यविधिसाधनपूतचेता
नो हन्त कोऽपि भुवि दृष्टिपथं प्रयाति ॥५८॥
ये पूर्वपूरुषकृतेषु समाजभीत्या
कृत्येषु जाग्रति धने शठतां श्रयन्तः ।
ते चोभयत्र निजकर्मकृतायशोभि-
र्मूढा जना मलिनिमानमुपाश्रयन्ति ॥५९॥
प्रत्यक्षमात्रमधियन्ति मितौ प्रमाणं
कर्मोद्भवं न सुखदुःखविधावदृष्टम् ।
जन्मान्तरं न नरको न च नापि च द्यौः
पूतं मखादि च मृषेत्यपि संगिरन्ते ॥६०॥
निःश्रेयसं मरणमेव भवे स्वभावात्
स्वर्गस्तु दिव्यवनितानुगतिप्रमोदः ।
स्रक्चन्दनादि-कमनीय-पदार्थसेवा-
सम्भूतमान्तरसुखञ्च जगद्गतानाम् ॥६१॥
व्याधिप्रकोप-रिपुशस्त्रकृतव्यलीकाद्
दैन्यादिसाधितमनोरथहानिदुःखात् ।
नान्यो विभाति नरको नयवेदिसिद्ध-
स्तत् किं वृथेन्द्रियविनिग्रहभूरियत्नः ॥६२॥
नात्मा शरीरमपहाय परोऽस्ति जन्तो-
श्चैतन्यमस्य किल भूतसमष्टिसृष्ट्या ।
ताम्बूलचूर्णखदिरादिसमन्वयेन
रागोऽधरे ननु यथा विलसत्यपूर्वः ॥६३॥
विप्राय गो-कनक-भूषण-रत्नदानात्
पुण्यं वदन्ति निजमर्थमवेत्य धूर्ताः ।
निर्वीर्यतामुपगता मतिमन्त एव
पातिव्रतं शुभफलं प्रथयन्ति लोके ॥६४॥

संसारिणां पुरुषकारवियोजितानाम्
अर्थागमाय सुकृतोक्तिविचारभङ्गौ ।
वेदानुगामिविविधव्रतपालनार्थं
मिथ्यैव मूढमनुजा विपथे भ्रमन्ति ॥६५॥
वाणिज्यमाचर गृहाण समोपचारं
विप्रादिभेदमपि विस्मर विश्वरागात् ।
वर्णाश्रमाचरितमङ्गगणेन क्लृप्तं
दीप्तं कुरुष्व तिमिराणि निहत्य चित्तम् ॥६६॥
वर्णास्त्रयः श्रुतिपदेषु गताधिकारा
नान्त्यस्तथा दुरभिसन्धिरयं द्विजानाम् ।
ईशः समः सकलमानुषजन्मदश्चेत्
कस्माद् विभेदमतिमानुषमेष कर्ता ॥६७॥
बाह्यं शरीरमविलक्षणमन्त्यवर्णे
धीचातुरी तुलनया क्वचन प्रकृष्टा ।
वेदोदितेषु शुभकर्मसु मार्मिकाणां
तत् किन्तु वेदमधिकृत्य महत्त्वचिन्ता ॥६८॥
पित्रोः पदाब्जपरिपूजनमस्तु किञ्चिद्
देवार्चना न फलिनी श्रुतिसम्प्रदिष्टा ।
केयं विमूढमनसां मृदि पादपे वा
पाषाणखण्डनिचयेऽपि च दैवबुद्धिः ॥६९॥
स्वर्गाभिधं पुरमितो यदि किञ्चिदुच्चै-
स्तत्र स्थितैर्मखहविः कथमस्तु पीतम् ।
दूरं जने व्रजति जीवनपोषणार्थं
पाथेयकल्पनमनर्थकमन्यथा स्यात् ॥७०॥
इत्येवमेव नवजल्पशतैः समाजः
स्वल्पीकरोति तमसाऽल्पधियां विवेकम् ।

आपातसुन्दरमनोऽनुगुणं विचारं
प्रायेण याति जनता भुवि निर्विकल्पम् ॥७१॥
एवं दशामुपगते परितः समाजे
किं वा विधेयमिति चिन्तयतो मनो मे ।
नो निर्णयं समधिगच्छति देवि पद्मे
तद्दीयतां मम विचारसहोपदेशः ॥७२॥
लोकवृत्तानुवृत्तात्मा पद्मां स्निग्धेन चेतसा ।
बोधयित्वा व्यथावीजं विरराम जनार्दनः ॥७३॥
इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावे महाकाव्ये
कलिप्रभाववर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

द्वितीयः सर्गः

इत्थं सर्वजगद्गुरुं स्थितिपरं दृष्ट्वा विकारं गतं
पद्मा च्छद्मविभेदनस्थिरमतिः कृत्वा स्मितं प्रावदत् ।
हे नारायण पारयन्नपि परस्तत्त्वार्थसिद्धिक्रमे
यन्मां पृच्छसि तद्धि गौरवपदं त्वत्पादपद्मोद्भवम् ॥१॥
सूताधिष्ठितवाजिराजिरयते यद् योग्यमार्गे गतिं
सोऽयं वाजिगणे गुणः किमु, गुणः सोऽयं स्थितः सारथेः ।
सौभाग्यं यदि मे वचःसु विलसेत्तत्रास्ति हेतुर्भवान्
सूरस्य प्रभयाऽरुणोऽपि जगतां व्याहन्ति घोरं तमः ॥२॥
प्रागल्भ्यं त्वयि सर्वगौरवमये शिक्षावचो मे ह्रिया
मौनं मानविलङ्घनादिव तथा दोषाय मे कल्पते ।
तस्मादेव गुरोरधीतविषयाः शुद्धयर्थमाम्रेडिताः
शिष्याणामिव मे वचांसि न कथं निर्दोषतां तन्वताम् ॥३॥
नित्यं मामनुमन्यसे प्रणयिनीमानन्ददानप्रिय-
स्तस्मादेव तव प्रभूतमहसो नासाद्यते वैभवम् ।

वाचां देव मया प्रवृत्तिसमये त्वत्पादपाथोभवे
सर्वाघक्षयसाधनार्थमधुना भूमौ नतिः साध्यते ॥४॥
आलोकः प्रभया यथा हि तमसां हन्ता गृहोद्भासक-
स्तद्वत्त्वं मम दोषराशिमनिशं हत्वा प्रदत्से मतिम् ।
अद्यापि प्रणयाभिमानरभसाद् गन्तुं कृपां तावतीं
त्वत्पादाम्बुजपूतरत्नकिरणे पीठे नतिः साध्यते ॥५॥
इन्द्राद्या विपदागमे तव पदं शान्तेः कृते वृण्वते
त्वन्नामस्मरणेन सर्वविपदो दूरं गता देहिनाम् ।
तत् केयं वद चातुरी सुचतुर प्राप्ता त्वया नूतना
तृष्णापीडनतो जलाधिपपुरी हन्ताधुना दुर्गता ॥६॥
पूर्वं यावदपादि लोकवलये धर्मस्य हानिः परा
तावत्तस्य विरक्षणाय भवता यत्नः समालम्बितः ।
धर्मस्य प्रथिमानमारचयितुं स्मृत्वा पुराणोद्यमा-
नद्यापि प्रतनुष्व विश्वमनघं केनापि पुण्यात्मना ॥७॥
वेदानां प्रलयाम्बुधौ प्रविलये मत्स्यस्वरूपं दधन्
तेषामुद्धरणं चकर्थ जगतां भव्योपकारक्षमः ।
नैते बाढमतोऽन्यथा भुवि जना यागादिसत्कर्मणां
वैधाचारपरायणाः शुभफलं लब्धुं क्षमेरन् परम् ॥८॥
'किं कार्यं किमकार्यमूर्ध्वमयनं कस्मात् कुतो वाप्यधः
श्रौतस्मार्त्तवचोभिरेव जनता ज्ञातुं क्षमा संसृतौ ।
वेदानां विलये विधेरवगमाभावेन नानाविधै-
रज्ञानाचरितैः स्खलद्विधिशतैः संसारिणां व्याहतिः ॥९॥
यत्त्वामीश कृपानिधिं मृदुधियो ध्यायन्ति दोषाकरं
लोकानां प्रलयप्रसाधनवशात्तन्मूढतायाः फलम् ।
काले जीवकृतैरसीमदुरितैः संसारविध्वंसनं
तत्रैवासि नियामको हि भगवन् भूतिस्थितिध्वंसकृत् ॥१०॥

तस्मादूर्ध्वमधःप्रलीनधरणी नीरात् समुत्थापिता
वाराहं वपुराकलय्य करुणामालम्ब्य देव त्वया ।
सृष्ट्वाऽभीष्टपदार्थसार्थमपरं पूर्वं यथासीत्तथा
संसारो नव एव दोषरहितः स्वेच्छाक्रमात् साधितः ॥११॥
चातुर्वर्ण्यजनिं विधाय मुखतो बाह्वोः पदादूरुतो
वर्णानां गुणकर्मभेदनियमानापाद्य सद्यः स्वयम् ।
संसारं नियतव्यवस्थमसुखं हन्तुं पदे वर्तय-
न्नेकस्त्वं निखिलेषु भासि कृपया लोकोपकारक्षमः ॥१२॥
वेदार्थानवगत्य विप्रनिवहा धर्मं यदातन्वते
यच्च क्षत्रगणाः कृपाणनिपुणा रक्षन्ति लोकानमी ।
वैश्या यच्च कृषिप्रधानविषयो लोकोपकारव्रताः
शूद्राणामपि शिल्पकादिघटना सर्वं प्रसादाद्धि ते ॥१३॥
यावद्दैत्यकुले हिरण्यकशिपुस्तेजोबलैरात्मनो
जित्वा देवगणानभूत् सुरपुराधीशो विशालोद्यमः ।
यस्यैश्वर्यकणः प्रमाणमभवद्दुःखे सुखे वा चिरं
देवानां त्रिदिवेऽपि का तनुभृतामन्यत्र वार्ता सताम् ॥१४॥
यस्यादेशवशात् सहस्रकिरणो नात्युष्णघृष्णिं वहन्
वाय्वानीतजलादिशैत्यविरतिव्यापारमात्रक्षमः ।
भाले पत्रविशेषकच्युतिभिया स्वेदं न धारामयं
ग्रीष्मेऽपि प्रततान शासनभयान्मुग्धाङ्गनानां मुहुः ॥१५॥
स्वर्णं बोधयितुं हिरण्यकपदव्याहारमात्रात्तदा
जीवानां यदलीकभीतिविकलं चेतश्चकम्पे चिरम् ।
तस्मादेव तदुग्रवीर्यविवृतिः शक्यानुमानाऽभवद्
नामांशादपि नामवाच्यविषयो बुद्धिं समाक्रामति ॥१६॥
प्रह्लादं निजमात्मजं हरिपदध्यानावधानक्षणं
श्रुत्वा वैरवशादवारितहृदो यस्यातिरोषः पुरा ।

तद्दोषादतिमानुषेण विधिना हन्तुं सुतं चेष्टितः
शैलक्षेप-विषान्नदान-जलधिक्षेप-द्विपोद्वेजनैः ॥१७॥
एवं दानववीर्यविद्रुतममुं भक्तं शरण्यो भवान्
प्रह्लादं परिभूतमानसरिपुं पातुं नृसिंहात्मना ।
भित्त्वासौ करजैर्हिरण्यकशिपोर्वक्षः स्रवच्छोणितै-
रन्त्रैरात्मविभूषणं विलुलितैश्चक्रे सुराद्यैः स्तुतः ॥१८॥
क्षीराम्भोनिधिमन्थनाय निहितं क्षौणीधरं मन्दरं
पृष्ठेकृत्य निमज्ज्य सागरजले कूर्मस्वरूपं श्रितः ।
कण्डूखण्डनलीलया क्षितिभृता पृष्ठे महाघर्षणं
को वान्यः सहतां विना भगवता विश्वोत्तरेणादितः ॥१९॥
तन्निश्वासगृहीतभूरिपयसामाकर्षणोत्सर्जनै-
र्ह्रासोच्छ्वासविधौ पयोधिसरितां नाद्यापि विश्राम्यतः ।
ये लोकातिगजन्मकर्मपरमा माहात्म्यलीलाश्रया-
स्तेषां श्वासविमोचनेष्वपि भवेल्लोकातिरिक्तं महः ॥२०॥
तस्मात् सागरमन्थनात् सुरगणैरासादि कल्पद्रुमः
पीयूषांशुरहं तथा च सुमहानुच्चैःश्रवा वाजिनाम् ।
मातङ्गान्वयनायकः सुरपतेरैरावतः कौस्तुभो
नानारत्नगणः सुधाढ्यकलसो देवारिभोग्या सुरा ॥२१॥
दुर्वृत्तासुरवञ्चनाविधिपरो यन्मोहिनीमायया
दत्त्वा मुग्धसुधां सुरेस्वसुरतां चक्रे सुरागोपनात् ।
पीयूषं छलतोऽपवार्य सुरया मुग्धासुरान् मोहयन्
तेष्वन्यां सुरतां च देव सुरतासौभाग्ययोगाय तत् ॥२२॥
शान्तिं कामपि संश्रिते चिरमथो लोके चरे स्थावरे ।
दैत्यानामधिपो बलिर्बलवतां श्रेष्ठोऽभवद् भूतिमान् ।
तेनार्ता भगवन्तमार्तशरणं देवाः स्तवैस्तुष्टुवु-
र्यावत्त्वं किल वामनाख्यमहसा तावद् बलिं बद्धवान् ॥२३॥

यावद् ब्रह्मभुजोद्भवा ननु धनुर्वेदे प्रतिष्ठां गता
दर्पाद्वृत्तविपर्ययं विदधतो भ्रष्टाः स्वजातिक्रमात् ।
तावत् स्वांसतटे निधाय परशुं शत्रुक्षये दुर्मदं
व्याजीकृत्य पितुर्वधं क्षितिभुजस्त्रिःसप्तकृत्वोऽवधीः ॥२४॥
हत्वा क्षत्रगणं तदीयरुधिरैरारभ्य नैकहृदां-
स्तेषु प्रेतपितुर्निवापसलिलैस्तृप्तिस्त्वया साधिता ।
तातादेशविशेषपालनकृते शीर्षं जनन्याः स्वयं
छित्त्वा किञ्चिदिवाद्भुतं त्रिभुवने शिक्षापदं स्थापितम् ॥२५॥
जित्वा सागरमेखलां स्वयमिलां निःशेषितक्षत्रियां
हित्वा निःस्पृहमीश्वरस्य गुरुता लोके समाशंसिता ।
शान्त्यर्थं तपसे विकीर्णमहसे सम्प्रार्थितः सागर-
स्तुभ्यं यत् तपसः पदं प्रतिददे तच्चाद्भुतं दीप्यते ॥२६॥
शिक्षाया ग्रहणे गुरोः पशुपतेः शास्त्रश्रुतेः शौर्यतो
गौरीपुत्रजिगीषया हिमवतः शृङ्गे शरं मुञ्चता ।
क्रौञ्चं रन्ध्रमकारि यद्धि भवता तेजोयशःसुन्दरं
तत्ते शाश्वतमैशमेव विभवं पूर्णात्मना शंसति ॥२७॥
त्रेतायां दशकन्धरे समुदिते रात्रिञ्चराधीश्वरे
धर्मोत्पातमये तपस्विजनताप्रध्वंसलीलाकरे ।
लोके धर्ममयध्वजं प्रथयितुं हन्तुञ्च पापोच्चयं
जातस्त्वं रघुवंशगौरवरवी रामाभिधानः श्रिया ॥२८॥
यज्ञे विघ्ननिवारणाय तपसामेकायनं गाधिजो
विश्वामित्रमुनिर्यदा दशरथं तातं तवाभिक्षत ।
तावत्त्वं महिमान्वितो मुनिमिमं मार्गेऽनुगच्छन् पुरा
सुन्दस्त्रीवधपौरुषेण जगतामाश्चर्यकृच्छैशवे ॥२९॥
तस्मादुत्तरतो मुनीश्वरमतो गत्वा विदेहान् भवान्
विश्वामित्रवशे स्थितः पशुपतेर्भङ्क्त्वा महत् कार्मुकम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

March, 1940	१८६१-शकीये फाल्गुने २२श-वर्षस्य ११श-संख्या	Vol. XXII No. 11.

भारती-स्तुतिः

[निबन्धकः—श्रीदुर्गामोहन-काव्य-स्मृतितीर्थः]

या शक्तिः क्षितिपालये मतिमतां या भाति चित्ते सदा
या सर्वप्रकृतिर्यया स्थितिरहो मूर्त्तस्य या ज्ञानदा ।
नन्दन्ते पुरुषाश्चकासति यया सूर्यादयो ज्योतिषः
साऽष्टाभिः सह शक्तिभिर्लगतु नः कण्ठे सदा भारती ॥१॥
भो भोः पङ्कज ! साधु साधु भवता किन्नाम तप्तं तप
एतच्छ्रीचरणे जनैकशरणे क्रोडीकृते यत्त्वया ।
स्वान्तध्वान्तविलुप्तिकाममतिभिर्यल्लाभलोभोत्सुकै-
स्तप्त्वाऽनन्ततपोऽपि तैरहरहर्न प्राप्य सन्तप्यते ॥२॥
रम्भास्तम्भ-कदम्ब-कुम्भ-पटलैर्वाद्योद्यमैः सर्वदा
दिव्याङ्गी नगराङ्गना कलकलैः सङ्गीतसेवार्चनैः ।
नानाकेतनरत्नपूर्णसुषमामाङ्गल्यकोलाहलैः
शोभापूर्णगृहाङ्गने भगवती वाणी नरीनृत्यते ॥३॥

भाग्यं भाग्यमहो महोत्सवमयी सा चिन्मयी मृन्मयी
भूत्वाऽभूदुदितादृताद्दृतजनस्यैषालये सम्प्रति ।
भ्रातर्भ्रातरितस्ततस्तत इमामेह्येहि पश्यानिशं
भास्वन्मूर्तिमगाधभावमहतीं श्रीमन्मनोहारिणीम् ॥४॥
काव्योद्यानिकुञ्जभावकुसुमैरर्चन्ति यां भावुका
वीणातानमृदङ्गताललितैर्गीतैश्च यां गाथकाः ।
काञ्चीरत्नदुकूलहारवलयैर्भूषाः स्तवैः स्तावका
ब्रह्मानन्दविधायिनीं वयमिह ब्राह्मीं नुमश्चार्भकाः ॥५॥
भो भोः पश्यत दूरतः सुनयनस्नेहाम्बुना सिञ्चति
मातेयं दयमान-दीर्घनयना सर्वान् सुतान् नः स्वयम् ।
तां संपूज्य शुभे दिने सुमनसां मालायितैरात्मभि-
र्वन्दे मातरमित्ययं सुविधृतो मन्त्रः सदोच्चार्यताम् ॥६॥
चित्रं चित्रमिहास्ति किं यदि रसान् सङ्गत्य भृङ्गावली
लोभान्धा चरणे मनोऽभिरमणे भ्रान्त्या समालम्बते ।
दृष्ट्वैतच्चरणे च ते पुनरहो कान्तारविन्दोपमे
को वा भ्रान्तिमगान्न निर्णयविधौ सन्नेत्रयुक्तोऽपि सन् ॥७॥
हृन्मालिन्यविमोचनी भगवती वाणी जगद्रञ्जिनी
ब्रह्मास्याब्जवने विहारचतुरा श्वेतप्रभोद्भासिनी ।
विद्वन्मानसरञ्जिनी श्रुतिसुधावीणारवोल्लासिनी
वन्दे मातरमित्युदारवचनं श्रुत्वाऽनिशं हृष्यति ॥८॥
ध्यानेन यां यतधियो विजने निषण्णाः
स्वान्ते स्वके गततमःप्रसरे नितान्तम् ।
बालेन्दुरश्मिपरिशोभितभालपट्टां
पश्यन्ति सुन्दरतनुं विधिजां विधिज्ञाः ॥९॥
अब्जे निवेश्य चरणाब्जयुगं युगाद्या
वामेन पुस्तकमथापरकेण वीणाम् ।

हस्तेन मौक्तिकगणैर्ग्रथितां स्रजञ्च
संबिभ्रती मुकुलिताब्जपयोधराभ्याम् ॥१०॥
या श्वेतपद्मार्पितपादपद्मा करेण वीणां परिवादयन्ती ।
विराजतेऽशेषगुणैरतीता सा भारती पातु विमूढपुत्रान् ॥११॥
का भाति भूमौ सुरवन्दनीया का स्यात्तरी मोहनदीश्च तर्तुम् ।
मोहान्धकारे नयनोत्सवः का विष्णुप्रिया ब्रह्मसुता सदैव ॥१२॥
नानावनानीतसुगन्धिपुष्पैर्गन्धानुलिप्तैः सह बिल्वपत्रैः ।
छात्राः समभ्यर्च्य महामहेऽस्मिन्-स्त्वां भारते भारति ! संनमन्ति ॥१३॥
एह्येहि मातश्चरणारविन्दं सम्प्रार्थये ते विगुणोऽपि पुत्रः ।
दयात्मजे चेन् सकलेऽपि तुल्या प्रदर्शनीया करुणाप्रकाशैः ॥१४॥

भ्रमण-विवरणम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास-गोस्वामी]

अहो वैचित्र्यश्चाभोगश्च जगतः ! यः पुनरुलूक इव कन्दरगतः सत्यपि भास्वरे सहस्रांशुकरे स्वकीयामावेष्टनीमेव वसुधेति विबुध्य, विपुलया मूढतया गगनस्पर्शिना च दम्भेन विधातुर्विविधवचित्र्याभोग-भाजः परमोदाररमणीयाया भुवः प्रत्याहृत्य लोचने, प्रत्यक्षदृश्यानपि विषयानपह्नुत्य, महिम्नश्च जगदीशितुर्विज्ञायाप्यविज्ञाय, स्वेनैव भावमण्डलेन परीतस्तिष्ठति, यत् सत्यं शोच्यः स वराको नूनमनुकम्पाभाजनमेव सर्वेषां जनानाम् । यावद्धि जनः स्वेनैव मोहाभिमानतिमिरेण कलुषितेक्षणस्तिष्ठति तावच्छायेव निःश्वासमलीमसे मुकुरे न मूर्च्छति भगवतो महिमावली तस्य हृदयदर्पणे । अतः खलु स्रष्टुर्महिम्नो दिदृक्षवः सदा स्मरन्ति शास्त्रवाक्य-मेतत्—

"तृणादपि सुनीचेन तरोरिव सहिष्णुना ।
अमानिना मानदेन कीर्तनीयः सदा हरिः ॥"

अपि च, एतदपि सत्यं यत् सर्वस्मिन्नेव देशे, काले, पात्रे च सुनीचतया न भवितव्यम्। "काले मृदुः कुसुमवत्, पविवच्च तीक्ष्णः"—अयमेव नियमः। नैतद् युक्तं यत् पारुष्यस्य प्रयोजनमात्यन्तिकमेव नास्ति, तथात्वे मृषा स्यात् कवेर्वचः, मुधा च मनुष्यत्वम्। यत आह—

"वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति॥"

एतदुक्तं भवति यत् प्रत्युपस्थिते प्रयोजने पारुष्यं कार्यं, परं सर्वथा विनयः प्रदर्शनीयः। विनयाद्धर्मं शान्तिञ्च लभते लोकः। अपि च, अविनीतस्य न कथमपि गोचरो भवति विश्वसृजो महिमजातं, न वा पुनरनुभूतो भवति तस्य मायाविनो लीलाप्रपञ्चः। पश्य, यो नाम जाल्मः स्वकेन जाड्यातिरेकेण मणिमुक्तामाणिक्यादिखचितस्य वितानस्येव संख्यातीतग्रहोपग्रहतारकेन्दुधूमकेतुच्छायापथनीहारिकादिज्योतिष्कमण्डलीपरिशोभितस्य नभसः सत्तां नाङ्गीकरोति प्रखररविकरोद्भासिते दिवाभागे, स यदि निशायामूर्द्ध्वं प्रहिणोति दृष्टिं तदा किं ग्रहादीनामशेषाणां वस्तूनां स्वनयनपथमागतानामस्तित्वमपलपितुं पारयति? न कथमपि। अपि तु, अगाधासीमानन्तस्य भूम्नः सन्निधौ विसृष्टावलेपभारो दीनं बिन्दुमिवात्मानं मन्यते, भक्तिश्रद्धार्द्रमानसश्च लोलुठ्यते विश्वपतेः पादपीठभूते धरणीतले। अपि च पश्य, यावद्धि कश्चिज्जनः स्वगेहस्य द्वारगवाक्षवातायनादिकमवरुध्य विमलाभिरिन्दुप्रभाभिरुद्भासितायां रजन्यामन्तर्बहिश्च तमसावृतोऽवतिष्ठते तावन्न जानाति बहिःस्थितायाः कौमुद्याः सत्तां, तस्याः शरीरमनःप्रह्लादिनीमपरिसीमां शक्तिञ्च। यदा तु स गोचरादगोचराद्वा द्वारादिकमपावृणोति तदैवानुभवति सत्तां, माधुर्यं, सौकुमार्यञ्च हिमांशुरश्मेः।

हन्त! सर्वं एव वयं यात्रिणो जगतीतलेऽस्मिन्! मोहतमिस्रेणावृतवीक्षणा वयं समन्ततो भ्रमामः। न जानीमहे वयं कुत आगताः, कथं वा भ्रमामः, क्व वा गन्तव्यमस्माभिः। अशेषलीलालयस्य परमकारुणिकस्य सर्ववीजभूतस्य परमपितुरुत्सङ्गात् परिभ्रष्टा मोहवशेन वयमितस्ततः परि-

भ्रमामः, न जानीमः कदा पुनस्तस्याश्रयमङ्कमारोक्ष्यामः। सर्वं वयमञ्जसा पान्था एव, सर्वदाऽप्रतिहतया गत्या भ्रमामः, भ्रमणान्तर्दशायामेव कदाचित् केनचित् पथिकेन सार्द्धं परिचयः क्षणिको वालापः प्रवर्त्तते। न जानीमहे कदा वास्या यात्रायाः परिसमाप्तिः स्यात्।

यातु, अवितथमेतत् यत्, यस्तावत् कृपणः पृथिव्यामस्यां न भ्राम्यति यथेच्छं, स वार्त्तामपि न जानाति वैचित्र्याभोगयोरस्याः। देशभ्रमणस्य फलं नानाविधं विबुधैर्बहुधा कीर्त्यमानमित्यलं पल्लवितेन। किं न श्रुतं भवद्भिः—

"यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते बुधान्।
तस्य सङ्कुचिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥"

वस्तुतो देशभ्रमणं, बुधसंसेवनञ्च विना शिक्षापद्धतिरसम्पूर्णैव मनुष्याणाम्। अस्माकं भारतवर्षे कति नाम तीर्थानि सन्ति के तानि निरूपयिष्यन्ति? तीर्थदर्शनस्य तावदुद्देश्यं बहुविधम्। एकतो धर्मानुरागिणां चेतसि परमेश्वररतिविधानम्, अन्यतः स्वदेशेन साकं तेषां परिचयस्तेन च तेषां चेतसां पुष्टिः सम्प्रसारणमुन्नयनञ्च निर्मलानन्ददानद्वारेण विशदीकरणं, स्वास्थ्यसमृद्धिप्रभृतिसम्पादनं सर्वोपरि सामयिकमपि विषयविषधरज्वालाविस्मारणं तेन परमेश्वरपादपद्मे चात्मसमर्पणवासनाजननं वैराग्योत्पादनञ्च। अपि च, तत्तद्देशानामैतिहासिकवृत्तान्तभौगोलिकावस्थानज्ञानं, तत्रत्यलोकानां संख्याचारव्यवहारादि-वीक्षणमित्यादिप्राज्यं हितं मनोहारि च फलं देशभ्रमणस्य, नात्र कोऽपि विसंवादः।

यातु, अलं सर्वजनविदितस्य भ्रमणफलस्य व्याकरणेन। प्रकृतमेवानुसरामः। साम्प्रतिकमेवास्माकं भ्रमणं विवृणुमः। वयं त्रयः खृष्टीयावकाशे तीर्थदर्शनमुद्दिश्य स्वगृहान्निष्क्रान्ताः। समतलभूमिवास्तव्याः खलु वङ्गीया वयमनभ्यस्ताः समुच्चमृत्तिकास्तूपानाम्। अपि च, प्रधावति महता जवेन वाष्पीयशकटे प्रपन्नाः परमां प्रीतिमुभयतः श्रेणीबद्धां पर्वतमालामवलोकयन्तः। अपि च, विशालाः क्षेत्रभूमयः, अन्तरान्तरावस्थिता जनपदसमूहाः, प्रांशव-

स्तरवः, रौद्रोज्ज्वलाश्च प्रकृतेर्द्रव्यसम्भाराश्चिरं नो मायाप्रभावपिहितानिवाकुर्वन्। समन्ततश्च सद्यः कृत्तानि शस्यानि स्तूपीकृतानि राजन्ते स्म। वयन्तावन्महत्येव प्रत्यूषे गयाक्षेत्रं प्राप्तवन्तस्तत्र च कस्यचिदात्मीयस्य शरणमापन्नाः। ततः पितृकर्मकरणार्थमन्तःसलिलायां फल्गु-गङ्गायां स्नात्वा तत्रत्य-क्रियामपि समाप्याक्षयवटसविधे विष्णुगदाधरमन्दिरमासादिताः। लसच्चामीकरध्वजपताकं सुवर्णमयशिखरं प्रोत्तुङ्गं विष्णुमन्दिरं तन्मध्यस्थं विष्णुपादपद्मलाञ्छनञ्च विलोकयतां कीदृग् भावान्तरं जातमासीन्मनसि तद् गिरामविषय एव। परःसहस्राणां साधूनां पादस्पर्शसम्पर्कादमृतमयीवास्य धूलिकणिका। कति वा नामातीताः पुरुषास्तत्र गता भवेयुः, कति वा वर्तमानाः, कति वा तावदनागताः के तान् कार्त्स्न्येन जानन्ति। अत्रैव किल वङ्गरत्नभूतः श्रीचैतन्यदेवो विष्णुपादपद्मं दृष्ट्वा समाहित आसीत्। इहैव किल वङ्गालङ्कारः स्मार्तशिरोमणी रघुनन्दनः पितृकर्मकरणायागच्छत्। मन्दिरगात्रस्थानां शिल्पानां भास्कर्याणाञ्च नैपुण्यं कामनीयकञ्च किञ्चिदुपलब्धवन्तो वयं विस्मयविस्फारितचेतसो भूयो भूयः प्राचीनस्थपतिभास्करपाटवेन स्वान् गौरवान्वितान् मन्यमानाः परां निर्वृतिं प्राप्नुम। ततः सार्द्धक्रोशत्रयव्यवहितं भगवतो बुद्धस्य मन्दिरं द्रष्टुं गतास्तत्रत्यानि मनोहराणि मठचैत्यविहारनिकेतनादीनि प्रभूतानि दृश्यानि प्रत्यक्षीकृतवन्तः। तत्र पुरःस्थापितबृहद्घृतप्रदीपां विशालां बुद्धमूर्तिमन्याश्च तस्य मातृपितृकलत्रादीनां मूर्तीः, बोधिद्रुमं, बुद्धवापीं, सुबहूनि शिवलिङ्गानि, शङ्करभगवत्पादानां मठमित्येवंविधानि विचित्राणि पुष्कलानि च वस्तूनि नयनगोचरीकृतवन्तः। अत्रायमेव विषयो नः समधिकं दृष्टिमाकर्षत् यदेकस्मिन्नेव स्थले न-गण्येनैव व्यवधानेन शैववैष्णवसौगतधर्माणां प्रतिष्ठासीत्। अपि तु, एतदपि विस्पष्टं स्मरामो यत् तत्र गणपतिमूर्तिरप्यस्ति। किमनेन गाणपत्यधर्मोऽपि तत्र प्रादुरासीदित्यनुमातव्यमस्माभिः। न जानीमः किं वा प्रकृतं तथ्यम्। यद् भवतु, तद् भवतु, एतत्तु सुकरमनुमातुं यदेकदा तत्र भारतीयाः प्रधानभूता धर्माः सर्वेऽपि क्रमात् प्रादु-

रासन्। एतेन चास्य स्थानस्य पौराणिकं प्राधान्यं सुष्ठु विभाव्यते। महाराजादशोकात् प्रभृति नियतमद्यापि तिष्ठति सा पौराणिकी कीर्तिमाला विविधातीतघटनाविपर्ययपरम्परासाक्षिभूता।

ततो वयं वाराणसीं प्राप्ताः। तत्रत्यानामसंख्यकानां नानाविधदेव-मन्दिराणां दर्शनेन मनांसि नः सम्यग् विस्मयरसह्रदं गाहन्ते स्म। पुरातनीयं पुरी वाराणसी महाराजस्य दातृचूडामणेर्हरिश्चन्द्रस्य कालादद्यावधि स्वकीयेन गौरवेण माहात्म्येन च सर्वोपरि विराजते। इयमेव काशी तैलङ्गस्वामिभास्करानन्दप्रभृतीनां महापुरुषाणां लीलादर्शिनी। अस्यामेव नगर्यां महात्मा तुलसीदासः प्रथितां रामायणीं कथां प्रणिनाय। भगवान् तथागतोऽप्यस्यामेव प्रथमं बौद्धधर्मं प्रचारयामास। भगवाञ्छङ्कराचार्योऽपि अस्याः काशीश्वरान्नपूर्णामणिकर्णिकादीनां माहात्म्यवर्णने मुखर एवासीत्।* किं बहुना, सर्व एव भारतीया धर्माः, साधवः पुण्यश्लोका महापुरुषाः, कृतस्ना एवार्यदेवता वाराणस्यामिह सम्भूता आसन्। स्मरणातीतादेव कालादद्यापि भारतीया संस्कृतिधारा स्वच्छन्दमविच्छिन्नश्चात्र प्रवहति। कति नामात्र धर्माः, कति नाम राष्ट्राणि, कति नाम जातयः सम्प्रदायाश्च विपर्यस्तानि तदशक्यमेव वक्तुं मनीषिभिः।

वस्तुतो भारतवर्षेऽस्मिन् य एव प्रसिद्धिमात्मनः काङ्क्षति स्म, स एव वाराणसीं कर्मक्षेत्रं व्यधात्। यत् सत्यं, सर्वप्रकाराणां मानुषाणां शक्तिनिकषशिलेवासीदियं वाराणसी। सर्वे तत्र धर्मप्रचारकाः सन्यासिनो दण्डिनो व्रतिनः परमहंसाः परमभागवता मुमुक्षवः शिल्पिनो भास्कराः स्थापत्यविदः कलाकौशलनिष्णाता नृत्यगीतवाद्यपटवः परमकोविदा महाध्यापका अन्तेवासिनो राजानः प्रकृतयो धनिनो भिक्षवो विदुषो

* अस्यामेव नाटोरमहाराजस्य विधवा महिषी साध्वीललामभूता कृच्छ्रव्रता 'राणी भवानी'ति प्रथिताभिधाना मुक्तहस्तं प्रचुरतरवित्तादीनि प्रतिपादयन्ती नूनमद्यापि जीवति यशःशरीरेण।

वैधेया अभिजाताः साधारणा बाल-वृद्ध-वनिताः काणान्धपङ्गुमूकवधिर-क्षीवविकलाङ्गाः श्रेष्ठिनः क्रेतारो दस्यु-तस्कर-हिंसकाः पण्ययोषितः किं बहुना, सर्वप्रकाराद्भुतैर्मनुष्यसम्प्रदायैरध्युषिता तावदियं विचित्रा विपुला च नगरी। सर्वेषामेव भारतीयानां करदमित्रनृपतीनां भूस्वामिनां धनिकानाञ्च तत्र धर्मशालाः, कति वा नामाश्रमाः सन्ति, न तानि गणयितुं शक्यन्ते, किं बाहुल्येन, अन्नपूर्णानिकेतनं खल्वियं काशी। असंख्याना-मन्नसत्राणां सद्भावात् न कोऽपि तत्रोपवसति। अर्द्धवलयीकृताया-श्चित्रविलिखिताया इव गङ्गायास्तटभूमौ पवित्रा पुरी परमेण सौन्दर्येण परया च विभूत्या विहस्येवापरा नगरीर्विराजते मुक्तिप्रदायिनी। तत्र वयं भगवतः काशीविश्वेश्वरस्य शृङ्गारारात्रिकं दृष्ट्वा परमानन्दसन्दोहेन सुतरां जडीकृतबाह्यान्तःकरणप्रवृत्तयः सञ्जाताः क्षणमपि। अहो चारुत्वं नैपुण्यञ्चारात्रिकस्य काशीपतेः। न जातु स्मृतिरियं नश्चित्तपटादपसर्तुं शक्ष्यति। अत्र वयं कतिपयान्येव दिनानि प्रोष्य सर्वा देवताः, प्रेक्षणीयानि वस्तूनि च निरीक्ष्य, वाराणस्याः कियद्दूरवर्तिनि सारनाथनाम्नि स्थाने तावदशोकस्य कीर्तिस्वरूपं बौद्धविहारावशेषं भग्नस्तूपं, तत्रत्यसंरक्षणशालायां रक्षितानि नानाविधानि नानाकृतीनि च द्रव्याणि, महाचीनराजेन नवनिर्मितं जापानदेशीयचित्रकराङ्कितबुद्धजीवनाख्यानालेख्यमण्डितं बुद्धमन्दिरं, धर्म-शालाश्च दृष्टवन्तः। अद्यापि तत्र न सर्वाणि भूखण्डानि खानितानि भारता-धिपेन। तस्मिन् संरक्षणालये स्थितानां वस्तूनां कारुकार्याणि नः परं विस्मयं परमां मुदञ्च जनयामासुः। मायासम्मोहिता इव वयं तत्र मुहूर्त प्राचीने भारतवर्षे व्यचराम, कल्पनया च तात्कालिकीं दैनन्दिनजीवन-यात्रापद्धतिं सर्वतोमुखीं समृद्धिञ्च भावितवन्तः।

ततो वयं प्रयागक्षेत्रं गताः। तत्र हि गङ्गायमुनयोः पुण्ये सङ्गमस्थले स्नानं पितृकार्यादिकञ्च निर्वाह्य परिलघुचेतसस्तावदशोकदुर्गाभ्यन्तरं प्रविष्टाः। इदमेव दुर्गं किल मोगलनृपतेराकवरस्य करायत्तमभूदिदानीन्तु वृटिशराजाधीनं जातम्। अभ्यन्तरे चास्य वेणीमाधववासुकिप्रभृतीनां

देवानां व्यासवाल्मीकिदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामक्षयवटनामकस्य च सुप्राचीनतरोरवस्थानं भवति ।

अत्रत्यमूर्तीनां घटननैपुण्यं सुतरां प्रेक्षणीयमेव जनानाम् । मनसि भूरिशः प्राचीनकारुशिल्पिनां दक्षतां प्रशस्य तद्देशवासित्वादात्मनश्च बहुमन्यमानाः स्तिमितदीपालोकोद्भासितादभ्यन्तरभागाद् वयं बहिर्निष्क्रान्ताः । पथि च महावीरं भारद्वाजाश्रममानन्दभवनादिकञ्च विलोक्य तस्मादेलाहावादनगरीं गतवन्तः । तत्र प्रधानधर्माधिकरणालयं तथान्यान्यपि द्रष्टव्यस्थानानि, गृहाणि वस्तूनि च द्रुतमवलोक्य तत्तद्वस्तूनां पुण्यामत्युज्ज्वलां स्मृतिं मानसपटे निधाय च स्वदेशं प्रत्यागतवन्तः ।

विश्वासदेवी-कृता गङ्गा-वाक्यावली

[निबन्धकः—डा० यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः]

तथा च पाद्मे—"धर्म-द्रवं[1] ह्यपां वीजं वैकुण्ठ-चरण-च्युतम्[2] ।
धृतं मूर्ध्नि महेशेन यद् गाङ्गममलं जलम् ॥
तद् ब्रह्मैव न सन्देहो निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्ड-गोचरे ॥"

तथा—"गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्[3] योजनानां शतैरपि ।
नरो न निरयं याति किं तया सदृशं भवेत् ॥"

तथा स्कान्दे—"गङ्गायाः सदृशं तिष्ठेदन्यद् ब्रह्माण्डगोचरे ।
स गच्छेद् रौरवं विप्रा यावदाभूत-संप्लवम्[4] ॥"

यच्च प्रायश्चित्तत्वेन स्कन्द-पुराणादिषु दर्शितमिति[5], तत्तु एतेषां प्रायश्चित्तत्वेन प्रतिपादनमात्रं विवक्षितम् ।

---

1. V. r. C. द्रवी　　2. V. r. C. चरणाच्च्युतं ।
3. V. r. C. ये ब्रुयुः ।　　4. V. r. C. वदेदाहूतसंप्लवम् ।
5. V. r. C. स्कन्दपुराणादिष्वविवक्षितम् ।

तथा च शिष्टतन्त्रम्—

"तावन्न पातकं कर्तुं शक्ताः पातकिनो जनाः ।
गङ्गा यत्र भवेत् पुंसां प्रायश्चित्तं शिवोऽवदत् ॥"

किञ्च लोकानां[1] स्वातन्त्र्य्-वृत्त्यभावाद्वा बह्वायाससाध्य-प्रायश्चित्त-दर्शनात् प्रायः पाप-निवृत्ता[2] लोकाः । एतस्मिन् विहिते[3] सुख-साध्यतया अगम्या-गमनादिषु स्वेच्छया प्रवृत्तिरिति ।

तथा च स्कान्दे—यम-वाक्यं विष्णु-शर्माणं प्रति

"अल्प-साध्येऽपि[4] दुःसाध्यं श्रावयेत् सततं जने ।
यथा पापे न वर्तेत प्रायश्चित्त-भयादिह ॥
न निर्दिशेदल्प-साध्यं प्रायश्चित्तं नरे बुधः ।
तस्मिन् संक्रमते पापं कर्ता तु तद्विमुच्यते ।।"

इत्यादि-वचन-दर्शनादिति शेषः ।

स्कान्दे—"कृत्वापि दुस्तरं पापं मज्जेद्‌गङ्गाम्भसि प्रिये ।
तत्क्षणादेव तद् याति पापमुद्दिश्य मज्जनात् ।।"

पाद्मे—"नान्येन दह्यते लोके क्रिया नरक-गामिनी[5]
गङ्गाम्भसि प्रयत्नेन स्नातव्यं तेन मानवैः ।।"

अद्य कृतैतदमुक[6]-पाप-नाश-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये । एतत्तु स्नानं सर्वात्मना सर्वभाव-शुद्ध्या वेदाः[7] सत्यमिति हृदये विनिधार्यान्य-मानसं विहाय गङ्गां ध्यायन् नारायणं स्मरन् गङ्गायामेतत्स्नानादेतत् पापं मे यास्यतीति निश्चित्य स्नायात् । "भावानुरूप-फलदा गङ्गा सर्व-जगद्धिता" इति वेद-दर्शनात् । तथा स्कान्द-भविष्ययोः—

---

1. V. r. नोपनां(?)
2. V. r. C, निरता ।
3. V. r. C. विहित ।
4. V. r. C. हि ।
5. V. r. C. दायिनी ।
6. V. r. C. अथैतदमुक ।
7. V. r. C. वेदः ।

"स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्म-वधादिकम् ।
दुराधर्षं कथं याति चिन्तयेद् यो वदेदपि ॥
तस्याहं प्रददे पापं कोटि-ब्रह्म-वधोद्भवम् ।
स्तुति-वादमिमं मत्वा कुम्भी-पाके महीयते ।
आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्द्दभः ॥

तथा च व्यास-संहितायां विष्णु-वाक्यम्—

"उत्क्षिप्य हस्तौ वक्ष्यामि शृणुध्वं मे[1] सुरासुराः ।
सन्देहो नैव कर्तव्यो गङ्गायां सर्व-कर्मसु ॥"

इति शिवादि-वचन[2]-दर्शनात् अन्यथा-भावं वर्जयेत् ॥

यच्च याज्ञवल्क्योक्तम्—

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतोऽव्यवहार्यश्च[3] सर्व-वेदेषु दृश्यते ॥"

तत्तु बहुपुराणैक-वाक्यतया सर्व-पुराण-विरोधाच्च गङ्गेतर-प्रायश्चित्तेषु बोद्धव्यम् । तत्रापि च पाप-विशेषेषु बोद्धव्यम् । तथा पाद्मे—

सकृद् गङ्गाम्भसि स्नातः पूतो गाङ्गेय-वारिणा ।
नरो न निरयं[4] याति अपि[5] पातक-राशिकृत ॥
व्रत-दान-तपोयज्ञाः पवित्राणीतराणि च ।
बिन्दोरेकस्य गङ्गाया न समानि इति श्रुतिः ॥"

भविष्ये—"ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्च-पातकी ।
सर्वतो निष्कृतिं याति गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥"

वन-पर्वणि—"अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रहन्ता शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्व-पापेभ्यो गङ्गायान्तु स मुक्तवान ॥"

---

1. V. r. C. शृणु सर्वे । 2. वचन is omitted in C.
3. V. r. C. व्यवहार्यं तु । 4. V. r. A विलयं ।
5. V. r. अति ।

इति पुराण-दर्शनात्। शिव-वचन-स्वरसाच्चातिदेशिकब्रह्म-वधादावप्येतत् प्रायश्चित्तमिति शङ्का त्याज्येति।

स्कान्दे—अद्य कृतैतदमुक-पाप-नाश-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

"यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा।" इति महाभारत-वचनादित्यर्थः[1]। चान्द्रायण-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। एतत् स्नानं सर्वात्मना सर्व-भाव-शुद्ध्या कार्यम्। यदुक्तं प्रायश्चित्त-प्रकरणे पाद्मे[2]—

"प्रायश्चित्तं चरेद् यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मणा।
स प्राप्नोति शुभाल्लोँकान् देव-गन्धर्व-सेवितान्॥"

एवं प्राजापत्य-व्रत-नाश्य-पराक-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-काम इति वाक्यम्। अन्यच्च, गङ्गा-स्नानात् पापमेतद् यास्यतीति मत्वा अधर्मे मतिस्त्याज्या। यतोऽनया बुद्ध्या अधर्म-मात्रेणातीव पाप-सम्भवात्। तथा च पाद्मे—

"न तीर्थे पातकं कुर्यान्न च तीर्थोपजीवनम्।
तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः।
दुर्जरं पातकं तीर्थे दुर्जरश्च प्रतिग्रहः।
तीर्थेषु दुर्जरं सर्वमेतत् सर्वं ततो व्रजेत्॥"

यद्वा उक्तं[3] ब्रह्माण्डे—"अन्य-स्थाने कृतं पापं गङ्गा-स्नानाद्विनश्यति॥"

एतत्तु प्रसङ्गात् सकृत्[4] कृत-पापे बोद्धव्यमिति तात्पर्यार्थः। एवं सर्व-पापमुद्दिश्य पाप-क्षयार्थं स्नायात्। श्रद्धा-भक्ति-पुरःसरमेव सर्वत्र विशेष-फलम्। अत एव श्रद्धा-भक्त्योर्विशेषत्वेनावश्यकता इति स्मृतिः। शास्त्रार्थे तथेति प्रत्ययः श्रद्धा। उपास्यतया निश्चयो भक्तिः कैश्चिदुपासनाप्युच्यते॥

अथ कृत-कृत्य-प्रकरणम्।

ब्राह्मे—"गङ्गां संस्मृत्य यस्तिष्ठेत्तस्य कार्यं न विद्यते।
कृत-कृत्यः स वै मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेन्नरः॥

---

1. इत्यर्थः omitted in C.
2. V. r. C. पद्म-पुराणे
3. V. r. C. यच्चोक्तं
4. V. r. C. सकृत् is omitted.

गङ्गा-मज्जन-शीलस्य गङ्गा-तीरनिवासिनः ।
अर्चां कृत्वा यथान्यायमश्व-मेध-फलं लभेत् ॥"

अद्याश्व-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीरनिवासिनमहमर्चयिष्ये । गङ्गा-मज्जन-शीलस्यार्चनेऽप्येतदेव फलम् । एतत्तु केवल गङ्गोपसेविनो बोद्धव्यम् । महाभारत-पाद्मयोः—

"महापातक-संख्यानि यानि मे सन्ति जाह्नवि ।
गोविन्द-द्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥"

एतत्तु स्नान-पूर्वकं पवित्रः सन् निवेदयेत् । गोविन्द-द्वादशी फाल्गुन-शुक्ल-द्वादशी ।

अथ मृत्यु-प्रकरणम् ।

स्कान्दे— "गङ्गायां मरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।
पर-ब्रह्म-स्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥
गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ।
कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥"

इति स्कन्द-पुराण-वचन-दर्शनात् सर्व-दर्शन-दर्शनाच्च[1] गङ्गायां मरणान्मुक्तिरिति ज्ञानान्मुक्तिरिति[2] अविरोधी पदार्थः । यत्तु[3] पुराणान्तर-स्मृत्याऽन्यत्र[4] ब्रह्म-लोकादि-गमनं तत्तु कामनासु बोद्धव्यमिति पारस्करः ।

यच्च,—"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटि-शतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥"

अस्यायमर्थः । अधर्मादिकस्य भोगादेव क्षयो भवेत् । क्षय-कारणमेवात्र भोगः । अन्यथा ब्रह्म-बधादीनां प्रायश्चित्त-विधायक-धर्म-[5] शास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् ।

---

1 V. r. C. ज्ञानान्मुक्तिरिति सर्व-दर्शनाच्च
2. V. r. C. ज्ञानान्मुक्तिरिति is omitted
3. V. r. C. बहु ।
4. V. r. C. स्मृत्यादन्यत्र
5. V. r. C. धर्म not found

तथा—"ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।"

इति वाक्यैकवाक्यतया गङ्गा-मरणान्मुक्तिरित्यविकल-पदार्थः ।

तथा च भविष्ये—"कृमि-कीट-पतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवी-जले ।
कूलात् पतित-वृक्षाश्च तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥"
"गङ्गायास्तु जले मोक्ष" इति विष्णु-पुराणम् ।

स्कान्द-मात्स्ययोः—"ब्रह्मादि-देव-लोकानां मुक्तेश्च प्राप्ति-कारणम् ।
गङ्गैव परमो हेतुः कलि-काले विशेषतः ॥"

भविष्ये—"गङ्गा-जल-स्वरूपेण तत्र ज्ञानं व्यवस्थितम् ।
तस्मात्तज्जल-सेवा तु कर्तव्या मोक्ष-काङ्क्षया ॥"

ब्रह्माण्डे—"प्रसङ्गेनापि यैर्गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥"

भविष्ये—"ब्रह्म-विष्ण्वादि-देवानां लोकानाप्नोति मानवः ।
ज्ञाने भक्त्या तु गङ्गायां[1] मरणान्मोक्षमाप्नुयात् ॥"
पुरुषः[2] कामनायामेतेषां लोकानाप्नोतीति विशेषः[3] ।

तथा— "या गतिर्योग-युक्तानां[4] या गतिर्योगिनामपि ।
ज्ञान-विज्ञान-निष्ठानां सा गङ्गायां मृतस्य च ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा ।
गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति ॥"

इति ब्रह्म-पुराण-वचनाच्च[5] पुरुषेच्छया[6]-कामना-विशेषेषु स्वर्गादिरिति ।

ब्रह्माण्डे—गाङ्गेये[7] ।
"गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः[8] ।
अज्ञानाद् ब्रह्म-लोकन्तु[9] याति नास्त्यत्र संशयः ॥"

---

1. V. r. C. ज्ञानेन भक्त्या गङ्गायां 2. V. r. A. पुरुषेच्छा
3. V. r. C. शेषः । 4. V. r. C, मुक्तानां
5. V. r. A. ब्रह्मपुराण-वचनदर्शनाच्च 6. V. r. A. पुरुषेच्छा
7. V. r. C. ब्रह्माण्ड-गाङ्गेये 8. V. r. A, पूरुषः
9. V. r. C. ब्रह्मणो लोकं

अज्ञानात्[1] कामनया[2] मरणात्। "कणे तत् परमं ब्रह्म कथयामि वरानने" इति शिव-वचन-स्वरसादित्यर्थः।

भविष्ये— "अपि योजन-पर्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत्।
वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं[3]प्रयच्छति॥"

गाङ्गेये— "अर्धोदकेन गङ्गायां दशन-स्पर्शनादिभिः[4]।
अर्धोदके तु[5] गङ्गायां म्रियतेऽनशनेन यः॥
स याति न पुनर्जन्म ब्रह्म-सायुज्यमेति च[6]॥"

अर्धोदकं चरणान्नाभि-पर्यन्तम्[7]। अनशनेन व्रतेन।

कौर्मे— "यः सर्व-पाप-युक्तोऽपि पुण्य-तीर्थेषु मानवः।
नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्व-पातकैः॥"

'नियमेन' संयतः[8] सन् भाव-शुद्धया संकल्प-पूर्वकेणेत्यर्थः। एतत्तु न[9] गङ्गायां दर्शन-स्पर्शनादिभिः पाप-क्षयात्, पाप-क्षयार्थं मरण-संकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्। तस्मात् पाप-क्षय-कामनया स्नात्वा मरणेच्छा चेत् तदा यथेच्छ-कामनया तनुं त्यजेदिति सर्व-सम्मतोऽयं पक्षः।

नरसिंह-पुराणे—

"जल-प्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसे।
भृगु-प्रपाते सौख्यन्तु रणे चैवातिनिर्मलम्॥
अनशने[10] मृतो यश्च स गच्छेत्तु त्रिपिष्टपम्।
क्रतुयाजी नाक-पृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम्॥

---

1. C. Extra reading गङ्गायां 2. V. r. A. कामनायां
3. V. r. C. दत्त्वार्घ्यं तस्य स्वर्गं
4. V. r. C. First half is omitted
5. V. r. A. अर्द्धोदकेन 6. V. r. C. मेव च
7. V. r. C. अर्धोदकं...पर्यन्तम् omitted
8. V. r. A. संयुतः 9. V. r. C. न omitted
10. V. r. C. अनशनेन म्रियेत यस्तु

तडाग-कूप-कर्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
सुवर्णदाता[1] सौभाग्यं लभते तु महातपाः[2] ॥
हिरण्य-गो-प्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भू-दानेन तु शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
गो-प्रदानेन तु स्वर्गं लभते निर्मलं[3] नरः ।
अश्व-दाने महापुण्यं कन्या-दानेन मण्डलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः[4] ।
श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा[5] न शोचति ॥
कपिला-गो-प्रदानेन परमार्थे महीयते ।
एकान्न-भोजी यो मर्त्यो नक्त[6]-भोजी च नित्यशः ।
उपवास-त्रिरात्राद्यैः शान्तः स्वर्गे सुखी भवेत् ॥

* * * *

यावत् स्वर्ग-तरङ्गिणी हर-जटा-जूटान्तरालम्बते
यावद्विश्व-विकाशि-विस्तृत-करः सूर्योऽयमुज्जृम्भते ।
यावन्मण्डलमैन्दवं वितनुते शम्भोः शिरोमण्डनं
तावत् कल्पलतेयमस्तु सफला देव्याः सतां श्रेयसे ॥
कियन्निबन्धमालोक्य श्रीविद्यापति-सूरिणा ।
गङ्गा-वाक्यावली देव्याः प्रमाणैर्विमलीकृता ॥

इति समस्त-प्रक्रिया-विराजमान-दान-दलित-कल्पलताभिमान-भव-भक्ति-भावित-बहु-मान-महामहादेवी-श्रीमद्-विश्वासदेवी-विरचिता गङ्गावाक्यावली समाप्तेति ।

---

1. V. r. C. दायी
2. V. r. C. सुमहायशाः
3. V. r. C. निर्मलं लभते
4. V. r. C. शक्तितः
5. V. r. C. गङ्गा
6. V. r. C. नक्त

पर्वतपारम्यम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

निकुञ्जानां पुञ्जा भ्रमरनिकुरुम्बैर्निबिडिता
द्विजैर्नानावर्णैः श्रुतिमधुरगीतैस्समुदितैः ।
अजस्रं कंप्राग्राः स्रवदुदकधारार्दितपदा
गुहाद्वाराण्यद्रिप्रवर ! भवदीयाः पिदधते ॥३१॥

गुहागेहं मत्तद्विपशतपृथक्स्थित्यनुगुणं
लताकुञ्जोद्भ्वत्सुषममपि धीरैकसुगमम् ।
प्रतिध्वानैर्भीतिप्रदमजगरैश्चाद्रिसदृशैः
सरित्स्रोतःपातैर्मुखरमधितिष्ठन्ति हरयः ॥३२॥

सरो रम्यं हंसावलिदलितराजीवमभितः
परिष्वक्ता वेद्यः फलभरविनम्रद्रुविटपैः ।
समुत्प्लुत्य स्वैरं हरिणपृथुकानां विहरतां
गणैः पूर्णा राजन्त्यधिगिरि गुहाभ्यन्तरधरम् ॥३३॥

पृथक्स्थास्तूनूर्ध्वं त्वयि भृशमसक्तानिव सतः
समेषां तन्वानानुपविशदिभभ्रान्तिमसकृत् ।
समीक्ष्य ग्रावौघांस्तव शिखरिराज ! ध्रुवमिमे
निपत्याऽऽग्नोरन वा किमिति, मतिमाबिभ्रति जनाः ॥३४॥

महौषध्यो बह्वयः कटकभुवि रूढास्तव गिरे !
जरामृत्युव्याधिप्रशमनसमर्थप्रकृतयः ।
न बुध्येरन्सर्वे परमपि तु पारम्यमवनौ
ध्रुवं तासां संविद्रत इव महान्तः कतिपये ॥३५॥

महोग्रप्रस्पर्धिस्तनवनसुमस्रक्सुमधुराः
शबर्यः पर्याप्तं सुरतसुखमायान्ति निभृतम् ।
ततं नक्तं ज्योतिर्व्रततिततिविद्राविततमः-
प्रचारं त्वद्रन्ध्रोदरवरमुपाश्रित्य दयितैः ॥३६॥
स्फुरद्रत्नोद्रिक्तद्युतिनिकरपूराङ्कुरहरित्-
समुन्नम्रक्रूरोरगवरशिरःकम्रशिखराः ।
पटीराः कान्तारोदरतिमिरसंहारचतुराः
सदा दीपस्तंभश्रियमचल ! बिभ्रत्यनुपमाम् ॥३७॥
समावृत्य स्कन्धैरजगरशरीरोरुगुरुभि-
र्भृशं द्राघीयोभिः सविधमुपयातान् वनमृगान् ।
ग्रसन्ते मांसाशाः कतिचन महान्तः क्षितिरुहाः
परीता दुर्दर्शैः शिखरिभिरिवास्थ्नां समुदयैः ॥३८॥
उदग्रक्षुत्क्षामाः कतिचन तरक्षुप्रभृतयः
स्फुलिङ्गानक्षिभ्योऽसकृदिव वमन्तोऽमितरुषा ।
निशीथिन्यां सत्त्वा विपिनभुवि निर्वर्त्य मृगयां
स्वपन्त्यह्नि च्छायाद्रुमतलमुपाश्रित्य निभृतम् ॥३९॥
वहन्तो माद्यन्तस्त्वदुपघनतौल्यं कतिपये
द्विपा वप्रक्रीडां नयनकमनीयां विदधते ।
तरूनुन्मथ्नन्तः कतिचन समूलं खरदनै-
श्चरन्ति स्वच्छन्दं वनभुवि करेणुप्रणयिनः ॥४०॥
अदृष्टात्मानस्त्वत्पदविपिनतोऽन्यत्र जगति
स्फटाभिः प्रोच्चण्डा हतिरतरगात्रा विषधराः ।
जयन्त्यद्यापीति क्षितिधर ! कतिभ्यश्चिदसकृद्
भुवद्भ्यः सन्दृश्य स्वयमिह वयं संशृणुमहे ॥४१॥
समुन्मीलन्मल्लिप्रसवसरदिन्दिन्दिरपुर-
न्ध्रयुपक्रान्तश्रोत्रामृतरुतसमाध्मातहरितः ।

वनान्ताः प्रत्यग्रद्रुतकनकलिप्ता इव दृशो-
श्चकास्त्यस्तक्ष्माधरनिपतदर्कद्युतिभृतः ॥४२॥
शिरस्यग्निं बिभ्रत्तरुनिकरसङ्घर्षजनुषं
समुद्गच्छद्रोचिःकबलितविषूचीनतमसम् ।
अहिंस्रस्त्वं मूर्त्या परमनुकरोषि स्फुटतरं
श्रुतं शश्वत्खण्डान्तरविलसदग्निक्षितिधरम् ॥४३॥
क्वचिच्छुभ्रैरभ्रैः क्वचन परिपिङ्गप्रततिभि-
र्हिमाद्रिं हेमाद्रिं युगपदनुकर्तुं प्रभवसि ।
अरण्यान्या वन्ध्यं कलयसि च विन्ध्यावनिधरं
त्वदीयं सौन्दर्यं विलसति हि दूरे कविगिराम् ॥४४॥
महत्याः पङ्क्त्यास्ते बहुविषयविश्रान्तवपुषः
प्रथन्ते विच्छेदा द्विपनियुतदघ्ना वटतटाः ।
अधस्ताद् द्रष्टॄणां सपदि बत मूर्धभ्रमकृतो
दधानाः शार्दूलैः परिवृतमरण्यं धृतिहरम् ॥४५॥
किरञ्ज्योत्स्नासारानुपरि तव निष्टप्तरजत-
द्रवस्रोतःकल्पानमृतकिरणोऽयं निजकरैः ।
प्रकृत्या श्रीमन्तं कलयति भवन्तं शिवगिरे-
रखर्वं गर्वं द्रागुद्दलयितुमयत्नेन निपुणम् ॥४६॥
निरुन्धानं वर्त्म त्वदवयवमेकं शिखरिणं
विदार्य द्राघिष्ठं निरमिमत रन्ध्रं कतिपये ।
व्रजन्त्येतेन श्रीफणिपतिपुरं धूमशकटाः
क्षमाभृत्त्वं द्रुह्यत्स्वपि बत विमुक्तं न भवता ॥४७॥
क्षमामाबिभ्राणा अपि मृगवलोद्विग्नहृदया-
श्चरन्तः सत्पक्षैरुपरि दृढशाखाप्रणयिभिः ।
द्विजाः संभूयोच्चैः शिखरमधिरोहन्ति सुधियो
भवेत्तेषामैक्यं यदि जगति किं वा न सुलभम् ॥४८॥

द्विजा मूर्धानं ते क्षितिधर ! डयन्तेऽद्य परितः
समिन्धानं भिन्दानमिव दिवमभ्रौघसुभगम् ।
सजातीयानस्मान्निह भुवि विसृज्य द्रुततरः
सदाऽन्योन्यद्रोहप्रसितमतयो हि द्वि-जनयः ॥४९॥
अधस्तात्पश्येयं यदि शिखरमारुह्य परितो
निरुर्मिर्भायान्मे जलधिरपि नीलास्तरणवत् ।
तथा दीप्येरंश्च प्रवरसरितो भूमिफलके
कृता वक्राकारा द्रुतरजतरेखा इव गिरे ॥५०॥
सहस्रं सत्त्वास्त्वां वितरणिनमाश्रित्य सुचिरं
प्रपुष्टाङ्गाः प्राणन्त्यपरिमितहर्षानुभवतः ।
क्षमायां निम्नायां धरणिधर ! नैवं तनुभृता
प्रकृत्या तुङ्गानां श्रयणमतिसौख्यं वितरति ॥५१॥
प्रकल्पन्ते हिंस्रा अपि विपिनसत्वा बहुविधाः
परिष्कारायैव प्रबलतिमयोऽब्धेरिव गिरे ।
यदीमान्नाव्यास्त्वं जगति नहि भव्यं जनिमतां
सतां रक्षारीतिर्विलसति हि लोकोत्तरतरा ॥५२॥
अभीक्ष्णं संरक्षणं निरुपमकृपस्त्वं तनुभृतां
सरिद्भिः पुण्याभिर्विदधदवनीभृत्परिवृढ !
श्रितानामानन्दं जनयसितरामत्र तु वयं
विचार्याप्याश्चर्यं मनसि कलयामो न किमपि ॥५३॥
विशीर्णानां श्रीणां प्रतिसुभगभावं समुदयः
समिन्धानां कम्रः श्रयति परिणम्रस्तव तनुम् ।
अखर्वं त्वं गर्वं धरसि यदि दुष्येर्न च ततः
प्रकाशं किं वह्नेः स्थगयितुमलं धूमप्रटलः ॥५४॥
निवेद्य स्वोच्छिष्टं फलसमुदयं भक्त्यतिशयाज्
जगाद्धन्याम्य श्रीरघुपरिवृढायातिजरठा ।

परां मुक्तिं प्रापन्मुनिवरदुरापां सपदि या
तवाध्यासाच्चक्रे गिरिवर ! वनं सापि शबरी ॥५५॥
समुत्तुङ्गं शृङ्गं तव समधिरुह्यानिलसुतः
पुरं लक्ष्यीकुर्वन् दशवदनदोर्भिः समवितम् ।
अकूपारं तीर्त्वा जनकतनुजानन्दमकरोत्
तदङ्घ्रिस्पर्शेन त्वमपि कृतकृत्यः समभवः ॥५६॥
भवत्प्रत्यन्तोर्वीधरपरिसरारण्यमनिशं
परिष्कुर्वञ्छास्ता हरिहरसुतः सर्वजगताम् ।
चिरस्य स्वग्रामानवति करुणापाङ्गवलनै-
स्त्वमेवैको भाग्यं परमिदमलब्धाः शिखरिणाम् ॥५७॥
पुरा विन्ध्याद्रिं यः स्वमहिमविशेषान्न्यगकरोत्
क्रुधा वातापिं यो जठरदहने दैत्यमजुहोत् ।
अगस्त्यः सोऽपि त्वां सततमधिशेते मुनिगणै-
रहो ! माहात्म्यं ते जगति गदितुं कः प्रभवति ॥५८॥
मया दृष्टा सीतेत्यनिलसुतवाक्यश्रवणतः
कपीन्द्रा माद्यन्तो दधिमुखमनादृत्य तरसा ।
बभञ्जुः स्वैरं यत्त्वयि समभवत्तन्मधुवनं
प्रसिद्धिः पौराणिक्यहह ! भवतोऽद्रे ! विजयते ॥५९॥
महेन्द्राद्रे ! हृद्यैरमलवलभिन्नीलमणिभिः
क्वचित्पुञ्जीभूतैरिव विरचिता ते तनुरियम् ।
समुद्दीप्ता स्वैरं दिनकरकराणां व्यतिकराद्
अहो स्पर्धां बध्नात्यतिसुषमवैकुण्ठवपुषा ॥६०॥
चिरं कृत्स्नां पुष्णन्नवनिमचलेन्द्राच्युत इव
प्रतिष्ठां संप्राप्य त्वमिह विजयेथाः स्थिरतराम् ।
व्रजाम्यर्चाङ्कतुं मलयमनिलस्य प्रभवतो
भुवि स्तादाकल्पं मम शिखरिपारम्यमनघम् ॥६१॥

प्रार्थना

[निबन्धकः—आर. के. पार्थसारथिः एन. ए.]

शारदां नौमि वरदां हस्तविन्यस्तपुस्तिकाम् ।
वीणावादनधारीणां कमलोदरकोमलाम् ॥
अज्ञानध्वान्तविभ्रान्तं निर्भरं दोषदूषितम् ।
लक्ष्मीवल्लभ ! मां पाहि त्वं हि मे शरणं परम् ॥
किं मामुपेक्षसे विष्णो ! भवदुःखनिपीडितम् ।
आयाहि मम रक्षार्थमार्तत्राणधुरंधर ॥
यं वेदवेद्यं मुनयो विजानन्त्यातस्थिवांसं तमसः परस्तात् ।
स मे विधत्तामतिकामधेनुर्मितंपचस्येह मनोविकासम् ॥
आर्तिं तव न वेद्मीति तर्कस्ते चेन्न सांप्रतम् ।
सर्वज्ञ इत्यनन्वर्था संभवेत्ते विकत्थना ॥
छायातरो ! संसृतिदुर्गमार्गे कामादिषड्वर्गनिदाघतप्तम् ।
भूयिष्ठकारुण्यफलैः कटाक्षैस्त्रायस्व मां दुःखितपान्थमेनम् ॥
मां क्षालय दयासिन्धो ! रागद्वेषादिपांसुलम् ।
बोधयन् भक्तिमार्गं ते तापत्रयहरौषधम् ॥
ध्यात्वा चिराय मुनिमानसराजहंसं
लोकैकनाथमभियान्ति मुमुक्षवो यम् ।
तं श्रीपतिं शुभनिधिं शरणं प्रपद्ये
तद्दासदासजनदासनिषेवकोऽहम् ॥

संस्कृत-साहित्य-परिषदः सौधारम्भः

पाठकमहाभागाः, उल्लासालसेन चेतसा हृद्यः कश्चनानन्दसन्देशोऽद्य विनिवेद्यते भवतां पुरतः। येनोदन्तेन वयमिव भवन्तोऽपि भविष्यन्ति प्रमोदभरमनुभवन्तः सद्यः प्रशान्तान्तःकरणवृत्तयः।

शीतावसानमिव सूचयितुं त्यक्ताधिकारे तपसि, कोकिलालापमुखरे विलीन-जीवजडभावे सौरभोद्भ्रान्तैरलिसन्तानैरशान्तवनान्ते वृत्ते वसन्ते, शुभ-सौर-तपस्यस्य षष्ठाहे सोमे संस्कृत-साहित्य-परिषदः सौधारम्भः सोत्साहं समपद्यत। तत्र च दैवानुकूल्यविधानार्थं कल्यादारभ्य त्रिघटिका-वादनपर्यन्तं वेदविदां पुरोधसां समाजेन कृता तत्कर्मोचिता तत्तद्देवपूजा, आवर्तिता सप्तशती, हुतो हुतभुक्। हविःप्राशनवासनया प्रादुष्कृतरसनो हुताशनः कर्मणः सिद्धिमदूरभाविनीमिव न्यवेदयत्।

तत्तेषां कर्मणां स्वयंग्राहसाक्ष्यमुद्वहतीव क्लान्ते कमलिनीकान्ते, प्राप्ते दिनान्ते परिषद्भूमिभाग एव प्रचुरार्थोत्सर्गेण प्रस्तुते पटमण्डपे स्वनामसिद्धानां श्रीमतां नृपेन्द्रनाथ-सरकार के-सि. आइ-इ. महोदयानां नेतृत्वेन महानेकः समजनि विदुषां समाजः। परिषत्सम्पादकेन श्रीमता अमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्रिमहोदयेन "गृहनिर्माणार्थं प्राप्तानां प्रतिश्रुतानाञ्च द्रविणानां समष्टिर्द्विसहस्रीं नातिशेते प्रतीक्षिता तु पञ्चाशत्सहस्री। तथा व्ययितं चेद् यथापेक्षितं प्रकाण्डं सभामण्डपं, यथाप्रयोजनं ग्रन्थागारं चतुष्पाठीगृहं छात्रावासश्च निर्मीयेरन्नि"ति विज्ञापितम्।

सभापतिमहोदयेन कथितं प्रतिश्रुत-प्रस्तावितयोर्द्विसहस्री-पञ्चाशत्-सहस्रयोर्यद्यपि हिमवद्विन्ध्ययोः स्वर्ग-मर्तयोरिव चातिदूरमन्तरं तथापि न निरुत्साहैरस्माभिर्वर्तितव्यम्। दृष्टमस्माभिर्हिमालयशृङ्गे कालीमन्दिर-निर्माणावसरे, यन्मन्दिरार्थमपेक्षिता पञ्चपञ्चाशत्सहस्री संगृहीता तु साकल्येन त्रिसप्तत्यधिका त्रिशती। अन्ततस्तु यथासंकल्पित-द्रव्यव्यये-

नैव मन्दिरमतिसुन्दरं निर्मितमभूत् इति। आशास्ते च सभापतिमहोदयस्तदिदं सौभाग्यमत्रापि परिषत्प्रासादे पदं करिष्यति। परं सर्वैरेव सहृदयैरत्रार्थे सदया दृष्टिः प्रदेयेति।

संस्कृतसाहित्यपरिषद उद्देश्यं प्रयोजनीयतां कर्मपद्धतिश्च वर्णयता श्रीमता अशोकनाथशास्त्रिमहोदयेन कथितं यत् परिषद्ग्रन्थागारे मुद्रित-पुस्तकानां पञ्चसहस्री, हस्तलिखितानां पुनः सपादत्रिसहस्री वर्तते। तेभ्यः पुनर्हस्तलिखितेभ्य इदानीं यावत् परिषदा द्वाविंशतिर्ग्रन्था मुद्रापिताः। द्वाविंशतिं वत्सरान् यावत् संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका च यथारीति प्रचरन्ती पाठकानां मनो रञ्जयति। अभिनीतानि च त्रिंशन्नाटकान्यभिनन्दयन्ति नाट्यामोदिनां मनांसीति।

एवमन्येष्वपि केषुचन कोविदेषु सामाजिकेषु च वाग्वैदग्ध्यं वितन्वत्सु सुकण्ठः कश्चन मधुरेण गान्धर्वेण सभां समापयत्।

श्रीमन्तः पाठकाः, सममस्माभिर्यूयमपीह महोत्सवे "स्वस्ति स्तादस्मै सौधारम्भाय विस्मृत-स्वपरसंरम्भाय परिषन्मन्त्रिणां मनःकल्पितं कायम् आददानाये"ति हिरण्यकशिपौ क्रममाणान् दानशूराणीश्वरञ्च दयाशूरं समं सम्प्रार्थयध्वमिति प्रार्थयामहे।

नानादिग्विदिगागतक्षितिभृतां व्रीडाञ्चितं विस्मयं
व्यादिश्यावनिजां विदेहतनयां मामुत्सुकामग्रहीत् ॥३०॥
क्षत्रा येन हतासवः परशुना त्रिःसप्तकृत्वः कृता
स्तद्दर्पः शमितस्त्वया पथि ततो भीत्या नृणां पश्यताम् ।
एकस्त्वं स्वयशः सितं तदयशः कृष्णञ्च विस्तारयन्
हिंसादूषितयागवद् व्यतनुथा लोके द्विरूपं फलम् ॥३१॥
शीलेनाप्रतिमेन ते प्रकृतयो मुग्धा महीशासने
यावत्ते नरपालतां नरपतिं सम्प्रार्थयाञ्चक्रिरे ।
तावन्मन्थरया खलीकृतमतिर्मातापि ते कैकयी
त्वां कान्तारचरं चकार सहसा सत्येन भूपाज्ञया ॥३२॥
तावत्तातनिदेशपालनकृतिं लोकोपकारव्रती
सम्यग् वर्तयितुं भवे मतिमतां दृष्टान्तभूतक्रमः ।
भार्याभ्रातृसमन्वितो वनमगात् साम्राज्यलक्ष्मीं त्यजन्
हित्वा देहमतिप्रियो नरपतेः प्राणैः पुरः प्रेषितः ॥३३॥
कञ्चित् कालमनेककौतुकमये तस्मिन्नुषित्वा वने
देवस्त्वं तपसा विशीर्णवपुषामासाद्य पूजाभरम् ।
व्याजान्मामपहार्य पापमतिना लङ्काधिपेनाञ्जसा
मामुद्धर्तुमना नलेन सहितः सेतुं चकर्थाम्बुधौ ॥३४॥
लङ्कोपान्तमुपेत्य सेतुसरणीमाश्रित्य लीलामयो
दुर्वृत्तानपहत्य राक्षसपशून् धर्मापकारव्रतान् ।
रक्षोऽधीश्वरमीश्वरप्रतिभटं प्राणैः परित्याजयं-
स्तन्नारीजनलोचनेषु निहितां मद्बाष्पधारां व्यधाः ॥३५॥
अन्ते राक्षसपक्षसंक्षयकृतेः स्वं भक्तवीरं वरं
पर्यालोच्य विभीषणं नृपपदे व्यादिश्य लङ्कापुरे ।
मामादाय हुताशनेन महितामागादयोध्यां भवाँ-
ल्लोके शान्तिरुपागमत् सुकृतिनामव्याहताऽभूत् क्रिया ॥३६॥

लोकानामिह संग्रहाय कति वा कर्माणि सम्पादयँ-
ल्लोकातीतगुणोऽपि लोकनियमान् नोपेक्षसे लोकवत् ।
तस्मादेव मृषापवादकलुषां ज्ञात्वापि दोषोज्झितां
सीतां गर्भभरालसामनुवनं मां निर्दयं प्रैषयः ॥३७॥
कालिन्दीकलवीचिधौतपुलिने वृन्दावने बन्धुभिः
क्रीडाकौतुककोमलेन मनसा धेनुव्रजं चारयन् ।
व्याजेनागतमाकलय्य तरसा हत्वा प्रलम्बासुरं
दम्भं दुष्कृतिनां भयं सुकृतिनां ध्वंसं पुराऽलम्भयः ॥३८॥
यावद् यज्ञफलादिकेषु नितरां विश्वासिनां देहिनां
हिंसावृत्तिरपादि वृद्धिमसमां सर्वत्र पृथ्वीतले ।
लोभादन्यधनेषु दस्युनिचया नैष्ठुर्यदुष्टान्तराः
कान्तारे कति वा सहायरहिताञ्जघ्नुर्जनानञ्जसा ॥३९॥
आर्तानां करुणध्वनिः प्रतिपदं कृत्वा दिशः शब्दिता
लोके काननपादपस्थविहगान् कामं व्यधाद्दुःखितान् ।
दुःखार्ता वनदेवता खगरवैरुन्मुच्य शोकध्वनिं
सम्भ्रान्ता तुहिनाश्रुभिः सकरुणं चक्रन्द मन्दोद्यमा ॥४०॥
वीराणां समराङ्गने निपततां शोकाकुला बान्धवाः
सोरस्ताडनमारभन्त नितरां दीर्घं विलापव्रतम् ।
साम्राज्यं परिरक्षितुं नरगणा लीलां गता राक्षसीं
लक्ष्यं केवलमक्षगोचरसुखं लक्ष्मीः परं दैवतम् ॥४१॥
यज्ञे यूपनिबद्धवध्यपशवो निःसम्बलाः स्वानसून्
सन्देहे पतितानवेत्य करुणं नादं विमुच्याम्बरे ।
यावत् कञ्चन रक्षितारमनघं सम्प्रार्थयाञ्चक्रिरे
तावद्धर्ममहिंसनं श्रुतिदिशा क्षौणीतले व्याकरोः ॥४२॥
राजान्तःपुरमन्तरप्रियपरं तातं तथा रागिणं
कान्तामन्तरतोषिणीं परिजनमाज्ञाविधेयव्रतान् ।

बालं शारदकौमुदीसुमधुरं हासोपरक्ताधरं
त्यक्त्वा तापनिवृत्तये जनिभृतां बुद्धोऽसि शिक्षापदम् ॥४३॥
आबालस्थविरं तवोपदिशतः शिक्षाफलं सेवते
स्त्रीणां तत्त्वविवेचना पदमधात् कासाञ्चिदन्तस्तले ।
नन्दं मन्दविवेकमन्धहृदयं स्त्रीबान्धवं बान्धवं
वैराग्ये विनियुज्य बुद्धपदवी सम्यक् समुन्मीलिता ॥४४॥
भूपानध्वरदीक्षितान् पशुवधे बद्धोद्यमान् वारयन्
नैष्ठुर्यव्रतनिष्ठिकां लयमयं निन्ये महीमण्डले ।
मा हिंस्यादिति हिंसनव्युपरमः सामान्यतः साध्यते
'श्येनेनाभिचरन् यजेत' किमितो लुब्धश्रुतौ सज्जताम् ॥४५॥
निष्कामो विधिरुत्तमस्त्रिभुवने दोषाय काम्यो विधि-
र्हिंसायास्तु विधानमस्ति सकलं काम्ये विधौ तन्त्रितम् ।
तस्मात् कामपरिच्युतो भव मृषा जह्या यथार्थं वदे-
र्हिंसां वर्जय मार्जयस्व हृदयं बुद्धः स्वयं सम्भवेः ॥४६॥
शीलं सत्कुरु सत्त्वभावविभवो भूया विशीर्णक्लमः
काये योजय शुद्धतां वचनगां शुद्धिं समुद्भावयेः ।
भिक्षासञ्चितवस्तुभक्षणभवं सन्तोषमासादये-
र्वैराग्यं मनसा श्रयेः स्वविषयादक्षान् परावर्तयेः ॥४७॥
इत्येवं कति सत्कथा नरगणेष्वादिश्य विश्वोत्तरो
रक्षां कामपि सन्ततान भगवान् कालानुरूपां भुवः ।
यावच्छिष्यगणादिभिः स्थितिमगाद् बौद्धप्रथा भूतले
तावत्त्वं स्वशरीरहानविषये चेतोरतिं प्राप्तवान् ॥४८॥
शिष्यास्ते विनिवृत्त-काम्यविधयः श्रद्धाविशुद्धान्तरा
भूयांसो गिरिगह्वरेषु परितः शिक्षापदं सन्दधुः ।
भूपानां कति बौद्धधर्मपरमाः शिष्यत्वलाभात् परं
नानाशिल्पकलासु धर्मनियमानावेशयाञ्चक्रिरे ॥४९॥

यद् यागादिविधेः फलेन विरहः सामान्यतः कीर्तित-
स्तद्देवारिगणस्य मोहनकृते नास्त्यत्र हेत्वन्तरम्।
देशं वा समयं विविच्य भगवान् पूर्णात्मनांऽशेन वा
साधूनां रिपुसंक्षयं वितनुते पाति प्रजास्तातवत् ॥५०॥
तस्मादूर्ध्वमसारयुक्तिबहुले बौद्धे मते सङ्गता
यावद्धर्ममपास्य दास्यमगमन् नास्तिक्यबुद्धेर्जनाः।
म्लेच्छानां प्रभुतावशादतितरामाचारहीनास्तदा
कल्कित्वं परिगृह्य दुष्टदमनं भूत्वा कृपाणी व्यधाः ॥५१॥
इत्थम्भूतदशामसाधिममयीमासाद्य यावन्मही
यत्रैवासुरराक्षसादिमहसा जाता चिरोपद्रुता।
तावत्त्वं सहसा पुराणपुरुषो यत् किञ्च रूपं दध-
ल्लोकोपद्रवसंक्षयं विहितवान् कस्ते समः शक्तिमान् ॥५२॥
सूर्याचन्द्रमसौ तवैव विभया तेजः परं विन्दतो
वातस्त्वत्कृपया प्रवाति जगतामन्तर्बहिश्चानिशम्।
वह्नौ दाहकशक्तिरम्बुषु तथा शैत्यं घने वर्षणं
कस्यान्यस्य नियोगमात्मनियमे वाञ्छन्त्यपेक्षापदम् ॥५३॥
नाद्यापि प्रतिभाति भूमिवलये तावत्तमा दुर्दशा
यावत्त्वामवतार एव सफलो नारायणस्याभवत्।
केषाञ्चित् सुकृतात्मनां हृदि परामुत्पाद्य भक्तिं स्थिरां
स्वां पूजां जगति प्रचारय यतः सर्वार्थसिद्धिर्भवेत् ॥५४॥
सत्यस्त्वं वितथः प्रपञ्चनिचयस्तत् सत्यनारायणं
त्वामाहुः सकलाः सुरासुरगणाः साध्याश्च सिद्धाश्च ये।
तन्मूर्त्या प्रचरन् धरापरिसरे पूजोपचारं भजन्
शान्त्यैव प्रशमं नयस्व जगतां दुःखं भवक्षोभहृत् ॥५५॥
दूर्वाश्यामलमङ्गमङ्ग वसनं जाम्बूनदद्योतनं
चातुर्बाहुकशोभया परमया शङ्खादिलीलाधनम्।

पद्मामण्डितवामभागमनघं भव्याभिधाकीर्त्तनं
लोकाश्चेतसि चेतयन्तु सुतरां तं सत्यनारायणम् ॥५६॥
अथ जलधिसुताया रम्यवाचं निशम्य
व्यपगतपरिचिन्तः सत्यनारायणात्मा ।
श्रियमनतिशयश्रीः काश्चिदन्यां दधानः
कलिकलनमनल्पं नैव मेने तदानीम् ॥५७॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभाव-महाकाव्ये
रमोपदेशो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः

ततः प्रसन्नेन हृदा रमापतिस्तदैव वश्यं स्मरति स्म नारदम् ।
अकालहीनं गगनाङ्गने चरन्नदृश्यतासौ हरिभक्तिसारथिः ॥१॥
कर्णावलम्बिस्फटिकाक्षमालया करे महत्या सुरवं दधानया ।
पवित्रसूत्रोज्ज्वलकोमलश्रिया योगी स रेजे तुलसीदलस्रजा ॥२॥
शुभ्रप्रभा शीर्षविलम्बिनी जटा शुभ्रा विभूतिश्च तदङ्गसङ्गिनी ।
वर्णान्तरास्पृष्टदुकूलशोभया पदान्तपर्यन्तमभूत् सितायितम् ॥३॥
श्मश्रूणि शुभ्राणि तथा सिते भ्रुवौ पवित्रसूत्रं स्फटिकाक्षमालिका ।
बहिः सितानां नितरां समागमो मनश्चरीं शंसति शुद्धसत्त्वताम् ॥४॥
विगाहमानो गगनाङ्गनं मुनिस्तनुश्रिया दीप्ततपःप्रचारया ।
सुदीप्रमध्याह्नमरीचिमालिना समानतामाप सुदूरवर्त्तिनाम् ॥५॥
नानाविधाराधितनादमाधुरीविकृष्टचित्ता गगनाभिवर्त्तिनः ।
संमेनिरे नैकपरिश्रमार्जितं तपःफलं तन्महतीस्वरोत्सवे ॥६॥
पुरा सुदूरादुपकर्ण्य नारदं नभोविभागेषु विमानचारिणः ।
प्राकल्पयन्नर्घ्यमनर्घरूपकं पाद्यं तथाऽस्मै मधुपर्कमुत्तमम् ॥७॥
प्रणामपर्यस्तशिरस्यभूषणाः सनातनेशस्तुतिवादसाधनाः ।
अमानयन्नाकुलसिद्धचारणा मुनिं सुरम्यस्वरगीतगायनाः ॥८॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य कृतानतीनतस्तपस्विनस्तापसतेजसां निधिः ।
क्रमेण वीणाक्वणितामृतस्रवैरतर्पयत् तप्तमरीचिमन्दिरम् ॥९॥
तपोनिधेस्तस्य गुणावमाननाभयादभूत् क्षीणकरो दिनेश्वरः ।
धरासमाकृष्टपयोमयात्मना ततान शैत्यं तपनोऽपि नारदे ॥१०॥
न यावता शैत्यसमागमव्यथा स तावता तप्तकरेण दीपितः ।
मुनिं निजेनोपचचार भास्करो महत्तमे तेजसि तेजसां लयः ॥११॥
अनन्यसाधारणतेजसां पतिस्तदालयं दीप्तिमयं समन्ततः ।
समेत्य नेत्रोपहतिं न जग्मिवान् महत्तमानामखिलं जनातिगम् ॥१२
समीक्ष्य वीणागुणसञ्चरत्करं करेण सव्येन विविक्तताल्कम् ।
सूरः सुराधीशकृतार्चनाक्रमं यथार्हमानर्च सुरर्षिनारदम् ॥१३॥
प्रतिप्रणामेन समेत्य भास्करं तपस्विनामर्च्यतमं महः परम् ।
अकालहीनं पथि चन्द्रमन्दिरं सुधामयं सोऽथ जगाम सुन्दरम् ॥१४॥
ततः शशाङ्केन कृतां समर्चनाम् उपेत्य कृत्वा च विशेषसङ्कथाम् ।
पयोजभूकेतनमापदञ्जसा पिता प्रजानामतिभक्तिगोचरः ॥१५॥
ततः सुतं वीक्ष्य पिता त्वरान्वितः शिरस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
प्रियेषु सर्वेषु सुतः किलाधिकः स चान्वहं नूतनतां प्रपद्यते ॥१६॥
पदान्तविश्रान्तजटावलिं ततः सुतं समालिङ्ग्य विशुद्धिसङ्गिनम् ।
तपोजपक्षेममपृच्छदुत्सुके रुणद्धि रागो दयितस्य दिव्यताम् ॥१७॥
क्व तात गन्तासि किमर्थमेव वा समुद्यमस्ते विरतो न लक्ष्यते ।
अभीष्टदेशाश्रयणेन देहिनां शरीरमाक्रामति भूरिशः क्लमम् ॥१८॥
पितामहेनापि पितृत्वमीयुषा तथा तदानीमनुयुक्त आत्मजः ।
स्मृतोऽस्मि नारायणपादपांसुना व्रजामि वैकुण्ठमिति व्यभाषत ॥१९॥
ततः श्रुतिभ्यां परिपीय सादरं सुतोदितं ध्यानपरः क्षणं विभुः ।
जनार्दनेन स्मृतिहेतुमन्वभूत् स्वकीयसंसारशुभस्थितिस्पृहाम् ॥२०॥
अथाविलम्बं तनयं व्यसर्जयद् विसर्जितस्नेहविधिः पितामहः ।
विचिन्त्य वृत्तान्तगुरुत्वलाघवे श्रयन्ति सन्तः कृतिमायतिक्षमाम् ॥२१॥

अकालहीनं स विसर्जितस्ततः कृतप्रणामो विभुपादपद्मयोः ।
प्रतस्थिवानस्तशरीरसंक्रमः क्रमेण वैकुण्ठपुरं व्यलोकयत् ॥२२॥
पुरोत्तमे यत्र जनार्दनप्रियाः सदा रमन्ते भगवद्गुणस्तवे ।
सुदूरतः पीतवतां हरेर्यशो लयं समासीदति पापकालिमा ॥२३॥
मुखे विभुस्तोत्रकथा प्रसर्पिणी शरीरशोभा तुलसीदलस्रजा ।
मनो मनोजादिसपत्नवर्जितं यतो जनानां हरिभक्तिशालिनाम् ॥२४॥
पदे पदे यत्र सतां समागमो वियोगिता केवलमेनसा समम् ।
सुखैकलीलागहने निकेतने न दुःखिता जीवति भिक्षयापि वा ॥२५॥
विभूतियोगाद् भगवान विलक्षणः सुलक्षणाभिर्दयिताभिरन्वहम् ।
प्रणीय रासोत्सवकौतुकोदयं विमुक्तभक्तेषु चिरप्रमोदकृत ॥२६॥
प्रसूनवल्ली सहकारसङ्गता प्रसूनशोभासुभगा निरन्तरा ।
रसोपरक्तभ्रमरानुनादिता तनोति विष्णोर्गुणकीर्तनभ्रमम् ॥२७॥
रत्नप्रतानग्रथिताट्टपङ्क्तयो दिवानिशं रत्नकरोपबृंहिताः ।
बृहत्तमं मानममानयन्निजं वियत्पथे हर्म्यमतिर्यतः स्थिता ॥२८॥
आस्थानगेहे कनकासनावली करप्रतानै रजतासनोत्थितैः ।
विमिश्रिता चीनसितोत्तरच्छदा विभाति पीतेव वराङ्गनातनुः ॥२९॥
विचित्रचित्रा गृहभित्तिरुत्तमा महत्तमानामपि चित्तवित्तमा ।
प्रकल्पितानल्पकशिल्पसौष्ठवैर्व्यरोचतानन्यसमा चिरं समाः ॥३०॥
तदङ्गने पुष्पपरागसौरभैरहर्निशं रम्यगुणः प्रभञ्जनः ।
गतागतैस्तृप्तिकरः शरीरिणां न तद्वियोगेन निदाघवेदना ॥३१॥
गृहान्तरे यत्र सुचारुचन्द्रिकाविशुद्धचन्द्रातपसक्तमौक्तिके ।
गवाक्षजालैः प्रतिपूर्णमातिथौ स्वसाम्यमायाति सुधांशुरीक्षितुम् ॥३२॥
गृहे गृहे यत्र सुधानुलेपना सुधामयं तत्र किल मन्दिरं व्यधात् ।
महोत्सवानामनिशं समागमान् तदेकमाराध्यतमं सुयोगिनाम् ॥३३॥
तदङ्गनान्ते तुलसीतरुश्रिया यथाक्रमं कौसुमपादपस्रजा ।
सुशोभिते षट्पदसम्पदाङ्किते प्रतिप्रभातं हरिभक्तचारणा ॥३४॥

निशाऽव्यपाये सुविशुद्धिभागिनः कृतप्रसूनाहरणा हरिं परम् ।
अनन्यसामान्यगुणं जनार्दनं समर्चयन्तः स्थिरधाम तन्वते ॥३५॥
प्रसूनशोभासुभगे वनोत्तमे वसन्तसम्पादितसर्वविभ्रमे ।
चिराय वश्येव वनाधिदेवता व्यवस्थिता माधवतुष्टिपुष्टये ॥३६॥
कियानहो भूतिसमागमो हरेर्यदस्य वश्या वनदेवताऽभवत् ।
पितामहाद्यैरपि यस्य सादरं पदारविन्दं हृदये निधीयते ॥३७॥
रसालहिन्तालतमालपादपैरशोकजम्बीरकपित्थतिन्दुकैः ।
गुवाकनारङ्गकनारिकेलकैः प्रसाधितं तद्वनमाप नन्दथुम् ॥३८॥
क्वचिद्‌गुवाकस्तवकैरुपस्तुता क्वचित् प्रकीर्णा सहकारसत्फलैः ।
क्वचित्पदे सङ्क्रमिता फलान्तरैर्वनावनी श्रीगृहतामधारयत् ॥३९॥
तरौ तरौ पुष्पचयेन पेलवे न जातु वातः परिखिद्यतेतराम् ।
कठोरशाखाकृतगाढपीडनाल्लतावली तं समरक्षदञ्जसा ॥४०॥
भास्वत्कलापाः सकलाः कलापिनो नृत्यन्त्यकालेऽपि विना घनागमम् ।
भुजङ्गमा बर्हिणबर्हशायिनो विमुञ्चते मञ्जुगतिं सदागतिम् ॥४१॥
पिका रसालाञ्चलगुप्तविग्रहाः शुकाः पलाशच्छविलुप्तलक्षणाः ।
विलक्षणाधोक्षजनामचर्चया सुशिक्षिता दैववशेन सूचिताः ॥४२॥
न पल्लवो यत्र न तत्र स द्रुमो न वल्लरी तत्र न या प्रसूनिता ।
न तत् प्रसूनं न हि यत्र सौरभं न सौरभं तत्र न यत्र वासना ॥४३॥
लता न तस्मिन्न च वा महीरुहा व्रजन्त्यकाले विफलत्वमात्मना ।
फलानि पुष्पाण्यपि वा न विच्युतिं श्रयन्ति पूर्वं परिणामसङ्क्रमात् ॥४४॥
द्रुमाः समस्ताः सुसमानमस्तका व्यवस्थिताः श्रेणिनिबद्धविग्रहाः ।
क्वचित् क्वचिन्मञ्जुलवल्लरीस्रजा गृहायितं कुञ्जवनं व्यरोचत ॥४५॥
शेफालिकापुष्पवने न मल्लिका न मल्लिकाया विपिने तथापरा ।
ततः सदा सौरभसारसेविनाम् अमिश्रगन्धानुभवो न रुध्यते ॥४६॥
सितासमायुक्तपयोरसान्तरात् पृथक्त्वमेकैकरसान्तरे स्थिरम् ।
अमिश्रवस्तुप्रणयी न तृप्तिभाग् विमिश्रवस्तुप्रचयोपभोगतः ॥४७॥

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

April, 1940	१८६१-शकीये चैत्रे २२श-वर्षस्य १२श-संख्या	Vol. XXII No. 12.

प्रकृतिविलासकाव्ये

समीर-समर्हणं

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्तिशास्त्री]

श्रियमविरतं तन्याच्छ्रीमन्मरुत्तनयोऽमितां
सरिदधिपतिं तीर्त्वा लङ्कां जवेन विवेश यः ।
यमभिदधते शिष्यं श्लाघ्यं रवेः परमात्मनो
रघुपरिवृढो येन श्रीशः सदा हृदि भावितः ॥१॥

कलयतितरामाह्लादं मे गिरिर्मलयाभिधो
यमिममनिलोऽध्यासीनोऽस्मिञ्जगत्यभिनन्द्यते ।
परिमलभरैः पाटीराणां भृशं परिपोषितो
विषधरवरैराक्रान्तानां चिरन्तनजन्मनाम् ॥२॥

धरणिदिविषन्नन्दन्नेवं गिरेः परिदर्शनात्
स्ववनकुसुमैरानर्चायं वनान्तसमीरणम् ।
विकचकुटजैः प्रस्थप्रान्ते नितान्तमनोहरे
कुसुमिततरुच्छायास्निग्धं निषेव्य शिलातलम् ॥३॥

निखिलजगतां मुख्यः प्राणः परा ह्यसि देवता
श्रुतिरपि भवत्तत्त्वं वक्तुं बिभेति सुदुर्ग्रहम् ।
कथमिव जडः शक्तः स्तोतुं भवन्तमहं विभुं
पृथुकभणितं श्रुत्वाऽपि त्वं प्रसीद पितेव सः ॥४॥
समधिकबलस्त्वं भूतानां समीर! विराजसे
भवदभिमते मार्गे तानि प्रवर्तयसि द्रुतम् ।
अतिशयितुमुत्पश्य त्वां कः समस्ति जगत्तले
प्रकृतिवशगोऽप्येको लोके पराक्रमसे स्वयम् ॥५॥
भ्रमति सततं पृथ्वीगोलं सशैलवनं महद्
दिवसकृदुदेत्यस्तं याति क्षपास्वपि चन्द्रमाः ।
सलिलनिधयोऽप्यूर्मिक्षोभैश्चलन्ति शिखी ज्वल-
त्यखिलमपि ते लीलामात्रं समीर विजानताम् ॥६॥
किमिह वचसां गुंफैस्तत्त्वं न्त्विवयदद्वयसं विभो
जगदखिलमप्याविष्टं सत् त्वयैव विचेष्टते ।
वहसि यदधीकारं कृत्स्नं महेश्वरतः प्रति
प्रकृतिवशगं भूतं सर्वं त्वयैव नियन्त्रितम् ॥७॥
विपरिणमयस्याद्यं भूतत्रयं बहुधाऽसकृत
न वियति परं नीरूपेऽस्मिन् पराक्रमसे मरुत् ।
किमपि न भवान्कर्तुं शक्तः प्रभौ त्वदपि ध्रुवं
दधति कतिचित्स्वाधीकारं विशिष्य तपस्विषु ॥८॥
किमपि किमपि स्वैरङ्कुर्वन्नशीतकतां गतो
विहरसि सदा द्यावाभूम्योरमन्दकुतूहलात् ।
चिरसुचरितैरुद्भूतस्त्वं क्रमात्परिपोषितः
शिशुरिव तयोः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽसि सदागते ॥९॥
अमितवसतिं द्यौरेषा ते ददाति समादरात्
त्वमपि विहरन्नत्यन्ताय प्रहर्षभरान्वितः ।

उडुसमुदयैर्मुक्ताकल्पैरलंकुरुषे च तां
जयति युवयोर्योगः स्निग्धः परस्पर-रागतः ॥१०॥
तरणिकिरणानावृण्वानः प्रचण्डतरं भ्रमन्
घटयसि घनान् कौतस्कुत्यान् झटित्यचलोपमान्।
सरभसममून् वर्षव्यग्रान्मुहुः परिगर्जतः
सपदि विभजन्नन्तर्धत्से स्वयं कृतकृत्यवत् ॥११॥
जलदपटलाः संलक्ष्यन्ते त्वया हि समाहृताः
खगमृगनराकाराः केचित्प्रतिक्षणभेदतः ।
कनकशिखरिप्रख्याः सायन्तनातपदीपिता
हरगिरिनिभाश्चान्ये केचित्तमालवनोपमाः ॥१२॥
अनतिकुटिलं रत्नस्तंभश्रियं दधदायतं
यदतिसुभगं चित्रैर्वर्णैर्धनुर्गगनान्तरे ।
तदपि नियतं चक्षुःप्रीत्यै त्वया विहितो महान्
प्रसदनपरीपाकोऽस्माकं मरुन् पृथिवीजुषाम् ॥१३॥
नयनहरणव्यग्रोदग्रक्षणस्फुरणाञ्चित-
प्रततहरितो विद्युत्पुञ्जान् पुरः परिदर्शयन्।
सहभवमपि ध्वानं पश्चाच्छ्रुतौ विनिवेशयन्
नवजलधरैः सिञ्चस्युर्वीं जगद्धितकाम्यया ॥१४॥
वियति वितते विष्वद्रीचो बलक्षतरर्क्षरुग्-
घनसमुदयानद्भिर्वार्धेः प्रपूर्य रवेः करैः ।
नुदसि सहसा लोकस्थित्यै करीन्द्रकरोपमं
कलयितुममून् धारापातं समीर समन्ततः ॥१५॥
सरिदधिपतौ हास्यं पुष्णन् रसं परिवर्धसे
यदयममितैस्तुङ्गैर्भङ्गैस्त्वयैव विकारितः ।
ह्रियमपि विहायैवं शब्दान् रटञ्छ्रुतिदुःश्रवान्
नर इव महाभूताविष्टः सदा परिनृत्यति ॥१६॥

कृतपरिकरो रत्नान्यब्धेरवाप्तुमधस्तना-
न्यनिल सुचिरं पारेवारीण्यमन्दरयं किरन् ।
न किमपि ततोऽलब्ध्वा ह्यन्ते जहासि परिश्रमं
जगति मतिमान् को वा कालं वृथैव निनीषति ॥१७॥
क्षिति-गगनयोः संपत्स्तोमैश्चिरं परिपोषणे
जलनिधिमृते नान्यत् किञ्चित् समस्ति सुसाधनम् ।
इति खलु विनिश्चिन्वानस्त्वं तयोरिव मध्यग-
स्तमुपगतवान् प्रेम्णा नक्तन्दिवं विजिगीषसि ॥१८॥
बलभिदुपलाद्रीन्द्रश्रीभृत्तरङ्गपरंपरा-
विरचनकलावैदग्ध्यावर्जिताखिलमानसः ।
मुहुरभिनयैर्हृद्यैस्तन्वन् रसं परमाद्भुतं
चरसि विरुवन् गर्वोद्रेकात् समुद्रमधिश्रितः ॥१९॥
क्वचितवियत्प्रान्तप्रेङ्खत्तटित्वदरुन्तुद-
स्तनितजनितप्रत्युच्चण्डध्वनिक्षितिभृद्गुहान् ।
प्रकृतिमधुरान् प्रत्यग्वार्धेस्तटानटवीभृतो
नटनममितं रङ्गीकर्तुं पटुप्रकटं तव ॥२०॥
क्षुदुपहतये त्वामास्वाद्य प्रयन्तु भुजङ्गमा
न किमपि ततश्छिन्नं मा गा व्यथां मलयानिल ।
यदतिकुटिला दोषांशांस्ते लिहन्ति कुतूहलाद्
वृजिनहरणे दुष्टात्मानो भवन्ति सतां मताः ॥२१॥
गमयसि तनूर्नावो डोलावदीषदुदञ्चयन्
उपरि चलतामूर्म्यद्रीणां निजोर्ध्वचलत्कटाः ।
प्रकृतिरसिकास्त्वल्पे मत्या वितीर्य तदान्तरं
व्रजितुमुदधौ किञ्चिद्दूरं भवन्ति समुत्सुकाः ॥२२॥
कतिचन महानावो यन्त्रैर्व्रजन्ति पुरोपमा
भवदुपकृतिर्यद्यप्यासां प्रभञ्जन मैव भूत् ।

त्यज मतिमथाप्येतां झंझामरुद्विनिमज्जने
न खलु जनयेदौदासीन्यं मदश्चपलात्मनाम् ॥२३॥

मलयपवन स्पर्शैस्तन्वन सुखं मधुचन्द्रमः-
प्रभृतिषु भृशं स्निह्यन साद्ध' वहत्स्वधिकं तव ।
विकृतिममितां चेतःस्वेणीदृशां चपलात्मनाम्
अभिनिविशसे प्रद्युम्नस्य प्रभोः सचिवोत्तमः ॥२४॥

कुसुमसुभगाः स्तोकं नम्राः फलैश्च पचेलिमै
रसिकमधुपास्वाद्या रागश्रिया हृदयङ्गमाः ।
मृदुलपुलिनाभोगान प्राप्ता भृशं प्रियदर्शनाः
कनकलतिकाः कूले सिन्धोर्धिनोषि समीरण ॥२५॥

स्तनतटलुठत्सूक्ष्मक्षौमप्रतिक्षणकर्षण-
प्रभवसुभगाक्रोशभ्राम्यद्दृगन्तसमञ्चितः ।
नगररमणीर्गाढं प्रेम्णा परिष्वजसेऽबुधौ
पवन ! भवतः सेवां कर्तुं स्वयं समुपेयुषोः ॥२६॥

कचभरसमुद्ग्रन्थे तन्व्याः करौ विनियोजयन्-
श्लथयसि शनैः श्लक्ष्णं वासः स्वनन्मणिमेखलम् ।
पृथुलजघना सुभ्रूः किञ्चिन्निगद्य मृदु स्वयं
पुलिनमधरीकुर्वाणेव ह्रिया हि निषीदति ॥२७॥

सरसिजमुखैः फुल्लैः पुष्पैर्दिवा समलङ्कृतां
प्रकृतिवनितां नक्तं जाग्रत्सुमैः कुमुदादिभिः ।
ललितललितैर्नृत्यैर्नित्यं मनोहरिणीं प्रियां
रमयसि वने गाढाश्लेषैः समीरण कामुकीम् ॥२८॥

वरतनुशतै रक्तैः स्वैरं विहर्तुमनर्गला-
मधिकृतिमिमां रुन्धां को वा तवातिमनोहराम् ।
अभिनवसुमप्राग्भारास्त्वं लता विधुवन बलाद्
अनिल ! भुवि नद्यारामाणामिनैः प्रतिषिध्यसे ॥२९॥

भृशरयवशोद्भवत्फेना कलिन्दगिरीन्द्रजा
शिखरिणि यदि स्यन्देतोर्स्युद्रुमैः सिकतामये ।
अनुरयति तां लक्ष्मीं वेणी त्वया शिथिलीकृता
विकचकुटजा तन्वङ्गाया नितंबविलंबिनी ॥३०॥

(क्रमशः)

वङ्गीयरमणीनां सांसारिकजीवनम्

[निबन्धिका—श्रीगौरीराणी-सिंहः]

वयं यस्मिन् देशे निवसामः स तु आर्यावर्तत्वेन पुण्यभूमित्वेन चाभिधीयते । यदुक्तममरपादैः "आर्यावर्तः पुण्यभूमिरि"ति । अतोऽस्माभिरेतद्देशमधिवसन्तीभिः पुण्यभूमिरिति नाम्नः सार्थक्यं सम्पादनीयम् । तदर्थमस्माभिस्तत्रभवतीनां सावित्री-दमयन्ती-जनकात्मजादीनां सतीकुलावतंसभूतानां पातिव्रत्यादि-पुरःसरं सदाचरणं शश्वदनुष्ठेयम् ।

वङ्गीयरमण्यः खलु मातृस्वरूपाः । प्रजापालनं पतिशुश्रूषणञ्च तासामसाधारणो धर्मः । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते "भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया । तद्बन्धूनाञ्च कल्याण्यः प्रजानाञ्चानुपोषणमि"ति । अत एवैतद्देशीयानामङ्गनानां दर्शनेनैव मनस्युदेति कश्चिदनिर्वचनीयो मातृभावो मनस्विनाम् । एता ह्यङ्गना गृहस्य शोभा लक्ष्मीस्वरूपिण्यश्च, अतस्ता गृहलक्ष्मीत्वेन व्यपदिश्यन्ते । उक्तं भवभूतिनोत्तररामचरिते—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः" । इति

अपरञ्च तेनैव—"सन्त्यज्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम्" इति । सौन्दर्यं कोमलता मधुरतादयश्च तासामसाधारणा गुणाः । यासां खलु रमणीनां

चेतसि एतेषां गुणगणानामेकतमोऽपि न विराजते तास्तु न लक्ष्मीस्वरूपाः। नार्य एव भाग्यवतां वेश्मनि लक्ष्मीरूपेण, तथा पापात्मनां वेश्मनि तद्वैपरीत्येन तिष्ठन्ति। इदानीं शिक्षा-दीक्षाप्रभावेण पाश्चात्यसंसर्गेण च पुरुषेषु कुत्सिताचारेषु कुकार्यकारिष्वपि नार्य एवार्याणामार्यत्वमधुनापि प्रवर्तयन्तीत्यस्माकं प्रतिभाति। सन्तानपोषणं गृहकर्मकरणादिकं कृत्यजातं नारीभिरवश्यं कर्तव्यम्।

उक्तञ्च मनुना—"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्मेऽन्नपक्तौ च पारिणाह्यस्य रक्षणे॥"

इति। एतन्मनुवचनं प्रतिपालयन्तीभिरार्यरमणीभिरनायासेन धर्मोऽर्जयितुं शक्यते। गृहमधिष्ठाय धर्ममोक्षयोरर्जनाय कानिचिच्छास्त्रविधानानि स्मरणीयान्यनुष्ठेयानि च ताभिः। तद् यथा—

उषसि भगवन्नाम स्मारं स्मारं शय्योत्थायं शौचादिकं समाप्यानाविले नद्यादीनां पयसि स्नानं समाप्य धौते वाससी परिधाय देवालयान्तरुपविश्य यथाशक्ति चित्तैकाग्र्येण भगवच्चिन्ता कर्तव्या। स्तोत्रञ्च पठितव्यं यथाशक्ति।

ततो महानसं प्रविश्य स्वहस्तेन अन्नादिकं प्रस्तूय अन्नपूर्णारूपेण भोजयितव्या आत्मपरिजनाः स्वयञ्च भोक्तव्यमवशेषे। यतो भवत्युच्छिष्टं दम्पत्योर्भुक्तावशिष्टमन्नम्। ततो यथावसरं विश्रम्य पुनरन्यद् गृहकर्मजातं समाप्यापराह्णे किञ्चिदितस्ततः परिभ्रम्य प्रदोषे पुनर्यथाशक्ति भगवन्नाम स्मृत्वा देवगृहादौ दीपदानेन गृहान्तरतमसा सह मानसिकान्धकारं दूरीकुर्युः।

सायं प्रातः पर्नि देवताज्ञानेन पूजयेयुः। एवं करणेनाङ्गनाभिः सुखिनीभिर्भवितव्यम्। अन्ते च भगवदाशीर्वादेन पुत्रपौत्रादीन् विषये नियुज्य पुण्यकृतां लोकानवाप्नुयुः। इतरे गुरुजना अपि पूजनीयाः। परिजनेषु दयादाक्षिण्यादिकं प्रदर्शनीयं सदैव। प्रचुरतरधनाधिकारिण्याऽपि भोगासक्तिम् अहम्भावं परिहृत्य सदैव दासदासीषु सरलता प्रदर्शनीया, न तासु असद्व्यवहारोऽसद्भाषणं वा कदापि प्रयोक्तव्यम्। भवितव्यमतिथिवत्सलाभिः। उन्मार्गगामिनः पुरुषान् सदुपदेशदानेन सदाचारान् विदधीरन्।

इनोऽप्यन्यद् बहु कर्तव्यजातं वर्तते। यास्तु एतद्विपरीताचारास्ताः कुलकण्टकरूपाः। तदेतत् साध्वनुशिष्टा रमण्यः कविशिरोमणिना—

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥" इति।

सतीत्वपरिरक्षणं परो धर्मः। सत्स्वपि हीरकादिखचितालङ्कारेषु शङ्खवलय-सिन्दूरबिन्दव एव तासां सुषमानिदानम्। पतिर्दैवतम्। देवताज्ञानेनानिशं तं पूजयेयुः। एतवमाचरन्त्यो रमण्यो नारीजनुषः सार्थक्यं लभन्ते।

इदानीन्तना नार्यस्तु प्रायश आचारविहीनाः। तास्तु आधुनिक-पाश्चात्यशिक्षाप्रभावतः पतिं भृत्यमिव मन्यमानाः स्वयं देवतारूपेण तेषां पूजनमभिलषन्ति। अतः साधूक्तम्—

"तासां यत् पतिदेवतेति वचनं षष्ठीसमासाश्रितम्" इति।

जीवनरक्षायाः प्रधानोपायः पवित्रान्नादीनां भक्षणम्। आधुनिक्यस्तु रमण्यो रन्धनकार्यमाचारहीनेषूत्कलवासिषु निक्षिप्य स्वयं पादुकामार्जने निरता भवन्ति। प्रातः पूजाजपादिकं विहाय विदेशीयाभक्ष्यभक्षणे तथा धर्मग्रन्थान् परिहृत्य उपन्यासपठने मनो निवेशयन्ति।

प्रातः कृष्णपर्णीनिस्यन्दपानं तासां प्रातःकृत्यं किमपि। एतेन जगद् ध्वंसमुखमेवाभिसरति। यतस्ताभिर्गार्हस्थ्यधर्मस्य सम्यग्वैपरीत्यमाचर्यते। आस्तां तासामालोचना। एतदतीवान्याय्यमिव मन्यामहे। यास्तु गृहे गृहिण्यः, विपदि सचिवाः, भोजने जननीरूपाश्च ता एव गृहिणीपदमलङ्कर्तुं शक्नुवन्ति। उक्तञ्च कालिदासपादैरजविलापप्रसङ्गे—

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद मे न किं हृतम्॥"

कौतुकमञ्जरी

[अध्यापक-डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-संशोधिता]

[भरत-कृत-कौतुक-मञ्जर्याख्य-ग्रन्थस्यादर्शान्तरं नास्माभिर्बहु-क्लेशेनापि लब्धम् अयमस्य मुद्रणोद्यमः केवलं संस्कृत-साहित्य-परिषदुपलब्धादर्शानुसारेणास्माभिः कृतः। ग्रन्थालोचनसौकर्यदानेन मुद्र-णाज्ञाप्रदानेन स्वपत्रिकायां प्रकाशनेन चेयं परिषदस्मद्धन्यवादभाजनम्।

एतद्ग्रन्थः कविना बहुलं शृङ्गाररसमाश्रित्य कौतुकाधानमनीषया विर-चितः। अत्र तु कविना स्वयं विरचय्य कियन्तः श्लोकाः सन्निवेशिता इति मन्यामहे; परन्तु भूयसा सोऽन्योपजीवीति न सन्देहः। वस्तुतः संग्रह-ग्रन्थोऽयमिति भाषमाणेष्वस्मासु न कापि सत्यहानिः स्यात्। अस्तु संग्रहमूल-कोऽयं, तथापि उपादेय एष ग्रन्थः परमकौतुकावहत्वात् सन्निवेशचातुर्यात्, सुललितत्वाच्च। आदर्श-ग्रन्थस्य कालपर्यालोचनयाऽस्य न्यूनतो द्विशत-वार्षिकत्वं प्रतीयते, इति प्राचीनतयाप्ययमस्माकं मुद्रणोद्यमः]।

भरतकृता

कौतुकमञ्जरी

प्रणम्य वाण्याश्चरणारविन्दं सुरासुराणामपि वन्दनीयम्।
यूनां मुदे कामवतां मनोज्ञा प्रकाश्यते कौतुक-मञ्जरीयम्॥

तावदुद्वाहानन्तरं कान्तालिङ्गनमसहमाना परेद्युर्मातर्याह—

मातः केलि-गृहं न यामि शयितुं कस्माच्च चन्द्रानने
जामाता तव निर्दयो निज-भुजा-पाशेन मां पीडति।
क्षुण्णाग्रौ च कुचौ करोति करजैर्दन्तैः प्रपीडन्मुखं
नीवी-बन्ध-विमोक्षणञ्च कुरुते निद्रापि नायाति मे॥

ततः कालान्तरे कान्तागारं गता सा प्रियसखीं सम्बोध्याह—

श्वश्रूः कुप्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन्नेव न मन्दिरे सखि पुनः स्वापो विधेयो मया।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती
मार्जारी नखरैः करैः[1] कृतवती कां कां न मे दुर्दशाम् ॥

गुरुषु कथमेवोक्ता(?)—

कृतान्तः कान्तो वा समजनि न भेदः प्रथमत—
स्ततो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह हृदयम्।
ततोऽसौ मत्प्रेयानहमपि तदीया सहचरी
ततो याते वर्षे प्रियतममग्र्यं ज्ञातमखिलम् ॥

ततो जनैरपमानितेन तद्भर्त्रा रतिसम्भोगस्त्यक्तः। कालान्तरे यौवनाक्रान्तायां सहचरी दृष्टान्तपूर्वकं ततः कालान्तरमाह(?)—

तन्वी बाला मृदुतनुरियं त्यज्यतामत्र शङ्का
दृष्टा काचिद्भ्रमरभरतो मञ्जरी भिद्यमाना।
तस्मादेषा रहसि भवता निर्दयं पीडनीया
मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टिः समग्रम् ॥

ततस्तेनोक्ता—

मूकीभूय कियत् कियन्न न-गिरा नाद्येति वाग्भिः किय-
न्नेदानीमिति भाषितैरपि कियन्नक्तं नयन्त्या क्रमात्।
अक्षान्तेन मया तथा नीवीहिते[2] पाणौ कुरङ्गीदृशा
किन्नाकारि नवं नवं नवनवानङ्गप्रसङ्गे तया ॥

अपि च—

कविता वनिता चैव आयाता सुख[3]दायिनी।
बलादानीयमाना चेन् सरसा विरसायते ॥

---

1 करैः कररूपैः इत्यर्थः, खरैरिति पाठः साधुः।

2 "मयाथ नीविनिहिते" इति स्यात्।

3 रस इति पाठभेदः क्वचित्।

सखीवाक्येन जातविश्वासं कान्तं प्रकारेण शयानं बोधयति—

यदवधि पुरशत्रोः क्रोधदृष्ट्याऽसि दृष्ट-
स्तदवधि न पुमांसं वाणलक्षीकरोषि ।
अहमपि मदन त्वामुत्सहे द्रष्टुमीदृग्
यदि हृदय (?)शयाना नास्मि पार्श्वे प्रियस्य ॥
निशम्य चैतद्वचनं चुचुम्ब कुचौ सुतुङ्गौ किल मर्दयित्वा ।
अन्योऽन्यमालिङ्गनमाप गाढं शृङ्गारहर्षञ्च ततः प्रलेभे ॥

ततस्तस्यां मौनीभूतायां कुतूहलेन पतिराह—

आस्यं पाणितले निवेशय मनागेतावतैवास्फुटं
वक्त्राम्भोरुह-रोहिणी-रमणयोरास्तां मिथः सङ्गमः ।
मुग्धे किञ्च वचः प्रपञ्चय पिकी मौनव्रते वर्ततां
दाम्भिक्यं विजहातु पञ्चवसुकी[1] ह्रीणातु वीणारवः[2] ॥

ततः प्रातरुत्थाय—

शान्ते मन्मथसङ्गरे रणभृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्जघने सुपीनकुचयोर्हारं श्रुतौ कुण्डलम् ।
बिम्बोष्ठे नववीटिकां सुनयना पाणौ रणत्कङ्कणं
पृष्ठं लम्बिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बन्धग्रहः ॥

विदेशगमनार्थं तेन पृच्छ्यमाना सा व्याजेनाह—

मा याहीत्यपमङ्गलं व्रज पते स्नेहेन शून्यं वच-
स्तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरु प्रोक्तेऽप्युदासीनता ।
इत्यालोच्य मृगीदृशाऽञ्चलपुटेनाच्छाद्य किञ्चिन्मुखं
व्रीडानम्रतया कदम्बमुकुले दृष्टिः समारोपिता ॥

कालान्तरे विदेशं गच्छन्तं कान्तं प्रत्याह—

अहमिव[भवतो] बहवो मम तु भवानिव भवानेव ।
कुमुदिनीव वनानि कति विधोर्विधुरिव विधुरेव कुमुदिन्याः ॥

---

1 'पञ्जरशुकी' इति स्यात्　　2 'ह्रीणाऽस्तु वीणा रवे' इति स्यात् ।

अपि च—

एकाकिनी नाथ कथं वसामि नेष्यामि नक्तं सदनेऽपि शून्ये ।
घनं विना चातकिनी(?) यथा भोः पतिं विना जीवति कामिनी नो ॥

ततो यामिन्यां—

नक्तं स एवं वदनं ददंश × × × ।
चकार धर्मप्रचयेन युक्तो निवारितः स व्यजनोद्भवानिलैः ॥

ततोऽतिशयमुद्विग्नमनाः सा यामि यामीत्युक्ते पुनरप्याह—

यदि यास्यसि नाथ निश्चितं यामि यामि (?) वचनं हि मा वद ।
अशनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम् ॥

ततस्तस्य प्रयाणसमये निश्वासपूर्वकं पुनरप्याह—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

ततो बहुकालान्तरे मदनबाणानलदह्यमाना सा कमपि पथिकं प्रत्याह—

हे पान्थ पुस्तकधर क्षणमत्र तिष्ठ
वैद्योऽसि किं गणितशास्त्रविशारदोऽसि ।
केनौषधेन वद पश्यति तस्य माता
कर्ह्यागमिष्यति पतिः सुचिरं प्रवासी ॥

ततस्तदभिप्रायं बुद्ध्वा तया सह रतिसुखं निर्वाणस्य (?) गमनकाले तयोरुत्तरप्रत्युत्तरम्—

प्रस्थानं करवाणि सुन्दरि, समायातीह कादम्बिनी,
छत्रं तिष्ठति, वेगवानतितरामायाति कल्पो मरुत् ।
सह्यः सोऽपि मया प्रयोजनवशात् तत् प्रार्थ्यते किं वद
प्रस्थानं हि तवोपसर्गरहितं भूयादिति प्रार्थये ॥

जारे गच्छति प्रियसखं सम्बोध्याह—

आलीभिः कति निन्दितं गुरुजनै रात्रिन्दिवं भर्त्सितं
गेहस्थैरपमानितं विहसितं शश्वत् सपत्नीजनैः

अङ्गीकृत्य पुनस्तदेव सकलं भावः कृतोऽस्मिञ्जन
आस्तां मे प्रियता भविष्यति सखि ज्वाला ममैतादृशी ॥

प्रियसखीप्रयाणकाले तां प्रति पुनरप्याह—

अदूरे कान्तारं जलदपटलैर्व्याप्तगगनं
विवस्वानश्वानां खुरदलितमस्ताद्रिमकरोत् ।
तथाप्यज्ञः पान्थः प्रसरति न पृष्ट्वापि कमपि
प्रियो मे कुत्रापि प्रवसति सखि त्वां(?) (मरि मरि) ॥

ततः सा सखीं स्थिरापूर्वकं(?) कान्तोक्तमाह—

करे धृत्वा नाथः (कहिल यत) वादः सखि मोरे
अलीकं तत् सर्वं (गणिछि) निज-गर्वे (गेछे वधि) ।
मधौ चेन्नायातः (करिव) तनुपात (स्तोरे कहि)
कुहूकण्ठीनादः (करिल परमादः)[1] प्रियसखि ॥
मनो बन्धं[2] दत्तं प्रियतममनोमूल्यवसुना
स्मरः साक्षी लभ्यं प्रतिदिनमिदं नूतनवयः ।
न लभ्यं तद्वित्तं निजमपि गतं यातु यदभू-
दहो साक्षी कस्मान्निरवधि जनो मां व्यथयति ॥

तां प्रियसख्याह—

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति मृषा न वदन्ति सन्तः(?) ।
यदयं न कुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

पुनः प्रियसखीं प्रत्याह—

रसालमालामुकुलेन्धनेऽस्मिन् प्रकोपिते दक्षिणमारुतेन ।
स्मरानले वैरिणि मे कृशाङ्ग्या ज्वल ज्वलेति ज्वलितं किमङ्गैः ॥

---

1 अत्र ( ) एवं बन्धन्यन्तर्गता भागा वङ्गभाषामयाः । 'वाद' 'तनुपात' शब्दौ च प्रातिपादकांशमात्रेण संस्कृतावपि संस्कृतविभक्तिनियमं नानुरुन्ध इति द्रष्टव्यम् । एवं 'निजगर्वे' शब्दोऽपि । 2 बन्धपदं कर्मप्रत्ययान्तम् ।

ततश्चन्द्रवाण(?)ज्वालेनोद्विजमाना सा चन्द्रं प्रत्याह—

न यातश्चूर्णत्वं कथमहह पाथोधिमथने
न भस्मीभूतोऽसि स्मरविजयिनो नेत्रशिखिना ।
सुधांशो स्वर्भानोरपि कवलनाज्जीवसि यतो
दुरात्मा दीर्घायुर्भवति युगधर्मस्य महिमा ॥

ततो मलयाचलसम्भूतवायुना व्यग्रां प्रति प्रियसख्याह—

कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः
कर्णाटी-चीन-पीनस्तनवसनदशान्दोलनास्पन्दमन्दः ।
लीलालाटीललाटांतकललितलतालास्यलीलाविलोलो
हा कष्टं दाक्षिणात्यः प्रसरति पवनः पान्थकान्ताकृतान्तः ॥

पुनरपि प्रियसखीं प्रत्याह—

वसन्तेऽस्मिन् [काले] प्रियवसतिदेशे सखि न किं
द्विरेफ-क्काणो नो मृदु-मृदु-मरुत् सान्द्रकुसुमम् ।
पिक-क्काणो नो नो युवतिमृदुवाक्यं भवति नो
निशा ज्योत्स्नी कं हत(?) कठिनमुपनार्यः प्रचपलाः ॥

ततो दूतीत्वेन कान्तान्तिकं प्रियसखीं प्रस्थापयन्ती सा कपटवतीं तां प्रश्वासयति—

यद्यप्युपद्रवशतैरभिहन्यमानाः
सन्तस्तथापि शमयन्ति परस्य तापम् ।
भानुर्विधुन्तुदमुखाद् गलितार्धपार्श्वः
पार्श्वान्तरेण जगतां तिमिरं निहन्ति ॥

अपि च—

अहो महत्त्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।
यदास्यमध्ये पतितोऽपि राहोः कलानिधिः पुण्यचयं ददाति ॥

तत्र प्रयाणार्थं सज्जते भवती, तत् कथमिदानीं कपटं करोषि ? पश्य—

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्व्वतानां शिखाग्रे
न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित्[1] ॥

ततस्तत्प्रयाणसमये सा तां प्रत्याह—

कथमपि सखि गत्वा तत्र युक्तं निवेद्यं
स खलु मम न गच्छेत् तिष्ठतु प्राणनाथः ।
जनयति बहुतापं चन्द्रमाः सर्व्वदाऽत्र
चरति विषमदेशे तस्करस्तस्य बन्धोः ।

ततो दूत्यां गतायामेकाकिनी सा एवमभूत्—

नखानि विधुशङ्कया करतलेन तान्यावृणो-
त्ततः किशलयभ्रमात् करमथाक्षिपद् दूरतः ।
ततो वलयशिञ्जिते भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया
उहूरिति कुहूरव-ध्वनिभियाऽतिमूर्छामगात् ॥

ततो दूती [मुखात्]श्रुत्वा झटिति स्वगृहमागतः स मूर्छापन्नां तामालिङ्गितवान् । ततः परेद्युर्दूत्यागत्य इदानीं भवती चन्द्रादिकं किम्भूतमनुभवति ? सा प्रत्याह—

चन्द्रः पूर्वं दयितविरहे चण्डभानुर्ममासी-
न्मन्दोऽप्यासीन्मलयपवनो मर्मभेदीव वज्रः ।
कल्पप्राया रजनिरभवत् कान्तयोगादिदानीं
चन्द्रश्चन्द्रो मरुदिव मरुद् यामिनी यामिनीव ॥

इति भरतकृता कौतुकमञ्जरी समाप्ता ॥

युवतिकुचनिचोले यादृशी मे मतिः स्याद्
भवतु तव पदाब्जे तादृशी दीनबन्धो ।

1 तथापि इत्यपि पाठान्तरम् ।

युवतिविरहभङ्गे यत् सुखं स्यात् सदैव
तव पदहृदिलग्ने(?) तद्धि काङ्क्षा न चान्यत् ॥
भेको धावति गर्जिते नवघने हृष्टः पतङ्गं प्रति
तं भेकं प्रति कालकूटगरली तञ्च द्विजिह्वं शिखी ।
तञ्चेत् खेटिक एष धावति पुनर्व्याघ्रस्तथा खेटिकम्
इत्यन्योऽन्यवधानुरागरसिको नात्मक्षयं पश्यति ॥
यां चिन्तां तनुषेऽत्र पुत्रभरणव्यापारसम्मोहने
यां चिन्तां धनधान्यभूरियशसां लाभे विजेतुं रिपुम् ।
सा चिन्ता यदि नन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दे सक्तत्
का चिन्ता यमराजभीतिभवनद्वारप्रयाणे तदा ॥

दुर्गतपरिदेवनम्

[निबन्धकः—श्रीप्रमथेश-तर्करत्नः]

तरलत्वेन वित्तं प्राग् विद्वद्भिर्यत् तृणीकृतम् ।
ज्ञात्वा तदधुना विद्वान् वित्तेन परिभूयते ॥१॥
"अर्थाः पादरजोपमा" इति तिरस्कारं पुरा भारते
विज्ञानां परमार्थमात्रविदुषामर्थाश्चिरं सेहिरे ।
मन्ये तत् प्रतिकर्तुमद्य त इमे सम्यग् यतन्ते न चेत्
ते विज्ञाः किमु निस्वतामिह गतास्त्वन्ये धनस्वामिनः ॥२॥
हरे ! सर्वकामप्रदोऽसीति मन्ये
मुनीनां मृषोद्यं यतः प्रार्थिने मे ।
श्रियं दैन्यविध्वंसिनीं नो ददासि
स्वकीयां प्रियां को विहातुं समर्थः ॥३॥

श्रीदुर्गास्तवः

[निबन्धकः—कौण्डिन्य-वेङ्कटेश्वर-सुब्रह्मण्यशास्त्री]

दुर्गां देवीं शरणमनिशं संप्रपद्ये ऽहमंबां
कालीं कालान्तकपतिमुमामेणदृक्पूज्यमानाम् ।
ईड्यां लक्ष्मी-द्रुहिणमहिषीसेव्यमानांघ्रियुग्मां
ह्रींकाराख्यांबुजमधुकरीं हंससेव्यां सदाख्याम् ॥१॥
गाढाविद्यातिमिरदलने चन्द्रिका कल्पवल्ली
पादांभोजे निहितमनसां वांछितार्थप्रदाने ।
कामारातेर्हृदयहरिणी पोतरूपा भवाब्धेः
पारं यातां मनसि ललितां तां सदा भावये ह्रीम् ॥२॥
देवीं दुर्गां विनतजनताकामदोग्ध्रीं सवित्रीं
कामेशालिंगिततनुमुमां लास्यतुष्टां भवानीम् ।
ह्रींकाराख्यप्रसवमधुपां श्रीशसंपूज्यमाना-
मापन्नार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥३॥
वीतक्रोधैर्मुनिभिरनिशं लक्ष्यते या प्रपञ्चं
सूते येमं बहुविधमथो पाति या हन्ति चान्ते ।
या कल्पान्ते विहरति हरेणात्मना येन दुर्गा
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥४॥
शान्तस्वान्तैर्मनसि सततं चिन्त्यते या मुनीन्द्रै-
रेकान्तस्थैर्नियमितमनोवृत्तिभिर्योगिवर्यैः ।
या स्वात्मेति प्रतिदिनमथो दृश्यते निर्विकल्पे
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥५॥
रामाराध्या रहसि भजतां रंहसा पापहन्त्री
राकाचन्द्रप्रतिमवदना या बुधैर्वर्ण्यतेऽम्बा ।
रामा रायं दिशति नमतां कल्पवल्लीव माता
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥६॥

आपूर्णं यं जननि शिशिरं तावकं दृष्टिपातं
लब्ध्वा भक्तो वशयति जगत्सर्वमेतद्धि भक्त्या ।
तस्माद्भक्तिं तव चरणयोस्सन्ततं संप्रदेहि
त्रैलोक्यार्तिप्रशमनपटुं मोहनाशाय दुर्गे ।७॥
अन्तं यस्या विधिहरिमुखा जानतेऽद्धा न चादिं
मर्त्या वेत्तुं मलिनहृदयाः किं वयं पारयामः ।
किन्तु क्रीडा शिशुकविहिता मातुरिष्टा हि तस्माद्
राजीवाभं पदयुगमहं भावये हैमवत्याः ॥८॥
हर्यक्षस्था महिषदनुजं याऽवधीच्चण्डमुण्डौ
चामुण्डेति प्रथितविभवाऽनन्तरं शुंभदैत्यम् ।
हत्वा तस्यासुरबलमथो भ्रातरं स्तूयते या
देवैः पश्चाद्वितरतु शुभं दुःखहन्त्र्यंबिका सा ॥९॥
प्राहुर्माया सकलजगतां कारणं सा च या त्वं
याञ्च ध्यात्वा विगलिततमोग्रन्थयो यां तरन्ति ।
सा मे तस्यास्तरणसुलभं मार्गमंबा प्रदिश्याच्
चूडोत्तंसीकृतविधुकला वाग्रमा-सेव्यमाना ॥१०॥
पायादंभोरुहसममुखा पालिताशेषलोका
विद्याविद्या बहुविधजगद्रूपिणी सत्यरूपा ।
याऽग्रे भूतान्यसृजदथ या नामरूपप्रभेदं
व्याकार्षीद्या निखिलभुवनं संहरत्यन्तकाले ॥११॥
द्यावाभूमिं किरणनिवहैर्भासयन्तीं स्वकीयैः
कृष्णाराध्यां सकलजनताभीष्टदां कल्पवल्लीम् ।
यामाराध्य प्रथितविभवां सर्वदुःखाद्विमुक्ता
मोदन्ते स्वे जननरहिते तां प्रपद्येऽहमम्बाम् ॥१२॥

युगधर्मसंस्थापकः श्रीरामकृष्णः

[निबन्धकः—स्वामी जगन्नाथानन्दः]

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ।
तस्मिन् छ्रयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्दः परित इव शाखा ॥

अथर्ववेदे ।

कारणात् कार्योद्भवः, कारणाभावात् कार्याभाव इति न्यायः। तेन कार्यकारणसम्बन्धेन कालचक्रस्यावर्तनादिह संसारे सर्वपदार्थानां चलत्वात् परिणामित्वाच्च फलमपि चलं भवति।

इह जगत्यवतारा आचार्याश्च यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तदा भूयो भूय आगत्य भवाब्धौ मग्नाँल्लोकान् सन्मार्गं प्रदर्शयन्ति। अथेश्वरस्याघटन-घटन-पटीयसी महामाया, स्वप्रभावेण तरङ्ग-बुद्-बुद-फेन-न्यायेन आच्छादयति संसारम्। एवं पुनः पुनरीश्वरो भूतानुजिघृक्षया लीलाकैवल्येन च स्वरूपलावण्यमयमूर्तिं स्वीकृत्याविर्भवति, जगत् परिरक्षति च। एवं सति काले प्रयाते कलिविप्लवेन रागग्राहोग्रे सम्मोहजले भवाब्धौ मज्जत्सु जनेषु सर्वसत्त्वोपकृतिवाञ्छया कश्चिन्महापुरुषो वङ्गप्रदेशे "कामारपुकुर"ग्रामे ब्राह्मणकुले क्षुदिराम-चट्टोपाध्यायस्य पत्न्यां चन्द्रामणिसमाख्यायाम् आविर्बभूव। दशमासेषु व्यतीतेषु फाल्गुने मासि द्वितीयायां तिथौ उषसः किञ्चित् पूर्वम् भगवान् रामकृष्णो मातुर्जठरादवततार।

यथोदितं चन्द्रं दृष्ट्वा सागरोर्मी हर्षम् प्राप्नोति तथा तं विलोक्य वसुन्धरा परं धन्याऽभूत्। दिशः सर्वाः प्रसन्नतामापुः। मन्दं मन्दं शुभशंसी समीरणो ववौ। पार्वणचन्द्रसदृशं राजीवलोचनं सुन्दर-सन्निवेशं बालकं दृष्ट्वा ग्रामवासिनः पुरवासिनश्चात्यन्तमाह्लादिता बभूवुः। अवतीर्णस्य तस्य बान्धवैर्गदाधर इति बाल्यावस्थायां नाम विदधे। एवं

शशिकलावद्वर्द्धितं पञ्चपवर्षदेशीयं तं शिशुं विद्यालये शिक्षार्थं पितरौ प्रेरितवन्तौ। आजन्म ईश्वरे तीव्रानुरागवशात् पूर्णवैराग्यवशाच्च गदाधरो विद्यालयं गत्वा विद्याभ्यासे मानसं न निदधे।

"भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं,
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जाराया भयम्।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि महावैराग्यमेवाभयम्॥"

इति भर्त्तृहरिणा उक्तम्,

"शब्दझरी वाग्वैखरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम्।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद् भुक्तये न तु मुक्तये॥"

"यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति।" इत्यादिचैवम्प्रकारेणालोचयतस्तस्य आ जन्मनः परमात्मतत्त्वव्यतिरेकेण अन्यत्र कुत्रापि विषये मनो न गतम्। तैलधारावदनवच्छिन्ना एका चिन्ता आसीत्। यथा अजातपक्षाः क्षुधिता बालाः स्वमातरमुपासते मातृगतप्राणाश्च भवन्ति, तद्वत् स गदाधर ईश्वरगतप्राण आसीत्। अपि च धर्माधर्मवशात् पौनःपुन्येन परिवर्त्तिनि जरामरणयुतसंसारचक्रे कः पुमान् नेतः प्रैति मृतो वा न पुनरायाति। अपि तु सर्वो जन्तुरुत्पन्नो मृतश्च भवत्यवश्यम्। ये तु ब्रह्मविद्याविशारदाः साधनचतुष्टयसम्पन्नास्ते केवलेनेश्वरप्राप्तिद्वारेण जरामरणजं भयं जयन्ति। ततश्च स यदा एकादशवर्षो भूतस्तदा स्त्रीबालैः सह विशालाक्षीनाम्नीं ग्राम्यदेवीं द्रष्टुम् पथि गच्छन् अकस्मात् ज्योतिर्मयं पुरुषं ददर्श; तदास्य बाह्यसंज्ञा नासीत्; दिग्देशकालास्तिरोदधिरे तस्मात्; स समाधिमग्नो बभूव। स्वमुखेन तेनोक्तमेतत्। "ईश्वरकल्पपुरुषाणाम् अवताराणां च अग्रे फलं भवति पश्चात् पुष्पम्। यथा कुष्माण्डस्य लताया अग्रे फलानि भवन्ति पश्चात् पुष्पाणि जायन्ते तद्वत्"।

ईश्वरलाभः पश्चात् स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकशिक्षार्थं साधनानि तपांसि च स्वयं सन्निहितानि भवन्ति। अपि च उक्तं तेन स्वपार्श्वदान् भक्तान्

प्रति "अये ! मम पिता यदा गयाधाम गत्वा स्वपितृपुरुषान् उद्दिश्य पिण्डं ददौ तत्र रात्रौ गयाधीश्वरश्चतुर्भुजो भगवान् गदाधरः स्वप्रदर्शितमूर्तिर्मम पितरमुपदिदेश—अहो ! तव पुत्रोऽहं भविष्यामि। स्वप्ने पिता भयविह्वलचित्तः सन् एतदुक्तवान्—हे प्रभो, निर्धनोऽहम् ब्राह्मणः केन उपायेन केन उपकरणेन वा अर्चयामि भगवन्तं त्वाम् , न जाने साधनं पूजनञ्च। तच्छ्रुत्वा भगवान् गदाधर उवाच, मा भैषीर्ब्राह्मण ! मत्सेवोपायः सर्वस्ते सुकरो भविष्यति, चिन्तां मा कार्षीः, एवमुक्त्वा तिरोदधे। स एव भगवान् गदाधरः प्रथितः पुरुषोत्तमो भूत्वा गदाधरनाम्ना अवन्यां प्रजातः। गदाधरादागतः पुत्र इत्यतः पिता बाल्यनाम गदाधर इति चक्रे। अवतारपुरुषपरिज्ञानं सर्वथा दुर्लभं भवति जनानाम्। केवलं विलक्षण-भाग्ययोगात् कोऽपि कदापि तं वेत्ति। यथा च "कोऽद्धा वेद यदि वा न वेद"। यथा वारिचराणां नभश्चराणां च पदचिह्नं द्रष्टुमशक्यम्। तद्वत् अवतारपुरुषाणां ब्रह्मविदां ज्ञानिनां गतिरपि दुर्गमा इति नात्र विवदितव्यमस्ति।

यस्य भगवन्नामश्रवणमात्रेण मुहुर्मुहुः समाधिष्वतिदुर्विगाहभावमहाभावप्रेमाद्यवस्थाः स्वत एव बभुवुः, काञ्चनस्पर्शमात्रेण यस्याङ्गानि विकलानि बभूवुः यस्य च शृण्वतो वेदान्तवाक्यं दिनत्रयेण निर्विकल्पकं सामाधिमापन्नस्य पुनरनुदिनमाविर्बभूव सुदुर्लभा समाधिधारा।

तस्याशेषभूमण्डलप्रथितसिद्धिमहिम्नः समाधीश्वरस्य श्रीरामकृष्णस्यालौकिकपवित्रज्ञानकर्मोपदेशपीयूषास्वादेन कृतार्थाः कलिमलहताः प्रायेण जनास्तदीयं शास्त्राचारपूतं कर्मचयं स्मारं स्मारं मुहुरीश्वरबुद्ध्या तं नंनम्यन्ते, नहि तस्येश्वरता प्रमाणापेक्षा। यतो नहि हालिका अपि प्रचण्डभास्करम् अङ्गुल्या निर्दिश्य ज्ञापयितव्या भवन्ति, अयं सूर्य इति। परन्तु आदित्यरश्मिजालविस्तारेण प्रभाकरं ते स्वयं समधिगच्छन्ति। अथ पितरि लोकान्तरम् गतवति अष्टादशवर्षवयस्कः स भ्रात्रा स्वज्येष्ठेन सह कलिकातानगर्याम् आगत्य राणीरासमणिनामधेयायाः कस्याश्चित् कालीमन्दिरे दक्षिणे-

श्वरे भगवतीं कालिकादेवीं पूजयितुं नियुक्तो बभूव। एवं पूजां कुर्वन् कतिपये मासि व्यतीते परदेवतायां मातरि परानुरक्तिवशाद् वाह्यपूजायां लुप्ताग्रहोबभूव।

तदानीमुक्तं सादरं तेन यत् परदेवताऽस्ति मातेत्यत्र सन्देहो न विधेयः। परन्तु मातृपदमद्वयनिर्विशेषब्रह्मपरमेव ततश्च 'मा' इत्यक्षरद्वयेन मातेत्यनेन पदेन वा वाच्यस्यार्थस्याभेदं विज्ञाय तथोच्यते मया।

अथ वाह्यपूजायाम् असमर्थः सन् नैरन्तर्येण अहरहः स तद्गतप्राणः सन् क्वचिद् बालकवत्, जडवत्, क्वचित् पिशाचवद् उन्मादवद् वा विचचार। सदैव हा मातः! हा मातः!! इति वदतिस्म। द्वादशवर्षाणि विभिन्न-सम्प्रदायानां यानि साधनानि तानि अवलम्ब्य तपश्चकार।

एवं तपः कुर्वन् गभीरध्यानसमये चित्तवृत्तिमतीतः सन् विभिन्नसम्प्रदायेषु या इष्टदेवता आसन् तासाम् अतीन्द्रियाणि रूपाणि अपश्यत्। यथा रामलक्ष्मणौ, रथे कृष्णार्जुनौ, सीतां कालीं दुर्गामूर्त्तिञ्च। ततश्च परिव्राजकाचार्यश्रीमत्तोतापुरीत्याख्य-वेदान्ततत्त्वज्ञानविशारदस्य महात्मनः सकाशाद् वेदान्ततत्त्वं शुश्राव। तस्मात् सन्न्यासं जग्राह च। वेदान्तं शृण्वन् निर्विकल्पसमाधिं प्राप।

तथा दृष्ट्वा वेदान्ततत्त्वनिपुणः श्रीमत्तोतापुरी आश्चर्यान्वितो बभूव। उक्तञ्च तेन यत्—समाधिश्चत्वारिंशता वर्षैः कठोरतपसा प्राप्तो मया, अयं पुरुषो दिवसत्रयेण तस्य परां काष्ठां प्राप्तवान्। कोऽयं पुरुषः? अद्भुतमिदं चरितमस्य न दृष्टं न श्रुतं वा। अथ तथा विस्मित आचार्यः स तस्य श्रीरामकृष्णपरमहंस इति नाम विदधे सहर्षम्। यदा सर्वाणि साधनानि समाप्तानि, तथा तस्य समाप्तिमाप समाधिः तदा स रामकृष्णो जगन्मातरमवादीत्—यास्याम्यहम् स्वधाम; किं प्रयोजनमनेन शरीरेण। कामकाञ्चनाशक्तिमता सह स्थातुं न शक्नोमि। एतच्छ्रुत्वा जगदाधारभूता आद्या शक्तिर्जगज्जननी तमुवाच। हे वत्स! तिष्ठ कञ्चित् कालम्, सर्वे शुद्धाः पूताः कामकाञ्चनरहिता भक्ता आगमिष्यन्ति। तान् भक्तान् उपदिश्य स्वधाम उपैष्यसि। (क्रमशः)

सारस्वतसमाजस्य योषित्सु पुंस्त्वभ्रमः (?)

[निबन्धिका—कुमारी श्रीलीलावती दासजा]

एकषष्ट्युत्तराष्टादशशकाब्दीयायां (१८६१) यथोक्तसमाजस्य लघुकौमुद्या आद्यपरीक्षायां (यद्यपीयं परीक्षा वर्तमानवर्षीयापि भूयसा द्विषष्ट्युत्तराष्टादशशकाब्द एवास्ति निरूपिता) अवतितीर्षुरहं यथाकाल-मासादितवत्यनुमतिपत्रिकाम्। तत्र चायं श्लोको वर्तते—

"पूर्ववङ्गप्रदेशीय-सारस्वत-समाजतः।
तुभ्यमनुमतिः श्रीमन् परीक्षायै प्रदीयते॥"

इति। अत्र च तृतीयचरणे छन्दोलक्षणमक्षुण्णमपि बन्धशैथिल्यात्मना दोषेण संसृज्यमानं छन्दोविदां महान्तमुद्वेगमुपजनयति। श्रूयते प्रागत्र "मया तेऽनुमति" रित्यासीत्, न जाने कीदृशं दोषमाकलय्येदानीन्तनैः समाजाधिकृतैः पाठायास्मै जलाञ्जलिर्दत्त इति। यातु, प्रकृतमनुसरामि।

रमण्यहं परीक्षार्थिनी चिराय श्रवणाभ्यां 'श्रीमती'ति पदं रोचयन्ती हठादद्य 'श्रीमन्' इति सम्बोधन-पदं दृष्ट्वा किञ्चिदिव विह्वलास्मि संवृत्ता। किं तावन्ममैवाधन्याया लेखदोषान्नामपदे अनतिस्फुटं स्त्रीत्वमुपजीव्य भ्रमोऽयं श्लोककर्तर्यात्मानमलभतेति प्रथमं मे चिन्ताभूत्। परं निपुणं विभाव्यापि तथाविधं किमपि स्खलितमस्मरन्ती, सारस्वत-समाजाधिकृतानामेवेदमकौशल-मित्यन्ततश्चेतयन्ती कथञ्चित् स्वास्थ्यमन्वभवम्। परं तथापि विस्मयमुपा-सीना मनसैवेदमालोचितवती—मन्ये श्लोककर्तुः स्वप्नेऽप्यगोचर आसीदसौ वृत्तान्तो यत् तत्प्रवर्तितायां परीक्षायां रमण्यपि कदाचित् करपल्लवं व्यापारयेदिति, कथमन्यथा स पुरुषमात्रविश्रान्तं सम्बोधनान्तं 'श्रीमन्नि'ति पदम् अनुमतिपत्रे आददीत किमत्रैतत्पदप्रत्याहारेण स्त्रीपुंससाधारणं किञ्चन पदमशक्यसन्निवेशमासीत् श्लोककर्तुः? न चैकशेषेणोभयलाभादसतीयं

कल्पना कथं क्रियतामिति वाच्यं तथात्वे बहुवचनस्य वारयितुमशक्यत्वात्। निर्बन्धाम्यहं समाजाधिकृतानामन्येषाञ्च संस्कृत-साहित्य-परिषत्-सदस्यानामस्य यथोचितोत्तरदानायेति शम्।

ग्रन्थनिकषः

Elements of Hindu Culture and Sanskrit Civilisation :

By

Prasanna Kumar Acharya, I. E. S., M. A. (Cal.),
Ph. D. (Leiden), D. Litt (London),
Professor and Head of the Sanskrit Department,
Allahabad University.

pp. 184, Price Re. 1/8

सानन्दं स्वीकृतवन्तो वयं ग्रन्थरत्नमिदम्। भारतवर्षस्य प्राचीनतमायाः कृष्टेः सभ्यतायाश्च कीदृशं रूपमासीदिति प्रदर्शनमेव ग्रन्थकर्तुरुद्देश्यम्। समयोपयोगिनं ग्रन्थमिममालोच्य न केवलं छात्रास्तेषामध्यापकाश्च लाभमनुभवेयुरित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि। आर. सि. दत्त, जुनियासु जलि, आर. के. मुखार्जि, आर. सि. मजुमदार-मुखा मनीषिण आर्याणां कृष्टेः सभ्यतायाश्चैकैकशो दिशः सम्यक् प्रादर्शयन्। अयञ्च ग्रन्थकारस्तस्यानतिमहति ग्रन्थे तयोः कृष्टि-सभ्यतयोः समग्रं रूपं पूर्णतया प्रकाशयितुं प्रायस्यत। कर्तव्येऽस्मिन् अगत्याऽनेकत्रैव तेन स्वीकृतायामपि संक्षिप्ततायां लेखनीनैपुण्येन कस्यापि विषयस्य कापि वर्णना नीरसतां नासादयत। वयमस्य ग्रन्थस्य बहुलं प्रचारं कामयामहे। इति

परीक्षकः

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्री, एम्. ए., पी-एइच्. डि.

पदे पदे विश्रमरत्नवेदिका विकीर्णपुष्पाः स्वत एव पादपैः ।
विशीर्णपर्णानि समीरपीडनात् ततो बहिः प्रच्युतिमन्ति दैवतः ॥४८॥
स्थिता प्रसूनाचितपादपावली विलासकुञ्जे पथिपार्श्वयोस्ततः ।
प्रयाणरथ्यासु सुवर्णवालुकाप्रसारणा पङ्कनिरोधसाधिका ॥४९॥
जगाम रथ्या तुलसीद्रुमाचिता सरोवरं यावदतीव विस्तृता ।
जलावतारस्तदनन्तरं परः सुरत्नपीठैरुपकल्पितो बभौ ॥५०॥
प्रत्यष्टपीठोत्तरमस्ति निष्ठितो महाप्रणाहो मणिपीठ उत्तमः ।
प्रगे तथा सायमुपात्तमुक्तयः सुसङ्गता यत्र हरिं स्मरन्त्यलम् ॥५१॥
सोपानपार्श्वद्वयसन्निवेशिताः प्रसूनवृक्षा मणिवेदिकोच्चिताः ।
तदन्तराले तुलसीमहीरुहास्ततोऽपि तेषां नवदिव्यमञ्जरी ॥५२॥
तरङ्गिता मन्दसमीरणेरिता विशुद्धनीरा सुविशालवापिका ।
विवस्वतः शोणकरानुषञ्जनाद् बभौ विभाते कनकद्रवैरिव ॥५३॥
तथैव मध्यं नभसो गते रवौ गभस्तिमालाच्छुरिते जलोच्चये ।
हुताशनाभिद्रुतरौप्यधारया समां दधारोज्ज्वलरूपपद्धतिम् ॥५४॥
समुच्छलच्चारुतरङ्गरङ्गिणी जलेचरानन्दसुधाप्रसाधिनी ।
मिलिन्दमालाप्रचितारविन्दिनी न वापिका कस्य सुखाय हारिणी ॥५५॥
सुनीलरत्नस्तवकैर्वसुन्धरा निरूढबन्धा सरसीजलान्तरे ।
जलादधश्चापि सुवर्णरेणवो लसन्ति पादस्खलनापनुत्तये ॥५६॥
जलात् परं श्यामलशष्पमालया चिता कियद्दूरमभूत् सरस्तटी ।
समानशीर्षोच्छ्रयबालपादपास्तदुत्तरं सत्कुसुमाः सुदर्शनाः ॥५७॥
ततो बहिः प्रौढरसालशाखिनां समागमादुच्छ्रितशीर्षशालिनाम् ।
अकालसम्भूतफलानुषङ्गिणां त्रिलोकभावोत्तरता विराजते ॥५८॥
ततः परं तत्सहकारशीर्षतः समुच्छ्रिताग्रा बहुपूगपादपाः ।
प्रभूतरक्तप्रसवोपचारिणः पदे प्रदित्सन्ति हरेरुपायनम् ॥५९॥
तदूर्ध्वमूर्ध्वोन्नतमूर्धभागिनः फलातिभारैरिव नम्रविग्रहाः ।
सुदूरविस्तीर्णभुजाः परस्परं परिष्वजन्ते किल नारिकेलकाः ॥६०॥

ततः परं रक्तफलोपबृंहिताः सुदीर्घकायाः खलु तालपादपाः ।
समीरचञ्चत्तरपत्रसञ्चयाः प्रवीजयन्तीव हरेः पदाम्बुजम् ॥६१॥
तस्मात् परं शालसमानमुच्छ्रिता प्राकारभित्तिः कनकेन निर्मिता ।
वैदूर्यमुक्तानिचिता समन्ततः सुविस्तृता निन्दति मेरुभूधरम् ॥६२॥
क्रमावनम्रास्तरवश्चतुर्दिशं वितत्य सोपानसमानतां दधुः ।
प्राकारवेशाञ्चितमेरुभूधराद् दिवौकसां सङ्गतये सरोवरे ॥६३॥
यदीयपादाब्जभवा हि जाह्नवी त्रिलोकपङ्कोद्धरणोद्धुरा चिरम् ।
स यत्र नीरे कृतभूरिकौतुकः कथं भवेत्तत्र न पङ्कहीनता ॥६४॥
तथापि तत्रेशविभूतिवैभवात सहस्रपत्रं जनिमेति पङ्कजम् ।
न तद्विकाशस्तपनं व्यपेक्षते ततः स्मितं तत्र लसत्यहर्निशम् ॥६५॥
कुमुद्वती पश्यति हास्यविह्वला सुपुण्ययोगादिह पङ्कजस्मितम् ।
कुमुद्वतीहासमवैति पङ्कजम् असम्भवं भावयते हरेः कृपा ॥६६॥
कुमुद्वती भाति विनैव कौमुदीं स्थिरप्रसादा पतिता सरोवरे ।
प्रभूतपुण्याचरणेन जन्तवः परं पदं यान्ति न तत्र विस्मयः ॥६७॥
समीरभङ्गीसहिते तरङ्गिते कृतप्लवास्तत्र मरालमालिकाः ।
सरोरुहस्तम्बकदम्बसम्भवां श्रियं विलासादुपभुञ्जते रहः ॥६८॥
चिराय मन्दानिलचालिताचलात् प्रसूनरेणुप्रकरा विधूनिताः ।
निपत्य शुद्धस्फटिकोपलामले सरोजले सैकतभावमाश्रिताः ॥६९॥
प्रभातकालावधि बाधशून्यया सभक्तिनारायण-पादपूजया ।
जलावताराः प्रतिपारमाकुलाः प्रसूनपङ्केरुहचन्दनादिभिः ॥७०॥
विधाय कायान् बहुधा दिवाधवस्तपःप्रभावादिव तज्जलाशये ।
समेत्य मग्नः सुखभोगहेतवे तरङ्गरङ्गप्रतिबिम्बकैतवात् ॥७१॥
झषा यशोधाम तदद्भुतं सरः प्रविश्य विश्वोत्तरहर्षकर्षिताः ।
तटान्तमासाद्य निरास्पदापदो भजन्ति भोज्यानि जनानुकम्पया ॥७२॥
पुरोत्तमे तत्र विलक्षणक्रमे किमेव वा नास्ति यदुत्तमायते ।
यतः पतिः श्रीपतिरादिपूरुषः स्वयं रमा चापि गृहाधिकारिणी ॥७३॥

कौमोदकीपङ्कजचक्रनन्दकैः सुचित्रितैस्तोरणमस्ति चिह्नितम् ।
न तत्र दौवारिकदण्डबाधना जनार्दने भक्तिमतां विविक्षताम् ॥७४॥
क्रमादथो दिव्यविमानशोभनं विवेश वैकुण्ठपुरस्य तोरणम् ।
सुतालवीणास्वरमाधुरीधरः स नारदः शाश्वतयोगसुन्दरः ॥७५॥
पदे पदे पादपयोजपूजनं विधाय तं मानयतां तपस्विनाम् ।
प्रयुज्य निश्रेयसवादमादराद् उपाससाद स्वमभीष्टमच्युतम् ॥७६॥
क्रियाविशेषाय कृतस्मृतिः कृती मुनीश्वरस्तत्र हरेरुपान्तिके ।
समेत्य सूक्तैर्विहितोचितस्तुतिः प्रसादयामास तमासनोषितम् ॥७७॥
प्रसीद मायापरिमुक्त सर्वतः सुपर्वगर्वैकनिदान सद्गते ।
किमेष दासः स्मृतिगोचरीकृतस्तदेव विज्ञातुमयं कुतूहली ॥७८॥
नियुज्यतामेष नियोगवर्त्मना सुपुण्यलभ्येन शुभानुवर्तिना ।
निवर्ततां प्रश्नभवं कुतूहलं प्रवर्ततां किञ्चन सत्त्वमंगलम् ॥७९॥
नारायणस्तदनु नारदमान्तरज्ञ' दृष्ट्वा समीपचरमादरपूर्णदृष्टिः ।
उत्थाय पूतकनकासनमस्य हेतोरुन्नीय पुण्यवचनं रचयाञ्चकार ॥८०॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावमहाकाव्ये
नारदवैकुण्ठप्रवेशो नाम तृतीयसर्गः ॥३॥

चतुर्थसर्गः

अथ यदा मधुराधरचातुरी वितरणाय वृता खलु भारती ।
परिजहार तदा कमलाकृतं मलिनिमानमसीमगुणोदया ॥१॥
यदि सपत्निकया चिरमाहृतं दयितचित्तमधीनयितुं क्षमे ।
इति मतेरिव दोषपरिच्युता लसदलङ्करणाऽजनि कोमला ॥२॥
रसवती प्रियवर्णविलक्षणा विविधशक्तिमती शुभलक्षणा ।
कविजनादृतभावविभाविता सुमधुरध्वनिपूर्णपदक्रमा ॥३॥
अमलरीतिरमन्दविभावना मिलनहेतुसमुच्चयशालिनी ।
भगवता समतानि सरस्वती स्मितलवं विरचय्य निजाधरे ॥४॥

विधिज्ञ वेत्सि विलक्षणमात्मना मम मनोगतमागतवान् यतः ।
तदपि किं परिपृच्छसि मुग्धवद् विनयिनामथवा गतिरीदृशी ॥५॥
प्रतिपदं विपदामपनोदने जगति योगिमतस्त्वमपेक्षितः ।
कृषिधनेन पवित्रयितुं यथा निचितशालिगणाननिलागमः ॥६॥
इयदनेहसमीश इति स्तुतो जगदिदं यदहं समपालयम् ।
नहि ततो मम काचन चातुरी प्रभुरभूद् भवतां सुनयोदयः ॥७॥
प्रथमतो वृतदस्युकृतिक्षणं विहितवानसि पुण्यपथे रतम् ।
तदनु सोऽभवदादिकविर्भवे निखिलकाव्यकृतामवलम्बनम् ॥८॥
जनकरागपरिच्युतिवीक्षया विनयवानभिमानवशं गतः ।
विजनकाननभूमिमुपाश्रितो मम गवेषणकृत्यकृते ध्रुवः ॥९॥
क्व मधुसूदन दासजनो ह्ययं तव पदाम्बुजदर्शनभाग् भवेत् ।
क्व नु भवन्मुरलीध्वनिमाधुरी श्रवणभाग्यमुपैतु मम श्रुतिः ॥१०॥
रजनिरेति दिनात् परमञ्जसा दिनमुपैति निशाविगमे तथा ।
तव विलोकनकल्पनयाऽन्वहं कति चिरं समया वत यापिताः ॥११॥
यदयमेति वने मलयानिलः सुरभिभारसमागमसङ्कुलः ।
स यदि तावकविग्रहमार्जनात् सुरभिरित्यभवन्मम शान्तिदः ॥१२॥
प्रतितरौ विकसत्कुसुमावलीं सपदि वीक्ष्य तव स्मितमुन्नये ।
मधु च कौसुममास्यसुधालवं परिचिनोमि तव प्रणयी चिरम् ॥१३॥
चिरमसौ जननी मम दुःखिनी विजनभूमिमनीयत भाग्यतः ।
कुरु तदीयविषादविमोचनं करुणया परिदर्शय विग्रहम् ॥१४॥
कुटिलकुन्तलजालसमाकुलं ललितपत्रविशेषकमञ्जुलम् ।
मधुरवेणुनिनादयुताधरम् त्रितयभङ्गशरीरमनोहरम् ॥१५॥
विमलमौक्तिककौस्तुभशोभनं भृगुपदाङ्कसमङ्कितवक्षसम् ।
खचितकण्ठतटं वनमालया गलविलम्बितपीतवराम्बरम् ॥१६॥
कटितटे मणिमालिकयाऽन्विते कनकवर्णदुकूलनिबन्धना ।
रुचिरकान्तिरनन्तमनोहरा क्व नु मया समये परिदृश्यताम् ॥१७॥

मृदुलवामपदोपरि दक्षिणं विनिदधत् पदपङ्कजमुज्ज्वलम् ।
लसदलक्तकरागमधोमुखं कनकनूपुरशोभि दृशं श्रयेः ॥१८॥
सुरसरित्प्रभवं भवबन्धनप्रलयसाधनमाकुलषट्पदम् ।
सुरमहर्षिगणैरुपसेवितं तव पदाम्बुजमेष कदा लभे ॥१९॥
भ्रमररञ्जितमध्यसितोत्पलद्युतिमुषा नयनेन दयाभृता ।
वद कदा तव दासजनो ह्ययं व्रजतु सङ्गतिमङ्ग दयानिधे ! ॥२०॥
दिशि दिशि प्रचरन्ति भयावहा रुधिरपानसमुत्सुकमानसाः ।
वृकगणा विकटोत्कटनादिनः सपदि केशरिगर्जितमूर्जितम् ॥२१॥
तिमिरभारभयङ्करकानने जनवियोगिनि भूधरसङ्कुले ।
त्वमसि मे जनबान्धव सम्बलं वितर पादपयोरुहदर्शनम् ॥२२॥
श्रुतमिदं जननीवदनान्मया त्वमगतेरसि शाश्वतसम्बलम् ।
किमथ मामगतिं परिपश्यता पदयुगं भवताऽत्र न दीयते ? ॥२३॥
यदि निधेयमितश्चरणद्वयं किमिति कालविलम्बनमिष्यते ।
अथ न ते करुणा मयि बालके नहि भवामि ततः क्षणतः परम् ॥२४॥
वसति मे जननी बहुदूरतः शिशुरहं स्तनपानकृतौ कृती ।
परिहरन्निह तामतिकोमलां तव कृते विहरामि हरे रहः ॥२५॥
विचरितं निखिलं गहनं मया गिरिगुहापि विलक्षणमीक्षिता ।
नहि कुतोऽपि तवोपगतं पदं क नु विराजसि माधव निर्जने ? ॥२६॥
वदति मे जननी करुणामयस्त्वमिति नैव मृषा तदिदं भवेत् ।
जगदधीश्वर दर्शय पावनं वपुरधीनजनस्य दृशोर्द्वयीम् ॥२७॥
विकलतामुपयामि पिपासया दहनवत् क्षुधयास्मि निपीडितः ।
पथि परिभ्रमणादलसं पदं गमनशक्तिविहीनमजायत ॥२८॥
तव पदं स्मरतः कति वासरा विलयमापुरपीतपयोलवाः ।
यदि न ते चरणाम्बुजदर्शनं तदिह मृत्युपथं परिलोकये ॥२९॥
इति चिरं करुणस्तुतिभाषितैरवनिपालसुतः स्थिरमानसः ।
सपदि मामुपमन्त्र्य वनान्तरे विगतचेतन एव धरामगात् ॥३०॥

अथ मदीयनिदेशवशं गतस्त्वमुपगम्य तदेव वनान्तरम् ।
ध्रुवमचेतनमुत्सुकचेतसा स्फुरितचेतनकं समदीक्षयः ॥३१॥
तदनु दीक्षितमक्षतलक्षणं नियतमन्त्रजपव्यवसायिनम् ।
नवनिकेतनमस्य कृते कृतम् समनयं चिरदर्शनहेतवे ॥३२॥
कियदथापरमाचरितं त्वया मम सहायतया विहितं हितम् ।
तदधुना पुनरस्ति तथा विधि-र्विधिकृतस्य यतो जगतो हितम् ॥३३॥
सुरमुनिः पतगाधिपलक्ष्मणः समवकर्ण्य शुचिस्मितभाषितम् ।
विहितवान करयोर्विनयाञ्जलिं कथितवानथ भक्तिकृतक्षणः ॥३४॥
असुमतामसुधारणकर्म यत् तदपि ते करुणां न विना भवेत् ।
तदिह यन्मयि मुञ्चसि कर्तृतां कथमियं न विमोहनचातुरी ॥३५॥
जगदधीश्वर तावकमायया जनिमतां त्वयि सर्वजगद्भ्रमः ।
तत इयं व्यवहारदशान्वये करणकारणकर्मभिदास्थितिः ॥३६॥
क्षितिमपो दहनं पवनं नभो रचितवानसि वैष्णवमायया ।
त्वदपरं सकलं हि विनश्वरं त्वमसि शाश्वतशान्तिमयः स्थिरः ॥३७॥
खगगणो गगने चिरमुत्पतन पतति नैव शरीरभरादधः ।
तदिह ते सकलस्थितिसाधनी विजयते कृतिरागमसाधिता ॥३८॥
त्वदनुशासनया कमलासनो व्यधित वर्णचतुष्टयमात्मनः ।
तदुदिता खलु धर्मपरम्परा प्रथयते जगतः स्थिरसत्त्वताम् ॥३९॥
भवति तिष्ठति नश्यति यज्जगत् सकलमेव भवत्प्रभुताफलम् ।
मयि यदेव विलोकयसे कृतिं नहि विना तव शक्तिमभूदियम् ॥४०॥
मम विकत्थनया किमिहानया दयितबुद्धिरियं तव दीप्यते ।
कथमितो निजशक्तिमनुन्नयन मयि महत्त्वमतिं तनुषेऽन्यथा ॥४१॥
किमपराद्धमहो पदसेविना चरणयोरनयः प्रकृतोऽथवा ।
यदपराधविशुद्धिकृते नते दुरितदानमिदं क्रियते त्वया ॥४२॥
यदि चिरात्तव दीनजने दया यदि तपो मम रूढमभूत् पुरा ।
यदि पदाब्जयुगं तव चिन्तितम् यदि च नामपदस्मरणान्महः ॥४३॥

यदि रमासहितस्य तवानघं वपुरसाध्यसुसाधनकारणम् ।
परमभक्तिभृता मयकेक्षितं तदिह कृत्यविधौ विनियुङ्क्ष्व माम् ॥४४॥
अथ भवस्थितिसंहृतिशक्तिमान् मृदुगिरा समुवाच जनार्दनः ।
सुरमुनिः प्रियशिष्यसमोऽन्तिके विनयवान् निषसाद कृताञ्जलिः ॥४५॥
सुरमुने स्मृतिकारणमात्मनः शृणु मनो विनियम्य विशेषतः ।
प्रभवति स्म कलिः पृथिवीतले सपदि पापकला प्रथनं गता ॥४६॥
नहि विराजति पुण्यपरम्परा कलुषराशिरुदित्वरतां ययौ ।
पुनरथो जगतः स्थितिसाधनं सुकृतमुद्गमयस्व पुरातनम् ॥४७॥
व्रज धरामनुरागपदं मम प्रथय सत्यसमर्चनमूर्छनाम् ।
भवतु येन भुवः कलुषात्ययः सुकृतसारसमागमसाधिमा ॥४८॥
तव विना कृतिमान्तरिकीं परां न खलु कोऽपि विधातुमिदं क्षमः ।
न हि हुताशमृते दहनं भवेन्न तिमिरं तपनादि विना क्षतम् ॥४९॥
प्रसर काञ्चनपत्तनमात्मना धरणिविश्रुतमुच्छ्रितनागरम् ।
प्रथमतः किल तत्र पुरान्तरे प्रथय सत्यसनातनपूजनम् ॥५०॥
प्रतिगृहं मम पूजनसम्भवं शुभफलं परिदर्श्य परीक्षया ।
जनय सर्वजनेषु रतिं दृढां न हि फलं लभते विधिना विना ॥५१॥
जगदिदं निजकृत्यनुसारतः शुभमथाशुभमेति यदृच्छया ।
परममुष्य विशुद्धकृतिक्रमे व्रजति सज्जन एव निमित्तताम् ॥५२॥
अलमथ क्षणमात्रमपेक्षया लघु लघूकुरु भारवतीं भुवम् ।
कलुषभारवशादियमद्य भूः पतति दारुणदुःखपयोनिधौ ॥५३॥
चरति भारतवक्षसि सन्ततं करुणरोदनमन्तरदारणम् ।
शमय सोमकरैरिव तापितं सदुपदेशकथामृतधारया ॥५४॥
अचलभक्तिगृहीतजनार्दनाः कलुषमार्गविमोचनया जनाः ।
शुभपथे रचयन्तु गतिं निजां वहतु देवपुरीव धरोन्नतिम् ॥५५॥
भुवनसृष्टिकृते पितुरन्वहं बत फलोज्झितमद्य परिश्रमम् ।
सफलयस्व विकारपराजयै-रलमलं समयक्षपणेन ते ॥५६॥

व्रज शिवास्तव सन्तु पथिक्रमा भवतु भारतभूतलमङ्गलम् ।
पुनरधःक्रमणाकुलजन्तवः परिभवन्त्वशिवग्रहदूषणम् ॥५७॥
सुरमुनिः सुरनाथकथामथ प्रथितभक्तिरुपेत्य कृतार्थवत् ।
चरणपङ्कजयोरनमत्तदा घनजटातटदीव्यदुपान्तयोः ॥५८॥
तव निदेशवचो मयि बालिशे यदिदमुत्तमभाग्यफलं हि तत् ।
अथ यथामति साधयितुं यते प्रणतिकोटिरियं तव पादयोः ॥५९॥
अथैवमाधाय जनार्दनेरितं वचो महाभागवतो हि नारदः ।
मदेन वीणां महतीं निनादयन्नभिप्रतस्थे पुरमेष काञ्चनम् ॥६०॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावमहाकाव्ये
नारदप्रेरणं नाम चतुर्थसर्गः ॥

पञ्चमसर्गः

चेतसा हरिकथामथ स्मरन्नम्बरं समवलम्ब्य नारदः ।
सिद्धचारणगणैरुपस्तुतो नैव सोढुमशकद् विलम्बितम् ॥१॥
पूज्य-पूजकगतिव्यतिक्रमात् प्रत्यवायपरिभूतिशङ्कया ।
जानतामपि मुनीश्वरत्वरां नैव ते विरतिमापुरर्चनात् ॥२॥
व्योमचारिसुरसङ्घसत्क्रियां सत्वरं समधिकृत्य नारदः ।
प्लावयन् स्वरसुधाभिरम्बरं स्वःपदादवततार भूतले ॥३॥
काञ्चनाख्यमथ चारु पत्तनं सर्वपौरगुणरत्नभास्वरम् ।
देवलोकमिव भूतलेऽपरम् प्राप्तवान् क्रमश एव नारदः ॥४॥
यत्र चित्रतमपत्रचित्रिता सौधभित्तिरतिमात्रमञ्जुला ।
नागरस्थितिशुभोपयोगितामाससाद सुतरां प्रतिक्षणम् ॥५॥
लक्षचित्रवलयोपलक्षिता रागिणां भवनभित्तयो मुहुः ।
एकतो निखिलसंसृतिश्रियाम् ईक्षणार्थमिव कारुभिः कृताः ॥६॥
लोचनोपमगवाक्षशालिनी मालिनी विविधरत्नमालया ।
हर्म्यराजिरधिपत्तनं ततः कौतुकं परिददर्श विस्मिता ॥७॥

Sanskrit Sahitya Parishat

Appeal

This Parishat was started by a few poor and humble pandits in the northern part of Calcutta in 1916. Gradually after 24 years the number of its members has increased to about 1000. The annual income of the Parishat, to begin with, was about Rs. 100/- only, it is now about Rs. 4000/-. The peculiar features of this Parishat are that it is unique of its kind in this way, that it is probably the only society for the cultivation of Sanskrit language and literature in the way as described below: —

First of all, there is a Chatushpathi in which there is a number of students who receive instructions in the various branches of Sanskrit learning from several learned pandits.

A monthly journal is published by the society, and articles in prose and poetry are written entirely in the Sanskrit language.

Periodical meetings are held in which original papers are read and discussed in Sanskrit. All the proceedings of the society are carried on in the Sanskrit language. The Society has, amongst ts active members, a number of pandits who give expositions of he various Śāstras at different times.

The Parishat has a library and Reading room. The number of printed books in the library is about 6000 and the number of manuscripts is about 3300. It will be seen that the number bears a very favourable comparison to similar figures in other libraries of the kind. Probably the collection is about the largest of its kind. There is a large number of manuscripts waiting to be deciphered and published. Collection of original manuscripts is one of the activities in which the Parishat has been particularly successful.

Sanskrit dramas, etc., are layed on the stage by members of the Parishat periodically and publicly in such places as the Calcutta University Institute, etc., and before illustrious ersonages.

As the activities of the Parishat are many-sided its wants are also on the increase. It is greatly handicapped by the fact that it suffers from want of accommodation. It is at present situated in a number of rooms which are inadequate to the purpose of the society. For want of room the library, which is expanding, is suffering. Many valuable manuscripts are not getting the attention that they deserve. The Corporation of Calcutta has recently made gift of a plot of land to the Parishat. Some gentlemen very generously